ОКСАНА КАЛІЩУК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

НАУКОВИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

ОКСАНА КАЛІЩУК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:

НАУКОВИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ

Львів
2013

УДК 94(477+438)“1939/1945”:323.12

ББК 63.3 (4УКР-4ВОЛ)624-38+63.3(4УКР-4ЛЬВ)624-38

К17

Каліщук Оксана. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси / О. М. Каліщук. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2013. – 510 с.

У виданні розглядаються дискусійні питання українсько-польських відносин у середині 20 ст., які донині мають суспільний резонанс. Ґрунтуючись на широкому колі джерел зроблено спробу здійснити комплексний аналіз українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни як історичного явища. Особливу увагу звернено на передумови, перебіг та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині і Холмщині у 1942 –1944 рр. Розглядається також функціонування пам’яті про «волинські події» у суспільній свідомості українців та поляків.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (протокол № 2 від 28 лютого 2013 р.)

Рецензенти:

Колесник В. П., доктор історичних наук, професор (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки)

Патер І. Г., доктор історичних наук, професор (Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича, м. Львів)

Сорока Ю.М., доктор історичних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

ISBN 978-966-02-6845-6

© Оксана Каліщук, 2013

© Інститут українознавства
імені Івана Крип’якевича НАНУ, 2013

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ 1. Методологія, основні етапи та джерельна база дослідження проблеми 9
1.1. Теоретико-методологічні засади осмислення «волинських подій» 11
1.2. Основні етапи розвитку історіографії 34
1.3. Репрезентативність джерельної бази 60

Розділ 2. Причини українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни у висвітленні українських та польських істориків 95
2.1. Досвід українсько-польських відносин та його вплив на конфлікт 101
2.2. Національна політика Другої Речіпосполитої як чинник ескалації українсько-польського протистояння 106
2.3. Ідеологія інтегрального націоналізму та її вплив на розгортання міжетнічного конфлікту ... 114
2.4. Зовнішній чинник в українсько-польському протистоянні 118
2.5. Психо-ментальні причини ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни 133

Розділ 3. Національний та європейський контексти українсько-польського протистояння 141
3.1. Стратегія українського політичного проводу 143
3.2. Політика польського еміграційного уряду 155
3.3. Ставлення Церкви до збройно-політичного протистояння на Волині 170
3.4. Історико-географічні особливості перебігу конфлікту 177
3.5. Паралелі й аналогії з історії Центрально-Східної Європи 202

Розділ 4. Проблема встановлення чисельності жертв у польській та українській історіографії 215
4.1. Експертні висновки учених 219
4.2. Свідчення очевидців 244

Розділ 5. «Волинські події» у національній та суспільній свідомості 259
5.1. Соціологічний вимір «волинської дискусії» 268
5.2. Anno Domini 2003: події Другої світової війни у національній пам'яті 272
5.3. Політична складова «волинського питання» 295

Висновки **308**

Summary **313**

Бібліографія **317**

Додатки **475**

ВСТУП

Розпад СРСР відкрив можливості для наукового дослідження та проведення суспільних дебатів щодо тем, на які було накладено «табу». Після 1991 р. чимало вчених звернули увагу на проблеми міжнаціональних та міждержавних відносин. Це й не дивно, адже попри інтеграційні та глобалізаційні процеси, що характеризують сучасний світ, залишаються важливими явища, пов'язані з етнонаціональною ідентичністю. Не випадково в останні десятиліття спостерігається суспільне зацікавлення складними українсько-польськими взаєминами.

Упродовж століть співжиття українців і поляків на суміжних теренах спостерігалися періоди покращення взаємин та їх загострення, що особливо яскраво виявилося в першій половині 20 ст. Унаслідок геополітичних змін у Центрально-Східній Європі, які відбулися в ході двох світових воєн, сусідні народи не зуміли побудувати свої відносини так, щоб уникнути етнополітичних конфліктів. У середині минулого століття в українсько-польських стосунках наступила ескалація напруження, що переросла у збройне протистояння та фізичне винищення одне одного. Важливо одразу вирізнити два виміри рефлексій над українсько-польським протистоянням у роки Другої світової війни – власне науковий і суспільно-політичний. Кожен із них має свої особливості, які й визначають актуальність дослідження.

Процес нагромадження знань й осмислення цієї теми в українській історіографії зумовлювався як науковими (теоретико-методологічні парадигми, дискурси тощо), так і позанауковими чинниками. Така тенденція притаманна всім етапам історіографічного процесу: партійно-політична й ідейна заангажованість, національно-патріотичний пафос, глорифікація минулого, моноетноцентризм знаходили свої специфічні прояви в західноукраїнській літературі міжвоєнного періоду, у надбаннях українського зарубіжжя, у працях радянського періоду та в сучасних вітчизняних дослідженнях. Прискіплива увага широкої громадськості, соратників за політичними угрупованнями, зрештою, й колег по «історичному цеху» змушувала дослідників повсякчас «підправляти» свої історіописання відповідно до власних смаків, уподобань, очікувань. Це породило широке розмаїття думок, оцінок, поглядів як на фундаментальні процеси, що є головним змістом і суттю міжетнічного протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни, так і на ті, які визначають окремі грані його складної палітри. Вчені обох країн мають відмінні погляди на українсько-польське протистояння 1938–1947 рр. (відомо, що історіографічна стерильність є малоймовірною, тому сусідство пов'язане з великою кількістю міфів, легенд та стереотипів), а це знову ж таки робить актуальним аналіз різних національних історіографічних концепцій. Ускладнює ситуацію й та обставина, що ні в українській, ні в польській історичній науці не вироблено єдиного погляду на причини, перебіг та наслідки українсько-польських відносин у середині 20 ст.

Науково-публіцистичний доробок, що торкається українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, варто впорядкувати щонайменше за двома критеріями. По-перше, можна зробити хронологічний поділ, а по-друге – проблемно-тематичний. Власне спробою здійснити такий аналіз і є ця праця.

Актуальність теми посилюється ще й тим, що найкривавіші епізоди українсько-польських конфліктів на Холмщині, Волині та Галичині збереглися в суспільній пам'яті й впливають на сучасні міждержавні відносини, зокрема формування політики національної памяті. Мало того, їх використовують у своїх цілях сучасні політики обох країн. Тому всебічне об'єктивне дослідження найдраматичних сторінок історії українців і поляків потрібне для поглиблення співпраці у суспільно-політичній, соціально-економічній та культурно-освітній сферах.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних і друкованих матеріалів, наявної історичної літератури з'ясувати тенденції наукового дослідження українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни українською та польською історіографією, виокремити невідомі й маловивчені аспекти проблеми; відійшовши від ідеологічних упереджень, проаналізувавши доробок науковців, оцінити рівень наукової розробки питань українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни, їх місце та значення в сучасних українсько-польських суспільно-політичних і культурних відносинах.

Звідси випливають головні завдання дослідження:

– простежити зародження та етапи історичного дослідження українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни в українській і зарубіжній історіографії;

– простежити наукові контакти провідних польських та українських істориків щодо дослідження складних сторінок спільної минувшини;

– сформувати й систематизувати репрезентативну джерельну базу дослідження;

– з'ясувати погляди істориків на ключові проблеми, а саме: причини протистояння та його поширення, кількість жертв конфлікту, позиції репрезентантів українського та польського підпіль і роль зовнішніх чинників (радянського та німецького) в розгортанні конфлікту на Волині у 1942–1944 рр.;

– вписати українсько-польське протистояння в ширший європейський контекст через пошук аналогій і паралелей у відносинах між іншими народами;

– показати відображення подій минулого в суспільній свідомості українців і поляків та їх вплив на розвиток відносин між державами.

Об'єктом дослідження є історичні знання про українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни, зафіксовані в працях українських і польських дослідників, які формували образ цих подій на основі наукових принципів, поширених на відповідному етапі розвитку історичної науки.

Предметом дослідження є процес та головні тенденції розвитку історичних досліджень українсько-польського протистояння українськими та польськими істориками від середини 20 ст. (власне від початку протистояння) до початку 21 ст., коли наукова розробка теми набула нової якості. Предмет

кожного конкретного історичного дослідження зумовлений як специфікою його теми чи проблеми, особливостями об'єкта пізнання та джерельної бази, так і його географічними й хронологічними межами, дослідницькими методами.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Західної України. У польській історіографії вживаним є поняття так званих «східних кресів» (пол. *Kresy Wschodnie),* південно-східних земель Польщі. Географічно «кресами» у 1920–1939 рр. були території Польщі, розміщені між Вільнюсом (Вільном) і Станіславовим (нинішнім Івано-Франківськом), що становили близько 30 % території Другої Речіпосполитої, а нині є складовими частинами Литви, України та Білорусі. Однак у нашому випадку найчастіше під цими термінами мають на увазі територію Волині й Галичини (у польській літературі – «Східної Малопольщі»), зокрема Волинського, Поліського, Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств.

Назва «Волинь» тут не є тотожною ні історичній «Великій Волині», ні її географічному розумінню (адже Волинське воєводство в межах 1930 р. охоплювало на півночі терени так зв. Волинського Полісся). Волинське воєводство, створене після укладення Ризького мирного договору, спочатку складали дев'ять повітів (Володимирський, Горохівський, Дубенський, Ковельський, Крем'янецький, Луцький, Любомльський, Острозький, Рівненський). 1924 р. створено ще Здолбунівський (із трьох ґмін Острозького, двох Дубенського і однієї ґміни Рівненського повітів) та Костопільський (виділено шість ґмін Рівненського повіту) повіти. Роком пізніше ліквідовано Острозький повіт (три ґміни віднесено до Здолбунівського, а одну – до Рівненського). 1930 р. до складу Волинського воєводства увійшов Сарненський повіт. Отож, на 1930 р. Волинське воєводство мало площу 35 754 км^2 і було другим у державі за величиною.

Поняття «Східна Галичина» так само, як і визначення «Волинь», не є однозначним. Слід прийняти, що території трьох воєводств – Львівського, Тернопільського і Станіславівського, які до того входили до складу Австро-Угорської імперії (юрисдикція суду III інстанції (Oberlandesgericht) Львів), не є тотожні окресленню «Wschodnia Małopolska». Згідно з адміністративно-територіальним поділом 23 грудня 1920 р., межі Східної Малопольщі щодо Східної Галичини були посунуті на захід.

Хронологічні рамки дослідження визначаються двома вимірами. Перший зумовлений обставинами конкретно-історичного перебігу українсько-польських відносин: нижньою межею слугує початок Другої світової війни 1 вересня 1939 р., а верхньою – 1945 р. – кінець війни. Цей період європейської та української історії відзначається відносною внутрішньою цілісністю складних і суперечливих суспільно-політичних процесів.

Другий вимір визначається характером розвитку історіографії й може бути окреслений межами від появи перших історико-документальних та аналітичних праць за доби Другої світової війни до бурхливого наростання масиву літератури на сьогодні. Він також передбачає певну періодизацію, яку обумовлюють особливості розвитку вітчизняної й іноземної (передовсім польської) історичної науки за різних державно-політичних режимів, а також

час та місце зосередження наукових центрів і діяльності провідних істориків тощо.

Сподіваємося, що об'єктивне висвітлення українсько-польських відносин у середині 20 ст. дасть змогу не повторити тих помилок, які привели до ескалації військово-політичного протистояння на Волині та Галичині в 1938–1947 рр.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ «ВОЛИНСЬКИХ ПОДІЙ»

Українсько-польське протистояння на Волині, Східній Галичині, Холмщині, Підляшші, Надсянні та Лемківщині в роки Другої світової війни є складним питанням наукового дискурсу, яке лежить у центрі теоретичних та концептуальних дискусій між представниками національних історіографій і різних напрямів історичної науки. Це підкреслює важливість з'ясування фундаментально-методологічних засад історичного пізнання для розв'язання як конкретно-історичних, так і історіографічних завдань.

Увага до теоретичних проблем історичної науки, філософії історії, навички застосування відповідних методів наукового пізнання, коректність запропонованих дослідницьких схем засвідчують стан історичної науки загалом. Особливо важливим є це за обставин зміни методологічних підходів (як це було в Україні, коли науковці зіткнулися з т. зв. методологічною кризою). Спробуємо окреслити методологічні засади дослідження українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни, тобто визначити систему або сукупність принципів і методів, якими має керуватися історик, описуючи та вивчаючи їх на підставі документальних джерел. Адже теорія не може існувати без методології, а кожна методологія набуває справжньої науковості, коли вона ґрунтується на теоретичному знанні.

У процесі цього конкретного дослідження автор дотримувався опрацьованих наукою і перевірених принципів наукового пізнання. Серед загальнофілософських пріоритетним слід вважати *принцип історизму*. Він вимагає критичного використання максимально репрезентативного кола джерел, з урахуванням обставин їхнього створення, розгляду реконструйованих історичних фактів у їхньому взаємному зв'язку й причинно-наслідковій обумовленості, вивчення подій, явищ і процесів у розвитку, зосередження при реконструкції реалій минулого на розумінні досліджуваної епохи та людей у тогочасних культурних категоріях[1], тобто вивчення подій із погляду сучасників і оцінювання з позицій знань та традицій того часу. Тому він диктує потребу розглядати українсько-польські відносини на західних землях України в роки Другої світової війни в контексті суспільно-політичного розвитку, духовної культури, релігійних процесів попереднього часу. Одночасно принцип історизму вказує на потребу підходити конкретно-історично до аналізу українсько-польських стосунків 1939-1945 рр. як періоду їх особливого загострення. З огляду на болюче сприйняття тих подій і донині тема потребує від дослідника максимальної стриманості й коректності у висновках.

---

[1] *Коллингвуд Р. Дж.* Идея истории. Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд ; пер. и коммент. Ю. А. Асеева. – М. : Наука, 1980. – С. 207 і далі; *Колінгвуд Р. Дж.* Ідея історії / Робін Дж. Колінгвуд ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1996. – С. 292 і далі.

Принцип об'єктивності передбачає врахування складності й суперечливості подій та процесів, уникаючи упередженого ставлення дослідника до них. Природно, походження, національна та релігійна приналежність, політичні вподобання, освіта, виховання, зрештою особливості психології накладають неминучий відбиток на діяльність кожного історика. Тож абсолютна об'єктивність дослідника неможлива; проте його обов'язком є усвідомлення цього через відповідні рефлексії та уникнення на цій підставі проявів тенденційності й заанґажованості. Цей принцип не може ігнорувати жоден дослідник. У нашому дослідженні він полягав у критичному аналізі надбань попередників та джерельних свідчень про події на західноукраїнських теренах, у виборі оптимальної парадигми через зіставлення різних поглядів, неупередженому й всеохопному підході до оцінки етнополітичних та етнічних процесів під час українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

Серед загальнонаукових методів використані насамперед історичний і логічний, а також методи аналізу і синтезу. Пріоритет у дослідженні надається проблемному методу в поєднанні з хронологічним, зокрема в процесі систематизації матеріалів та результатів дослідження. Поєднання наукового аналізу загального розвитку вітчизняної та зарубіжної (перш за все польської) історіографії українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни з проблемно-хронологічним викладом матеріалу, дозволило поглянути на проблему з двох перспектив. Перша показує процес становлення та розвитку історичних студій даної проблеми з перспективи часу. Це дозволяє зрозуміти як причини домінування окремих груп дослідників на певних етапах розвитку історіографії, так і фактори, що впливали на вибір науковцями окремого предмету дослідження з загальної проблематики українсько-польських стосунків. Друга перспектива фокусує увагу на оцінці конкретних аспектів багатогранної проблеми українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни у працях вчених-істориків. Застосовувалися також історико-порівняльний та історико-ґенетичний методи[2].

Принцип наступності (спадкоємності) наукового пізнання – віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність є однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дає змогу історіографові виявити провідні його тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань, реальну величину їх примноження. Ходить про те, що кожен новий етап розвитку історичної науки спирається на досягнення попередніх етапів, на критичне їх переосмислення, виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так і історії в цілому[3].

Для вивчення різних аспектів українсько-польських взаємин 1940-х рр. методологічно цінними є зауваження, що їх висловив І. Лисяк-Рудницький у своїй публікації «Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)», про

[2] *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко ; АН СССР, Отделение истории. – М. : Наука, 1987. – С. 168 і далі.

[3] *Калакура Я. С.* Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Ґенеза, 2004. – С. 28–29; *Гончаревський В. Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В. Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – С. 185.

неприпустимість при оцінці сутності будь-якої суспільно-політичної формації обмежуватися лише офіційними документами декларативного характеру, які не дають повної картини дійсності; про обов'язкове врахування таких визначальних факторів, як тип політичної культури, духовний клімат цієї формації, її організаційна структура, методи і практика діяльності; про потребу критичного ставлення до праць еміграційних мемуаристів і публіцистів, у яких «часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об'єктивної, неприкрашеної історичної правди», а також критичної перевірки історичного досвіду, яку науковець характеризує як «конечну передумову прогресу політичної думки та росту національної самосвідомості»[4].

Аналізуючи методи, що їх застосовували вчені-історики, які вивчали й вивчають українсько-польське протистояння на західних землях у роки Другої світової війни, не можна оминути *«усну історію»* як метод дослідження. Інституціоналізацію її як окремого методу історичних досліджень слід пов'язати з країнами Америки та Західної Європи. Хрестоматійними вже стали відомі студії Л. Пассеріні[5] та А. Портеллі[6], А. Томсона[7] та Р. Фрейзера[8], Л. Нітхаммера та А. фон Плато. Нині дослідники окреслили особливості усної історії, означили проблеми вірогідності й суб'єктивності, креативного характеру інтерв'ю як історичного джерела, зумовленості особистих спогадів приналежністю до певної національної чи соціальної групи, показали співвідношення між офіційною та колективною/індивідуальною історією, усталили

---

[4] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. Т. 2 / Іван Лисяк-Рудницький. – К. : Центр досліджень історії ім. П. Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту, 1994. – Т. 2. – С. 495–496.

[5] *Passerini L.* Fascism in popular memory : the cultural experience of the Turin working class / Luisa Passerini ; translated by Robert Lumley and Jude Bloomfield. – Cambridge [Cambridgeshire] ; New York : Cambridge University Press ; Paris : Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1987. – x, 244 p.; *Passerini L.* Work, ideology and consensus under Italian Fascism / L. Passerini // History Workshop Journal. – 1979. – Vol. 8. – No 1. – P. 82–108; *Пассерини Л.* Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) / Л. Пассерини // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – С. 231–295.

[6] *Portelli A.* The battle of Valle Giulia : oral history and the art of dialogue / Alessandro Portelli. – Madison, Wis. : University of Wisconsin Press, 1997. – xx, 354 p.; *Портелли А.* Особенности устной истории / А.Портелли // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – С. 32–51; *Портелли А.* Смерть Луиджи Трастулли. Память и событие / А. Портелли // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2003. – С. 202–230.

[7] *Thomson A.* Anzas memories: putting popular memory theory into practice in Australia / Alistair Thomson // The oral history reader / edited by Robert Perks and Alistair Thomson. – London ; New York : Routledge, 1998. – P. 300–311.

[8] *Fraser R.* Blood of Spain : an oral history of the Spanish Civil War / Ronald Fraser. – New York : Pantheon Books, 1979. – 628 p. : maps; *Fraser R.* Blood of Spain : an oral history of the Spanish Civil War / Ronald Fraser ; with a new introduction by the author. – New York : Pantheon Books, 1986. – 628 p. : maps.

міждисциплінарний характер усної історії та водночас її місце в «історіописанні» загалом. Звернення вітчизняних учених до «усної історії» демонструє їх долучення до надбань світової наукової думки, до нового методичного інструментарію у процесі вивчення та аналізу складних і суперечливих суспільно-політичних та соціально-культурних явищ в історичній ретроспективі. Це пов'язано не лише з прагненням розширити джерельну базу робіт, а й з намаганням відійти від усталеного методу вивчення історії, коли на перший план висувається масштабна подія і втрачається з поля зору пересічна людина. Повернути історію до людини, показати її життя крізь призму загальних подій – актуальна проблема сучасної науки[9]. Якщо ж проаналізувати джерельну базу досліджень українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни, то з огляду на брак інших писемних джерел, які стосувалися б конкретної історії населеного пункту, лише застосування цього методу дає змогу дослідникам отримати позитивний результат.

Сучасна світова[10] та українська[11] історіографічна думка пов'язують перспективи розвитку історичного знання з психоісторичними та ментальними підходами. Саме антропологічний підхід, що ставить людину-творця в центр подій, дає можливість «оживити» історіографічний процес, виявити у ньому не тільки загальне і типове, а й індивідуально-неповторне. Цей підхід дає змогу подивитися на історичні знання не тільки як на сукупність позасуспільних констатацій, а й як на результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов можна глибше висвітлити мотиви його творчості, повніше врахувати фактор соціального замовлення.

Використовуючи усну народну історію[12], історію повсякденності та психоаналіз, залучаючи нетрадиційні джерела, можна отримати більше можливостей

---

[9] Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень : курс лекцій / В. Є. Голубко, А. В. Середяк, Р.Я.Генега та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 207.

[10] *Февр Л.* Бои за историю: Суд совести истории и историка / Люсьен Февр. – М. : Наука,1991. – С. 37, 97, 109; *Гуревич А. Я.* История и психология / Гуревич А. Я. // Психол. журн. – 1991. – Т. 12, № 4. – С. 3–15; *Шутова О. М.* Психоистория: школа и методы : учеб. пособие / Шутова О. М. ; под. ред. В. Н. Сидорцова. – Минск : Веды, 1997. – 176 с.

[11] *Реєнт О. П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти / О. П. Реєнт // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42–52; *Добролюбська Ю. А.* Антропологічна методологія історичних процесів (на прикладі «Нової історичної науки») : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Добролюбська Юлія Андріївна ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 1999. – 18 с.; *Удод О.* Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–13; *Смолій В.* Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні / В. Смолій // ІІ Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» : доп. та повідомл. (Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р.). Т. 1. – Київ ; Нью-Йорк ; Острог : Вид-во НаУОА, 2005. – С. 27–34.

[12] Усній історії та її особливостям і проблемам присвячено десятки монографій й сотні

для виявлення неточностей та спотворень у традиційних джерелах, фактах, розширити можливости дослідження, що дозволить пізнати істину.

Щодо власне історіографічних методів, то йдеться про історіографічний аналіз та історіографічний синтез. Першим із чинників історіографічного аналізу є аналіз соціокультурних передумов стану і розвитку історичної науки певної доби. Наступний стосується характеру проблематики історичних досліджень, яка певною мірою пов'язана з соціокультурними умовами існування історичної науки. Проблематика ж обумовлює обсяг та рівні джерельної бази дослідження, методику та принципи джерелознавчого аналізу. Найважливішим чинником є характеристика методологічних принципів історичного дослідження. Кінцевою метою історіографічного аналізу є дослідження історичних концепцій та теорій.

Історіографічний синтез передбачає комбінацію трьох методів. Класовий розглядає історіографічний процес як історію боротьби ідей та течій у науці; для культурологічного методу історіографія є складовою частиною історії культури; сцієнтистський спрямований на усвідомлення внутрішньої логіки розвитку науки[13]. Історіографічний аналіз і синтез доповнюються методами історіографічної періодизації, класифікації, проблемної хронологізації. Це дає можливість виокремити основні етапи історіографічного процесу, виявити суттєві зміни, що відбувалися протягом досліджуваної доби, простежити в хронологічній послідовності процес розв'язання низки конкретно-історичних проблем, визначивши внесок у це конкретних дослідників.

Використання біографічного методу, що передбачає дослідження ролі особи, яка існувала реально та залишила помітний слід в історії[14], дало змогу

статей. Зокрема виділимо: The Mythos We Live By / Samuel R., Thompson P. (Ed.). – London, 1990; *Tonking E.* Narrating our Pasts: The Social Construction of Oral History. – Cambridge, 1992; *Lummis T.* Listening to History: The Authenticity of Oral Evidence. – London, 1987; *Thompson P.* The Voice of the Past : Oral History. – Oxford University Press, 2000; *Томпсон П.* Голос прошлого : Устная история : пер. с англ. / П. Томпсон. – М., 2003; *Грінченко Г.* Усна історія як метод і джерело дослідження / Гелінада Грінченко // «...То була неволя» : спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 29–42; *Марущак О. В.* Дослідження усної історії та пам'яті: «постпозитивістські» підходи / О. В. Марущак // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, УАН; голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 43. – С. 299–307; *Томсон А.* Чотири зміни парадигм в усній історії / Алістер Томсон // Схід–Захід : іст.-культурол. зб. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 7–24; Устная история Текст = Oral history : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по направлению 540400.68 (050400) «Социально-экономическое образование» / Т. К. Щеглова ; М-во образования и науки РФ, Алтайская гос. пед. акад. – Барнаул : АлтГПА, 2011. – 363 с.

[13] *Колесник І. І.* Українська історіографія. XVIII – початок XX століття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. І. Колесник. – К. : Ґенеза, 2000. – С. 31–33.

[14] *Осипова В.* Основы библиографии и изучение книги / В. Осипова. – К. : Книга, 1987. – 220 с.; *Попова Т. Н.* О методике биоисториографических исследований / Т. Н. Попова // Зап. ист. фак. Одес. гос. ун-та. – Одесса, 1997. – С. 165–172; *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І .Вернадського, Ін-т біогр. досліджень. – К. : БМТ, 1996. – 239 с. та ін.

простежити не лише життєвий та творчий шлях окремих вчених-істориків, з'ясувати вплив особистого досвіду на їх наукові погляди, а й показати типові риси окремих поколінь інтелектуалів.

Одним із ключових питань в історичній науці є проблема періодизації історичного процесу. Як стверджує Роман Кутовий, в історичній літературі, яка стосується конфлікту на Волині, вдається розрізнити три підходи до хронології та періодизації:

1. кількісний, згідно з яким за критерій періодизації прийнято динаміку польських втрат. Подібні концепції ґрунтуються на тезі про безпосередню ідеологічну причину деполонізаційних намірів ОУН (б), отже незмінність прагнення очистити територію або знищити населення впродовж усього часу протистояння (цей підхід успадкували від перших, сучасних конфліктові, аналітичних напрацювань польського підпілля історики Р. Тожецький (1972 р.), А. Щесняк і В. Шота (1973 р.), нині представлених у класичному вигляді у роботах В. і Е. Сємашків, з урахуванням різних обставин – В. Філяра);

2. прояву зовнішніх обставин, які поетапно змінювали позицію бандерівського керівництва під час протистояння. Зокрема, стосовно переходу до збройної боротьби на Волині, початку організованих антипольських дій причинами названо загострення гітлерівського окупаційного гніту, просування у край радянських партизанів, дошкульне співробітництво поляків з обома ворогами українських самостійників та активізацію конкурентів – бульбівців та мельниківців (рушійну роль обставинам відводять у своїх роботах, наприклад, В. Сергійчук (2003 р.), Я. Ісаєвич (2003 р.), Я. Дашкевич (2003 р.)). Саме в контексті цього підходу слід розглядати тлумачення волинських подій як складової частини всього конфлікту, що охопив Галичину і Холмщину (Люблінщину) через включення (Я. Ісаєвич), або ствердження причинно-наслідкової резонансної залежності Волині від Холмщини (Я. Дашкевич та ін.), потім депортаційної акції «Вісла» 1947 р. від попередньої бандерівської деполонізації західноукраїнських земель;

3. бандерівської самоініціативи: політичної ОУН і військової УПА, тобто переважно самостійних, часом вольових усупереч обставинам етапних рішень і кроків (подібне бачення подій можна віднайти у працях Т. Ольшанського (1989 р.), Р. Тожецького (1993 р.), Ґ. Мотики, І. Ільюшина)[15].

Доводиться констатувати, що жоден зі згаданих підходів не є беззаперечним, а самі вони іноді суперечать одне одному (як наприклад, другий та третій).

Розглядаючи проблеми українсько-польського міжетнічного конфлікту слід зауважити, на перший погляд, парадоксальну тезу. Йдеться про те, що правда завжди чиясь, тому так важко її погодити. Як наслідок – правда поляка з Волині зіштовхується з правдою волинського українця, поляка зі Львова – з правдою львівського українця[16]. А тому, як зазначає Ґжеґож Мотика,

---

[15] *Кутовий Р.* Casus Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині / Роман Кутовий // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 318–320.

[16] *Szostkiewicz A.* Prawda Wołynia / Adam Szostkiewicz // Polityka. – 2003. – 19 lipca (Nr. 29). – S. 17.

потрібно усвідомити, що поляки й українці завжди будуть мати відмінні погляди на історію і на певні постаті в тій історії[17].

Абстрагуючись від численних публікацій з обох сторін відверто пропагандистського характеру, слід звернути увагу на національну «аргументацію» та шляхи, якими історики часто-густо намагаються затвердити за своєю нацією ексклюзивну роль жертви. Саме в цьому контексті, ймовірно, слід розглядати виклад трагічних подій на західних землях деякими українськими вченими із переліку національних кривд, які заподіяли поляки українцям, що, у свою чергу, можна тлумачити як спробу показати справедливість покарання[18].

Особливо загострюють ситуацію в суспільстві публікації представників різних товариств та організацій «кресов'яків». Під виглядом наукових досліджень і утвердження моральних істин (злочин має бути покараний) поширюються відверто реваншистські ідеї, коли на українців покладають колективну відповідальність за «масові» вбивства польського населення.

Поява публікації на складну тему в одній країні викликає потребу свого дослідження, яке б репрезентувало власну національну інтерпретацію подій. Такий хід розвитку історіографії навряд чи можна вважати перспективним. Слід погодитися з думкою, що писати незалежно від національних парадигм – це писати про все згідно з фактами, про такі речі, які відбулися, про страждання тих і тих, не ставлячи при цьому знаків рівності там, де їх просто не можна ставити[19]. «Волинські події» досить яскраво виявляють методологічні розбіжності між українськими та польськими дослідниками. При цьому їх причини, на думку Леоніда Зашкільняка, зумовлені психологічним тиском на істориків, що його чинить громадськість – українська та польська[20].

Водночас не можна й оминути зауваження деяких істориків, що притаманна польській та українській історіографії тенденція надання подіям на Волині та в Східній Галичині безпрецедентного характеру співвідноситься з модою, яка панує в німецьких дослідженнях Другої світової війни, за тим лише винятком, що там вона стосується народів-жертв, а у цьому випадку – власних жертв[21].

---

[17] Rzeź wołyńska nie jest już tematem tabu / Rozmawia Mirosław Ikonowicz // Przegląd. – 2008. – 27 lipca (Nr. 30). – S. 36.

[18] *Расевич В.* Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів в сучасній Україні / Василь Расевич // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні : кол. моногр. / за ред Л. Зашкільняка. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 59.

[19] *Махцевич П.* Викричімось і пробачмо / Павел Махцевич, Гжеґож Мотика // Волинь: дві пам'яті : зб. ст., опубл. у «Газеті виборчій» / упоряд. М. Войцехівський ; пер. з пол. В. Павлів. – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 277–278.

[20] *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / Леонід Зашкільняк // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. пр. на пошану проф. М. М. Алексієвця / голов. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. У 2 ч. Ч. 2. – С. 90.

[21] *Grelka F. M.* „Antypolska akcja" OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich / Frank M. Grelka ; tłum. Paweł

До цього слід додати, що, як справедливо зазначають дослідники проблеми, публічне обговорення в Україні причин та наслідків українсько-польського військово-політичного протистояння в 20 столітті, зокрема проблематики українсько-польського міжнаціонального конфлікту воєнної доби, не найкращим чином позначилася на позиції українських вчених, які не змогли витримати тиск засобів масової інформації та громадської думки. Саме тому при оцінці цього конфлікту академічне висвітлення відійшло на другий план, а першість отримав політичний складник[22]. І не випадково нині слід говорити про конструювання політико-ідеологічного (публічного) та наукового дискурсів.

Загалом наука володіє універсальними методами пізнання[23], але для сучасного історіографічного дискурсу характерна доволі суперечлива інтерпретація «свого» і «чужого», концептуальна та інституційна самобутність національних історіографій, незважаючи на інтеграційно-глобалізаційні процеси.

Складність проблеми українсько-польського протистояння на західних землях у роки Другої світової війни, у якій переплелися етнополітичні й соціально-економічні інтереси, зумовила використання широкого спектру пізнавальних засобів для наукового аналізу. Використання методологічного інструментарію сучасної науки, застосування теоретико-методологічних принципів та широкого спектру дослідницьких методів дозволили з'ясувати проблему у взаємозв'язку з етнополітичними та демографічними процесами, що відбувалися у Західній Україні в роки Другої світової війни.

* * *

Вивчення цього непростого епізоду минувшини часто-густо списують на конто вчених-істориків. Однак слід пам'ятати, що питання теоретичного й методологічного характеру в царині етнічного (міжетнічного, міжнаціонального) конфлікту є предметом дослідження соціологів, етнопсихологів, конфліктологів, етнополітологів і т. д. На нашу думку, без врахування цього доробку не можливо з'ясувати особливості перебігу тих чи інших конфліктних ситуацій (як це було в роки Другої світової війни між українцями та поляками). З іншого боку, українсько-польський конфлікт на західних землях України в роки Другої світової війни можна розглядати абстраговано як вид міжнаціонального конфлікту, що дає цінний емпіричний матеріал для теоретичних висновків, якими можна послуговуватися в національній політиці держав та практиці міжнародних організацій. До того ж, слід зауважити, що

Kosiński // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2004. – T. 2 (6). – S. 282–283.

[22] *Ільюшин І.* Актуальні проблеми методології та історіографії українсько-польських відносин XX століття / Ігор Ільюшин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 16, ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 400.

[23] *Підгаєцький В. В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. для іст. фак-тів ун-тів / Віктор Васильович Підгаєцький. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 391 с.

міждисциплінарний характер у сучасній українській історіографії повністю відбиває тенденції еволюції сучасної світової історичної думки[24].

Передовсім слід зауважити, що в науковій літературі можна помітити відмінні тенденції у способі пояснення суті етнічного конфлікту. Це демонструє сама дефініція поняття:

Міжнаціональний (міжетнічний конфлікт) – форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічною ознакою. У міжнаціональному (міжетнічному) конфлікті протилежні сторони поділяються за принципом «ми – вони», «свої – чужі» за етнічною ознакою[25].

Конфлікт – це соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть до досягнення своїх цілей шляхом усунення, знищення чи підкорення собі інших індивідів чи груп, які прагнуть до подібних чи ідентичних цілей[26].

Під етнічним конфліктом ми розуміємо соціальну ситуацію, обумовлену неспівпадінням інтересів і цілей окремих етнічних груп у рамках єдиного етнічного простору або етнічної групи (груп), з однієї сторони, і держави, з іншої, на перетині етнічного і державного простору, яка виражається у прагненні етнічної групи (груп) змінити етнічну нерівність або політичний простір в його територіальному вимірі, які склалися[27].

Міжетнічний конфлікт — це специфічна ситуація у стосунках між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих стосунків за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого відбувається протиставлення інтересів і застосування будь-яких засобів для реалізації цих інтересів та утвердження стійких позицій своєї етнічності в етнонаціональній структурі суспільства проживання[28].

Міжетнічні конфлікти є конфлікти, які відбуваються між окремими представниками, соціальними групами різних етносів, та конфронтація двох чи декількох етносів[29].

Етнополітичний конфлікт – незбігання, зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних (національних) меншостей, корінних народів, етнонаціональних організацій, об'єднань, рухів, громадських

---

[24] *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія : навч. посіб. / Леонід Зашкільняк. – Львів : ПАЇС, 2007. – С. 5.

[25] Конфліктологія : навч. посіб. / Л. М. Герасіна [та ін.]. – Х. : Право, 2012. – С. 88; *Льовочкіна А. М.* Етнопсихологія : навч. посіб. / А. М. Льовочкіна ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом – К. : МАУП, 2002. – С. 70.

[26] *Баронин А. С.* Этническая психология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К. : ПК ООО «Тандем», 2000. – С. 110.

[27] *Сикевич З. В.* Социология и психология национальных отношений : учеб. пособие / Сикевич З. В. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – С. 54.

[28] *Євтух В.* Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект / Володимир Євтух // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 4.

[29] *Анцупов А. Я.* Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 411.

організацій, політичних партій) між собою та з інтересами й цілями держави, її органів в етнополітичній сфері[30].

Термін «етнічний конфлікт» вживається на означення особливого виду суспільного конфлікту, який виникає і розвивається як криза етнічних суперечностей в одній (чи більше) сфері суспільства, проявляється у вигляді гострого протистояння і суперництва сторін, з яких щонайменше одна репрезентує певні етнічні інтереси стосовно предмета конфлікту[31].

Власне вже ці визначення демонструють кілька підходів до вивчення етнічного конфлікту. Частина авторів, головно етнологів та антропологів, етнічним вважають конфлікт, суть якого полягає у загрозі для етнічної ідентичності, тоді як політологи, теоретики міжнародних відносин, соціологи під етнічним конфліктом розуміють різновид суспільних конфліктів, у якому, попри етнічну ідентичність, визначальними є матеріальні чинники (влада, територія і т. д.). Підсумовуючи, варто зауважити, що загалом ми не спостерігаємо значної суперечності між соціально зумовленою ідентичністю та раціональним усвідомленим вибором ідентичності окремими індивідами та групами.

Виходячи з теоретичних напрацювань конфліктології, слід ствердити, що конфлікт як щоденне явище в житті людського суспільства є невід'ємною частиною існування. Більше того, конфлікти відіграють важливу роль у процесах розвитку, змін і трансформації, що зумовлені природою суспільного життя. Звідси випливає наступна теза — немає безконфліктного буття, як власне і безконфліктного розвитку.

Залежно від міри загострення національних конфліктів та суперечностей вони можуть існувати як у спокійній, латентній формі, так і у відкритій, тобто у формі етнічного конфлікту. Перехід першої форми у другу спричиняють відсутність або зіпсування механізму збалансування національних інтересів. Відкритий вихід конкретних національних проблем на арену суспільно-політичного життя відбувається через постановку того чи іншого національного питання. Міжетнічний конфлікт на західних землях у роки Другої світової війни є яскравим прикладом відкритої стадії. Загалом події 1943—1944 рр. можна вписати в теоретичну схему, виведену для розгортання насильства в умовах збройних етнополітичних конфліктів: по-перше, воно може виходити за межі політичної, економічної та військової доцільності і ґрунтуватися лише на етнічній або релігійній приналежності об'єкта здійснення насильницьких дій; по-друге, специфіка здійснення насильства досить часто має культурну чи релігійну зумовленість; по-третє, насильство у збройному етнополітичному конфлікті має циклічний характер, тобто насильницькі дії однієї сторони викликають аналогічні дії з боку другої, що, у свою чергу, сприяє циклічній взаємозумовленості насильства[32]. Стадія насилля виходить за межі не лише

---

[30] Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – С. 249.

[31] *Котигоренко В.* Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні? / Віктор Котигоренко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5(32). – С. 85.

[32] *Дацюк А. В.* Збройні етнополітичні конфлікти та шляхи їх врегулювання в контексті забезпечення національної безпеки держави: Автореф. дис... канд. політ. наук : спец. 21.01.01 «Основи національної безпеки держави» / А. В. Дацюк ; Рада нац. безпеки і оборони України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К., 2007. – С. 17.

етнічних, а й національних відносин, оскільки в нього виявляються втягнутими люди не лише за етнічним походженням, а й за політичними настроями, включені у ті чи інші статусні групи, чи просто за місцем проживання в зоні конфлікту[33]. Саме по собі етнічне насильство в умовах збройного конфлікту в роки Другої світової війни ставало продовженням боротьби до повного фізичного усунення протилежної сторони[34].

Міжетнічний конфлікт у відкритій формі не виникає раптово, а має у своїй основі роки, десятиліття чи століття конфліктної ситуації у латентній стадії, а варто зауважити, що співжиття двох етносів по сусідству є саме по собі конфліктною ситуацією. Розвиток подій у роки Другої світової війни підтверджує також думку, що найбільшу ворожість викликають ті етнічні спільноти, які через об'єктивні історичні причини ворогували в минулому, і в результаті цього й нині їх сприймають як потенційно небезпечних і наділяють негативними рисами. Це, у свою чергу, пов'язує етнічні конфлікти із соціальними гострими суперечностями сучасного й минулого[35]. Зробимо лише одну ремарку з огляду на важливість цієї тези для розуміння функціонування тих подій у сучасній історичній свідомості народів – ворожість (закладена десятиліття тому) добре зберігається в історичній пам'яті і за допомогою стереотипів передається від покоління до покоління[36]. Не випадково деякі дослідники вказують на стереотипність свідомості як один із чинників загострення взаємних антагонізмів та причину ускладнення пошуку українсько-польського порозуміння у роки Другої світової війни[37].

Найбільш часто в історії виникали і виникають конфлікти, предметами яких були і є політичні і соціально-політичні стосунки; економічні і соціально-економічні стосунки; територіальні стосунки; міжетнічні стосунки; мовні стосунки; релігійні стосунки[38]. У цьому контексті згадаємо думку вчених, що найпоширенішою причиною є етнотериторіальні суперечки та претензії, а особливо небезпечним етнічний конфлікт є тоді, коли приводом для нього є прагнення етнічної спільноти до створення незалежної держави[39]. Тільки-но

---

[33] *Сикевич З. В.* Социология и психология национальных отношений : учеб. пособие / Сикевич З. В. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – С. 53.

[34] *Гулай В.* Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943–1944 рр. / Василь Гулай // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. пр. – Т. IV. – Чернівці : Прут, 2006. – С. 460.

[35] *Баронин А. С.* Этническая психология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К. : ПК ООО «Тандем», 2000. – С. 112.

[36] *Мацієвський Ю.* Етнічний конфлікт – вивчений феномен? / Юрій Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 121.

[37] *Гулай В.* Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Буковинський журнал. – 2005. – № 4. – С. 164.

[38] *Баронин А. С.* Этническая психология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К. : ПК ООО «Тандем», 2000. – С. 113.

[39] Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – С. 250, 251; *Антонюк О. В.* Основи етнополітики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К. : МАУП, 2005. – С. 386.

нетитульний етнос починає відчувати свою силу (а це відбувається тоді, коли певна етнічна спільність, перебуваючи на державній території іншого титульного етносу, зростає кількісно, а головне, якісно – уніфікується як культура і консолідується як суспільство, стає добре організованою дієвою спільнотою, з розвиненою самосвідомістю), відчувати, що старі умови не задовольняють його потреб соціокультурного відтворення як етнічної спільноти, починається боротьба за "lebensraum" – певний етнічний життєвий простір. До цих суто теоретичних констатацій цілком нав'язуються тези, що їх висловив Кость Бондаренко стосовно подій на Волині. На його думку, станом на 1943 р. було чотири основних вузли українсько-польських суперечностей: територіальні, етнічні, мілітарні (на рівні «партизани – мирне населення»), соціальні[40].

Для виникнення конфлікту потрібна наявність трьох факторів. Перший пов'язаний із рівнем національної свідомості, яка може бути адекватною, завищеною і заниженою (власне й етнічне насилля не обов'язково потребує повністю національно свідомого населення, а саме по собі є потужним елементом націоналізації[41]). Другий фактор – наявність у суспільстві «критичної» маси проблем, які тиснуть на всі сторони національного буття. Третій фактор – наявність політичних сил, які здатні використати у боротьбі за владу два перших чинники[42].

Вчені виділяють такі механізми ескалації етнополітичних конфліктів: перехід до насилля та мілітаризація способу життя; зростання внутрішньогрупової згуртованості та етноцентризму; фізичне розмежування етнічних груп та встановлення територіальних кордонів; психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування „образу ворога"; сатисфакція та демонізація; «потрапляння в пастку» через гіпертрофовану етнічну лояльність; економічна відсталість та культурна нерозвинутість; формування атмосфери фаталізму та відчуження. Саме оперування вказаними ірраціональними конструкціями зумовлює загострення міжнаціональних суперечностей та їх перехід у стадію збройного протистояння, аж до фізичного знищення протилежної сторони.

Як стверджують конфліктологи, на стадії ескалації національні конфлікти мають певні особливості: по-перше, йде різке збільшення кількості учасників конфлікту, наростання яких іде за рахунок залучення найактивніших сил; по-друге, зростає кількість проблемних ситуацій і погіршується первинна проблемна ситуація; по-третє, конфлікт супроводжує наростання емоційної напруги; по-четверте, формування стійкого образу ворога, компроміс сприймається як капітуляція, кожна зі сторін налаштована лише на перемогу (перемога за будь-яку ціну сприймається цілком природною, а жертви – цілком

[40] *Бондаренко К.* Погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Волинь моя : журн. Міжнар. об'єднання «Волинське братство». Вип. 4. – К. : ВАТ «Видавництво „Київська правда"», 2004. – С. 108–109; *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття / Кость Бондаренко ; Центр дослідж. політ. процесів «Експерт» // Дзеркало тижня. – 2003. – 15-21 лют. (№ 6). – С. 1, 3.

[41] *Гулай В.* Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943–1944 рр. / Василь Гулай // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. пр. – Т. IV. – Чернівці : Прут, 2006. – С. 461.

[42] *Анцупов А. Я.* Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С. 411.

виправданими); по-п'яте, ескалація національних конфліктів може супроводжуватися залученням третіх сторін (це може відбуватися, коли конфлікт доходить до стадії «генералізації»)[43].

Аналіз причин міжетнічного протистояння, які називають теоретики конфлікту, дозволяє дати відповідь на питання, яке час від часу виникає у «волинській» дискусії: чи можливо було уникнути кровопролиття. З огляду на те, що на західних українських землях можна було спостерігати більшість чинників «етнічного ризику» (етнічний склад території та співвідношення частки титульної нації і національної меншини; наявність етнотериторіальних претензій, особливо у випадку їх використання як інструменту державної політики; законодавче порушення прав людини за етнічною ознакою або опосередкованими ознаками приналежності до національних меншин; прагнення національної меншини, що мешкає анклавом, до національно-державного самовизначення, особливо коли цей анклав безпосередньо межує з теренами основного проживання етносу; етнокультурні та конфесійні відмінності сусідніх етносів; курс на побудову національної держави за умов існування поліетнічного суспільства та ін.[44]), то навряд чи ми можемо розглядати варіанти можливого уникнення кривавого протиборства на західних землях України в роки Другої світової війни.

Протистояння у роки Другої світової війни є класичним прикладом такого перебігу подій, коли всі названі елементи чітко простежуються та формують картину тогочасної ситуації. Досвід політичного, громадського, економічного співжиття, взаємні кривди та неприязнь на побутовому рівні, під впливом активного зовнішнього втручання, стали основою ескалації українсько-польського конфлікту в 1943–1947 рр.[45]

Розуміння того, що українсько-польський етнічний конфлікт у роки Другої світової війни не є суто історичною проблемою, а потребує залучення напрацювань конфліктологів, соціологів, психологів, політологів та ін., і є тим теоретичним підґрунтям, яке дасть змогу здійснити комплексний та глибинний аналіз причин, перебігу й наслідків тих трагічних подій.

* * *

Термінологія загалом, а суспільно-політична зокрема потребує єдності та прийняття всім суспільством. Саме суспільно-політичний термін — виразник суспільно-політичного поняття — розкриває його суть, оскільки за кожним стоїть певне визначення, пов'язане з певною ідеологічною концепцією. Однією ж з обов'язкових умов успішності наукової дискусії є узгодження

---

[43] *Орлянський В. С.* Конфліктологія : навч. посіб. / Орлянський В. С. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – С. 64.

[44] Политическая конфликтология: учеб. пособие / под ред. С. Ланцова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 77–78.

[45] *Гулай В.* Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 205.

її учасниками термінів, які вони вживатимуть для означення тих чи інших понять, явищ, подій. Розбіжності в науково-історичній термінології іноді можуть стати причиною не лише непорозумінь між фахівцями, а й викликати низку асоціативних нашарувань та стереотипів[46].

Події Другої світової війни викликають донині чимало суперечок. Стосуються вони й означення того, що тоді відбувалося на західноукраїнських землях, в українській та польській традиції. Як зауважив польський історик Ян Кенсік, питання про дефініцію кривавих подій часів Другої світової війни є фундаментальним[47]. При цьому поняття, вживані в польському суспільстві, часто-густо не знаходять підтримки в українському, і навпаки. Тому спробуємо розглянути правомірність їх використання стосовно подій 70-річної давнини. Тема вибору термінології у випадку волинських подій може бути показовим прикладом трансляції ідеологічних риторичних форм у науковий дискурс та їхнього повернення в ідеологічний дискурс уже під науково-респектабельним виглядом, виникнення на цьому ґрунті проблем і в наукових, і в політико-ідеологічних практиках.

Серед різноманіття означень, які трапляються в публікаціях на цю тематику, особливу увагу привертають два: «геноцид» та «етнічні чистки». Вперше термін «геноцид» у сучасному розумінні вжив 1944 р. Рафаль Лемкін[48], який писав: «Під геноцидом ми маємо на увазі знищення народу або етнічної групи. Геноцид не обов'язково має означати негайне знищення народу. Радше геноцид означає координований план різних дій, спрямованих на знищення насущного фундаменту життя національних груп з метою знищення народу загалом. Геноцид скерований проти національної групи як середовища, а дії — проти окремих громадян, не в їхній індивідуальній суті, але як членів національної групи. Це нове слово, що позначає стару практику, здійснювану сучасними методами», складається з двох коренів: грецького «genos» - «раса», плем'я та латинського «cide» —

---

[46] *Павлюх М.* Психосемантичний відтінок історіографічних термінів «волинська трагедія» та «волинська різанина» у сучасній українській і польській публіцистиці про події 1943 р. на Волині / Марія Павлюх // Стиль і текст. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 189.

[47] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кенсік // Україна–Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–10 листоп. 2001 р.) / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 37.

[48] Про Рафаля Лемкіна чит.: Rafał Lemkin: a hero of humankind / ed. by Agnieszka Bieńczyk-Missala, Sławomir Dębski ; The Polish Institute of International Affairs. – Warsaw : The Polish Institute of International Affairs, 2010. – 319 s., [8] s. tabl. : il. (w tym kolor.); *Panné J.-L.* Rafał Lemkin, czyli potęga bezsilności / Jean-Louis Panné ; tł. z fr. Patrycja Grzebyk // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2008. – Nr 3. – S. 19–66; *Szawłowski R.* Rafał Lemkin (1900–1959): polski prawnik twórcą pojęcia „ludobójstwo" / Ryszard Szawłowski // Sprawy Międzynarodowe. – 2005 ([R.] 58). – Nr 2. – S. 103–138; *Spychalska A.* Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo" [Електронний ресурс] / Aleksandra Spychalska // Acta Erasmiana. T. 2. – Режим доступу : http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/40283/011.pdf

«вбивство» [49]. Слід зауважити, що автор особливо підкреслював правну (юридичну), моральну і людську природу свого концепту, що надавала тим самим йому міжнародний вимір[50]. Суть поняття «геноцид» викладено у формулі початкової частини ст. II Конвенції ООН 1948 р. щодо запобігання геноциду та покарання за нього, відповідно до якої під геноцидом розуміють акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. До дій, що підпадають під визначення геноциду, відносять вбивство людей, що належать до певної групи, спричинення серйозних тілесних або психологічних ушкоджень, навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне її знищення, застосування методик запобігання народженню дітей у членів тієї групи та насильницька передача дітей з метою виховання їх батьками, які належать до іншої групи. Зупинитися на цих аспектах нас спонукає, зокрема, й та обставина, що на думку деяких дослідників розглядати події на західноукраїнських землях слід саме у світлі положень про злочини проти людяності, що містить Статут Міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. та «Конвенція у справі запобігання і покарання злочинів геноциду» ООН від 9 грудня 1948 р.[51] Тут слід зауважити декілька моментів. По-перше, наведене у Конвенції визначення геноциду має юридичну силу, і західна наука, без огляду на поширене критичне налаштування до нього, є засадничо від нього залежною. З іншого боку, його застосування обов'язково виводить проблему за межі наукового дискурсу і водночас втягує науковців у політичні дискусії, у яких вони втрачають дослідницьку самостійність і стають залежними від політичної кон'юнктури. По-друге, геноцид — надалі глибоко дискусійний термін, занурений у суспільні, юридичні, геополітичні дебати, і його застосування має передбачати максимально повне відтворення всієї багатогранності соціально-культурних взаємин[52].

Нині поняття «геноциду» стало настільки широким, що далеко не риторично звучить питання французького політолога Жака Семеліна про подальшу потребу використання слова «геноцид» у гуманітарних науках. У своїй праці він замінює його словом «масакра», яке видається йому вільнішим від політичних конотацій та нейтральнішим («масакра — це загалом колективні дії, що включають винищення цивільних чоловіків і жінок, дітей і роззброєних

---

[49] *Lempkin R.* Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation – Analysis of Government – Proposals for Redress. – Washington, D.C. : Carnegie Endowment for International Peace 1944. – 670 p.

[50] *Panné J.-L.* Kilka uwag na temat genezy pojęcia „ludobójstwo" / Jean-Louis Panné ; tłum. Ursula Paprocka-Piotrowska // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2007. – Nr. 1(11). – S. 378.

[51] *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 76.

[52] *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій / А. Портнов ; Нац. ун-т стратег. дослідж. – К. : НІСД, 2009. – С. 124.

солдатів»[53]). Зауважимо, що цей термін також вживають автори, що пишуть на тему «волинських» подій[54].

На означення власне подій на західноукраїнських землях Р. Шавловський висунув концепцію genocidium atrox – для означення геноциду жорстокого, жахливого, дикого, страшного, пов'язаного з найвирафінованішими тортурами, які застосовувалися із чистого садизму[55]. Зазначимо також, що у Католицькій енциклопедії цей автор написав, що український геноцид щонайменше чисельно переважав німецьку та радянську жорстокість; мордування усіх поляків, від немовлят до старих, що нагадує єврейський Голокост, пов'язане було із садизмом та тортурами (genocidium atrox) часів Гайдамаччини[56]; що більше – український геноцид щодо поляків з огляду на нечуваний радикалізм є нагіршим геноцидом, учиненим у Європі в роки Другої світової війни[57]. Варто зауважити, що конструкція genocidium atrox, на думку її творця, може бути застосована у контексті пт.1 арт. II Конвенції від 9 грудня 1948 р.[58], тобто має чітко визначене юридичне навантаження. Його позицію поділяє, зокрема, Ева Сємашко[59]. Власне з правового погляду розглядають факти українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни і прокурори ІНП. Симптоматичним слід вважати використання цього терміна під час дебатів про злочини геноциду послами від Польщі у Європарламенті[60]. Варто також зауважити, що термін "genocidium atrox" набуває все більшого поширення в польській літературі. І, як слушно зауважує Ігор Ільюшин, хоч як би польські колеги заперечували такий «радикалізм» і скільки б не

---

[53] *Semelin J.* Purife and Destroy: the political uses of massacre and genocide / Jacques Semelin; translated from French by Cynthia Schoch. – London : Hurts&Co, 2007. – P. 323.

[54] *Lotnik W.* Nine lives: ethnic conflict in the Polish-Ukrainian borderlands / W. Lotnik, J. Preece ; forew. N. Ascherson. – London : Serif, 1999. – P. 54; *Wieczorkiewicz P.* Masakra wołyńska / Paweł Wieczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S. 72–74; *Ciechanowicz A.* Polska i Ukraina nie chcą mówić o masakrze wołyńskiej / Artur Ciechanowicz // Dziennik (Wyd. 2). – 2008. – Nr. 161. – S. 14.

[55] Encyklopedia „białych plam". T. 11 : Legiony cudzoziemskie III Rzeszy – masoneria / [red. Mirosław Fijołek et al. ; aut. haseł Mariusz Affek et al.]. – Radom : Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2003. – S. 174.

[56] Encyklopedia katolicka. T. 11 : Lu An – „Maryawita" / [zespół red. Antoni Bednarek et al. ; aut. Maciej Abramowicz et al.]; Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. – Lublin : Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2006. – Szpalta 120.

[57] *Szawłowski R.* Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonanym w Europie w czasie II wojny światowej / Ryszard Szawłowski // Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S. 162.

[58] Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. Radosława Ignatiewa i Antoniego Kury. – Warszawa, 2008. – S. 27.

[59] *Siemaszko E.* Wołyń pod okupacją niemiecką / Ewa Siemaszko // Niepodległość i Pamięć. – 2008. – Nr. 1 (27). – Cz.1. – S. 253.

[60] *Baranowski Z.* Zbrodniarzy można ścigać / Zenon Baranowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 19–20 lipca (Nr. 168).

пояснювали принципову відмінність «українсько-польського конфлікту» від «антипольських дій» нацистів та НКВС, існує реальна загроза швидкого поширення нового концепту попри наукову рацію[61].

У цей же контекст вписується спроба використання частиною авторів щодо подій на Волині, Східній Галичині, Холмщині та Підляшші поняття «голокосту», «польського голокосту» (К. Василевський[62], З. Оконь[63], В. Поліщук[64], С. Рох[65], С. Сєкєрка[66], М. Сладевська[67], Р. Цьосмак[68]).

Переважна більшість польських істориків, що досліджують українсько-польські стосунки на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, чітко визначають їх як етнічні чистки — варварські та несправедливі. Термін «етнічні чистки» — порівняно новий (уперше з'явився 1981 р.). Він увійшов у міжнародний лексикон як калька із сербсько-хорватського виразу «*etničko čišćenje*». У 1990-ті рр. засоби масової інформації колишньої Югославії регулярно використовували цей вираз щодо подій громадянської війни в цій країні. У серпні 1992 р. вираз «етнічні чистки» почав з'являтися у документах міжнародних організацій (наприклад, Комісії з прав людини)[69].

Фактично не існує загальноприйнятого визначення «етнічних чисток», хоча неодноразово робилися спроби його означити. Загалом етнічні чистки можна розглядати як політику, дії спрямовані на етнічну гомогенізацію певної території, усунення членів окремої групи (при цьому вони набувають різних форм: від масового переселення етнічних груп до примусу еміграції, депортації і геноциду). Найбільш категоричне твердження, що етнічні чистки еквівалентні геноциду, знаходимо у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від грудня 1992 р., яка посилалася на політику «етнічних чисток» як форму

---

[61] *Ільюшин І.* Минуле під слідством / Ігор Ільюшин // Критика. – 2011. – Ч. 5–6. – С. 29.

[62] *Wasilewski Kr.* Rzezie na Kresach: Gdy Polska zapomina o ofiarach ludobójstwa na Kresach, Ukraina nagradya jego sprawców / Krzysztof Wasilewski // Przegląd. – 2001. – 17 lipca. – S. 10.

[63] *Okoń Z.* Ludobójstwo – największa hańba ludzkości / Zbigniew Okoń // Na Rubieży. – 2012. – Nr 121. – S. 35.

[64] *Poliszczuk W.* 60 rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar / Wiktor Poliszczuk. – Wrocław : Biuro Poselskie posła Antoniego Stryjewskiego, 2003. – S. 3.

[65] *Roch S.* Najkrwawsza Niedziela: w 55 rocznicę ludibójstwa na Kresach / Sławomir Roch // Nasz Dziennik. – 1998. – 11–12 lipca (Nr. 137). – S. 8.

[66] *Секерка С.* Преступления украинских националистов против польского населения в 1939–1947 гг / Степан Секерка // Украинский национализм и Донбасс: историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – С. 57.

[67] *Śladewska M.* Polityka nie zastąpi pamięci / Monika Śladewska // Przegląd. – 2006. – Nr. 34. – S. 36.

[68] *Szulc L.J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa : Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 54, 57, 124.

[69] *Zawadzka N.* Czystki etniczne – analiza prawnomiędzynarodowa / Natalia Zawadzka // Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego / [kom. red. Tadeusz Jasudowicz przewodn.]. – T. 2. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2011. – S. 247.

геноциду[70]. Хоча в більшості країн використовують термін «етнічні чистки» як відмінний від геноциду. Тут лише пошлемося на ту схему розрізнення «етнічних чисток» і «геноциду», яку запропонував Норман Наймарк: «Геноцид – це зумисне вбивство частини або всієї етнічної, релігійної чи національної групи... Мета етнічної чистки – вигнати людей і часто-густо всі сліди їх перебування з конкретної території»[71].

Як зауважує Андрій Портнов, проблематика волинських подій 1943 року увійшла до західної науки практично одночасно з масовим засвоєнням нею категорії «етнічна чистка». Тож застосування цього концепту до нової для історіографії теми відбулося майже автоматично. Цьому, вочевидь, сприяло й те, що таке окреслення масових убивств сприймається академічніше, ніж «волинська різанина», та яскравіше і менш евфемістично, ніж «волинська трагедія»[72]. До того ж ці події було одразу вписано до загальноєвропейської тенденції гомогенізації національних територій. У цьому контексті як приклад згадаємо доробок Тімоті Снайдера[73]. Для частини вітчизняних вчених волинські події були етнічною чисткою територій (А. Русначенко)[74], «етнічною чисткою» на українсько-польському пограниччі, мали ознаки міжетнічного зіткнення, міжетнічного конфлікту задля реалізації державницьких прагнень обох націй (Л. Зашкільняк)[75], можуть кваліфіковані як етнічна чистка, під час якої особливо постраждали поляки (В. Литвин)[76], набули характеру етнічної чистки, у процесі якої винищували дітей і жінок за одну тільки національну приналежність (В. Трофимович)[77],

---

[70] *Petrovic D.* Ethnic Cleasing – An Attempt at Merhodology / Drazen Petrovic // European Journal of International law. – 1994. – Vol. 5. – No 1. – P. 355.

[71] *Naimark N.* Fires of Hatred : Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe / Norman M. Naimark. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2001. – P. 67.

[72] *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій / А. Портнов ; Нац. ун-т стратег. дослідж. – К. : НІСД, 2009. – С. 118.

[73] *Snyder T.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943 / Timothy Snyder ; Yale University // Past & Present. – 2003. – Nr. 179 (May). – P. 197–234; *Snyder T.* The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999 / Snyder Timothy. – New Haven ; London : Yale University Press, 2003. – 367 p.

[74] *Русначенко А. М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 176.

[75] *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 80.

[76] *Литвин В. М.* Тисяча років сусідства і взаємодії / В. М. Литвин ; відп. ред. В. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2002. – С. 107; *Литвин В.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. – К. : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – С. 248.

[77] *Трофимович В.* Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 257.

дійшло до масових убивств поляків з боку українських націоналістів, які застосували масові етнічні чистки (Б. Осадчук)[78]. Андрій Заярнюк висловлює думку, що саме термін «етнічна чистка» є придатнішим для ситуації, де баланс сил був різним на різних територіях, у різний час, де форми проведення включали і фізичне винищення, і виселення, де виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви могли чинити збройний опір[79]. Польський дослідник Ґжеґож Мотика вважає, що антипольська акція УПА мала характер етнічної чистки з ознаками геноциду[80].

Не менше психосемантичне навантаження мають використовувані в українській та польській історіографії терміни «трагедія» (а останнім часом поширене — «протистояння») та «різанина». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови читаємо: «Трагедія — велике горе, нещастя, загальнонародне чи особисте, спричинене гострим непримиренним конфліктом»[81]. Ще більш нейтральним виявляється поняття «протистояння»: «чинити опір дії, напору кого-, чого-небудь, витримувати тиск із боку когось, чогось»[82]. На думку Ярослава Ісаєвича, є сенс говорити саме про українсько-польське, а не про польсько-українське протистояння, оскільки його започаткувало прагнення українців здобути політичні права на території, де вони становили більшість[83]. Слово ж «різанина» витлумачене як «жорстоке кровопролиття, вбивство людей»[84]. У цьому ж контексті слід згадати, хоча й зрідка вживане, визначення «волинська катастрофа»[85].

---

[78] *Wojciechowska J.* Osadczuk o Polakach i Ukraińcach [Електронний ресурс] / Joanna Wojciechowska // Gazeta Wyborcza : Olsztyn. – 2007. – 31 maja. – Режим доступу : http://miasta.gazeta.pl/olsytzn/1,35185,4192801.html

[79] *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 262.

[80] Definicję ludobójstwa spełnia antypolskie czystki – przyznaje dr. G.Motyka // Biuletyn Informacyjny AK. – 2011. – Nr. 3 (111). – Lipiec–wrzesień. – S. 53.

[81] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 1260.

[82] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 993.

[83] *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 трав. 2003 р.) / [упоряд. В. К. Баран та ін.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 7.

[84] Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 1034.

[85] *Офіцинський Р.* Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу) / Роман Офіцинський. – К. : Ін-т історії України НАН України ; Ужгород : Ґражда, 2005. – С. 431.

Події на західних українських землях кваліфікують також як міжнаціональну війну, що розгорнули між собою УПА і АК (В. Литвин)[86]; міжнаціональний українсько-польський конфлікт (Ю. Сливка)[87], кампанію деполонізації Волині, розпочату УПА 11 липня 1943 р., українсько-польську взаємну різню 1943 р. (Ю. Киричук)[88], «деполонізацію краю» (К. Кондратюк, А. Русначенко)[89], примусове звільнення терену західноукраїнських земель від польського населення (С. Макарчук)[90], витіснення поляків із Волині[91]. Поширеним є також визначення подій Другої світової війни як українсько-польського територіального конфлікту за Галичину і Волинь (Л. Зашкільняк)[92]; польсько-української громадянської війни, українсько-польської війни за західноукраїнські землі, одного із кривавих епізодів українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни на Волині (І. Ільюшин)[93]; неоголошеної

---

[86] *Литвин В. М.* Тисяча років сусідства і взаємодії / В. М. Литвин ; відп. ред. В. Смолій ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : [б. в.], 2002. – С. 109.

[87] *Сливка Ю. Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Ю. Сливка ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крипякевича. – Л. : [б. в.], 2003. – С. 47.

[88] *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : Добра справа, 2003. – С. 129, 130.

[89] *Кондратюк К.* Українці і поляки в радянських партизанських загонах в роки Другої світової війни / К. Кондратюк // Україна – Польща: важкі питання / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк 2004 . – Т. 9. Матеріали IX і X Міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. – С. 216; *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 157.

[90] *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / С. Макарчук // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 253.

[91] Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни» // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 11. – С. 155.

[92] *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Наукові записки Національного університету „Острозька академія". Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 80.

[93] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943 / І. Ільюшин // Енциклопедія історії України. В 5 т. Т. 1 : А–В / редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 609; *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільюшин ; НАН України, Ін-т історії України, Київ. славіст. ун-т – К. : [б. в.], 2003. – С. 167–251 та ін.

польсько-української війни (Я. Дашкевич[94]; В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко[95]); неоголошеної війни обох націй, які прагнули відродити свою незалежність (І. Цепенда)[96]; другої польсько-української війни (В. В'ятрович)[97]; українсько-польської війни на Волині, Поліссі (А. Русначенко)[98], українсько-польської партизанської війни (О. Гогун)[99].

Леонід Зашкільняк вважає, що зрозуміти волинські події можна лише у контексті українсько-польської «невідомої війни» (від початків українсько-польського протиборства в Галичині на початку 20 ст. і до 1947 р. включно), яка з української позиції була національно-визвольною війною (боротьбою) за право створення незалежної держави на теренах спільного проживання українців і поляків[100]. Польський дослідник Анджей Хойновський визначає події Другої світової війни як «етнічну війну» на східних кресах[101].

Окремо згадаємо позицію Ярослава Дашкевича, який кваліфікував те, що трапилося на Волині, як «непотрібний третій фронт»[102] (нагадаємо, що саме це означення ми знаходимо і в Лева Шанковського[103]), українську війну

---

[94] *Дашкевич Я.* Польсько-українські відносини: українська меншина в Польщі, польська меншина в Україні / Ярослав Дашкевич // Український час. – 1998. – Ч. 1 (17). – С. 11.

[95] *Петровський В. В.* Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х. : Вид. дім «Школа», 2008. – С. 455.

[96] *Цепенда І. Є.* Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках / І. Є. Цепенда // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – Луцьк, 2002. – Ч. 5. – С. 168.

[97] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 27–36.

[98] *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 156.

[99] *Гогун А.* Украинско-польская партизанская война 1943–1944 гг. / Александр Гогун // Клио. – СПб., 2003. – №4 (23). – С. 117–119; *Гогун А.* Украинско-польская партизанская война 1943–1944 гг. / Александр Гогун // Войны, военные конфликты, терроризм как проявление экстремальных ситуаций в жизни людей: исторический опыт и уроки : материалы 31-й Всерос. заочн. конф. / под ред. С. Н. Полторака. – СПб. : Нестор, 2003. – С. 149–154.

[100] *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939–1944 рр. / Леонід Зашкільняк // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 33.

[101] *Chojnowski A.* Ukraina / Andtzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski. – Warszawa : Wydawnictwo TRIO, 2006. – S. 158.

[102] *Дашкевич Я.* Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Ярослав Дашкевич // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб.. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 138 – 147.

[103] *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія / Лев Шанковський // Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – С. 553–562.

проти трьох окупантів — німців, большевиків і поляків[104] та українсько-польську війну типу «війни сіл»[105]. Останнє визначення підтримував Ю. Киричук, який вважав, що у волинській трагедії 1943 р. було щось від селянської Жакерії, а українсько-польська боротьба проходила по типу «селянських воєн»[106]. Ця думка збіжна з позицією Гієроніма Ґралі, який в одному з інтерв'ю назвав події на Волині типовою герильєю — селянською війною з обмеженими технічними засобами[107].

Слід згадати іще один концепт на означення подій в роки Другої світової війни — «антипольські акції». Так, зокрема, його подибуємо у працях Р. Дрозда[108], Ґ. Мотики[109], В. Філяра[110], І. Ільюшина[111] (подібним слід вважати і вживане І. Ільюшиним визначення «антипольського фронту»[112]). Варто

---

[104] *Дашкевич Я.* Волинь у політичних іграх в 40-х рр. XX століття / Ярослав Дашкевич // Розбудова держави. – 2003. – № 5–8. – С. 15.

[105] *Дашкевич Я.* Волинський вузол / Ярослав Дашкевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. – С. 19.

[106] *Киричук Ю.* Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942–1943 рр. / Юрій Киричук, Володимир Мороховський // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні : зб. наук. пр. / відп. ред. П. М. Чернега. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 156.

[107] *Граля Х.* Невежество – мать предрассудков / Хероним Граля; интервью вел В. Калашников. Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?nevezhestvo__mat_predrassudkov__heronim_gralya&objectId=1077033

[108] *Дрозд Р.* Навколо причин антипольської акції ОУН–УПА в 1943–44 рр. / Роман Дрозд // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 180–187.

[109] *Мотика Ґ.* Антипольська акція ОУН–УПА / Ґжеґож Мотика // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 31–37; *Мотика Ґ.* Антипольська акція ОУН–УПА / Ґжеґож Мотика// Український альманах. – Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 2003. – С. 178–188; Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944 / G. Motyka // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – N 8. – Wrzesień. – S. 24–25; *Motyka G.* Antypolska akcja OUN–UPA w ukraińskiej historiografii / G. Motyka // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. – Warszawa : IPN, 2003. – S. 147–156.

[110] *Filar W.* Wołyń w latach 1939–1944 / Władysław Filar // Przed Akcją „Wisła" był Wołyń / pr. zbior. pod red. W. Filara. – Warszawa, 1997. – S. 30–38; *Filar W.* Wołyń w latach 1939 – 1944 / Władysław Filar // Przegląd Wschodni. – 2000. – T. 6, z. 4. – S. 818 – 824.

[111] *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 234.

[112] *Ільюшин І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА / Ігор Ільюшин // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 94–104; *Ільюшин І.* До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни / Ігор Ільюшин // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – 2003. – Вип. 3. – С. 241–249; *Ільюшин І.* Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать / Ігор Ільюшин //

відзначити, що вперше ми натраплямо на нього ще в документах часів Другої світової війни. Представники як українського, так і польського підпілля використовували це означення, описуючи події на західноукраїнських землях. Якщо йдеться про застосування цього терміну в сучасних дослідженнях, то слід нагадати застереження Франка Грельки, що внаслідок свого апологетичного характеру він обмежує погляд на подальші можливі причини подій[113].

Як бачимо, дискусійність та контроверсійність проблеми українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни відображає і стан розробки термінології на їх означення. Рівно ж як і застосовані в дискурсі поняття відображають діаметральність поглядів на неї.

Український альманах. – Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 2003. – С. 167–171.

[113] *Grelka F. M.* „Antypolska akcja" OUN–UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich / Frank M. Grelka ; tłum. Paweł Kosiński = W odpowiedzi Frankowi Grelce / Paweł Machcewicz, Grzegorz Motyka // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2004. – T. 2 (6). – S. 284.

1.2. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІСТОРІОГРАФІЇ

Перш ніж розпочати власне аналіз історіографії «волинського питання» хочеться звернути увагу на один важливий, на нашу думку, момент. А саме: значення доробку вчених з цієї проблематики виходить за вузькофахові межі. Показовою у цьому сенсі є репліка висловлена під час дискусії на шпальтах газети «День»: «Чому ж остання колізія з Польщею у нас була 2003 року, коли Президент України вибачався за Волинь 1943 року!? Якби до того часу українські історики (академічні) написали правдиву історію Другої світової війни, то польському би президенту просто була би передана ця книга чи кілька томів для прочитання і розуміння тодішніх подій у нас на Волині. І все!»[114]. Можна сперечатися з категоричністю висловлення позиції, але загалом вона має право на існування.

Проблема українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни є однією з найбільш дискусійних в історіографії цього періоду, привертає до себе увагу не одного покоління істориків, а чимала кількість жертв спонукає до нових студій. Питанню українсько-польського протистояння присвячені сотні книг, статей (якщо ж урахувати публіцистичні та белетристичні матеріали в часописах, то й тисячі)[115]. Аналізу цього значного доробку істориків присвячена низка історіографічних[116] та бібліографічних

[114] *Дишкант Т.* «Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність» / Тарас Дишкант, м. Буськ, Львівська обл. // День. – 2008 – 17 трав. (№ 85). – С. 8.

[115] Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни : матеріали до бібліогр. покажчика / уклад. О. Каліщук. – Львів ; Луцьк : Волинська книга, 2007. – 108 с.; *Kulińska L.* Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dikinanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939-1947 / Lucyna Kulińska // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S. 341-409.

[116] *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 148–170; *Калитко С. Л.* Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. пр. за матеріалами міжнарод. наук. конф. (23–24 черв. 1999 р.) / Ін-т історії України НАН України та ін. ; наук. ред. Філінюк А. Г. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 382–383; *Калитко С. Л.* Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. пр. / за заг. ред. П. С. Григорчука. – 2001. – Вип. 3. – С. 242–247; *Калитко С. Л.* Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Сторінки воєнної історії України :

праць[117]. Водночас, історіографія українсько-польського протистояння на західних землях України у роки Другої світової війни донині не має повного підсумку і задовільної оцінки. Спроби, які у цьому напрямку були, не можна вважати вичерпними. Одна з причин такого стану — бурхлива наукова дискусія, яка триває, і, відповідно, поява нових важливих праць.

Ще 1992 р. Ґжеґож Мотика сформулював ті проблеми, що стоять перед дослідниками, які вивчають українсько-польські стосунки у 20 ст., поділивши їх на три групи: 1) емоційні перешкоди, пов'язані з психологічними умовами, які нівелюють відповідне сприймання аналізованого питання; 2) перешкоди, пов'язані з міфами історіографії, у цьому випадку, зокрема, з препарованими через пропаганду ПНР; 3) політичні перешкоди, що обмежують, серед іншого, доступ до джерел[118]. Попри те, що минуло двадцять років, ситуація докорінно не змінилася і поставлені дослідником проблеми і донині не вирішено. І в українській, і в польській історіографії розгляд політично-

зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – 320 с.; *Мотика Ґ.* Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Ґ. Мотика // Четвертий міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) : доп. та повідом. Історія. Ч. 2 : XX ст. / Міжнар. асоц. україністів ; відп. ред. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С. 85–90; *Motyka G.* Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii / G. Motyka // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Lobionka. – Warszawa : IPN, 2003. – S. 147–156; *Motyka G.* Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w swietle polskiej historiografii / G. Motyka // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. IV. – Z. 1 (13); *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 166–178; *Цепенда І. Є.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 693–700; *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112–126; 2004. – № 10. – С. 122–134; *Мищак І.* Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію / І. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 456–464; *Juśko P.* Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiografii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczaniu historii. Zarys problematyki / P. Juśko // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. E. Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 109–119; *Łada Kr.* Creative Forgetting Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaigne against the Poles in Volhynia during World War II / Kr. Lada // Glaukopis. – 2005. – Nr. 2/3. – P. 340–375.

[117] *Лисенко О. Є.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії : бібліогр. покажч. / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – Київ ; Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.; Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни : матеріали до бібліогр. покажч. / уклад. О. Каліщук. – Львів ; Луцьк : Волинська книга, 2007. – 108 с.

[118] *Motyka G.* O niektórych trudnościach badania konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943–1947 / G. Motyka // Kultura i Społeczeczeństwo. T. 37. – 1992. – Nr. 4. – S. 147.

військового протистояння українців і поляків у роки Другої світової війни був пов'язаний із політичною кон'юнктурою. І навіть останній сплеск взаємного наукового та суспільного інтересу до цієї проблеми у 2003 р. стимулювали політики України і Польщі.

З певними застереженнями розвиток та нагромадження історіографічного матеріалу до вказаної теми можна поділити на декілька періодів: комуністичний; паралельно з цим існували студії вчених діаспори, що представляли альтернативне бачення тих подій; сучасний, який слід відраховувати від часу здобуття Польщею та Україною незалежності.

У радянській українській історичній традиції події Другої світової війни (якщо точніше, «Великої Вітчизняної») належали до кола актуалізованих питань, над розробкою яких працювало чимало дослідників. Водночас, попри солідний історіографічний доробок, і тут існували замовчувані та мало досліджувані теми. Саме до таких табуйованих питань належало українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях. Можна називати різні причини такої, на перший погляд, парадоксальної ситуації. Один із найвідоміших українських знавців проблеми Ігор Ільюшин вважає, що в радянській історіографії вона не отримала належного висвітлення через тенденції замовчування внеску українського та польського антикомуністичного рухів у антигітлерівську боротьбу[119]. В українській радянській історіографії взаємини між українцями та поляками на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни пов'язували передовсім зі спільною боротьбою проти Німеччини. Саме цю тезу декларували історики у фундаментальних колективних працях та монографіях[120]. У історичних роботах тих років автори акцентували увагу на участі представників польської національності у радянських партизанських формуваннях та створенні в них окремих польських підрозділів. У цей же контекст вписується видання в українському та російському перекладах спогадів

---

[119] *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 13–14.

[120] Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т. 7. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 163, 313, 362, 377–379; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941–1945 рр. – К. : Вид-во політ. л-ри, 1967. – Т. 1. – С. 382–383; 1968. – Т. 2. – С. 166–167, 196–197, 203, 239, 241; 1969. – Т. 3. – С. 70, 76–77, 91, 112-113, 116; История Украинской ССР: в 10 т. – Киев : Наук. думка, 1984. – Т. 8. – С. 103–104, 351–353, 365, 432; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – Киев : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – С. 371–373; Т. 2. – С. 165–166, 241, 267–269; Т. 3. – С. 89, 95, 115, 118–119; Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – С. 617, 620–622, 622–625, 629–630, 640; *Бречак І.* Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. Бречак. – Львів, 1974. – С. 18–29, 37, 44, 49, 55–57, 62, 68–93, 146–147, 174; *Варягина В.* Народна гвардія імені Івана Франка: Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанської організації західних областей України. 1942–1944 рр. / В. Варягина, Г. Вакуленко. – Львів : [б. в.], 1979. – С. 27–30, 37, 40–41, 53; *Замлинський В.* Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – С. 68, 87, 88, 94–106, 130–131, 136 та ін.

таких польських командирів, як Юзеф Собесяк[121] (хоча книга цього ж автора «Пшебраже»[122] в Радянському Союзі, наскільки нам відомо, перекладена не була).

Одночасно дослідники наголошували на тих труднощах, які існували в розгортанні радянського партизанського руху на західноукраїнських землях, називаючи серед інших діяльність українських та польських націоналістичних організацій, спрямовану на розпалювання міжетнічного конфлікту. Радянські автори беззастережно розглядали керівництво ОУН та її збройних формувань як безпосередню агентуру німецьких спецслужб. Очевидно, що така риторика, регламентована ставленням ЦК КП(б)У до українських націоналістичних «партизанських» загонів та їх керівників як до німецьких агентів та ворогів українського народу, стала аксіоматичною для всіх радянських дослідників[123].

Виходячи з такого бачення ОУН і УПА, радянські автори так само тлумачили й міжнаціональний конфлікт на західноукраїнських землях: «Влітку 1943 року в боротьбі проти партизанського руху і населення, яке його підтримувало, особливу активність проявили українські буржуазні націоналісти. Нацьковані окупантами націоналістичні верховоди спрямовують свої банди як проти партизанів, так і на знищення польського населення в західних областях України»[124]. В. Надім'янов та А. Черненко прямо вказували на антирадянськість пропаганди польського еміграційного уряду та на розпалювання ним національної ворожнечі та його домагання розподілу західноукраїнських земель[125]. У цьому ж напрямі слід розглядати характеристики радянськими пропагандистами АК і НСЗ як польських бандерівців[126].

Частково роботи радянських авторів були не науковими дослідженнями, а одним із засобів популяризації офіційних поглядів на український націоналізм і мали замовний характер. У цьому ж контексті слід розглядати й численні спогади керівників партизанських з'єднань, які діяли на теренах, де відбувався міжетнічний конфлікт[127]. Спробу відійти від прямолінійності цієї

---

[121] *Собесяк Ю.* Бригада «Грюнвальд» / Юзеф Собесяк. – М. : Воениздат, 1967; *Собесяк Ю.* Бур'яни : докум. повість / Ю. Собесяк, Р. Єгоров. – К. : [б. в.], 1967; *Собесяк Ю.* Земля горить : докум. повість / Ю. Собесяк, Р. Єгоров. – К. : Дніпро, 1965.

[122] *Sobiesiak J.* Przebraże : [Powieść] / J. Sobiesiak. – Wyd. I. – Warszawa : Wydawn. Min. Obrony Nar., 1969. – 174 s.; *Sobiesiak J.* Przebraze: [Powieść] / J. Sobiesiak. – Wyd. II. – Warszawa : Wydawn. Min. Obrony Nar., 1971. – 174 s.; *Sobiesiak J.* Przebraze: [Powieść] / J. Sobiesiak. – Wyd.III. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1973. – 136 s., tabl. 2.

[123] *Замлинський В.* Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів : Каменяр, 1969. – С. 131.

[124] *Замлинський В.* Тавровані презирством народу / В. Замлинський. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1974. – С. 73.

[125] Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання українських земель в єдиній Українській радянській державі. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – С.623.

[126] *Галан Я.* Грані історії / Ярослав Галан // Галан Я. Твори. У 4 т. Т. 3 : Проза, публіцистика, літературна і театральна критика / Ярослав Галан. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 407.

[127] *Бегма В.* Шляхи нескорених / В. Бегма, Л. Кизя. – К. : Політвидав України, 1964; *Бринский А.* По ту сторону фронта : Воспоминания партизана. Ч. 2 / А. Бринский. – М. : Воениздат, 1961; *Кизя Л. С.* Правди не затьмарити / Л. С. Кизя. – К. : Знання,

офіційної схеми пояснення непростих взаємин між українцями й поляками в роки Другої світової війни здійснив І. Бречак, який використав документи, які засвідчували «відчутні сліди національної нерівності, що її культивував буржуазний польський уряд. Так, поляки, що становили тут не більше п'ятої частини населення, були власниками доброї половини, причому кращих, земель. Природно, що поляки жили краще, аніж українці. Це довело до роздмухування національної ворожнечі...»[128]

Задля справедливості слід зазначити, що у ПНР тема польсько-українських відносин у роки Другої світової війни також підлягала ідеологічній інтерпретації, наслідком чого стала поява численних публікацій, сповнених різноманітних переінакшень, замовчувань і фальсифікацій[129]. При цьому слід зауважити, що до 1959 р. це були майже виключно статті у пресі виразно кон'юнктурного характеру проти тодішнього українського підпілля, а побіжно й проти польського[130]. Щойно згодом з'явилася ціла низка статей Ігнаци Блюма[131], Яна Ґерхарда[132], Яна Чаплі[133], а за ними монографії, мемуари і навіть повісті Тадеуша Крука[134], Миколи Куницького[135], Єжи Ловелла[136],

---

1965; *Медведев Д.* Сильные духом / Д. Медведев. – Донецк : Донбасс, 1990; *Наумов М.* Західний рейд / М. Наумов. – К. : Рад. письменник, 1969; *Руднєв С.* Щоденник про Карпатський рейд / С. Руднєв. – К. : Укрполітвидав, 1948; *Собесяк Ю.* Бур'яни : докум. повість / Ю. Собесяк, Р. Єгоров. – К. : [б. в.], 1967; *Собесяк Ю.* Земля горить / Ю. Собесяк, Р. Єгоров. – К. : Дніпро, 1965.

[128] *Бречак І.* Бойові побратими: З історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. Бречак. – Львів : Каменяр, 1974. – С. 146–147.

[129] *Мотика Г.* Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939--1956 рр. / Г. Мотика // Четвертий Міжнар. конгрес україністів (Одеса. 26–29 серп. 1999 р.) : доп. та повідом. Історія. Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. україністів ; відп. ред.. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С. 85.

[130] Див. бібліографічні інформації про деякі з них у часописі Wojskowy Przegląd Historyczny nr 3/1968, s. 445–449.

[131] *Blum I.* Udział Wojska Polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej. Walki z bandami UPA / I. Blum // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1959. – Nr. 1. – S. 3–29.

[132] *Gerhard J.* Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WIN na południowo-wschodnich obszarach Polski / J. Gerhard // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1959. – Nr. 4. – S. 304–335.

[133] *Czapla J.* Walka z OUN-UPA w latach 1944 – 1947 (Kureń „Żelezniaka") / J. Czapla // Z walk przeciwko zbrojnemu podziemiu 1944–1947 / pod red. M. Turlejskej. – Warszawa, 1966. – S. 359–424.

[134] *Kruk T.* Karabin i menażka / Tadeusz Kruk. – Warszawa : Czytelnik, 1964. – 232, [1] s.

[135] *Kunicki M.* Pamiętnik „Muchy" / M. Kunicki ; [oprac. Wanda Żółkiewska]. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, dr. 1959. – 437, [2] s. : il., mapy, err.; *Kunicki M.* Pamiętnik „Muchy" / Mikołaj Kunicki ; wstęp: Stanisław Wroński. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1967. – Wyd. 2. – XV, [1], 377, [3] s., [14] k. tabl. : il., mapy; Kunicki M. Pamiętnik Muchy / Mikołaj Kunicki ; przedm. Stanisław Wroński. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – Wyd. 3. – 386, [5] s., 16 tabl. : il.

[136] *Lovell J.* Koniec chorału / Jerzy Lovell. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1968. – 170, [2] s.

Ґенріха Цибульського[137] (яку дехто характеризує як єдину правдиву розповідь про події на Волині, що фрагментарно передає образ тих трагічних днів[138]) та ін.

Водночас, на думку І. Цепенди, на тлі загальних пропагандистських підходів до цієї проблеми, наукові праці були насичені значним фактографічним матеріалом, що нерідко висвітлював ті сторони боротьби ОУН і УПА, які в радянській історіографії ніколи не відображалися. Прикладом такого підходу можна вважати працю польських військових істориків Антоні Б. Щесняка і Вєслава З. Шоти "Дорога в нікуди"[139], які ставили собі за мету, як і їхні попередники, висвітлити злочинну діяльність ОУН і УПА в Польщі[140], однак «не могли оминути окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН–УПА в Польщі», що суперечили баченню їх як «жменьки кримінальних елементів», а радше свідчили про ОУН і УПА як про організовану збройну силу з конкретними цілями, що на певних етапах навіть співпрацювала з польським підпіллям. Опосередкованим свідченням знаковості цієї роботи і для польської, і для української історіографії може слугувати наявність ґрунтовних рецензій учасника націоналістичного підпілля, згодом знаного діяча в еміграції Олександра Матли (криптонім – Петро Терещук)[141] та ін.

Тож дотримуючись так званої концепції про «український буржуазний націоналізм», польські науковці інтерпретували та обґрунтовували її по-своєму. Прикладом цього може бути праця відомого дослідника Ришарда Тожецького, присвячена українському питанню в політиці гітлерівської Німеччини[142]. Значну увагу в ній приділено також розглядові українсько-польських стосунків під час Другої світової війни. На думку польського історика, антипольські

---

[137] *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 377 s.; *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Wyd. 2. – Warszawa : Wyd. Wyd. MON, 1969. – 380 s.; *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Wyd. 3. – Warszawa : Wyd. MON, 1974. – 388 s.; *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Wyd. 4. – Warszawa : Wyd. MON, 1977. – 392 s.; *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Warszawa : Bellona, 1990. – 372 s.

[138] *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – S. 14.

[139] *Szcześniak B. A.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjinalistów i jej likwidacja w Polsce / B. A. Szcześniak., Z. W. Szota. – Warszawa, 1973.

[140] *Цепенда І.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Цепенда // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 693.

[141] *Терещук П.* Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної» праці) / П. Терещук // Визвольний Шлях. – 1975. – Кн. 7–8. – С. 853–865; Кн. 9. – С. 1007–1020; Кн. 10. – С. 1136–1153; Кн. 11. – С. 1246–1258; 1976. – Кн. 1. – С. 67–82; Кн. 2. – С. 183–194; Кн. 3. – С. 355–367; Кн. 4. – С. 490–501; Кн. 5. – С. 623–636; Кн. 7–8. – С. 945–950; Кн. 10. – С. 1195–1200; *Терещук П.* Роздуми над однією книжкою: Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної» праці) / П. Терещук – Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – 134 с.

[142] *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – 375, [5] s.

й антикомуністичні акції українського підпілля були частиною німецького плану «Flurbereiningung» – усунення невигідного елементу. Це твердження автор вважає одним з основних аргументів для доведення колабораціонізму ОУН і УПА. Серед причин українсько-польської «братовбивчої війни» Р. Тожецький виділяє такі: гітлерівська політика, заснована на принципі «поділяй і владарюй»; шовінізм українських націоналістів, що втілювався в ідеї моноетнічної держави; українсько-польські суперечності міжвоєнного періоду, які нацисти використали у своїх інтересах [143]. Таким чином польському історикові вдалося радше поставити під сумнів, аніж підтвердити концепцію, що лягла в основу книги. Питання українсько-польських відносин під час Другої світової війни постало як цілком самостійна, відокремлена від тези про український колабораціонізм проблема. Нині важко уявити нові роботи на цю тему, які б не враховували висновків, що їх зробив Р.Тожецький.

Слід відзначити, що в комуністичній Польщі величезними накладами публікували тексти таких авторів, як Едвард Прус[144] (до речі, родом зі Зборівщини), що з наукового погляду не мали жодної вартості, але цілеспрямовано формували негативний образ українського націоналіста — як фашистського найманця, колабораціоналіста, вбивці, ґвалтівника і грабіжника[145]. Як написав Влодзімеж Бонусяк: «Опрацювання Е. Пруса (...) передусім представляли польські кривди, яких зазнали поляки від українців. Вони були популярними на зламі 80–90-х років, насамперед тому, що автор підняв тематику, якої до того не було в офіційних публікаціях, але яка займала важливе місце у пам'яті мешканців колишніх східних кресів II Речіпосполитої»[146]. За підрахунками Ґжегожа Мотики, у ПНР вийшло щонайменше 58 наукових і науково-популярних праць, 50 книг мемуарів, 10 томиків популярної серії «Жовтого тигрика» і понад 60 повістей (це не рахуючи статей)[147]. Аналізуючи історіографію часів комуністичної Польщі про українсько-польські стосунки у 1939–1956 рр., Ґ. Мотика доходить висновку про неможливість ведення у той час об'єктивних досліджень із цієї проблеми. На його думку, спільним для публікацій того часу були «обминання одних і непропорційне акцентування інших фактів», замовчування фактів антинімецької боротьби й довготривалого

---

[143] *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa, 1972. – S. 294–296; 314–315, 328–331.

[144] *Prus E.* Atamania UPA [Ukraińskiej Powstańczej Armii]: tragedia kresów / Edward Prus. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. – 366, [2] s.; *Prus E.* Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec – Bandera – Szuchewycz / Edward Prus ; [przedm. Józef Czmut]. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. –- 346, [2] s. : 3 portr., 1 rys. та ін.

[145] *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. – К. : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – С. 247.

[146] *Bonusiak W.* Ewakuacja: przesiedlenia Ukraińców w polskiej historiografii / W. Bonusiak // Polska, Niemcy, Ukraina w Europie / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1999. – S. 180.

[147] *Мотика Ґ.* Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Ґ. Мотика // Четвертий Міжнар. конгрес україністів (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) : доп. та повідомл. Історія. Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. україністів ; відп. ред. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С. 86.

антирадянського опору в 1944–1954 рр. з боку УПА, які поляки могли б сприйняти позитивно, акцентуючи увагу водночас на усіх випадках німецько-української співпраці й жорстоких убивствах поляків[148].

Аналіз розвитку польської історіографії до 90-х років дав змогу українським науковцям стверджувати, що роботи польських істориків, попри комуністичну заанґажованість, заклали основи для переосмислення радянського бачення УПА та формування комплексного розуміння українсько-польських відносин часів війни[149]. З цим, зрештою, погоджуються і польські історики, які теж вказують на великий вплив комуністичної політики на подальший розвиток історичних студій[150].

До 1991 р. незалежна історіографія могла постати лише в еміграції. І хоча та еміграція була інтелектуально та політично діяльною, видавалося чимало часописів, книг, спогадів, історичних досліджень, однак складні українсько-польські відносини років Другої світової війни не отримали належної уваги еміграційних істориків. Характеризуючи вивчення українсько-польського конфлікту та ролі в ньому УПА вченими-істориками української діаспори, слід зробити декілька застережень: 1) на формування історіографічної концепції вплинула та обставина, що історією українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни займалися головно учасники подій (переважно члени ОУН(б)); 2) основою історіографічних концепцій українських вчених діаспори стало безумовне визнання вини поляків у провокуванні трагічних подій 1943–1944 рр. Серед тих, хто репрезентував націоналістичні сили, слід назвати чільних представників націоналістичного руху, зокрема Миколу Лебедя (псевдо Рубан)[151], який чи не перший в українській історичній традиції згадує про українсько-польське протистояння, та Петра

---

[148] *Мотика Г.* Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Г. Мотика // Четвертий Міжнар. конгрес україністів (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) : доп. та повідомл. Історія. Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. україністів ; відп. ред. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С. 86, 87.

[149] *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Вид-во «Мс», 2003. – С. 152.

[150] *Мотика Г.* Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939–1956 рр. / Г. Мотика // Четвертий Міжнар. конгрес україністів (Одеса, 26–29 серп. 1999 р.) : доп. та повідомл. Історія. Ч. 2 : XX століття / Міжнар. асоц. україністів ; відп. ред. : С. Кульчицький, В. Даниленко. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – С. 88.

[151] Микола Лебідь – політик, діяч ОУН. З 1941 р. став другим заступником С.Бандери. Член Тимчасового правління Я. Стецька, Лебідь організував після арешту Бандери та більшості членів Правління протинімецький резистанс, очолював до 1943 р. ОУН та спричинився до постання УПА. Співзасновник УГВР (1944) та її Генеральний секретар закордонних справ (ЕУ, І, с. 1261).

Мірчука[152]. До їхньої позиції долучаються погляди відомого українського історика Лева Шанковського[153].

Групу вчених української діаспори, що критично ставилися і до комунізму, і до крайнього націоналізму, очолював «один з найвизначніших представників української історіографії в діаспорі» Іван Лисяк-Рудницький, який аналізуючи польсько-українські відносини, робить висновки про визначальний вплив спадщини ранньоновітньої і новітньої доби, від 16 до 19 ст., на форму польсько-українських стосунків також і у 20 ст., про відсутність у минулому задовільних, міцних підвалин у польсько-українських політичних взаєминах, про катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів для обох народів, а також про те, що саме польсько-українське протистояння було головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею в двох різних епохах – у 18 і 20 ст.[154] До тієї ж групи вчених української діаспори належить Роман Шпорлюк. На його думку, українське суспільство мусить відважитися на засудження злочинів власних синів під час війни та бути готовим до моральної відповідальності за злочини, які скоїли його представники під час воєнного конфлікту.[155] Франк Сисин, констатуючи факт убивств обома підпільними арміями (УПА і АК) людей із ворожого табору, включно із цивільними, доходить висновку, що винищення поляків на Волині має боліти кожному українцеві[156]. Серед іншого згадаємо також спробу узагальнення наявної на той час інформації про українсько-польське протистояння на Волині в роки Другої світової війни, що її зробив знаний волинезнавець у діаспорі Максим Бойко[157].

Пошуком компромісу та точок дотику в польській традиції відзначається позиція авторів кола паризької «Культури». Варто відразу відначити особисту зацікавленість у обговоренні «волинського питання» самого Єжи Гедройця, що підтверджує його листування 50-х років (з Борисом Левицьким, з Богданом Осадчуком)[158]. Хоча очевидних результатів тоді воно не дало. Слід

[152] Петро Мірчук – політичний діяч і журналіст, родом із Галичини. 1939–1940 рр. – організатор українських націоналістичних відділів молоді на Холмщині. Згодом переїздить до Праги, з 1950 р. – у США. Член проводу Закордонних частин ОУН (1948–1952) та співредактор низки націоналістичних органів.

[153] *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія / Лев Шанковський // Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – С. 553–562.

[154] *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. М. Бадік та ін.]. – К. : Основи, 1994. – С. 104.

[155] Розмови про братів. З проф. Романом Шпорлюком // Зустрічі. – 1990. – № 1–2. – С. 75.

[156] Розмови про братів. З проф. Франком Сисином // Зустрічі. – 1990. – № 1–2. – С. 83.

[157] *Бойко М.* Польська партизанка // Бойко М. Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині /Максим Бойко. – Торонто ; Онтаріо (Канада) : Т-во «Волинь», 1976. – С. 226–244.

[158] *Giedroyc J.* Emigracja ukraińska: listy 1950–1982 / Jerzy Giedroyc ; wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła Bogumiła Berdychowska ; listy autorów ukraińskich przeł. Ola Hnatiuk. – Warszawa : Czytelnik, 2004. – S. 121, 377.

згадати статтю того часу Юзефа Лободовського, вихідним пунктом якої було твердження, що «нас розділяє море крові й століття запеклої боротьби». При цьому Лободовський не шкодував для поляків прикрих слів, нагадував, що різанина була взаємною, й новітня історія – 1939–1945 роки – не є винятком: «Отже, провина є обопільною, і ми не зробимо жодного кроку в цій справі, якщо будемо заперечувати гірку правду»[159]. Квінтесенцію поглядів цієї частини польського суспільства на «волинські події» уже в недавньому минулому висловив Яцек Куронь[160]. Знаковою щодо бачення складних українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни середовищем Єжи Гедройця слід вважати статтю Тадеуша Ольшанського «Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.», надруковану у «Зошитах історичних» під псевдонімом Ян Лукашів[161], а згодом передруковану у польських[162] та українських виданнях[163]. Показово, що, з одного боку, українські історики, особливо ті, хто відмовився від радянських догм і стереотипів, не погодилися ні з тезою автора про «фашизацію» українського визвольного руху, ні з його запереченням акцій як екстермінаційних та наголошенням ролі радянських чинників у розгортанні конфлікту.

Після повалення комуністичного режиму в Польщі 1989 р., а згодом, розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України 1991 р., виникли нові суспільно-політичні умови, які сприяли поглибленню вивчення трагічних сторінок спільної українсько-польської історії. Польський історик Ґ. Мотика, який нині є одним з найавторитетніших дослідників цієї проблеми, оцінюючи доробок науковців, які вивчають українсько-польську проблематику, умовно поділив їх на чотири групи: «ревізіоністську», «традиційну», польських істориків українського походження та позанаукову[164] (у дещо

[159] *Łobodowski J.* Przeciw upiorom przeszłości / Józef Łobodowski // Kultura. – Paryż, 1952. – Nr. 2–3 (52–53).

[160] *Kuroń J.* Prawo potomków / J. Kuroń // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 24.04. – Nr. 96; Nie wolno zmuszać do pokuty / Z Jackiem Kuroniem rozmawia Paweł Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 31.05–01.06 (Nr. 126); Prawdy niewygodne : Rozmowa z Jackiem Kuroniem // Wiele twarzy Ukrainy / pod red. I. Chruślińskiej i P. Tymy. – Lublin, 2005. – S. 307-313; *Куронь Я.* «Земля не увібрала в себе всю кров...» / Я. Куронь // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Л. Івшиної. – 1-ше вид. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 316–318; *Куронь Я.* «Земля не увібрала в себе всю кров» / Яцек Куронь // День. – 2003.– 29 берез. – С. 7; *Куронь Я.* Простіть нам / Яцек Куронь // Самостійна Україна. – 2003. – 25–31 берез. – С. 4; *Куронь Я.* Дорогі друзі / Яцек Куронь // Поступ. – 2003. – 21 берез. – С. 10.

[161] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 159–199.

[162] *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Tadeuz Olszański // Więź. – 1991. – Nr.11–12. – Listopad – grudzień. – S. 214–232.

[163] *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – Ч. 10. – С. 34–54; *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – Ч. 20. – С. 61–88.

[164] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej

спрощеному варіанті поділ здійснено на дві групи — лібералів та консерваторів[165]). За його визначенням, «ревізіоністи» — це ті дослідники, які приділяють особливу увагу викриттю фальсифікацій у науковій літературі часів ПНР і тим самим, навіть не завжди свідомо, намагаються переглянути сформований негативний образ українця в Польщі. Початком цього напряму слід вважати публікації паризького часопису „Kultura" і підпільного „Solidarność". До цього напряму можна зарахувати Казимира Подляського (Б.Скарадзінського)[166], Тадеуша А. Ольшанського (Я. Лукашіва)[167], Альдону Хайновську[168], Рафала Внука, Влодзімєжа Менджецького[169], Ґжегожа Грицюка[170],

historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 168.

[165] *Motyka Gr.* Ludobójstwo, konflikt czy wojna / G. Motyka // Rzeczpospolita. – 2003. – 24.05.

[166] *Skaradziński* B. Bracia nasi? : rzecz o Białorusinach, Litwinach i Ukraińcach / B. Skaradziński / Kazimierz Podlaski [pseud.]. – Warszawa : Słowo, [1984]. – 118, [1] s.; *Skaradziński B.* Białorusini – Litwini – Ukraińcy: nasi wrogowie – czy bracia? / Kazimierz Podlaski [pseud.]. – [Wyd. 2 popr. i uzup.]. – Warszawa : Przedświt, 1984. – 90, [1] s.; *Подляський К.* Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати / Казімеж Подляський // Віднова. – Зима 1985/86 – весна 1986. – № 4. – С. 22–61.

[167] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 159–199; *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / Tadeusz Olszański // Więź. – 1991. – Nr. 11–12. – Listopad – grudzień. – S. 214–232; *Olszański T. A.* Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze = Варшавські українознавчі зошити. – Польсько-українські зустрічі. – Studia Ucrainica / за ред. Стефана Козака. – Варшава, 1994. – № 2. – С. 121–127; *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – Ч. 10. – С. 34–54; *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – Ч. 20. – С. 61–88.

[168] *Chojnowska A.* Operacja „Wisła" (Pruesiedlenie ludności ukraińskiej na ziemie zachodnie i północne w 1947 r.) / A. Chojnowska // Zeszyty Historyczne. – 1992. – Nr. 102. – S. 3–101.

[169] *Mędrzecki W.* Doświadczenie Wołynia jako przedmiot sporu Polaków / W. Mędrzecki // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2005. – С. 143–170; *Mędrzecki W.* Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej/ W. Mędrzecki // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4. – Z. 1. – S. 227–232; *Менджецкі В.* Націоналізуюча політика II Речі Посполитої в антипольській акції УПА у 1943–1944 роках / В. Менджецкі // «Ї». – 2003. – Ч. 28. – С. 24–30.

[170] *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948 / Grzegorz Hryciuk. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – 424 s.: mapy; *Hryciuk G.* Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku / Grzegorz Hryciuk // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 101–117; *Грицюк Ґ.* Втрати населення на Волині у 1941–1944 рр. / Ґжегож Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р.). – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 249–270.

Ґжегожа Мазура[171], Анджея Леона Сову[172] та ін.

Окремо слід згадати про самого Ґжегожа Мотику, який плідно займається дослідженням українсько-польських відносин. Йому належать статті на сторінках „Karty" (у ч. 23 – «Німці і УПА», у ч. 24 у співавторстві з М. Вежбицьким – «Польський поліцай на Волині»), стаття «Герой антиукраїнського пера» у ч. 2 журналу «Dyskusia-Dyskusija» за 1994 р., статті «Луна в Бескидах» Я. Герхарда й історична правда» в книзі «Поляки про українців, українці про поляків: Матеріали з наукової конференції», що вийшла у Гданську 1993 р., «Про деякі труднощі дослідження польсько-українського конфлікту в 1943–1947 рр.» у ч. 4 журналу «Kultura a społeczeństwo» за 1992 р. та ін., праця у співавторстві з Р. Внуком під назвою «Пани і різуни. Співпраця АК ВіН і УПА у 1945-47 рр.», монографія «В колі «Лун в Бескидах»[173] та зрештою книги «Українська партизанка 1942–1960»[174] та «Від волинської різні до операції «Вісла»[175], які отримали доволі широкий резонанс у наукових колах[176].

[171] *Mazur G.* Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA / Mazur G. // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa : IPN, 2003. – S.121-132.

[172] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – 342 s. : err

[173] *Motyka G.* W kręgu „Łun w Bieszczadach". Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Oficyna wydawnica „Rytm", 2009.

[174] *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. – Warszawa: RYTM, 2006. – 728 s.

[175] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – 520 s.

[176] *Гогун О.* Психологічна підоснова трагедії 1943 р. Критика тез Ґжегожа Мотики / Олександр Гогун // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1–3 (718). – Січень–березень. – С. 256–262; *Федорів С.* Українська партизанка / Стефан Федорів // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1-3 (718). – Січень–березень. – С. 252–255; *Bortnik Kr.* [Ukraińska partyzantka - recenzja] / Krzysztof Bortnik // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – Nr. 12. – S. 310–333; *Gogun A.* Grzegorz Motyka, Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, Rytm, Warszawa 2006, ss.720 / Aleksandr Gogun, Anatolij Kentij; tłum. Anna Madej // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – Nr. 1 (12). – S. 459–465; *Jasiewicz Kr.* [Ukraińska partyzantka - recenzja] / Krzysztof Jasiewicz // Dzieje Najnowsze. – 2007 (R. 39). – Nr. 3. – S. 177–180; *Mędrzecki W.* [Ukraińska partyzantka – recenzja] / Włodzimierz Mędrzecki // Acta Poloniae Historica. – 2007. – Vol. 96. – S. 229–232; *Mędrzecki W.* Bliżej do pełnej wiedzy / Włodzimierz Mędrzecki // Nowe Książki. – 2007. – Nr. 3. – S. 10–11; *Poliszczuk W.* Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki (recenzja książki Grzegorza Motyki pt. „Ukraińska partyzantka 1942 - 1960") / dr hab. Wiktor Poliszczuk // Na Rubieży. – 2006. – Nr. 89. – S. 12–25; *Szeptycki A.* [Ukraińska partyzantka - recenzja] / Andrej Šeptyckij // Evropa. – 2007. – T. 7. – Nr. 1. – S. 162–174; *Talaga A.* Partyzanci spod znaku tryzuba / Andrzej Talaga // Nowe Państwo. – 2006. – Nr. 4. – S. 64; *Władyka W.* Wisła po Wołyniu / Wiesław Władyka // Polityka. – 2011. – Nr. 12 (2799). – 19 marca і т. д.

Першопочатково намагаючись писати sine ira et studio[177] він наражається на критику з боку польських радикалів (його публікації нагадують творчість «полякожера» Яна Томаша Гросса[178], ім'я стало синонімом національної зради, а висунення його кандидатури до керівництва Інституту національної пам'яті викликало величезне хвилювання і бурхливу реакцію так званих кресов'яцьких середовищ). Водночас, не випадковим є твердження Ірини Когут, що Гжегож Мотика зараз еволюціонує від ліберального до радикального напрямків розгляду подій на Волині в 1943 році (як історик він починав свої дослідження польсько-українських стосунків у ліберальному руслі, але включившись в активну медійну дискусію, починає еволюціонувати, тому є яскравим прикладом переваги радикального дискурсу над ліберальним)[179].

Близьким до цієї групи слід вважати і Ришарда Тожецького, праці якого вважають класичними в обох країнах, хоча цей історик посідає окреме місце в цьому поділі[180]. Фундаментальна праця історика «Поляки і українці. Українська справа під час II світової війни на теренах II Речі Посполитої» (1993)[181] створює яскравий фактографічний образ подій і впорядковує той історіографічний хаос, що постав після падіння Польської Народної Республіки. Повністю відмовившись від попереднього погляду на міжетнічне протистояння на західноукраїнських землях, історик запропонував нове оригінальне розуміння тих подій, вписавши питання позиції українців до поляків у контекст українського національного руху. Вона стала яскравим прикладом перегляду загальних уявлень про УПА і АК, характерних для комуністичного періоду, а також орієнтиром для подальших досліджень проблеми. Нині важко уявити собі нові дослідження без посилань на цю працю.

У групі «традиціоналістів» Г. Мотика бачить тих осіб, які особливо гостро реагують на замовчування трагічних подій на Волині та Східній

---

[177] Sine ira et studio (czytaj: s-ine ira et studjo) bez gniewu i zawziętości – zdanie wypowiadane zwłaszcza wtedy, gdy zauważamy, że osoby mające coś rozważyć, o czymś dyskutować, decydować, podchodzą do sprawy bardzo emocjonalnie i chcemy je uspokoić, przypomnieć, żeby traktowały rzecz bezstronnie, obiektywnie: Kiedy przy stole zaczęła podnosić się wrzawa, odezwał się prezes: – Proszę państwa, sine ira et studio, podpisanie umowy z Niemcami jest sprawą poważną... *łac.* sine ira et studio – zdanie z początku "Roczników" Tacyta, będące zapewnieniem o obiektywizmie autora.

[178] *Puławski A.* Wołyń i akcja „Wisła" – bez relatywizacji / Adam Puławski // Nowa Europa Wschodnia. – 2011. – Nr. 3–4. – S. 215–219.

[179] *Когут І.* Польсько-український конфлікт у суспільно-політичних дискурсах з 2003 року і до сьогодні / Ірина Когут // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 498.

[180] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / Grzegorz Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 169–170.

[181] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – 348 s.

Галичині, бо і часто були їхніми безпосередніми учасниками[182]. До таких належать Ева та Владислав (пс. „Wir") Семашки, Владислав Філяр (пс. „Нога"), Єжи Венгерський, Ґжегож Мазур, Люцина Куліньська, Богуміл Гротт, Чеслав Партач, Леон Попек, Здзислав Конечний, Міхал Клімецький, Яцек Вільчур, Маріан Маліковський, Криштоф Лада та ін. Деякі вчені, які представляють позицію т. зв. кресов'яцьких середовищ, навіть порівнюють дії українців зі злочинами Радянського Союзу чи гітлерівської Німеччини. У цьому контексті слід згадати Ришарда Шавловського, який у статті «Три геноциди» поставив знак рівності між німецьким та радянським геноцидами та тими, що зазнали поляки «з боку опанованих злочинною ідеологією Донцова і злочинно загітованих польських українців»[183]. Непоодиноким для цієї групи є погляд на події часів Другої світової війни як приклад найжахливіших варварських вбивств у світовій історії[184] чи найстрашнішого геноциду в Європі в цей період[185].

Між цими двома напрямами, але ближче до ревізіоністів, можна помістити М. Ясяка. До групи «позанауковців» Ґ.Мотика[186] включає Е. Пруса[187], Я. Вільчура, А. Кормана[188], які відомі своїми антиукраїнськими пропагандист-

---

[182] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / Grzegorz Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 170–171.

[183] *Szawłowski R.* Trzy ludobójstwa / R. Szawłowski // Nasz Dziennik. – 2008. – Nr. 3 (10). – 28 marca. – S. I–IV.

[184] *Кулиньска Л.* Обзор уничтожения польского населения восточных территорий в 40-х годах XX века: немецкая оккупация и действия ОУН–УПА / Люцина Кулиньска // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – С. 71.

[185] *Szawłowski R.* Ludobójstwo ukraińskie na Polakach – najstraszniejszym genocydem dokonanym w Europie w czasie II wojny światowej / R. Szawłowski // Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S. 162.

[186] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / Grzegorz Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 173.

[187] *Prus E.* Holocaust po banderowsku: czy Żydzi byli w UPA? / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1995. – 201, [2] s. : fot., portr.; Prus E. Kurhany: dążenia galicyjskich nacjonalistów ukraińskich / Edward Prus. – Warszawa : BGW, 1993. – 146, [2] s.; Prus E. SS-Galizien: patrioci czy zbrodniarze? / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 2001. – 260, [1] s. : il.; Prus E. SS-Galizien: patrioci czy zbrodniarze? / Edward Prus. – Wyd. 2, popr. i rozsz. – Wrocław : Nortom, 2008. – 279 s. : il.; Prus E. UPA [Ukraińska Powstańcza Armia] – armia powstańcza czy kurenie rizunów? / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1994. – 129, [3] s. : fot.; Prus E. UPA [Ukraińska Powstańcza Armia] – armia powstańcza czy kurenie rizunów? / Edward Prus. – [Wyd. 2 poszerz. i popr.]. – Wrocław : Nortom, 1997. – 133, [2] s. : fot., 1 rys.

[188] *Korman* A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej / Aleksander Korman ; [wstęp Edward Prus]. – Wyd. 2. – Wrocław : Nortom, 2010. – 162, [4] s. : il.

ськими публікаціями. Сюди ж слід зарахувати й ідеї, що їх пропагує Тадеуш Ісакович-Залеський[189], який нині є відомою публічною особою і популяризатором однобічного бачення тих подій (варто нагадати порівняння його з Ерікою Стейнбах[190], яка демонструє таке ж одностороннє розуміння правди з німецької сторони[191]). Показовою для цього кола авторів слід вважати історію з фотографією повішених дітей, яку поклав в основу ідеї пам'ятника жертвам ОУН–УПА Маріан Конечний. Як стверджують Ада Рутковська і Даріуш Стола[192], історія зміни жертв циганки на жертви бандерівців була такою: у часописі „Na Rubieży" ця світлина з'явилася з підписом «Польські діти, закатовані й убиті загоном Української Повстанської Армії в околиці села Козова, у Тернопільському воєводстві, восени 1943 року (з колекції д-ра С. Кшаклевського / ze zbiorów Stanisława Krzeklewskiego)»[193]; згодом уже з підписом «Убиті підрозділами СС-«Галичина» польські діти в районі Козової (Бережанський повіт) (із колекції В. Залоговича / ze zbioru W. Załogowicza) подибуємо її у праці Є. Венгерського[194]; Александер Корман вміщує чи не найбільше інформації про цю світлину, зокрема й те, що її зроблено у с. Козова або Лозова Тернопільського повіту у грудні 1943 або 1944 р., а також стверджує, що таких віночків було багато і вони створювали «шлях до самостійної України»[195]; і врешті – у томі Г. Команського та Ст. Сєкерки про геноцид у Тернопільському воєводстві ми знаходимо ту ж світлину із підписом, що вона походить із колекції С. Кшаклевського, а виконав її німецький військовий фотограф у с. Козівка Бережанського повіту у листопаді 1943 р.[196]

---

[189] *Isakowicz-Zaleski T.* Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – 175 s.

[190] Еріка Стейнбах (Штайнбах; нім. Erika Steinbach) – німецький політик, голова «Союзу вигнаних» (Bundes der Vertriebenen – BdV). У 1998 р. очолила цю організацію і розпочала активну боротьбу за права німців, виселених з території Польщі в інші країни. Домагалася виплати компенсацій за майно німців, яке вони лишили у Польщі.

[191] *Wojciechowski M.* Ks. Isakowicz jak Erika Steinbach [Електронний ресурс] / Marcin Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 12.07. – Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,76842,6812727,Ks_Isakowicz_jak_Erika_Steinbach.html

[192] *Rutkowska A.* Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie / Ada Rutkowska, Dariusz Stola // Rzeczpospolita. – 2007. – Nr. 116. – 19.05. – S. X1; *Głuchowski P.* Podobno była piękna / Pior Głuchowski, Marcin Kowalski // Gazeta Wyborcza: Duży Format. – 2007. – 17.07.

[193] Na Rubieży. – 1993. – Nr. 3.

[194] *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol / Jerzy Węgierski. – Kraków : Platan, 1996. – 337 s. : il.

[195] *Korman A.* Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej / Aleksander Korman. – Wrocław : Nortom, 2002. – 162 s.; *Korman A.* Ludobójstwo UPA na ludności polskiej : dokumentacja fotograficzna = Genocide of UIA on the Polish people : photografic dokumentation / Aleksander Korman. – Wrocław : Nortom, 2003. – S. 9.

[196] *Komański H.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław : Nortom, 2004. – S. 1055.

Слід тут згадати і про Віктора Поліщука[197], який, постійно наголошуючи на своєму українському походженні (насправді напівукраїнському — оскільки українцем був лише його батько), виступав із критикою українського націоналізму та був одним з найактивніших публіцистів «кресов'яцького середовища». Оцінка його постаті та доробку відображає ту полярність сприйняття українського націоналізму, ОУН і УПА, українсько-польського протистояння, які нині існують в українському та польському суспільствах. Для одних він «був прикладом такого типу українця, яких ми повинні глибоко шанувати і бажати, щоб їх було якнайбільше»[198], справедливим і відважним українцем[199], «апостолом польсько-українського поєднання»[200]. Польський же історик Рафал Внук з відділення Інституту національної пам'яті у місті Любліні охарактеризував роботи Поліщука як такі, що належать до «паранаукової традиції» без наукової цінності, котрі представляють «національні та антиукраїнські погляди», і відмітив використання Віктором Поліщуком перебільшених кількостей польських жертв ОУН–УПА[201]. Український академік Ярослав Ісаєвич не випадково охарактеризував цього автора як головного «фахівця» з антиукраїнської істерії[202].

Запропонована Ґжеґожем Мотикою класифікація отримала поширення і в польській, і в українській історіографії. Тою чи іншою мірою її дотримуються, зокрема, українські вчені Ігор Ільюшин[203],

---

[197] *Поліщук В.* Гірка правда. Злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця) / Віктор Поліщук. – Торонто ; Варшава ; Київ, 1995. – 483 с; *Поліщук В.* Гірка правда: Злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця) / Віктор Поліщук.. – Донецьк : Вид-во «Донеччина», 1996. – 495 с.; *Poliszczuk W.* Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu / W. Poliszczuk. – Toronto, 2000; *Poliszczuk W.* Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 2. Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920–1999. – Toronto, 2000. – 778 s.; *Poliszczuk W.* Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie / W. Poliszczuk. – Warszawa : Mideo ; Toronto, 1999; *Poliszczuk W.* Ludobójstwo nagrodzone: problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce w zarysie / W. Poliszczuk. – Toronto, 2003. – 164 s. та ін.

[198] *Grott B.* Wiktor Poliszczuk – historyk przemilczanych zbrodni / prof. dr hab. Bogumił Grott // Nasz Dziennik. – 2008. – 28 listopada (Nr. 278).

[199] *Reszczyński W.* Wiktor Poliszczuk – poszukiwacz prawdy / Wojciech Reszczyński // Nasz Dziennik. – 2008. – 20 listopada (Nr. 271).

[200] *Raczyński K. M.* Apostoł polsko-ukraińskiego pojednania / Krzysztof Marek Raczyński // Glaukopis. – 2009. – Nr. 13–14. – S. 298–300.

[201] *Wnuk K.* Recent Polish Historiography on Polish-Ukrainian Relations during World War II and its Afternath [Електронний ресурс] / Rafal Wnuk // InterMarium. – 2004. – Vol. 7. – Режим доступу : www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol7no1/wnuk.pdf

[202] *Ісаєвич Я.* Перед 1943 роком був 1938-й: трагічне протистояння у пам'яті поляків і українців / Ярослав Ісаєвич // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 216.

[203] Див.: *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України ; Київ. славіст. ун-т, 2003. – 313 с.; *Ільюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії

Ігор Цепенда[204] та ін. Вже тільки ці умовно визначені групи виявляють полярність польської історіографії в оцінці подій українсько-польського протистояння. Власне його засвідчує й та полеміка, яка точиться між репрезентантами різних середовищ. Як приклад згадаємо доволі гостру критику доробку Ґ. Мотики авторами кресов'яцького середовища, які відображають традиціоналістську (а іноді й позанаукову) течію в історіографії[205]. При цьому варто зауважити, що суперечності між ними стосуються не лише тлумачення окремих фактів і подій, а насамперед – причинно-наслідкових зв'язків.

Окрім того, тема містить у собі численні дослідницькі відгалуження, які тісно переплетені між собою. Насамперед це стосується ставлення польської політичної еліти до ідеї української державності; питання українсько-польського конфлікту на Волині в 1943–1944 роках; кількості жертв серед польського населення в період українсько-польського конфлікту; проблеми протистояння та спільних дій польського та українського підпілля. Перераховані питання далеко не повністю розкривають наукові уподобання сучасних польських істориків у цій проблематиці, але з певністю можна твердити, що вони визначають головні напрями і тенденції в дослідженні цієї надзвичайно складної теми.

Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії НАН України, 2001. – 290 с.; *Ильюшин І.* Українська Повстанча Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

[204] *Цепенда І. Є.* Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 7 (9). – С. 693–700.

[205] *Bulzacki K.* Fałszerstwa Grzegorza Motyki w tygodniku Wprost / K. Bulzacki // Na Rubieży. – 2003. – Nr. 65. – S. 18–20; *Małyszczycki Z.* Komu służy Grzegorz Motyka? / Zbigniew Małyszczycki // Myśl Polska. – 2006. – Nr. 44. – S. 7; *Małyszczycki Z.* Kretactwa Grzegorza Motyki / Zbigniew Małyszczycki // Nowa Myśl Polska. – 2003. – Nr. 38. – S. 11; *Małyszczycki Z.* Motykowanie historii / Zbigniew Małyszczycki // Myśl Polska. – 2006. – Nr. ½. – S. 11; Małyszczycki Z. Motykowanie historii / Zbigniew Małyszczycki // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2006. – Nr. 1(89). – Styczeń–marzec. – S. 31–35; Michalewski J. Kto to, ten Motyka? / Jan Michalewski // Na Rubieży. – 2006. – Nr. 86. – S. 25; *Poliszczuk W.* Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 2007. – Nr. 89. – S. 12- ; Poliszczuk W. Naukowe manowce Grzegorza Motyki / W. Poliszczuk // Zeszyty Społeczne KIK. – 2007. – Nr. 15. – S. 253–276; *Poliszczuk W.* Naukowe manowce Grzegorza Motyki. Polemika z książką G. Motyki pt. Ukraińska partyzantka 1942-1960, Warszawa 2006 / W. Poliszczuk // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / pod red. B. Grotta. – Kraków : Wydawnictwo Księgarnia Akademicka Sp. Z o.o., 2008. – S. 243–266; *Śladewska M.* Panu Grzegorzowi Motyce – ekspertowi do spraw polsko-ukraińskich / Monika Śladewska / Na Rubieży. – 2006. – Nr. 89. – S. 29–30; *Turzański K.* „Objektywizm" Grzegorza Motyki / Kazimierz Turzański // Na Rubieży. – 2000. – Nr. 44. – S. 12; *Woczeja S.* Tupet „Ukraińca" dr Grzegorza Motyki. Czy G. Motyka jwst wykonawcą ściśle tajnej isntrukcji – uchwały z dn. 22 zerwca 1990 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów? / Stanisław Woczeja // Biuletyn Informacyjny AK. – 2011. – Nr. 2 (110). – Kwiecień–czerwiec. – S. 62–67 та ін.

Українські вчені-історики розпочали вивчення історії українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни (а значить і трагічного протистояння між УПА і АК) значно пізніше ніж їх польські колеги. Ігор Ільюшин зазначає, що на кінець 1989 р. в українській історіографії не було жодної монографії, присвяченої польсько-українським відносинам часів Другої світової війни і перших повоєнних років, подібної до праці Р. Тожецького[206]. Історик Олександр Марущенко початком фундаментальних досліджень цієї проблематики вважає 1997 р. і пов'язує їх із діяльністю робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА; активізація ж студій припадає на 2003 р., офіційним відображенням чого стало функціонування робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині при Апараті Ради національної безпеки і оборони України[207]. Нині ми можемо стверджувати, що за останнє десятиліття українські науковцям вдалося просунутися у вивченні українсько-польських взаємин 30–40-х років 20 ст. Позитивно на розробку цієї проблематики вплинуло отримання доступу до раніше не відомих або малодоступних археографічних та історіографічних джерел. Водночас той факт, що українська історіографія проблеми почала своє становлення пізніше, зумовив те, що вітчизняні історики були змушені певною мірою виходити з напрацювань польських колег, вибудовуючи свою концепцію розгортання конфлікту, яка нерідко зводиться до пошуку контраргументів на наведені «опонентами» «злочини українців»[208].

Причини та суть кривавих подій, пов'язані зі збройною боротьбою Армії крайової та Української повстанської армії, винищенням українського та польського населення на західноукраїнських землях у сучасній українській історіографії не мають єдиного тлумачення. При цьому слід зауважити, що вчених, які властиво займалися б цією проблематикою, є небагато (І. Ільюшин, Л. Зашкільняк). Водночас кількість дисертаційних досліджень, автори яких бодай побіжно розглядають українсько-польське протистояння у роки Другої світової війни на західноукраїнських землях, засвідчує зростання інтересу науковців до цієї теми.

Можна вважати, що до запропонованого Ґ. Мотикою поділу в польській історіографії долучається і застосований Б. Бердиховською поділ української історіографії[209]. На її думку, учасників української дискусії можна поділити на три групи. Перша, кількісно найбільша — це історики й пу-

---

[206] *Iljuszyn I.* Stosunki ukraińsko-polski w okresie II wojny światowej oraz pierwszych w latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 / I. Iljuszyn // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 179.

[207] *Марущенко О.* Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень / О. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 34.

[208] *Мищак І.* Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію / І. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 456–457.

[209] *Berdychowska B.* Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? / B. Berdychowska // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – Nr. 9. – S. 99.

бліцисти, які репрезентують пострадянську модель історіографії України. На протилежному ідеологічному боці перебувають речники націонал-ліберальної версії історіографії. На нашу думку, до них слід віднести Володимира В'ятровича[210], Володимира Сергійчука[211]. Третю групу умовно можна визначити як «ревізіоністську», оскільки вона ставиться критично і до першої, і до другої моделі історіографії, або модерністсько-поліцентричну, оскільки передбачає відмову від перекладання однобічної провини на польську чи українську сторони та врахування їхніх природних національних вимог, наближаючись таким чином до концепції «відкритої історії». Серед представників цієї «поміркованої» течії вирізняється Ігор Ільюшин[212], який разом із провідним польським фахівцем Ґжеґожем Мотикою 2009 р. отримав Капітулу польсько-українського поєднання[213]. Окрім нього, репрезентантами цього напряму слід вважати Ярослава Грицака[214], Леоніда Зашкільняка[215],

---

[210] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид/ дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.

[211] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 140 с.; *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – 2-ге вид., допов. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 200 с.

[212] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України ; Київ. славіст. ун-т, 2003. – 313 с.; *Ільюшин І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (В світлі польських документів) / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.; *Ільюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії НАН України, 2001. – 290 с.; *Ільюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

[213] Лауреатами Нагороди Поєднання у попередні роки стали директор Люблінського інституту Центрально-Східної Європи Єжи Клочовський, ректор університету ім. І. Франка у Львові Іван Вакарчук (2001), політик і публіцист Яцек Куронь, письменник, журналіст і літературний критик Микола Рябчук (2002), журналіст Павел Смоленський, історик мистецтва Борис Возницький (2003), політик і дипломат, член багатьох наукових товариств Адам Даніель Ротфельд, історик Ярослав Ісаєвич (2007), відомий режисер Єжи Гоффман, актор Богдан Ступка (2008), Громада Маріамполя (społeczność Mariampola) (2001), Батальйон польсько-українських миротворчих сил (2002), редакція польського тижневика «Tygodnik Powszechny» редакція журналу «Критика» (2007).

[214] *Грицак Я.* Наше і дуже наше горе / Ярослав Грицак // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 14; *Грицак Я.* Тяжке примирення // Грицак Я. Страсті за націоналізмом : іст. есеї / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2004. – С. 126–137.

[215] *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939–1944 рр. / Леонід Зашкільняк // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 31–35; *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 16: Ювілейний збірник на

Олександра Лисенка[216]. Очевидно, що такий поділ є умовним, оскільки змістовні характеристики цих напрямів рідко можна віднайти у «чистому вигляді».

Окремий напрям у сучасній українській історіографії становлять автори, які продовжують радянську традицію. До таких належать Юрій Войцеховський[217], М. Зарічанський[218], Віталій Масловський[219], Владислав Наконечний[220], Анатолій Чайковський[221] та ін. Характерне для них продовження традицій радянської історіографії щодо звинувачень ОУН і УПА у всіх можливих і неможливих злочинах не потребує особливих коментарів. Не випадково в одній із рецензій книга Владислава Наконечного «Волинь — криваве поле війни» представлена як альтернатива висновкам урядової комісії з вивчення діяльности ОУН і УПА[222]. Загалом донині, хоча й не без винятків, критика чи засудження УПА супроводжується виправданням радянської окупації 1939—1941 рр. (як приклад назвемо книжку Валентина Іваненка і Віктора Якуніна «ОУН—УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та

пошану Івана Патера / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2008. – С. 486–491; *Зашкільняк Л.* Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942–1943 рр. / Леонід Зашкільняк // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 трав. 2003 р.). / [упоряд. В. К. Баран та ін.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. – С. 406–422.

[216] *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 16, ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 384–394.

[217] *Войцеховський Ю.* Волинська трагедія: погляд крізь роки / Юрій Войцеховський // Історія в школі. – 2003. – № 5–6. – С. 19–27

[218] *Зарічанський М. Не побоїмось гіркої правди / М. Зарічанський* // Радянська Волинь. – 1998. – 6 лют. – С. 3; 12 лют. – С. 3; 19 лют. – С. 3; 26 лют. – С. 3; 5 берез. – С. 5.

[219] *Масловський В.* З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – М. : Славянский диалог, 1999; *Masłowskyj W.* Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej? / W. Masłowskyj ; przekł. z ukr. jęz. Z. Małyszczycki. – Wrocław : Nirtom, 2001. – 329 s. та ін.

[220] *Наконечний В.* Волинь – криваве поле війни / Владислав Наконечний. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 144 с.; *Наконечний В.* Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році) // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзнав. нариси / Владислав Наконечний. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 98–112; *Наконечний В.* В стороні від істини // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзнав. нариси / Владислав Наконечний. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 300–304; *Наконечний В.* Час візьме своє // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзнав. нариси / Владислав Наконечний. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 325–327 та ін.

[221] *Чайковський А.* Волинь 1942–1944 рр.: трагічна сторінка української історії / Анатолій Чайковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : наук. зб. Вип. 30 : Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзнав. конф., 24–25 берез. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 235–239.

[222] *Данилов А.* Документы и факты / А. Данилов // 2000. – 2007. – № 38. – 21 сент. – С. 5.

методології»[223]). Відзначимо ще одну характерну рису для авторів цього кола — широке використання напрацювань кресов'яцького середовища та посилання як на авторитет на праці таких осіб, як наприклад згаданий вже Віктор Поліщук. Тенденцію до співпраці з представниками польських «традиціоналістів» останнім часом можна простежити у репрезентантів проросійських кіл в Україні[224].

Окрему групу становлять історики українського походження, які мешкають у Польщі. У їхньому доробку, переважають головно, ґрунтовні джерельні праці (І. Галагіда, Є. Місило[225], Б. Гук, Р. Дрозд, М. Сивіцький, М. Сич). На думку польського дослідника Ґжеґожа Мотики, доробок цих вчених слід віднести до досягнень української історіографії[226]. Спільною рисою їхніх студій потрібно вважати наголошення та документальне доведення дискримінаційності політики польського уряду щодо українців і до Другої світової війни, і під час війни, і після її закінчення, таким чином окреслюючи дії українців як самозахист. Очевидно, що така позиція натрапляє на гостре неприйняття в авторів з «кресов'яцького середовища» (йдеться, зокрема, про Едварда Пруса, Александра Кормана та ін.).

Праці сучасних дослідників від радянської історіографії відрізняє уже те, що вони розглядають українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни в контексті їх розвитку впродовж тривалого часу. Яскравим прикладом саме такого підходу є студії львівського історика Леоніда Зашкільняка[227], який аналізує українсько-польські стосунки впродовж усього непростого 20 ст. На думку науковця події 20 століття стали яскравим прикладом складності подолання стереотипів та обопільного хитання між патріотизмом і націоналізмом,

---

[223] *Іваненко В. В.* ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології : монографія / В. В. Іваненко, В. К. Якунін. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2006. – 423 с.

[224] Див. напр.: Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. док. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – 350 с.

[225] Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1946 / pod red. Eugeniusza Misiły. – Warszawa : Archiwum Ukraińskie, 1996. – 333, [3] s. : faks., fot.; Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T. 2. Dokumenty 1946 / pod red. Eugeniusza Misiły. – Warszawa : Archiwum Ukraińskie, 1999. – 395, [5] s. : 2 il., faks., fot., portr.; Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР : зб. док. / за ред. Є. Місила ; пер. з пол. І. Сварника. – Львів : Каменяр, 2007. – 256 с.

[226] *Motyka G.* Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 172.

[227] *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 72–84; *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки в XX столітті: історіографічні аспекти / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 143–170 та ін.

між союзом і конфронтацією. Саме з цієї позиції розглядає історик і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни.

Першу спробу вписати український національно-визвольний рух у контекст національно-патріотичних рухів Центрально-Східної Європи здійснив Анатолій Русначенко[228]. Національні рухи опору в період, визначений у монографії, протидіяли, зазвичай одному окупантові (чи то Німеччині, чи то СРСР), а литовський рух, як і український, мав ще й зіткнення з польським (за Віленський край)[229]. Роблячи висновки щодо українсько-польського протистояння 1943–1944 рр., автор вказує, що українська сторона як сильніша несе більшу відповідальність за конфлікт на Волині, а польська – відповідно – на Закерзонні[230]. Видається, що дослідження в цьому напрямі є перспективними і можуть дати дуже добрі результати.

Пошуком нових нетрадиційних підходів до розгляду українсько-польського протистояння відзначені роботи Богдана Гудя[231], Андрія Ліпкана[232], Володимира Лозицького[233]. У цьому контексті слід звернути увагу на працю Андрія Заярнюка[234], який здійснив у сучасній українській історіографії

---

[228] *Русначенко А. М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с. : іл.

[229] Паралелі української та литовської історії дозволяють простежити наприклад: *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku / Krzysztof Buchowski. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – 468, [1] s. : il.; *Karbowiak A.* Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941-1944 / Arkadiusz Karbowiak // Glaukopis. – 2007–2008. – Nr. 9–10. – S. 231–257.

[230] *Русначенко А. М.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. М. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 502.

[231] *Гудь Б.* Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин конфліктів першої половини XX століття / Богдан Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – 192 с.; *Гудь Б.* Соціальне підґрунтя українсько-польських конфліктів на Правобережній Україні першої половини XX століття / Богдан Гудь // Україна – Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. Ч. 1. Шлях України та Польщі до порозуміння / за заг. ред. В. І. Сергійчука. – К. : Твім інтер, 2001. – С. 182–189 та ін.

[232] *Ліпкан А.* ОУН–УПА та українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр. як відлуння невирішених проблем Паризької мирної конференції / А. Ліпкан // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнар. наук. конф, 14–15 травня 1998 р. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; відп. ред. П. М. Чернега. – К., 1998. – С. 193–197.

[233] *Лозицький В.* Українсько-польське протистояння на Волині й у Поліссі / В. Лозицький // Україна дипломатична : наук. щорічник. Вип. 3 / упоряд. : Л. Губернський [та ін.]. – К., 2003. – С. 428–442 та ін.

[234] *Заярнюк А.* Виконавчі етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / А. Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 261–286. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

порівняльну характеристику «волинської трагедії» та голокосту (що цілком узгоджується з тенденціями англомовної історіографії). Зауважимо, що дослідник також поставив питання щодо співвідношення між макрофакторами і причинами та конкретними діями конкретних осіб, транслювання цих причин у винищення цивільного населення, моральної відповідальності за вбивства та ін.

Серед інших способів і напрямів дослідження українсько-польського протистояння є мультидисциплінарні студії, які дають змогу врахувати етнічні, психологічні чинники на розгортання міжетнічного конфлікту на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. У цьому контексті згадаємо доробок львівського політолога Василя Гулая[235], який намагається з'ясувати вплив етнічних стереотипів і стереотипізованих оцінок[236], синдрому «образу ворога»[237], механізми ескалації[238] та причини насилля[239] на прикладі українсько-польського конфлікту на Волині. Цей аспект багатогранної «волинської» пробле-

---

[235] *Гулай В.* Міжетнічна комунікація в західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В.В.Гулай. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с.

[236] *Гулай В.* Місце негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Українознавство: Збірник наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. VII. – К. : Фоліант, 2005. – С. 456; *Гулай В.* Негативний стереотип українця в масовій свідомості поляків Волині в часи Другої світової війни / Василь Гулай // Знаки питання в історії України: українська історія в європейському контексті : зб. матеріалів II Міжнар. конф. – Ніжин, 2005. – С. 134–136; *Гулай В.* Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Буковинський журн. – 2005. – № 4. – С. 160–165; *Гулай В.* Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни) / Василь Гулай // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Ужгород : Говерла, 2008. – Вип. 9. – С. 195–199.

[237] *Гулай В. В.* Причини виникнення та особливості функціонування синдрому «образ ворога» в етнополітичних конфліктах (на прикладі українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни) / Василь Гулай // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Т. 65. – Вип. 52. Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 180–184; *Гулай В. В.* Деякі аспекти функціонування «образу ворога» в процесі ескалації міжетнічної взаємодії та шляхи мінімалізації його негативного впливу з погляду історичної ретроспективи (до65-ї річниці Волинської трагедії 1943–1944 рр.) / В. В. Гулай // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій: Матеріали міжнародної конференції. У 6 ч. – Ч. 3. – Суми: СОІППО, 2008. – С. 124–125.

[238] *Гулай В.* Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Ужгород : Говерла, 2007. – Вип. 18. – С. 65–70.

[239] *Гулай В.* Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 202–208.

ми є особливо важливим для вивчення відображення подій минулого в суспільній свідомості.

Отож, як бачимо, поступово формується цілком інший методологічний дискурс та цілком очевидний гуманістично-антропологічний підхід до вивчення «волинських подій», який узгоджується з подібними тенденціями у польській історіографії[240]. Це дає змогу сподіватися, що в новітніх дослідженнях вдасться уникнути хиб попередніх етапів, коли надмірна увага зверталася на політичні аспекти, бойові дії, цифрові дані, і водночас на маргінесах залишалися долі і почуття окремих людей, яких зачепило протистояння. Як зауважує Ґжеґож Мотика, дискусія 2003 р. виявила принципові відмінності у баченні акцій ОУН і УПА українцями та поляками. Польські історики одноголосно оцінюють антипольські чистки УПА як злочинні, нічим не виправдані, а то й навіть як геноцид. Натомість із українського боку найпоширенішим, панівним і майже офіційним стало судження, що в 1943–1945 рр. на Волині й у Східній Галичині дійшло до кривавої та жорстокої війни між поляками й українцями, внаслідок чого постраждало цивільне населення обох національностей, тобто це була війна, у якій вчинили злочини обидві сторони[241].

Розглядаючи історіографію українсько-польського протистояння ми не можемо обмежити її лише доробком українських та польських вчених. Однією з причин зацікавленості зарубіжних авторів такими складними епізодами історії українсько-польських стосунків слід вважати зміну наукової парадигми, коли на перший план виходить транснаціональна історія. У цьому контексті на окрему згадку, на нашу думку, заслуговує американський історик, професор університету Єль Тімоті Снайдер. Про визнання його досліджень у Центрально-Східній Європі свідчить факт перекладу його книг, зокрема «Реконструкція націй...», у Польщі (2006)[242], Литві (2008, 2012)[243], Білорусі (2010)[244], Україні (2012)[245]. Слід погодитися з рядом рецензентів, що зацікав-

[240] Пор.: *Motyka G.* Próba spojrzenia na postępowania z ciałami ofiar konfliktu: walki polsko-ukraińskie w latach 1943-1948 / Grzegorz Motyka // Kultura i Społeczeństwo. – 1998. – T. XLII. – Nr. 3. – S. 113–124.

[241] *Мотика Ґ.* Поляки й українці між Волинню й Віслою / Ґжеґож Мотика // Критика. – 2010. – Ч. 5–6 (травень–червень). – С. 30.

[242] *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / Timothy Snyder ; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny : Pogranicze, 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii).

[243] *Snyder T.* Tautų rekonstrukcija: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999 / Timothy Snyder (Snaideris, Timotis) ; vertė Rimantas Matulis. – Vilnius : Mintis, [2008] (Vilnius : Spauda). – 415, [1] p. : iliustr., faks., portr., žml.; *Snyder T.* Tautų rekonstrukcij: Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, 1569–1999 / Timothy Snyder (Snaideris, Timotis) ; vertė Rimantas Matulis. – 2-oji laida. – Vilnius : Mintis, [2012] (Vilnius : Spauda). – 415, [1] p. : iliustr., faks., portr., žml.

[244] *Снайдэр* Т. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 / Тымаці Снайдэр ; пер. з англ. [Міколы Раманоўскага і Вольгі Калацкай] ; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінськ : Медысонт, 2010. – 424 с. : іл. – (Бібліятэка часопіса "Беларускі Гістарычны Агляд").

[245] *Снайдер Т.* Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 : пер. з

леність фахівців вона може викликати уже прагненням американського автора подивитися по-своєму, поглядом нейтрального, незаангажованого науковця на історію, драматичні, часом брутальні факти, залишаючи збоку інтерпретації литовської, польської, української національних історіографій[246]. Звертає на себе увагу й масштабність спроби історика поглянути на минувшину п'яти націй (від Люблінської унії і до недавнього вступу Польщі до НАТО). Висловлюючи квінтесенцію бачення вченим подій Другої світової війни, Владислав Бульбак вказує на велике значення історіографічної дискусії навколо «народів-жертв» та «народів-винуватців».

Досить однозначні оцінки подій на західноукраїнських землях дає англійський історик Норман Дейвіс. Слід припустити, що його виклад грунтується на досить суб'єктивних польських джерелах, а тому УПА вийшла винною і в етнічних чистках, і в появі утікачів на захід і т.д.[247] Окрім того, назвемо таких західноєвропейських дослідників, як Христина Керстен[248], Вальдемар Лотнік[249], Філіп Тер[250] та ін. Не можна оминути й особу німецького вченого Франка Грельки[251], дисертаційне дослідження якого стосувалося порівняльного аналізу особливостей розвитку українського національного руху за німецьких окупацій 1918 і 1941 рр. *(Selbststandigkeitsbestrebungen und Besatzungsherrschaft. Eine vergleichende* Studie zur Geschichte der ukrainischen Nationalbewegung im Kontext derdeutschen Besetzung der Ukraine 1918 und 1941)[252].

Не можна оминути й доробок російських дослідників, попри очевидну заангажованість більшості праць. Серед інших згадаємо Олександра Гогуна[253],

---

англ. / Тімоті Снайдер. – К. : Дух і Літера, 2012. – 464 с.

[246] *Катлярчук А.* Кніга, якой нельма абмінуць / Андрэй Катлярчук // Annus Albaruthenicus. – 2004. – Т. 5. – С. 313; *Гнатюк О.* Історія Польщі в працях Тімоті Снайдера / Оля Гнатюк // Польські студії: спеціальний випуск: І-й конкурс ім. Єжи Ґедройця. – К. : Дух і Літера, 2008. – С. 274.

[247] *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.; іл.

[248] *Kersten K.* The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule / K. Kersten // Acta Poloniae Historica. –Vol. 73 (1996). – P. 135–151.

[249] *Lotnik W.* Nine lives: Ethnik conflict in the Polish-Ukrainian borderlands / W. Lotnik. – London : Serif, 1999. – 224 p.

[250] *Ther Ph.* Die dunkle Seite der Nationalstaaten : "ethnische Säuberungen" irn modernen Europa / Philipp Ther. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2011. – 304 s.; *Ther Ph.* Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie / Philipp Ther. – Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – 488 s.; *Ther Ph.* Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: Der polnisch-ukrainische Konflikt 1939–1947 / Philipp Ther // Studia germanica et austriaca. – 2002. – No. 2. – S. 13–23.

[251] *Grelka F. M.* „Antypolska akcja" OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich / Frank M. Grelka ; tłum. Paweł Kosiński = W odpowiedzi Frankowi Grelce / Paweł Machcewicz, Grzegorz Motyka // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2004. – T. 2 (6). – S. 279–307, 398–401.

[252] *Grelka F.* Die Ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42 / Frank Grelka. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2005. – 506 S., 15 Abb. (=Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, Band 38).

[253] *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / А. Гогун. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. – 411, [1] с., [8] л. ил., карт., портр., табл. – (Секретные

Олену Яковлеву[254] та ін. Власне трагічним подіям 1943–1944 рр. присвячений збірник архівних документів і досліджень, упорядником якого є Олександр Дюков, під доволі промовистою назвою «Забутий геноцид. «Волинська різанина» 1943–1944 рр.» [255].

Зростання інтересу до проблеми українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни зумовлене можливістю здійснювати вільні дослідження і наукові дискусії істориків обох держав. Безсумніву, занедбання і схематичні оцінки пов'язані з багаторічним політичним навантаженням цієї теми, якого не вдалося позбутися донині. Розгляд історіографії українсько-польського конфлікту дає підстави припустити, що дослідники все частіше пропонуватимуть більш складну картину виникнення й динаміки конфлікту порівняно з тими спрощеними інтерпретаціями, які пропонувала націоналістична і комуністична історична наука. Наукова література демонструє прагнення відмови від демонізації образу «іншого», розгляду мотивів його дій і самих дій у детермінованому історичним контекстом просторі, а також беззастережного «вболівання» за «своїх». Продуктивним слід вважати міждисциплінарний підхід до проблеми українсько-польського протистояння. Одним із перспективних напрямів є вивчення нетрадиційних причин (соціальні стосунки, аграрні відносини, геополітичний контекст) та їх взаємодії із національними чинниками конфлікту, а також історичні порівняння з іншими випадками міжетнічних конфліктів як під час Другої світової війни, так і протягом усього 20 ст.

материалы); *Гогун А.* Между Гитлером и Сталиным : украинские повстанцы / А. Гогун. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. – 446, [1] с., [8] л. ил., портр., табл.

[254] *Яковлева Е. В.* Польша против СССР. 1939–1950 / Елена Яковлева. – М. : Вече, 2007. – 411 с., табл. – (Империя. RU).

[255] Забытый геноцид : «Волынская резня» 1943–1944 гг. : документы и исследования / сост. А. Дюков. – М.: Алексей Яковлев, 2008. – 141, [2] с.

1.3. РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Історіографічні джерела становлять окрему групу, що відбиває специфічні історичні факти, тобто це ті джерела, що містять відомості з історії історичної науки й дають можливість вивчити суспільні умови її розвитку, процес збагачення історичних знань[256]. Специфіка предмета дослідження, його мета та завдання визначили структуру джерельної бази. Задля усвідомлення особливостей останньої потрібно виділити два її рівні.

Перший рівень та відповідно *першу групу* становить комплекс історичних джерел, документальних матеріалів, на підставі яких безпосередньо реконструюють різноманітні аспекти українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Цей комплекс (природньо, з неоднаковою повнотою) використовували й дослідники запропонованої до розгляду проблеми. Звернення до нього конче потрібне, з огляду на потребу кваліфікованої оцінки авторських суджень та концепцій. Увесь масив джерел систематизовано в роботах І. Ільюшина[257]. Його аналіз дає змогу ствердити важливість залучення до наукового обігу радянських та німецьких джерел.

Першими за часом слід згадати документальні збірки, підготовлені головно українськими та польськими дослідницькими осередками в діаспорі. Це, відповідно «Літопис Української Повстанської Армії» (видання з 1975 р. проводили в Торонто) та «Армія Крайова у документах» (Лондон, 1960–1989). Особливо цікавим для нас є, зокрема, третій том, де зібрані документи Армії крайової від квітня 1943 до липня 1944 р., себто періоду, коли АК вийшла з підпілля й розпочала активну боротьбу проти білоруських, литовських і українських націоналістів.

Якщо йдеться про документи ОУН(б) та Запілля УПА з Волині і Полісся, то варто згадати студію В. Ковальчука, що присвячена саме цьому типу джерел[258]. Зазначимо лише, що, на думку дослідника, документи вищої ланки політичних організацій – учасників конфлікту, навіть ті, існування яких не доведене, вчені іноді тлумачать досить вільно, вибірково. У цьому контексті надзвичайно важливим виглядає введення до наукового обігу цілого масиву

---

[256] *Варшавчик М. Я.* Джерела історіографічні / М. Я. Варшавчик // Джерелознавство історії України : довідник. – К. : [б. в.], 1998. – С. 26; *Калакура Я. С.* Українська історіографія : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 19.

[257] *Ільюшин І.* Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії крайової в Західній Україні (1939-1945 рр.) / Ігор Ільюшин // Історіографічні дослідження в Україні / голова ред. кол. В. А. Смолій ; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923-1983). – Ч. 1. – С. 343–359.

[258] *Ковальчук В. М.* Документи ОУН(б) і Запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Полісся у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням / В. М. Ковальчук // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 89–92.

документів ОУН і УПА, які дають можливість відтворити суспільні настрої, діяльність німецької адміністрації, польського та радянського підпілля. Відповіді на деякі запитання дають матеріали збірника «Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА»[259], що його упорядкував Володимир В'ятрович.

На окрему згадку заслуговує тритомовик Миколи Сивіцького «Історія польсько-українських конфліктів»[260]. Попри неоднозначну оцінку цього видання та переслідування автора слід відзначити, що тут вміщена велика кількість українських та польських джерел. Важливим для дослідників є путівник «Волинь – Східна Галичина 1943—1944», метою авторів якого було якнайповніше представлення архівних джерел з польських зібрань, а також з державних архівів України (до виявлення джерел було залучено 50 інституцій)[261]. Водночас деякі українські історики звертають увагу на разючу диспропорцію між кількістю польського та українського матеріалу та нав'язування читачам концепції, що її розробили деякі польські історики та підтримують деякі політики[262]. Окремо слід згадати публікації джерелознавчого характеру В.Інки, Я.Дашкевича, О.Дзюбана, Р.Кутового, М.Литвина, які ввели до наукового обігу відповідні джерела з Українського архіву у Варшаві, документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади в Оттаві, матеріали німецької окупаційної влади про українсько-польський конфлікт на Волині в роки німецько-радянської війни (з фондів Державного архіву Волинської області). На висвітлення у радянських документах акції «Бужа» на західноукраїнських землях у 1944 р. звертають увагу І. Ільюшин та Ґ. Мазур[263]. Попри неоднозначність та дискусійність позиції, як висловлює у своїх працях Люцина Куліньська, відзначимо її доробок в археографію українсько-польського протистояння в роки Другої світової

---

[259] Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. – 576 с.

[260] *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki. – Warszawa : Tyrsa, 1992–1994. – Т. 1 – 315 s.; Т. 2. – 334 s.; Т. 3. – 438 s.; *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів : у 3 т. / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. – 344 с.; Т. 2. – 360 с.; Т. 3. – 432 с.

[261] Волинь – Східна Галичина 1943–1944 : путівник по польських та українських архівних документах. Т. 1 / уклад. : Н. Маяковська [та ін.]. – Варшава ; Київ, 2003. – С. XX.

[262] *В'ятрович В.* [Волинь і Східна Галичина. 1943–1944. Путівник по польських та українських архівних джерелах. Варшава – Київ, 2003. Т. 1. – 288 с.] / Володимир В'ятрович // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 190.

[263] *Iljuszyn I.* Epilog akcji „Burza" oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowietskich dokumentów / I. Iljuszyn, Gr. Mazur // Zeszyty Historyczne. – 2001. – Nr. 138. – S. 124–145; *Ільюшин І.* Епілог акції «Бужа» на західноукраїнських землях та доля Армії Крайової у Львові в 1944 році в світлі радянських документів / Ігор Ільюшин // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 254–257.

війни[264], що отримав досить високу оцінку в польській історіографії[265]. Згадаємо також аналіз документів архіву Любліна, які стосуються втікачів із Волині, що його здійснив Леон Попек[266].

Окремого розгляду з уваги на її місце потребує робота польських авторів – Владислава та Еви Сємашків „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945" («Народовбивство (геноцид) польського населення Волині від рук українських націоналістів у 1939-1945 рр.»). На думку не лише її авторів, а й усіх без винятку польських науковців, саме вона нині є найвагомішим доказом злочинів, що їх скоїли Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія проти польських мешканців, а отже – головним аргументом польської сторони. Як вважає Ґжеґож Мотика, без сумніву, опрацювання Сємашків вже нині можна зарахувати до підставової літератури, а оминути її не може жоден поважний історик[267]. Відзначимо й факт нагородження книги премією авторитетного часопису „Przegląd Wschodni" у лютому 2001 р., премією імені Юзефа Мацкевича у жовтні 2002 р. (щодо останньої, то Анджей Талага слушно, на нашу думку, зауважив, що праця Сємашків має небагато спільного з цінностями,

---

[264] Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943–1944 /Wstęp i oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński. – Kraków : Fundacja Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2003. – XVI, 526 s. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 21); (Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939–1945; t.1); Dzieci Kresów. 1 / [oprac.] Lucyna Kulińska. - Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009. – 177, [3] s.; Dzieci Kresów. 2 / [wybór i oprac.] Lucyna Kulińska. – Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2006. – 304 s. : il.; Dzieci Kresów. 3 / [oprac.] Lucyna Kulińska. – Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009. - 474, [2] s. : il.; Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / Wstęp i oprac. Lucyna Kulińska, Adam Roliński. – Kraków : FCDCN, 2004. – IX, 380 s. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 24); (Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939–1945; t.2); Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947 / Lucyna Kulińska. – T. 1. – Kraków : Abrys, 2002. – 547 s.; T. 2. – Kraków : Abrys, 2001. – 1063 s.

[265] *Strutyński M.* Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów Oficyna Wydawnicza ECHO, Warszawa 2003, ss. 184; Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów II Wydawnictwo Jagellonia S.A., Kraków 2006, ss. 304 / Maciej Strutyński // Na Rubieży. – 2007. – Nr. 92. – S. 34-35; *Strytuński M.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004, red. B. Grott, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2004, ss.350 / Maciej Strutyński // Przegląd Wschodni. – 2006. – T. IX, z. 4 (36). – S. 881–884; *Strutyński M.* Tragedia polskich dzieci na Kresach / Maciej Strutyński // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – 2007. – Z. 30. – S. 218–220.

[266] *Popek L.* Uchodźcy z Wołynia w latach 1943-1944 w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Łublinie / Leon Popek // Rocznik Hist.-Arch. – 1995. – T. 10. – S. 175–185.

[267] *Motyka G.* Rany Wołynia / Grzegorz Motyka // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 2001. – Nr. 138. – S. 199.

які проголошував Юзеф Мацкевич, бо правда показана у ній є досить однобічною[268]) та нагородою Хранителя національної пам'яті у 2011 р.[269].

Не випадково, саме це видання викликало найбільший резонанс та діаметральні оцінки українських і польських дослідників[270]. Український

[268] *Talaga A.* Prawda, ale selektywna / Andrzej Talaga // Nowe Państwo. – 2002. – Nr. 11. – S. 42.

[269] *Dytkowski J.* Siemaszkowie kustoszami pamięci [Електронний ресурс] / Jacek Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2011. – 15 czerwca (Nr. 138). – Режим доступу : http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110615&typ=po&id=po10.txt

[270] Див. рецензії: *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин // Український гуманітарний огляд. Вип. 10. – К. : Критика, 2004. – С. 175–193; *Ісаєвич Я.* Про книгу В. і Є. Семашків / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 375–390; *Ісаєвич Я.* Трагедія та її відлуння / Я. Ісаєвич // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т. 10. – Х., 2004. – С. 358–366; *Марчук І.* Хто ж спровокував конфлікт? (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 (Warszawa, 2000)) : [рец.] / І. Марчук // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118–127; *Марчук І.* Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa, 2000. –Т. I. s. 1–1000; T. II. s. 1001–1440 [рец.] // Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 171–180; *Dagilis W.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / Waldemar Dagilis // Akcent. – 2001. – Nr. 4. – S. 152–154; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] / Bogumił Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2002. –Nr. 10. – S. 245–249; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] / Bogumił Grott // Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2009. – S. 281–286; *Grott B.* Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000) / Bogumił Grott // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 2001. – Nr. 15. – S. 287–291; *Isajewycz J.* O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – Nr. 1. – S. 63–74; *Łetocha R.* Wołyńska apokalipsa // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – 2002. – Z. 21. – S. 256–258; *Mazur Gr.* Recencja książki W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1–2, Warszawa 2000, Wydawnictwo „von boroviecky", ss. 1433 / Gr. Mazur // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – Nr. 1. – S. 162–167; *Paszko A.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] / Artur Paszko // Dzieje najnowsze. – 2002. – Nr. 2. – S. 212–216; *Pisuliński J.* W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / J. Pisuliński // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2002. – Nr. 2. – S. 322–327; *Pisuliński J.* W. Siemaszko, E.Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia

історик Роман Грицьків називає цей двотомник яскравим свідченням польського українофобства та результатом жалю за «кресами» й хворобливого шовінізму, які штовхнули дослідників на неприйнятну для науки стежку фальсифікації й перекручування фактів минулого[271]. Натомість польська авторка Люцина Куліньська характеризує цю книгу як страшну, оскільки вона презентує такий безмір нелюдської і садистської жорстокості, яка перевищила інші, знані поляками кривди, що їх завдали окупанти (німецькі чи навіть радянські)[272]. Як основне джерело упорядники використали повідомлення-реляції поляків, що зумовило чимало критичних зауважень з боку вчених-істориків, оскільки спогади потребують ретельної перевірки та підтвердження інформації з інших історичних документів. Відзначимо, що в польській історіографії нині маємо аналогічні праці і щодо подій на теренах інших воєводств[273].

Лише нещодавно у вітчизняній історіографії з'явилася низка порайонних зборів свідчень. Тому особливо цінними є результати вже здійснених реконструкцій подій тих воєнних років українськими авторами. Якщо аналізувати дослідження подій українсько-польського протистояння на Волині, то передусім слід згадати працю Ярослава Царука[274], що отримала доволі широкий резонанс в Україні та Польщі[275] як перша українська робота такого напряму.

1939–1945, Wydawnictwo Von Borowiecky, t. 1–2, Warszawa, 2000, ss.1140 / J. Pisuliński // Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень – Przemyśl, 2002. – Nr. 8. – S. 320–324; *Wilcur Jacek E.* Dzieło o zagładzie i sprawcach / Jacek E. Wilcur // Na Rubieży. – 2001. – Nr. 56. – S. 5–7 та ін.

[271] *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Роман Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 167.

[272] *Kulińska L.* Ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu / Lucyna Kulińska // Arkana. – 2002. – Nr. 48 (listopad–grudzień). – S. 190.

[273] *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław : Wydawnictwo Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 1269 s.; *Jastrzębski S.* Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN–UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946 / S. Jastrzębski. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004. – 472 s.; *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. – Wrocław : «Atla 2»: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów "Na Rubieży", [2008]. – 879 s.; *Komański H.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław : Nortom, 2004. – 1182 s. : fot., mapy, portr.

[274] *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Ярослав Царук ; вступ. ст. Я. Ісаєвича. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

[275] *Винар Л.* Бібліографічні нотатки – Bibliographical notes / Л. Винар // Укр. історик. – 2004 – 2005. – Ч. 3/4 – 1. – С. 313–314; *Gil A.* Konflikt pamięci: Rozważania o pracy

Ґрунтована на свідченнях мешканців близько 80 волинських сіл, які автор почав збирати ще у 1980-х роках, вона стала підставою для корегування перекручень та неточностей у польських публікаціях.

Варто звернути увагу на доробок Івана Пущука[276]. Передусім варто відзначити джерелознавчу цінність цих студій. Головно йдеться про те, що в них зібрано свідчення очевидців, які властиво є тим автентичним матеріалом, якого донині не вистачало українським дослідникам. Адже, як зауважував академік Ярослав Ісаєвич у передмові до видання І.Пущука, дослідження документів і усних свідчень є єдиним шляхом наблизитись до

Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimierskowołyński / Andrzej Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – Nr. 1. – S. 55–83; *Бесяда І.* Правда про депортацію / Іван Бесяда // За вільну Україну. – 2003. – 25–26 лип. – С. 11; *Іванюк Л.* Перша книжка Ярослава Царука / Л. Іванюк // Слово правди. – 2003. – № 57. – 17 лип. – С. 2; Книга Ярослава Царука // Володимир вечірній. – 2003. – № 29. – 17 лип. – С. 2; *Литвин М.* Документальна відповідь Владиславу та Еві Сємашкам / Микола Литвин // Наше слово. – 2003. – 10 серп. – С. 8; *Мельник І.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. / І. Мельник // Поступ. – 2003. – № 117. – 11 липня. – С. 2; Сторінки історії: львів'яни втерли носа волинянам [видавши книгу Я. Царука «Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.»] // Волинь. – Луцьк, 2003. – № 86. – 31 лип. – С. 1; *Małyszczycki Z.* Durnyj ty durnyj tebe pip chrystyw Na marginesie książki „Tragedia wołyńskich wiosek w latach 1943–1944" / Z. Małyszczycki / Zbigniew Małyszczycki: // Myśl Polska. – 2005 (R. 64). – Nr. 41. – S. 11.

[276] *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / І. А. Пущук / упоряд. і авт. комент. І. Пущук ; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 420 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 308 с.; Пущук І .А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / упоряд. І. А. Пущук; під заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 348 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / упоряд. і авт. комент. І. Пущук; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 336 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 312 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. Я. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 444 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / упоряд. і авт. комент. І. Пущук ; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони / І. Я. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 384 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. Я. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 324 с.

зрозуміння природи кривавого протистояння[277] (попри згадувані та аналізовані нами особливості спогадів як історичного джерела). Ознайомлення з дослідженнями українського автора приємно подивовує спробою встановлення об'єктивної картини подій. Фіксуючи жертви серед мешканців Волині у роки воєнного лихоліття, він не приховує жодного відомого факту. На сторінках книг ми знаходимо тисячі прізвищ жертв конфлікту, незалежно від національної приналежності. При цьому дослідник робить усе можливе, щоб з'ясувати, як би це не було складно, хто ж винен у кожному конкретному випадку. Він розрізняє жертв нападів поляків із пляцувок, поляків-шуцманів разом із гітлерівцями, невідомих, кримінальних злочинців, упівців, гітлерівців, червоних партизан і т. д. Слід підкреслити і те, що в поле зору історика потрапляють й злочини енкаведистів. У цьому контексті окремо слід згадати про знищення в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р., де загинуло близько двох тисяч осіб[278]. Це дозволяє уникнути такої суттєвої хиби подібних досліджень, як списування усіх українських жертв на рахунок польських незалежницьких воєнізованих формувань. Відзначимо й ще один важливий момент: усі наведені свідчення є належно удокоментовані, здійснено диктофонні записи, які зберігаються в архіві Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України у Львові. Це дає змогу усім зацікавленим перевірити інформацію, яку наводить український дослідник.

Серед матеріалів, що стосуються Галичини, слід виділити працю Феодосія Стеблія, яка розповідає про акції Армії крайової у підльвівських селах (с. Лопушна Перемишлянського району, села Черепин, Новосілки, Полоничі Буського району та ін.)[279]. Відрадним фактом є використання вченим значної кількості мемуарного матеріалу (до того ж, частково поданого у додатках, які, власне, роблять розвідку ще більш значущою). Хоча, очевидно, що не всю доступну інформацію вдалося використати для відтворення картини подій. Зокрема, про такі документи щодо подій у Львові та околицях згадує Ґжеґож Грицюк[280]. Автор вписує події у широкий контекст загострення польсько-українського протистояння, започаткованого на Холмщині, Підляшші та Волині. Звертає увагу й на той факт, що цивільне українське та польське населення стало заручником нездійсненних планів тодішніх польських політиків

---

[277] *Ісаєвич Я.* Переднє слово / Ярослав Ісаєвич // Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 4.

[278] *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна дукарня», 2009. – С. 416.

[279] *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень-липень 1944 р.) / Феодосій Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 304–344; *Стеблій Ф.* Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.) / Феодосій Стеблій. – Львів, 2010. – 68 с.

[280] *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / Grzegorz Hryciuk. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – S. 241.

та структур їхнього збройного підпілля[281]. Базована на зіставленні, критиці та узгодженні даних із різноманітних доступних джерел робота науковця дає змогу наблизитися до відтворення реального перебігу подій. Водночас, як слушно зауважує дослідник, ця спроба розглянути тогочасні події може бути лише початком планомірного збору та публікації інформації про тогочасні жертви з боку українців і на цьому локальному терені південно-східних околиць Львова, і на території всієї Галичини.

Важко сказати, як будуть оцінені результати роботи українських дослідників у Польщі. Адже ще задовго до оприлюднення українських студій співавторка гучної книжки «Геноцид польського населення Волині від рук українських націоналістів у 1939–1945 рр.» Ева Сємашко висловила думку, що «слід сподіватися великомасштабної фальсифікації»[282], адже «в ситуації, коли майже кожна українська родина мала когось задіяного у вбивствах поляків, тепер чиниться розпачлива спроба змалювання цілком фальшивого образу уявних власних жертв від рук поляків»[283]. Не менш критично та категорично вона висловлювалася і в останніх інтерв'ю[284]. Однак, за будь-яких обставин, хочеться сподіватися, що з обох боків щоразу буде більш відчутним пошук точок дотику та способів порозуміння одне з одним.

Характеристика масиву джерел до історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни буде неповною без згадки про результати ексгумацій захоронень жертв протистояння[285] та матеріали слідчих справ

[281] *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень–липень 1944 р.) / Феодосій Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 315; *Стеблій Ф.* Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.) / Феодосій Стеблій. – Львів, 2010. – С. 25–26.

[282] *Siemasko E.* Prawda przede wszystkim / E. Siemasko // Rzeczpospolita : dodatek „Plus – Minus". – 2003. – 22 lutego (Nr. 8).

[283] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1-2 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. –S. 1061.

[284] *Siemaszko E.* Musieliśmy pokazać tragedię na Wołyniu / Z Ewą Siemaszko, współautorką monumentalnej pracy „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945", rozmawia Mariusz Bober // Nasz Dziennik. – 2008. – 22–23 listopada (Nr. 273). – S. 16–18.

[285] *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej / R. Mądro // Arch. Med. Sąd. Krym. 1993. – (43) nr 1. – S. 47–63; *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach / R. Mądro // Arch. Med. Sąd. Krym. – 1993.– (43) nr 1. – S. 64–78; *Mądro R.* Wyniki badań masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez ukraińskich nacjonalistów w 1943 r. w powicie lubomelskim / R. Mądro // Na Rubieży. – 1993. – Nr. 2(3). – S. 21–24; *Popek L.* Ekshumacja szczątków ludności polskiej wymordowanej przez UPA w pow. Lubomelskim / L. Popek // Biuletyn Informacyjny ŚZŻ AK Okręg Wołyński. – 1993. – Nr. 2 (38). – Kwiecień–czerwiec. – S. 27–45.

відповідної комісії Інституту національної пам'яті (Oddziałową Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Lublinie i Wrocławiu)[286]. Зібрані впродовж 1990-х рр. матеріали дали змогу членам комісії зробити попередній висновок, що події 1943–1944 рр. підпадають під визначення їх згідно з Конвенцією ООН 1948 р. як геноциду і до них можуть бути застосовані статті 118 § 1 і 2 чинного Карного кодексу Польщі. Щодо перебігу антипольських акцій на Волині було висунуто три слідчі версії. Засадничою тезою першої версії було припущення, що антипольська акція, метою якої було фізичне знищення (екстермінація) польської людності на Волині, була запланована керівництвом ОУН і УПА, а зреалізована відповідно підпорядкованими їх збройними загонами, групами української самооборони (кущові відділи самооборони) та організованими для цього селянами. Саме таке тлумачення мотивів, мети, організації, перебігу, розмаху подій на Волині 1939–1945 рр. дозволяє витлумачити їх саме як геноцид. Друга слідча версія припускала, що керівництво ОУН і УПА прагнуло до очищення теренів Волині як української етнічної території від польських мешканців краю, яких розглядали як перешкоду для створення незалежної України. Такий підхід розглядає антипольську акцію як таку, що не мала на меті фізичну екстермінацію поляків, а повинна була спровокувати їх залишити ці терени. Отже, «волинська різанина» не була запланована, керована та схвалена провідниками ОУН і УПА, а її перебіг відповідно не контролювався ними. Згідно з третьою слідчою версією вбивства поляків Волині були наслідком локальних ініціатив керівників (ватажків) окремих загонів, не узгоджених з керівництвом ОУН і УПА. Вони були спрямовані переважно проти тих сіл і колоній, де діяли групи т. зв. польської самооборони, що вважалися «загрозою українським націоналістам (українському населенню)». Згідно з цією версією, антипольські акції «впали

[286] *Odnous B.* Lato 1943 / Barbara Odnous // Karta. – 2005. – Nr. 46. – S. 98–121; *Gałązka W.* Stan i perspektywy śledztw w sprawach dotyczących zbrodni nacjonalistów ukraińskich / Wanda Gałązka // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. Włodzimierza Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Skoły Pedagogicznej, 1998. – S. 345–352; *Kruczek A.* Kwalifikacja prawna zbrodni jest niezmienna / Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 11 marca (Nr. 59). – S. 6; *Kura A.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w świetle sledztw prowadzonych przez prokuratów Instytut Pamięci Narodowej / A. Kura // Na Rubieży. – 2008. – Nr. 100. – S. 38; *Marcinkowska B.* Niemiecko-ukraińska zbrodnia : ustalenia wynikające ze śledztwa IPN w sprawie ludobójstwa w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 r. / Bogusława Marcinkowska // Głos. – 2004. – Nr. 9. – S. 15; *Rojek T.* Śledztwa OKŚZpNP we Wrocławiu w sprawach zbrodni Nacjonalistow ukraińskich na osobach narodowości polskiej w latach 1939–45 w Małopolsce Wschodniej / T. Rojek // Na Rubieży. – 2005. – Nr. 78. – S. 14–17; *Zając P.* Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistow ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939–1945 / P. Zając // Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego. – 2004. – Nr. 1. – S. 163–165; *Zając P.* Ustalenia śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939-1945 / prokurator Piotr Zając Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Lublinie / P. Zając // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – Nr. 2 (78). – Kwiecień–czerwiec. – S. 4–21; Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. – Warszawa, 2008. – 128 s.

на піддатливий ґрунт» і стали помстою за минулі реальні чи уявні кривди, що їх завдали поляки чи Польська держава, зокрема, у міжвоєнний період. Відповідно, головною метою було привласнення землі та майна поляків, що були вбиті або втекли. Нині слідчі ІНП схиляються до думки, що антипольська акція поєднувала в собі всі три окреслені варіанти перебігу «волинських подій». Незмінним та аксіоматичним залишається лише твердження, що за будь-яких обставин «було скоєно злочин геноциду (ludobójstwa)».

Сукупність праць, у яких з різних теоретико-методологічних та ідейно-політичних позицій висвітлюються проблеми українсько-польських взаємин у роки Другої світової війни утворює *другий рівень* джерельної бази. Ці власне історіографічні джерела, природньо, є найчисленнішими. Особливе місце серед історіографічних джерел посідає *друга група* – наукова література синтетичного, узагальнювального характеру про події Другої світової війни на теренах України чи Польщі, український національний рух чи українсько-польські стосунки у цей час. Попри те, що далеко не всі автори, які зверталися до цієї проблематики, розглядали українсько-польське протистояння, варто назвати тих з них, які чимало місця у своїх працях присвятили цьому питанню. Серед інших це Олег Калакура[287], Анатолій Кентій[288], Юрій Киричук[289], Володимир Литвин[290], Роман Офіцинський і Леся Хаврак[291], Іван Патриляк[292], Ігор Цепенда[293], авторський колектив Українського інституту національної пам'яті[294]. З синтетичних праць польських авторів слід виокремити

---

[287] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

[288] *Кентій А. В.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 287 с.

[289] *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.

[290] *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин ; Ін-т історії НАН України. – К : Ін-т історії НАН України, 2002. – 133 с.; *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії // Литвин В. М. Вимір історією : Інтерв'ю. Виступи. Статті / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2002. – С. 536–606; *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – С. 246-255.

[291] *Офіцинський Р.* Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак – Ужгород : Ґражда, 2002. – 84 с.

[292] *Патриляк І. К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І. К. Патриляк ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.; *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального погляду / І. К.Патриляк, М. А.Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 426–463.

[293] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз / І. Є. Цепенда. – К. : Дельта, 2009. – 387 с.

[294] Друга світова війна в історичній пам'яті України. (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 146-154.

дослідження Владислава Сєрчика[295], Тадеуша Ольшанського[296], Анджея Хойновського[297].

Як *третю групу* джерел слід виділити монографічні та дисертаційні роботи (і відповідно їх автореферати). Серед інших передусім слід назвати доробок фахівців з цієї проблеми – Ігоря Ільюшина в Україні та Гжеґожа Мотики в Польщі. Не можна оминути й праць В. Сергійчука та В. В'ятровича Зростання наукового інтересу до однієї з найтрагічніших сторінок українсько-польського минулого демонструє кількість робіт на здобуття наукового ступеня, у яких представлено сюжети, пов'язані з цією проблемою. Зокрема, можна назвати імена таких дослідників, як історики Сергій Демидов[298], В. Деревінський[299], Володимир Дзьобак[300], Андрій Ліпкан[301], Валентин Мазурок[302], Алла Малка[303],

---

[295] *Serczyk W. A.* Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wyd. 2 popr. i rozsz. – Wrocław [etc.] :: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 517, [1] s. : il., mapy, portr.; Serczyk W. A. Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wyd. 3 popr. i uzup. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. – 426, [1] s. : mapy.

[296] *Olszański T. A.* Historia Ukrainy XX w. / Tadeush Andrzej Olszański. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Volumen, [ca 1995]. – 348, [4] s., [2] k. map złoż.

[297] *Chojnowski A.* Ukraina / Andrzej Chojnowski ; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa : Trio, 1997. – 233, [1] s. : fot., mapa, portr. – (Historia Państw Świata w XX Wieku); *Chojnowski* A. Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski ; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. – Wyd. 2 uzup. – Warszawa : Trio, 2006. – 409, [2] s. : il.

[298] *Демидов С. Ю.* Історіографія історії Української Повстанської Армії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни» / Демидов С. Ю. ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 18 с.

[299] *Деревінський В. Ф.* Діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в 1940–1953 рр.: етнонаціональний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Деревінський В. Ф. ; Нац. акад. оборони України. – К., 2003. – 19 с.

[300] *Дзьобак В. В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Дзьобак В. В. ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 16 с.

[301] *Ліпкан А. Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років XX ст.: військово-історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Ліпкан А. Г.; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів, 2003. – 20 с.

[302] *Мазурок В. П.* Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Мазурок В. П.; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 23 с.

[303] *Малка А. В.* Українсько-польське переселення середини 40-х Ц початку 50-х років XX століття: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни» / А. В. Малка; ДВНЗ "Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 18 с.

Іван Патриляк[304], Юрій Сорока[305], Іван Шишкін[306] та політологи Василь Гулай[307], Олег Калакура[308], Ігор Цепенда[309]. На увагу заслуговують і дисертації російських істориків Олександра Гогуна[310] та Михайла Вовка[311].

До *четвертої групи* входять навчальні посібники, підручники, довідкові та науково-популярні праці з історії України та Польщі. Навчальна література дає змогу, по-перше, оцінити методологічні орієнтири, яких дотримуються автори, по-друге, вона віддзеркалює стан історичної науки на момент створення підручників, рівень дослідження конкретних проблем на той час. Слід нагадати рекомендації цивілізованої Європи про те, що у процесі викладання і вивчення історичної минувшини «не варто приділяти уваги воєнним питанням» та потрібно не допускати «мстивого викладу» матеріалу[312]. І хоча, безперечно, ці вимоги, виправдані з морального та педагогічного погляду, не залишилися не поміченими в Україні, проте інтерес до подій Другої світової війни залишається високим, що зумовлено історико-психологічними чинниками та багаторічним замовчуванням багатьох проблем (зокрема й подій 1943–

---

[304] *Патриляк І. К.* Діяльність українського націоналістичного підпілля та повстанської армії в роки Другої світової війни : автореферат дис... д-ра іст. наук : спеціальність 07.00.01 «Історія України» / І. К. Патриляк; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2012. – 36 с.

[305] *Сорока Ю. М.* Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.) : автореф. дис ... д-ра іст. наук : 09.00.12 / Ю. М. Сорока ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 33 с.

[306] *Шишкін І. Г.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. Г. Шишкін ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2006. – 20 с.

[307] *Гулай В. В.* Міжетнічна комунікаційна взаємодія у Західній Україні в роки Другої світової війни : автореф. дис... докт. політ. наук : 23.00.05 / В. В. Гулай ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2012. – 36 с.

[308] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. : автореф. дис... д-ра політ. наук.: 23.00.05 / О.Я. Калакура ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса. — К., 2008. — 35 с.

[309] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські етнополітичні відносини 40–50-х років XX століття : автореф. дис... д-ра політ. наук : 23.00.05 / Цепенда Ігор Євгенович ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2009. – 32 с.

[310] *Гогун А. С.* Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949) : автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Гогун А. С. ; Северо-Запад. акад. гос. службы. – СПб., 2005.

[311] *Вовк М. Ю.* Военная политика Польши на бывших национальных окраинах в годы Второй мировой войны в свете национальных проблем : автореф. дис. … канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Вовк Михаил Юрьевич ; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2008. – 20 с.

[312] *Удод О.* Про регіональну історію як сучасний напрямок історичних досліджень / О. Удод // Бористен. – 2000. – № 7. – С. 25.

1944 рр.). Це, у свою чергу, зумовлює звернення частини авторів до дражливих проблем минулого.

Слід відзначити, що до 2003 р. в підручниках переважно не було згадок про події 1943–1944 рр. на західноукраїнських землях. На думку Олександра Осипяна[313], більшість українських істориків і спільноти дізналися про них з книги Ореста Субтельного (вперше видана англійською мовою 1988 р.[314], у 90-ті роки витримала декілька перевидань українською мовою[315]). Викладу українського та польського бачення подій в «Україні. Історії» відведено лише півсторінки, але й цього було досить, щоб зняти табу. Одними з перших порушили мовчанку щодо українсько-польського протистояння львівські історики, що, зрештою, й зрозуміло. І хоча, на думку польських колег, представлене авторським колективом під керівництвом Юрія Зайцева[316] бачення є дискусійним і «становить найлицемірнішу версію подій на Волині та інших районах, де доходило до польсько-українських конфліктів»[317], усе ж це досить вдала спроба синтези тої інформації, яка була відома на той час.

Підручник Ярослава Грицака, безперечно, став класичним[318]. У ньому показано широкий спектр міжнаціональних відносин, починаючи від ситуації, у якій перебувало українське та польське населення у Західній Україні та Закерзонні напередодні німецько-радянської війни, і завершуючи викладом міркувань про причини, хід та наслідки операції «Вісла»[319]. Автор детально розглядає причини конфлікту та розвиток подій на тлі боротьби за ці терени між німецькими військами, радянськими партизанами, українським та польським національним підпіллям. Вчений вважає, що відсутність документів унеможливлює з'ясування, хто першим розпочав українсько-польське протистояння і якою була кількість жертв. Провину за події, що розгорнулися

---

[313] *Осипян А.* Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939–1947 гг. в современной политике и историографии / А. Осипян // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 314.

[314] *Subtelny O.* Ukraine: a history / Orest Subtelny. – Toronto ; Buffalo : Published by the University of Toronto Press in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – XII, 666 p., [58] p. of plates : ill.

[315] *Субтельний О.* Україна. Історія : пер. з англ. – К .: Либідь, 1991. – 512 с.; *Субтельний О.* Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.; *Субтельний О.* Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука ; вст. ст. С. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

[316] Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – С.311.

[317] *Bonusiak W.* Stosunki polsko-ukraińskie podczas drugiej wojny światowej w najnowszych ukraińskich podręcznikach historii do szkól wyższych / Włodzimierz Bonusiak // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001. – S. 96.

[318] Нагадаємо, що саме посібники з історії України Ярослава Грицака та Наталії Яковенко у 1997 р. отримали престижну нагороду «Przegladu Wschodniego».

[319] *Гаврилюк О.* Національні аспекти польсько-українських стосунків 1940-х років у вузівських підручниках України / О. Гаврилюк // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2001. – S. 49.

тоді на західноукраїнських землях, дослідник покладає на українське та польське військово-політичне керівництво. На думку Я. Грицака жодна сторона в цьому конфлікті не була ані цілковито права, ані повністю винна[320]. Доволі детально розглядають питання українсько-польських відносин у роки Другої світової війни (які схарактеризовані як «неоголошена польсько-українська війна», «щось подібне до середньовічної релігійної війни») автори узагальнювальної праці з історії України В. Петровський, Л. Радченко, В. Семененко[321], яку, ймовірно, можна вважати розширеною версією посібника В. Семененко та Л. Радченко[322], що вийшов раніше. Серед причин міжетнічного конфлікту на західноукраїнських землях історики називають боротьбу за територію, соціальний чинник, фактор «третьої сили» (при цьому автори вказують на вигідність українсько-польського взаємознищення для німців, оминаючи вплив радянської сторони на хід протистояння) і т. д. Загалом же, на думку вчених, низка причинно-наслідкових зв'язків між подіями надто довга і потопає у темряві століть. Щодо кількості жертв, то лише побіжно згадано, що сучасні дослідники називають цифру 40–50 тис. осіб із кожного боку.

Олександр Бойко[323] та автори посібника «Новітня історія України. 1900–2000»[324] початок конфлікту пов'язують із масовими вбивствами Армією крайовою українців Холмщини і Підляшшя 1941 р. (що нав'язується із баченням цих подій Л. Шанковським)[325]. Автори відзначають безуспішність спроб керівництва УПА і митрополита Андрея Шептицького досягнути порозуміння. У згаданих навчальних підручниках констатується, що жертвами подій стали десятки тисяч мирних жителів – і українців, і поляків. Трагічною і малодослідженою сторінкою історії називає українсько-польську війну Юрій Мицик[326]. Коренями її він вважає як великодержавну політику Речі Посполитої, курс польського еміграційного уряду та керованих ним збройних сил, так і зовнішні чинники (дії і Берліна, і Москви). Відповідаючи на питання про те, хто ж перший розпочав конфлікт, Ю. Мицик виходить з тези, що війна розпочалася з різанини, яку влаштувала АК 1942 р. на захід від річок Західний Буг та Сян.

---

[320] *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX століття : навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів / Ярослав Грицак – К. : Генеза, 2000. – С. 189–192, 245–255.

[321] *Петровський В. В.* Історія України: Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та допов. – Х. : Школа, 2008. – С. 455458.

[322] *Семененко В. І.* Історія України з прадавніх часів до сьогодення / В. І. Семененко, Л. О. Радченко. – Х. :Торсінг, 2000. – С.428-429.

[323] *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-є вид., виправ. і допов. – К. : Академвидав, 2007. – С. 480–481. – (Альма-матер).

[324] Новітня історія України (1900–2000) : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [А. Г. Слюсаренко та ін.]. – К. : Вища шк., 2000. – С. 323.

[325] Пор.: *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія / Лев Шанковський // Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Ярослав Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – С. 555.

[326] *Мицик Ю. А.* Історія України : посіб. для вступників до вищ. навч. закл. Ч. 3 : З 1914 р. до наших днів / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан. – К. : Вид. дім «АК Академія», 2003.. – С.141.

Олексій Шокалюк у своєму посібнику[327] вказує, з одного боку, на боротьбу УПА на три фронти, а з іншого – на прагнення Армії крайової контролювати Волинь, Полісся, Холмщину. Автор наголошує, що замість боротьби з окупаційними німецькими військами 1943–1944 рр. відбулося взаємознищення людей української та польської національностей. Микола Лазарович[328] вказує, що, крім нацистів та радянських партизан, українські повстанці змушені були вести тривалу боротьбу проти польської Армії крайової, основним завданням якої було взяти під свій контроль західноукраїнські землі, втрачені Польщею 1939 р., до приходу радянських військ. Історик називає дії АК на Холмщині терористичними акціями проти мирного населення. На думку автора посібника, лише після невдалих спроб порозуміння УПА розпочала відкриту боротьбу проти поляків. Протистояння, яке тривало до 1947 р., призвело до насильства, жертвами якого стали не тільки вояки, а й десятки тисяч мирних мешканців з обох боків.

У посібнику за редакцією Г. Темка та Л. Тупчієнка[329] стверджується про неоголошену польсько-українську війну. Автори називають початком акції УПА з витіснення польського населення за межі українських етнічних кордонів весну 1943 р. Нову хвилю кровопролиття вони пов'язують із зірванням переговорів ОУН(б) з поляками. При цьому історики не оминають дати 11–12 липня 1943 р., коли, на їхню думку, було спалено 60 польських населених пунктів. Як відплатні тлумачаться події на Холмщині, коли загинуло до 5 тис. українців. На завершення вчені наголошують, що таким чином складну проблему українсько-польських взаємин вирішити було неможливо. Розглядаючи діяльність ОУН і УПА у роки Другої світової війни І. Рибак та А. Матвєєв відзначають, що одним із головних об'єктів атак з боку УПА стала Армія крайова. Вигоду з цієї різні мала третя сторона – німецькі фашисти. Говорячи про жертви конфлікту, історики вказують, що у взаємних терористичних акціях загинуло не менше 40 тис. поляків і приблизно стільки ж українців (при цьому оминаючи називати жертви мирними мешканцями краю)[330].

У навчальному посібнику з історії України Ю. Алексєєва, А. Вертегел, В. Даниленка вказано, що нестабільність міжнаціональних стосунків у західному регіоні України призвела до кривавого конфлікту між українськими та польськими угрупованнями, жертвами якого стали понад 40 тис. поляків і майже стільки ж українців[331].

---

[327] *Шокалюк О. І.* Історія України : навч. посіб. / О. І. Шокалюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – С. 182.

[328] *Лазарович М. В.* Історія України : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – С. 479.

[329] Історія України : посібник / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – С. 345.

[330] *Рибак І. В.* Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях : навч. посіб. / І. В. Рибак, А. Ю. Матвєєв. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – С. 67.

[331] *Алексєєв Ю. М.* Історія України : навч. посіб. для абітурієнтів та студ. вищ. навч. закл. / Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко. – К. : Каравела, 2004. – С. 197.

Бої із польською Армією крайовою, на думку В. Короля, мали етнічне забарвлення. АК вирізала більшість місцевого українського населення Холмщини, а оунівці так само вчинили з поляками Волині (при цьому автор вказує, що українська сторона вважає першопочатковими події на Холмщині 1942 р.). Стосовно чисельності жертв, то, за О. Субтельним, історик називає 60–80 тис. польських чоловіків, жінок і дітей, що їх знищили загони служби безпеки ОУН[332].

Якщо більшість авторів (тою чи іншою мірою) представляють і українську, і польську позиції на події Другої світової війни, то короткий виклад проблеми Віктором Ґудзем[333] є винятком і викладом власне української версії (ґрунтуючись на доробку колег). Автор вказує, що бійцям УПА довелося воювати з Армією крайовою, з участю якої тільки на Холмщині було вбито до 5 тис. українців, а загалом у братовбивчій війні загинуло близько 50 тис. осіб. Історик наголошує, що, оцінюючи ці події слід зважати, що вони відбувалися на українській землі.

Валентина Світлична обмежується лише згадкою про те, що водночас із боротьбою проти німецьких окупантів та радянських партизан УПА довелося вирішувати складну проблему українсько-польських взаємин, які мали історичне коріння і час від часу загострювалися до збройної конфронтації[334]. Михайло Юрій[335] та Ніна Черкашина[336], розглядаючи антинацистський рух, обмовляються про чвари між силами опору, які призвели до загибелі не менше 80 тис. мирних громадян на Волині в ході «справжньої польсько-української різанини», яку розгорнули Українська повстанська армія та Армія крайова.

Одним із небагатьох авторів, які звертають увагу на моральний аспект проблеми, є львівський історик Костянтин Кондратюк[337]. Аналізуючи тогочасні події, він наголошує, що безглуздо й несправедливо кожне вбивство українця приписувати «польським шовіністам, а кожне вбивство поляка – «українським націоналістам», адже, як слушно наголошує вчений, цивілізоване людство відмовляється від засади колективної відповідальності, яка слугує розпалюванню міжнаціональності ворожнечі.

У своїй «Історії України» Павло Роберт Магочій[338] розглядає українсько-польські відносини у контексті діяльності УПА. Історик вказує на напруження між українцями та поляками у міжвоєнний час і роль німецької окупації та воєнних дій у поновленні відкритої фази конфлікту. Відзначає вчений і

[332] *Король В. Ю.* Історія України : навч. посіб. / В. Ю. Король. – К. : Вид. центр «Академія», 2005. – С. 383.

[333] *Ґудзь В. В.* Історія України : підруч. для студ. неіст. спец. вищ. навч. закл. / В. В. Ґудзь. – К.: Слово, 2003. – С. 388–389.

[334] *Світлична В. В.* Історія України : навч. посіб. / В. В. Світлична. – 4-те вид. – К. : Каравела, 2006. – С. 263.

[335] *Юрій М. Ф.* Історія України : навч. посіб. / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – С. 160.

[336] *Черкащина Н. К.* Історія України: від давніх часів до сьогодення : навч. посіб. / Н. К. Черкащина. – К. : ВД «Професіонал», 2005. – С. 163.

[337] *Кондратюк К. К.* Новітня історія України. 1914–1945 рр. : навч. посіб. / К. К. Кондратюк. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 224.

[338] *Маґочій П.-Р.* Історія України / Павло-Роберт Маґочій. – К. : Критика, 2007. – С. 545.

той факт, що кожен підпільний рух турбувався про повоєнний статус західноукраїнських теренів. Зачіпає дослідник і питання про те, хто ж розпочав цикл насильства, вказуючи на особливу його емоційність. Автор вважає, що протистояння не припинялося впродовж більшої частини 1944 року.

Цікавим експериментом у навчальній літературі є посібник із промовистою назвою «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна»[339]. Слід відзначити сам спосіб викладу матеріалу — автори, навівши коротку історичну довідку, подали широку підбірку документів, свідчень очевидців, поглядів знаних інтелектуалів (і українських, і польських), що спонукає читача до формування власної позиції.

Прикладом різночитань, які існують нині в історіографії, може слугувати виданий 2007 р. під грифом Міністерства освіти України навчальний посібник Р. П. Іванченко. Для того щоб було зрозуміло про що йдеться, процитуємо лише один фрагмент: «Відомо, що польський еміграційний уряд мав намір, спираючись на допомогу гітлерівських збройних сил, відновити свою державу, безумовно, за рахунок українських територій...»[340]. Навіть враховуючи, що автори підручників використовують доробок своїх колег (а таке твердження є у одній зі спеціальних розвідок з теми), все ж варто зауважити необхідність більш виважених тверджень.

Окремої розмови потребує проблема відображення складних українсько-польських стосунків 20 ст. у шкільних підручниках. Уже в одному з перших підручників з історії України, виданому в часи незалежності, авторами якого стали С. Кульчицький, Ю. Курносов, М. Коваль, ми бачимо ті наголоси, що залишилися характерними для наступних видань: відхід від концепції «Великої вітчизняної війни», поділ руху Опору на дві гілки, «героїзація» подвигу та внеску в перемогу українців. Водночас, незважаючи на те, що книга видана ще 1993 р., вона містить інформацію про події на Волині 1943 р. як про «міжнаціональний розбрат, криваву різню»; «її жертвами стали понад 40 тисяч поляків і майже стільки ж українців»[341], а депортація українців та поляків тлумачиться як спосіб розв'язати цей міжетнічний конфлікт. Виданий наступного року підручник з історії України Ф. Турченка містить уже дещо інше потрактування подій на Волині: «трагічно склались взаємини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького і нацистського. Але досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Українці звинувачували в цьому поляків, котрі прагнули відновлення Польщі у довоєнних кордонах, поляки ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. А жертвами цих

---

[339] Разом на одній землі. Історія України багато культурна : навч. посіб. / Всеукр. асоц. викл. історії та суспіл. дисциплін «Нова доба» ; [авт. та упоряд.: О. Кісь та ін. ; голов. ред. П. Кендзьор]. - Л. : ЗУКЦ, 2012. – С.177-189.

[340] *Іванченко Р. П.* Історія без міфів. Бесіди з історії української державності : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./ Р. П. Іванченко. – 2-ге вид. – К. : МАУП, 2007. – С. 424.

[341] *Кульчицький С.* Історія України : пробний підруч. для 10-11 кл. серед. шк. Ч. 2 / С. Кульчицький, Ю. Курносов, М. Коваль. – К. : Освіта, 1993. – С. 8.

політичних антагонізмів були, в основному, мирні, беззбройні селяни»[342]. Як бачимо, у цьому випадку акцент зміщений на ідеологічний складник конфлікту. На думку Андрія Портнова, цей підручник проігнорував тезу Ярослава Грицака, що відкриття темних сторінок історії УПА є важливим для збереження її антирадянських та антинімецьких операцій як символу українського патріотизму і відобразив поширене серед інтелігенції переконання, що розмова про темні сторінки буде доречною лише після визнання боротьби УПА на офіційному рівні[343]. Окремим питанням «волинська трагедія» представлена в розробках уроків з історії України для 11 класу Олександра Гісема та Олександра Мартинюка. Широко подавши причини трагедії та хронологію подій, автори доходять до симптоматичного висновку: «Український народ мав повне право прагнути до здобуття незалежності, проте методи й засоби, що застосовували ОУН і УПА проти польського населення, не можуть бути виправдані. Не мають виправдання й польські акції проти українського населення»[344].

Що стосується репрезентації подій 1943–1944 років у польських підручниках, то вона теж має відмінності. Як стверджує Аґнєшка Ячинська, лише у двох підручниках антипольська акція УПА знайшла ширше висвітлення. Як А. Радзивілл і В. Рошковський, так і Х. Томальська подають територію поширення, розповідають про згоду німців (не пояснюючи, що це означає) та згадують про акції самооборони поляків. Інші аспекти повніше розкриває А. Радзивілл та В. Рошковський. На особливу увагу заслуговує вживання польськими авторами терміна «деполонізація», оскільки він вказує на мету акцій. На відміну від українських істориків, польські автори звертають увагу на постать митрополита Андрея Шептицького – людини, яка стояла за незалежність України і водночас застерігала, що конфлікт загрожує інтересам і українців, і поляків. Як слушно підкреслює авторка аналізу польських підручників, усі автори, які зачепили це складне питання, окреслюють дії УПА як «вбивство» або «різню», засвідчуючи однозначно негативну моральну оцінку й трактуючи їх як злочинні[345].

Те, якого значення надається в польському суспільстві українсько-польським стосункам у минулому загалом та міжетнічному конфліктові у роки Другої світової війни у контексті формування історичної пам'яті, засвідчує дискусія, що її викликали „Teki Edukacyjne IPN. Stosunki polsko-ukraińskie w

---

[342] *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. 1 (1917–1945) : підруч. для 10-го кл. серед. шк. / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 1994. – С. 316; *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. Ч. 2 (1939–2001) : підруч. для 11-го кл. серед. шк. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – Вид. 4-те, доопр. і допов. – К. : Генеза, 2001. – С. 45.

[343] *Портнов А.* Украинские образы Второй мировой войны / Андрей Портнов // Вестник общественного мнения. – 2011. – № 2 (108). – С. 88.

[344] *Гісем О. В.* Історія України. 11 клас : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Веста ; Ранок, 2007. – С. 80.

[345] *Jaczyńska A.* Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1948 w polskich podręcznikach szkolnych / Agnieszka Jaczyńska // Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa : IPN, 2003. – S. 152.

latach 1939-1947"[346]. Концепція, яку запропонували Ґжеґож Мотика, Аґнешка Ячинська та Маріуш Зайончковський, наштовхнулася на гостру критику представників кресов'яцьких середовищ[347], які назвали її тенденційною та неправдивою, а проф. Юзеф Висоцький (університет кардинала Стефана Вишинського, Варшава) нарахував у них аж 90 фальшувань та неточностей. Існував навіть намір здійснити ревізію навчального процесу, через запровадження до шкільних програм тем, які розкривають «злочини ОУН і УПА»[348].

П'яту групу складають матеріали наукових конференцій, семінарів, симпозіумів. Свідченням активізації уваги науковців до «волинської» проблематики, прагнень досліджувати її дедалі глибше, у контексті сучасних євроінтеграційних процесів та демократичних перетворень в Україні стало проведення у 2003 р. цілої низки представницьких міжнародних наукових форумів.

Окремого висвітлення, на що звертає увагу чимало дослідників, потребує непересічне явище діалогу українських і польських істориків, який відбувся у рамках наукових семінарів, присвячених українсько-польським стосункам у 1918–1947 рр.[349] Семінари, на думку деяких дослідників, стали першим кроком до виявлення цілісної картини польсько-українських взаємин у роки Другої світової війни (хоча польські науковці намагалися переконати українських колег у помилковості їх окремих положень)[350]. Поштовхом до його організації стала конференція польських та українських істориків, організована Центром «Карта» у 1994 р. в Подкові-Лесьній під Варшавою. Під час її проведення стала очевидною потреба незаангажованого фахового вивчення низки подій українсько-польських стосунків напередодні, під час і після

---

[346] Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947 / [wprow., kalendarium, biogramy, słownik pojęć, wybór mater., oprac. Agnieszka Jaczyńska, Grzegorz Motyka, Mariusz Zajączkowski; red. Anna Piekarska, Małgorzata Strasz]. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. – Teka (64 s ; 15 s., 40 k. tabl. luz.) : faks., fot., mapy, portr., rys., tab. – (Teki Edukacyjne IPN).

[347] *Baranowski Z.* Teki do wymiany / Zenon Baranowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 28 sierpnia (Nr. 201); *Bulzacki K.* „Teki Edukacyjne Instytutu Pamięci Narodowej. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947" // Na Rubieży. – 2008. – Nr. 95. – S. 33–49; *Siemaszko E.* Uwagi do Teki Edukacyjnej „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947" / E. Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – Nr. 1–2 (96–97). – Styczeń – luty. – S. 169–175; *Wysocki J.* „Teki edukaczjne IPN. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947" / Józef Wysocki // Myśl Polska. – 2008. – 17–24 sierpnia (Nr. 33–34). – S. 14–15; 31 sierpnia – 7 września (Nr. 35–36). – S. 14–15; 14 września (Nr. 37). – S. 14–15; 21 września (Nr. 38). – S. 14–15.

[348] *Шевців А.* УПА знов стає знаряддям боротьби за електорат у Польщі / А. Шевців // Наше слово. – 2008. – 25 трав.

[349] Про діалог див.: *Гаврилюк О.* Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості / О. Гаврилюк // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 2002. – S. 63–71.

[350] *Грицьків Р.* Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни / Роман Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 1 : наук. зб. – Львів : Вид-во «МС», 2003. – С. 201.

Другої світової війни, які у свідомості ще живих їх учасників породжують взаємну недовіру і підозрілість. Йшлося передусім про українсько-польське протиборство на окупованих гітлерівцями територіях Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя в 1939–1945 рр. Було вирішено розпочати серію наукових семінарів, які відбуватимуться попеременно у Варшаві та Луцьку і на яких польські та українські історики зможуть зробили спробу дійти спільної думки щодо причин і характеру цих подій. Патронат над семінарами взяли на себе Світовий союз воїнів Армії крайової (А. Жупанський) і Об'єднання українців у Польщі (Ю. Рейт); наукове спрямування семінарів здійснювали Військово-історичний інститут (пізніше – Академія національної оборони Польщі, А. Айненкель) і Волинський державний університет імені Лесі Українки (Я. Ісаєвич, М. Кучерепа).

Особливістю десяти семінарів, які відбулися в 1996–2002 рр., був добір фахівців з обох сторін, котрі в кулуарній обстановці мали можливість продискутувати всі складні проблеми взаємин вказаного періоду, підписати «протоколи погоджень і розбіжностей» щодо кожної з них. Підсумком семінарів стали матеріали з доповідями і стенограмою обговорень, що видавалися польською та українською мовами. Видання продемонструвало складність досягнення спільного погляду на конфліктні питання, якщо робити це на ґрунті політизованих позицій «національної раціі стану»[351]. Кожна зі сторін прагне бачити трагічні події українсько-польського конфлікту часів війни з погляду власних національних інтересів, а спроба подивитися на них із загальнолюдських позицій майже завжди наштовхується на звинувачення в «антипатріотизмі» або «зраді національних інтересів». Попри суттєво відмінні підходи істориків обох країн до багатьох питань українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, семінари продемонстрували, що такі зустрічі мають право на існування. Попри обгрунтовані побоювання під час їх організації, що семінари стануть розмовою «глухого з німим», виявилося, що історики України та Польщі можуть розмовляти мовою аргументів, опертих на факти, а не мовою вулиці і, можливо, з часом їм вдасться наблизити свої позиції. Незважаючи на сильний тиск із боку громадськості обох країн та неоднозначне їх сприйняття (у Польщі – середовища кресов'яків[352], в Україні – учасників національного руху та постраждалих[353]), історики змогли дійти до порозуміння в багатьох спірних питаннях оцінки подій українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни.

20–21 березня 2003 р. Інститут історії України НАН України та Інститут історії ПАН за підтримки Верховної Ради України провели міжнародну

---

[351] Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – T. 1–11.

[352] *Budzisz F.* Trudne pytania – fałszywe odpowiedzi – uzgadniacze historii / *F. Budzisz* // Na Rubieży. – 2000. – Nr. 46. – S. 3–9; *Klimecki M.* Ocena i wnioski na temat wydanych tomów „Polska – Ukraina: trudne pytania" / M. Klimecki // Na Rubieży. – 2002. – Nr. 58. – S. 9–15; *Poliszczuk W.* Manowce historyków / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 1999. – Nr. 39. – S. 46–53; Nr. 40. – S. 14–20; *Siekierka Sz.* Polska – Ukraina: trudne pytania? / Sz. Siekierka // Na Rubieży. – 1998. – Nr. 28. – S. 47–48; *Swoboda T.* Torgowisko historyków / T. Swoboda // Na Rubieży. – 1994. – Nr. 1 (7). – S. 30 та ін.

[353] *Семенюк С.* Повертаючись до опублікованого. „Україна-Польща: тяжкі питання" / Семенюк С. // Визвольний Шлях. – 1999. – Кн. 4. – С. 416-423; Кн. 5. – С. 550-552.

наукову конференцію «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин». 11–12 квітня 2003 р. в Національному університеті «Острозька академія» відбувся Форум українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?». Під егідою Наукового товариства імені Шевченка та Центру досліджень визвольного руху 12 травня 2003 р. у Львові пройшла наукова конференція «Третій фронт у Західній Україні. 1939–1947». 21–23 травня 2003 р. відбулася ще одна міжнародна наукова конференція – «Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: генезис, характер перебіг та наслідки». Очевидно, що наведений перелік є неповним, однак і він засвідчує резонансність обговорюваної проблеми і для українського, і польського суспільства.

Поряд із заходами, на яких панує виважена наукова та суспільна дискусія, у Польщі проводяться і такі, де лунають односторонні звинувачення української сторони (переважно під егідою кресових організацій)[354]. Для прикладу згадаємо конференцію з надзвичайно промовистою назвою «Польща–Україна – дружба і партнерство. ОУН–УПА – ганьба та засудження». У цьому контексті слід назвати «Популярно-науковий симпозіум, присвячений геноциду, здійсненому ОУН–УПА під час Другої Світової війни», який відбувся останньої листопадової суботи 2008 р. в Ольштині. Коментуючи на сторінках «Нашого слова» влаштовану там антиукраїнську істерію, Петро Курган цілком справедливо зауважив: «Волинська трагедія – це жахливий фрагмент польсько-українських конфліктів, які відбувалися раніше і призвели до подій на Волині, Поліссі, в Галичині, на Закерзонні. Залишімо її ретельне розслідування справжнім, відповідальним історикам – і українським, і польським. Напевно не повинні цього робити люди, які ненавидять усе, що українське, і мають тільки свою правду»[355].

На окрему згадку заслуговує довготерміновий освітньо-громадський проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943», що його започаткувало Товариство «Панорама культур» та осередок «Брама Гродська - Театр NN». Розпочавшись із наукової конференції за участі українських та польських істориків, його продовженням стало удокументування українською та польською молоддю фактів порятунку поляків українцями під час трагічних подій 1942–1944 рр. та поляками українців у ході міжетнічного конфлікту.

Шосту групу історіографічних джерел складають бібліографічні покажчики, книжкові огляди, рецензії. Якщо бібліографічний покажчик – ключ до пошуку наукових та інших публікацій, матеріалів конференції, то книжкові

---

[354] *Божик А.* Про Волинь 43-го у... Ряшеві / Андрій Божик // Наше слово. – 2003. –10 серп. (№ 32). – С. 1, 3; *Довбуш П.* Українські жертви поза увагою / Петро Довбуш // Наше слово. – 2003. –28 верес. (№ 39). – С. 3; *Кіх О.* У Кракові заговорили про Павлокому / Ольга Кіх // Наше слово. – 2006. – 11 черв. (№ 24). – С. 4; Konferencja poświęcona zakończeniu obchodów Rocznicy zbrodni ludobójstwa na Wołyniu (Wrocław 22–23 listopada 2003 r.) // Na Rubieży. – 2004. – Nr. 71. – S. 1–7; Konferencja poświęcona 60. Rocznicy zbrodni ludobójstwa w Małopolsce Wschodniej (Przemyśl 4–6 czerwca 2004 r.) // Na Rubieży. – 2004. – Nr. 75. – S. 1–5.

[355] *Курган П.* Симпозіум жахів / Петро Курган // Наше слово. – 2008. – 21 груд. (№ 51). – С. 6–7.

огляди та рецензії містять їх оцінку представниками наукової громадськості, фахівцями. Чимало цінної інформації, яка розпорошена в різних наукових виданнях та засобах масової інформації, містять ті покажчики, які присвячені власне українсько-польським стосункам у роки Другої світової війни[356], і ті, що висвітлюють діяльність ОУН і УПА[357] чи АК[358].

Рецензія (від лат. recensio – розгляд, оцінка) – один з основних жанрів критики, що містить виклад змісту, оцінку, аналіз та інтерпретацію, визначення сильних сторін і вад, зауваження та пропозиції щодо поліпшення літературного, мистецького чи наукового твору[359]. Отже, у рецензіях можна простежити не лише оцінки рецензованих праць, але й авторське бачення матеріалу. Саме тому значний масив рецензій праць з проблем українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни слід вважати частиною історіографії цього питання. Зокрема, виразом дискусії, яка зав'язалася між українськими та польськими дослідниками є рецензії 70-80-х років українських авторів на книги А. Щесняка і В. Шоти[360], Е. Пруса[361].

---

[356] *Лисенко О. Є.* Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії : бібліогр. покажч. / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – Київ ; Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.; Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни : матеріали до бібліогр. покажч. / уклад. О. Каліщук. – Львів ; Луцьк : Вид-во «Волинська книга», 2007. – 108 с.

[357] *Здіорук С. І.* Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998) / С. І. Здіорук, Л.В. Гриневич, О. І. Здіорук. – К., 1999. – 174 с. (Ін-т історії України НАН України; Нац. ін-т стратег. дослідж.); *Лисенко О. Є.* Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія : бібліогр. покажч. публікацій 1998–2002 років / Лисенко О. Є., Марущенко О. В. ; Ін-т історії України НАН України та ін. – К., 2002. – 202 с.

[358] *Harz M.* Armia Krajowa 1939–1945 : bibliografia selektywna / Maria Harz, Jadwiga Ślusarska. – Warszawa : WIH: CBW, 1992. – [2], V, 115 s.; *Szmyd Z.* Armia Krajowa w akcji „Burza": wybór : [bibliografia] / Zofia Szmyd. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1994. – [1], 116, [1] s.

[359] *Михайлин І. Л.* Основи журналістики : підручник / І. Л. Михайлин. – 5-те вид., перероб. та допов. – К. : Центр навч. л-ри, 2011. – С. 104.

[360] *Терещук П.* Дивовижний «ребус» польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної» праці) // Визвольний Шлях. – 1975. – Кн. 7–8. – С. 853–865; Кн. 9. – С. 1007–1020; Кн. 10. – С. 1136–1153; Кн. 11. – С. 1246–1258; 1976. – Кн. 1. – С. 67–82; Кн. 2. – С. 183–194; Кн. 3. – С. 355–367; Кн. 4. – С. 490–501; Кн. 5. – С. 623–636; Кн. 7–8. – С. 945–950; Кн. 10. – С. 1195–1200 [про книгу А. Щесняка і В. Шоти «Дроґа до ніконд»]; *Терещук П.* Роздуми над однією книжкою: Дивовижний „ребус" польських фальсифікаторів: (З приводу однієї «історичної праці»). – Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – 134 с. [відбитка з «Визвольного Шляху» Лондон, Англія, 1975/76; про книгу А. Щесняка і В. Шоти «Дроґа до ніконд»].

[361] Поляки та українці // Сучасність. – 1987. – Ч. 3 (березень). – С. 121–127. [про книгу Е. Пруса «Геройчики з-під знаку тризуба» (Варшава, 1985); передрук з журналу «Zeszyty historyczne» (Париж)].

Серед праць, що присвячені українсько-польському конфлікту в роки Другої світової війни, найрецензованішою стала «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945» Владислава і Еви Семашків. Це не є випадковим, адже, на думку не лише її авторів, а й усіх без винятку польський науковців, саме вона нині є найвагомішим доказом злочинів, що їх скоїли Організація українських націоналістів та Українська повстанська Армія проти польських мешканців, а отже головним аргументом польської сторони. Як вважає Ґжеґож Мотика, без сумніву опрацювання Сємашків вже нині можна зарахувати до підставової літератури, а оминути її не може жоден поважний історик[362]. Тож не випадково, саме це видання викликало найбільший резонанс та діаметральні оцінки українських і польських дослідників[363]. Український історик Роман Грицьків називає цей двотомник

[362] *Motyka G.* Rany Wołynia / G. Motyka // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 2001. – Nr. 138. – S. 199.

[363] Див. рецензії: *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин / Ігор Ільюшин // Український гуманітарний огляд. Вип. 10. – К.: Критика, 2004. – С. 175–193; *Ісаєвич Я.* Про книгу В. і Є. Сємашків / Ярослав Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 375 – 390; *Ісаєвич Я.* Трагедія та її відлуння / Ярослав Ісаєвич // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т. 10. – Х., 2004. – С. 358–366; *Марчук І.* Хто ж спровокував конфлікт? (Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. (Warszawa, 2000)) (рец.) // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118–127; *Марчук І.* Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa, 2000 – T. 1. s. 1–1000; T. 2. s. 1001–1440 // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 171–180; *Dagilis W.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] / Waldemar Dagilis // Akcent. – 2001. – Nr. 4. – S. 152–154; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa 2000] / Bogumił Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2002. – Nr. 10. – S. 245–249; *Grott B.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] / Bogumił Grott // Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2009. – S. 281–286; *Grott B.* Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000) // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 2001. – Nr. 15. – S. 287–291; *Isajewycz J.* O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – Nr. 1. – S. 63–74; *Łetocha R.* Wołyńska apokalipsa // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – 2002. – Z. 21. – S. 256–258; *Mazur Gr.* Recencja książki W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1–2, Warszawa, 2000, Wydawnictwo „von boroviecky", ss. 1433 // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – Nr. 1. – S. 162–167; *Paszko A.* [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane

яскравим свідченням польського україножобства та результатом жалю за «кресами» й хворобливого шовінізму, що штовхнули дослідників на неприйнятну для науки стежку фальсифікації й перекручування фактів минулого[364]. Натомість польська авторка Люцина Куліньська характеризує цю книгу як страшну, оскільки вона презентує такий безмір нелюдської і садистської жорстокості, яка перевищила інші, знані поляками кривди, що їх завдали окупанти німецькі чи навіть радянські[365]. Як основне джерело упорядники використали повідомлення-реляції поляків, що спричинило чимало критичних зауважень з боку науковців-істориків, оскільки спогади потребують ретельної перевірки та підтвердження інформації з інших історичних документів.

Не залишилися не поміченими, особливо в польській історіографії, й аналогічні праці Генріка Команського, Щепана Сєкєрки, Кшиштофа Булчака, присвячені подіям на теренах Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств. Серед інших рецензентів назвемо Богумила Гротта[366],

przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, Warszawa, 2000] / Artur Paszko // Dzieje najnowsze. – 2002. – Nr. 2. – S. 212–216; *Pisuliński J.* W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / J. Pisuliński // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2002. – Nr. 2. – S. 322–327; *Pisuliński J.* W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 Wydawnictwo Von Borowiecky, t.1–2, Warszawa, 2000, ss.1140 // Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень – Przemyśl, 2002. – Nr. 8. – S. 320–324; *Wilcur Jacek E.* Dzieło o zagładzie i sprawcach / E. Wilcur Jacek // Na Rubieży. – 2001. – Nr. 56. – S. 5–7 та ін.

[364] *Грицьків Р.* Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Роман Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С. 167.

[365] *Kulińska L.* Ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu / L. Kulińska // Arkana. – 2002. – Nr. 48 (listopad–grudzień). – S. 190.

[366] *Grott B.* [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / Bogumił Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2005 (R.13). – Nr. 13. – S. 211–215; *Grott B.* [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / Bogumił Grott // Dzieje Najnowsze. – 2005 (R.37). – Nr. 1. – S. 274–277; *Grott B.* [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław 2006, ss.1269] / Bogumił Grott // Dzieje Najnowsze. – 2007 (R.39). – Nr. 1. – S. 217–219; *Grott B.* [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław 2006, ss.1269] / Bogumił Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2007 (R.15). – Nr. 15. – S. 286–288; *Grott B.* [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław, 2006, ss. 1269] / Bogumił Grott // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 2003/2005 (R. 14/15). – S. 409–412; *Grott B.* Bolesna historia raz jeszcze / Bogumił Grott // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – 2007. – Z. 30. – S. 215–217. [rec. na ks.: Siekierka, Komański, Bulzacki...]; *Grott B.* Recenzja na książki : Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak

Юзефа Мандзюка[367], Миколу Литвина[368], Леха Твардовського[369].

Цілком логічним є широке обговорення польською та українською громадськістю першого українського порайонного опису авторства Ярослава Царука. Серед значної кількості рецензій на це видання[370] окремої згадки

„Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław, 2006, ss.1269 / prof. dr hab. Bogumil Grott // Na Rubieży. – 2007. – Nr. 92. – S. 32–33;

[367] *Mandziuk J.* [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / Józef Mandziuk // Wrocławski Przegląd Teologiczny. – 2006 (R. 14). – Nr. 1. – S. 244–246; *Mandziuk J.* [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / Józef Mandziuk // Resovia Sacra. – 2006 (R. 13). – S. 407–409; *Mandziuk J.* [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / Józef Mandziuk // Saeculum Christianum. 2005 (R. 12). – Nr. 2. – S. 293–295; *Mandziuk J.* [Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004] / Józef Mandziuk // Studia Regionalne (Mielec). – 2007. – Nr. 1. – S. 325–328; *Mandziuk J.* [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław, 2006, ss.1269] / Józef Mandziuk // Saeculum Christianum. – 2006 (R. 13). – Nr. 2. – S. 307–309; Recenzja ks prof. dr gab. Józefa Mandziuka dotycząca książki: Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański: „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie stanisławowskim 1939–1946". Wrocław 2007 // Na Rubieży. – 2008. – Nr. 97. – S. 56–57.

[368] *Литвин М.* Про книгу Г. Команського і Щ. Сєкерки / Микола Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 13 : Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Львів, 2005. – С. 399–403.

[369] *Twardowski L.* Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945, t. 1–2 (Warszawa 2000, 1440 s.); Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.); Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzystof Bulczacki, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie lwowskim 1939–1947 (Wrocław 2006, 1269 s.) // Politeja. – 2007. – Nr. 2(8). – S. 623–626.

[370] *Винар Л.* Бібліографічні нотатки – Bibliographical notes / Л. Винар // Український історик. – 2004–2005. – Ч. 3/4. – С. 313–314; *Бесяда І.* Правда про депортацію / Іван Бесяда // За вільну Україну. – 2003. – 25–26 липня (№ 81). – С. 11; Книга Ярослава Царука // Володимир вечірній. – 2003. – № 29. – 17 лип. – С. 2; Сторінки історії: львів'яни втерли носа волинянам [видавши книгу Я. Царука «Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.»] // Волинь. – Луцьк, 2003. – № 86. – 31 лип. – С. 1; *Małyszczycki Z.* Durnyj ty durnyj tebe pip chrystw: Na marginesie książki „Tragedia wołyńskich wiosek w latach 1943-1944" / Zbigniew Małyszczycki // Myśl Polska. – 2005 (R. 64). – Nr. 41. – S. 11.

заслуговує матеріал Анджея Гіля[371]. У своєму обширному аналізі доробку українського автора польський історик висловлює тезу, яка може бути своєрідним підсумуванням аналізу такого типу досліджень з обох боків: «Якщо є правда українська, то теж є польська правда. Адже виразно праця Я. Царука (і їй подібні) лежить по стороні української правди. Аналогічно є з працями польських авторів, написаних згідно з власним баченням правди. Однак додаймо, що якщо є дві правди, це означає, що її немає взагалі. Тому важко шукати у працях, написаних під тиском національної мартирологів і вимог часу, чогось більше ніж проголошення власних поглядів (або ж свого середовища), навіть якщо видаються під виглядом наукових публікацій»[372].

Іншу частину рецензованих праць, що стосуються подій Другої світової війни, складають дослідження фахових істориків Ігоря Ільюшина[373], Гжегожа Мотики[374],

---

[371] *Gil A.* Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimierskowołyński / Andrzej Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. - 2003. – Nr. 1. – S. 55–83.

[372] *Gil A.* Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimierskowołyński / Andrzej Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. - 2003. – Nr. 1. – S. 82.

[373] *Hruciuk G.* [Igor Iljušin. Protistojannia UPA i AK w roku drugoi svitovoi vijni na tli dijąlnosti polskogo pidpillja v Zachidnij Ukraini. Kiiv 2001] / Grzegorz Hryciuk // Dzieje Najnowscze. - 2002. – Nr. 3. – S. 227–233; *Wojciechowski M.* Czy Polacy i Ukraińcy wyciągnęli wnioski z historii?: Ihor Iljuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939– 945), przekład Katarzyna Kotynska, Anna Lazar, wyd. Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa 2009 / Marcin Wojciechowski // Nowa Europa Wschodnia. – 2009. – Nr. 3–4 (V–VIII). – Maj – sierpień. – S. 182–185; *Пісулінський Я.* Конфлікт у Західній Україні / Ян Пісулінський // Наше слово. – 2009. – 10 трав. (№ 19). – С. 11; *Процюк О.* Пошуки між двома правдами / О. Процюк // Самостійна Україна. – 2003. – № 20. – 24–31 трав. – С. 7; *Трофимович В.* [Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.] / Володимир Трофимович, Іван Шишкін // Наукові записки. Іст. науки. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 457–467.

[374] Див, наприклад, рецензії на його останні книги: *Гогун О.* Психологічна підоснова трагедії 1943 р. Критика тез Гжегожа Мотики / Олександр Гогун // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1–3 (718). – Січень–березень. – С. 256–262; *Гогун О. С.* Grzergorz Motyka. Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła": Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. – Kraków, 2011. – 521 s = Ґжегож Мотика Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. – Краків, 2011. – 521 с. / О. С. Гогун // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С. 208–213; *Зашкільняк Л.* Від «різні» до порозуміння чи навпаки?: Grzergorz Motyka. Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła" : Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s. / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. – 2011. – Ч. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 246-257; *Федорів С.* Українська партизанка / Стефан Федорів // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1-3 (718). – Січень–березень. – С. 252–255; *Bortnik Kr.* [Ukraińska partyzantka – recenzja] / Krzysztof Bortnik //Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – Nr. 12. – S. 310–333; *Jasiewicz Kr.*

Володимира Сергійчука[375], Володимира В'ятровича[376] та ін. Активне рецензування праць провідних фахівців проблеми демонструє актуальність теми, яка й донині залишається болючою для обох суспільств. Вони також демонструють стан наукового дискурсу між національними українською та польською історіографіями. Це виявляє, наприклад, дискусія навколо книги В. В'ятровича «Друга польсько-українська війна», у якій узяли участь українські Л. Зашкільняк[377], Ільюшин[378], Р. Кабачій[379], І. Патриляк[380],

[Ukraińska partyzantka – recenzja] / Krzysztof Jasiewicz // Dzieje Najnowsze. – 2007 (R. 39). – Nr. 3. – S. 177–180; *Mędrzecki W.* [Ukraińska partyzantka – recenzja] / Włodzimierz Mędrzecki // Acta Poloniae Historica. – 2007. – Vol. 96. – S. 229–232; *Mędrzecki W.* Bliżej do pełnej wiedzy / Włodzimierz Mędrzecki // Nowe Książki. – 2007. – Nr. 3. – S. 10–11; *Szeptycki A.* [Ukraińska partyzantka – recenzja] / Andrej Šeptyckij // Evropa. – 2007. – T. 7. – Nr. 1. – S. 162–174; *Talaga A.* Partyzanci spod znaku tryzuba / Andrzej Talaga // Nowe Państwo. – 2006. – Nr. 4. – S. 64.

[375] *Бондарчук А.* Терновий вінок Волині / А. Бондарчук // Волинь. – Луцьк, 2003. – 27 трав. – С. 2; *Вересень С.* Книга-звинувачення / Сергій Вересень // Шлях Перемоги. – 2003. – 14 трав. – С. 12; *Гарбарчук К.* Перша книга про волинську трагедію // Вісник & К. – 2003. – 22 трав. – С. 3; *Гошовський І.* „Трагедія Волині" з-під пера Володимира Сергійчука / І. Гошовський // Волинь. – Рівне, 2003. – 23 трав. – С. 6; *Кравчук Н.* Деукраїнізація призвела до... трагедії / Наталя Кравчук // Наше слово. – 2003. – 21 верес. – С. 8; Кривавий слід поляків на Волині // Волинь. – Рівне, 2003. – 15 серп. – С. 6; *Осауленко Л.* Ми завжди обороняємося. І в цьому вся правда / Леонід Осауленко // Слово і діло. – 2003. – 23 трав. – С. 3; *Ричук Ю.* Чи зможемо впоратися з історією / Юрій Ричук // Аверс-прес. – 2003. – 22 трав. – С. 6.

[376] *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 288 с.; *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – Вид. 2-ге, допов. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 368 с.

[377] *Зашкільняк Л.* В українсько-польській дискусії з'явився новий серйозний аргумент [Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА : у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011. – 1368 с.; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 288 с.] / Леонід Зашкільняк // Український визвольний рух. Зб. 17. – Львів, 2012. – С. 381–385.

[378] *Ильюшин И.* Плохо забытой старое: о новой книге Владимира Вятровича [Электронный ресурс] / Игорь Ильюшин // Ab Imperio. – 2012. - № 1. – С. 382–386. – Режим доступа: http://net.abimperio.net/node/2569

[379] *Кабачий Р.* Украина и Польша – исторические войны продолжаются [Электронный ресурс] / Роман Кабачий. – Режим доступа: http://inosmi.ru/ukraine/20111031/176860477.html; *Kabachij R.* Ukraine–Poland^ history wars rage on [Електронний ресурс] / Roman Kabachij. – Режим доступу: http://www.opendemocracy.net/od-russia/roman-kabachiy/ukraine-poland-history-wars-rage-on.

[380] *Патриляк І.* На війні – як на війні [В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 288 с.] / Іван Патриляк // Український визвольний рух. Зб.

А. Портнов[381], польські А. Зємба[382], Ґ. Мотика[383] та західні П. Рудлінг[384] історики. Варто зазначити, що вони демонструють ту полярність позицій, яка характерна для дискусії навколо проблем українсько-польських стосунків загалом.

До *шостої групи* належать мемуари, біографії та джерела особового походження. Широке використання цього типу джерел слід вважати однією з особливостей студій українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Особливість цього типу історичного джерела дає змогу ставити під сумнів висновки, що їх зробили дослідники: поляки заперечують свідчення українців, звинувачуючи їх у приховуванні соромітницьких фактів та возвеличенні дій, які, на думку польської сторони, є ганебними; українці заперечують цінність польських розповідей з огляду на їх однобічність, суб'єктивність та непідтвердженість іншими документами (тим більше, що особисті розповіді людей залишаються важливим джерелом знань про польсько-українські відносини в період Другої світової війни, а, як відомо, мемуарна література потребує критичної перевірки).

При цьому серед усієї різноманітності спогадів, які нині є у розпорядженні дослідників, слід виділити щонайменше дві групи, які мають суттєві відмінності. З одного боку – це свідчення звичайних свідків тих трагічних подій, а з іншого – ті джерела, авторами яких є учасники протиборчих сторін (українського та польського підпілля). Передусім слід вказати на ідеологічну заангажованість авторів, що були учасниками національних рухів. Водночас дослідникам потрібно пам'ятати, що спогади учасників підпілля можуть містити деталі, яких просто не могли знати звичайні очевидці тих подій. Загалом не випадково трагічні епізоди стосунків між українцям та поляками посіли належне місце в мемуарних працях Миколи Гордієнка[385],

---

17. – Львів, 2012. – С. 375–380.

[381] *Портнов А.* История для домашнего употребления [Электронный ресурс] / Андрей Портнов. – Режим доступа : http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/3149; *Портнов А.* Історія для домашнього вжитку. Знову і знову [Електронний ресурс] / Андрій Портнов. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/18/108737

[382] *Zięba A.* Recenzja książki Wiatrowycza autorstwa doktora Andrzeja Zięby [Електронний ресурс]. –Режим доступу : http://infonurt3.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2113:druga-polsko-ukraiska-wojna-1942-1947q-recenzja&catid=34:zrdowie&Itemid=56; *Зємба А.* Мифологизированная «Война» / Анджей Земба // Ab Imperio. – 2012. – № 1. – С. 403–421.

[383] Nowa Europa Wschodnia. – 2012. – Nr. 12. – Режим доступу : http://www.kresy.pl/publicystyka,opinie?zobacz/wolodymyr-wiatrowycz-pod-lupa-grzegorza-motyki ; http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/192-gzhegozh-motyka-nevdala-knyzhka ; *Мотыка Г.* Неудачная книга / Гжегож Мотыка // Ab Imperio. – 2012. – № 1. – С. 387–402.

[384] *Rudling P.* Warfare or War Criminality? / Per Anders Rudling // Ab Imperio. – 2012. – № 1. – С. 356–381.

[385] *Гордієнко М.* З волинських і поліських рейдів: Із дій УПА Північ, 1943–44 / М. Гордієнко. – Торонто : Накладом Т-ва колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 160 с.

Ярослава Грицая («Чорноти»)[386], Михайла Каркоця («Вовка»)[387], Миколи Куделі[388], Михайла Подворняка[389], Івана Хмеля[390], Данила Шумука[391] (організаційне псевдо – Боремський) – з українського боку; Владислава Філяра („Нога")[392], Міхала Фіялки („Sokół")[393], Віценти Романовського („Wrzos")[394], Леона Карловича („Rydz")[395], Влодзімєжа Дембського („Jarema")[396] – з польського.

Спробуємо порівняти спогади очевидців подій на Волині в роки Другої світової війни української та польської національностей: визначити певні загальні правила, за якими вони складені, виявити спільне та відмінне у їхніх розповідях[397]. Після цього розглянемо, що потребує особливої уваги істориків у тих свідченнях про події Другої світової війни, які нині є у їхньому розпорядженні.

---

[386] *Грицай-«Чорнота» Я.* А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти» / Ярослав Грицай-«Чорнота», Параскевія Грицай. – Торонто ; Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2001. - 330 с. – (Літопис Української Повстанської Армії ; Бібліотека, т. 3).

[387] *Каркоць-Вовк М.* Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / М. Каркоць-Вовк ; з передм. А. Семенюка. – 2-ге вид., допов. – Рівне, 2002. – 248 с.

[388] *Куделя М.* Біля містка через річку // Куделя М. Крізь бурі лихоліть / Микола Куделя. - Ст. Паул ; Міннеаполіс : Вид-во «Стир», 1999. – С. 105–115.

[389] *Подворняк М.* Вітер з Волині : спогади / М. Подворняк. –- Вінніпег : Накладом Т-ва «Волинь», 1981. – 242 с. – *(Інститут дослідів Волині ; ч. 44).*

[390] *Хміль І. (Лагодюк-Бойтік В.).* Українське Полісся : автобіогр.-етногр. Нариси / Хміль Іван (Василь Лагодюк-Бойтік). – Чікаґо : Вид-во Товариств колишніх вояків УПА в ЗСА і Канаді, 1976. – 256 с.

[391] *Шумук Д.* Пережите і передумане : Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.) / Данило Шумук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 432 с.

[392] *Filar W.* Wołyń 1939 – 1944 : Historia, pamięć, pojednanie / Władysław Filar. – Warszawa : Agencja RYTM, 2009. – 271, [1] s. : il.

[393] *Fijałka M.* **27** Wołyńska Dywizja Piechoty AK / Michał Fijałka ; wprowadzenie Piotr Stachiewicz. –Warszawa : Pax, 1986. – 226, [2] s., [56] s. tabl. : faks., fot., mapy, portr.

[394] *Romanowski W.* Kainowe dni / Wincenty Romanowski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990. – 260 s., [24] s. tabl. : fot., portr.

[395] *Karłowicz L.* Czy utracona szansa? / Leon Karłowicz. – Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 1998. – 58 s., [21] s. tabl. kolor. : il.; Karłowicz L. Polska – Ukraina : smutne refleksje / Leon Karłowicz. – Lublin : [„Polihymnia"], 2002. – 85 s.; Karłowicz L. Zasmyki były naszym domem. [Cz. 1, Zasmyki i parafia zasmycka] / Leon Karłowicz. – Lublin : [s. n.], 1995. - 483, [9] s., [9] s. tabl., [1] k. tabl. złoż. : il., mapy, err.

[396] *Dębski W. S.* Było sobie miasteczko : opowieść wołyńska / Włodzimierz Sławosz Dębski. – Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2006. – 556 s. : il. (w tym kolor.); Dębski W.S. Było sobie miasteczko : opowieść wołyńska / Włodzimierz Sławosz Dębski. – 2-e wyd. – Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2011. – 554 s. : il. (w tym kolor.).

[397] Здійснення такого аналізу спрощує узагальнення В. Меджецького щодо особливостей спогадів поляків: *Mędrzecki W.* Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej / W. Mędrzecki // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4. – Z. 1. – S. 227–232.

Для початку нагадаємо: своєрідність мемуарів як історичного джерела полягає у тому, що події і факти життя відображені у них через призму особистого сприйняття конкретних людей, які були учасниками або ж очевидцями описуваних подій. Тому не випадково для волинських спогадів і з української, і з польської сторони характерна надзвичайна емоційність та образність викладу, почуття кривди й потреба викликати в читача розуміння та співчуття. З огляду на це помітне, якщо не ключове, місце в розповідях займають свідчення про жертви та потерпілих.

Хоч як це дивно, але структура більшості спогадів і розповідей українців та поляків є подібною. Вступна частина присвячена опису міжвоєнного періоду. У польських мемуарах часто натрапляємо на інформацію про причини, через які ця родина переїхала на Волинь (у 19 ст. або в міжвоєння). Потім з'являється характеристика місцевих стосунків. Обов'язково читаємо, що оточення автора спогадів є у себе, має повне право спільно господарювати на волинській землі. Земля належить родині автора спогадів, є у її власності віддавна, або була набута легальним способом. Якщо автор спогадів або його батьки виконували функції службовців, представляли Польську державу, то права на володіння українськими землями були очевидними та природними. Стосунки між польським та українським населенням оцінювалися двояко. На місцевому рівні вони характеризувалися як добрі і навіть дружні, хоч не позбавлені дрібних суперечок, викликаних діяльністю осіб, яких називали «націоналістами» (однаково у стосунку і до поляків, і до українців). Відповідно до цих спогадів, українці сприймали вороже факт польської суверенності та безпосереднього сусідства (це стосувалося також військових колоній!). Натомість поляки сприймали українську своєрідність та право на її розвиток, поважали українську культуру, захоплювалися її фольклором. Разом з тим, часто додавалося, що в інших місцевостях, «десь далі», стосунки бували страшними. Політики в цих оповідях майже немає. У спогадах осіб, які в міжвоєнний період були дітьми, міжвоєнну Волинь описано як сільську, ангельську «країну дитинства», у якій немає місця конфліктам і темним барвам.

Українці ж у своїх розповідях про міжвоєнну Польщу згадують про національну політику Речі Посполитої, про Березу Картузьку, про поведінку осадників та поліції, зневажливе ставлення до українців. Хоча на побутовому рівні, як і в поляків, переважно панує опис добрих родинних та сусідських стосунків між українцями й поляками. Зрештою значний відсоток мішаних українсько-польських шлюбів на Волині та у Галичині є опосередкованим підтвердженням справедливості таких тверджень.

Дуже часто з'являється елемент опису, який натякає на появу вісників майбутньої трагедії в останні роки та місяці перед початком війни. У баченні поляків українці стають замкнуті, понурі та неприязні і, навіть, ворожі. Доброзичливу до того часу атмосферу руйнує наростаюче напруження. З'являються ворожі листівки, одиничні акти вандалізму, що спрямовувалися проти польського населення. Як зауважує Богдан Гудь, тональність цих свідчень є разюче подібною до тональності спогадів польських землевласників чи членів їхніх родин про події на Київщині, Волині й Поділлі 1917–1918 рр. В

обох випадках простежується щире нерозуміння авторами причин ворожості щодо них з боку вчорашніх, здавалося б, «добрих сусідів»[398].

Війна означала для поляків знищення тодішнього світу, навіть гірше – ситуацію, у якій вони стали об'єктом репресій як національна і суспільна група. З перших днів конфлікту автори спогадів фіксували вибух ворожості зі сторони українців та євреїв, а після 17 вересня 1939 р. – і росіян. Спогади містять описи ворожих акцій проти польських солдатів та службовців, а інколи навіть проти цивільних утікачів. Також усі розповіді містять інформацію про ентузіазм, з яким зустрічали загони Червоної армії українці та євреї, усі автори підкреслюють використання нової суспільної та політичної ситуації для того, щоб вирівняти реальні або уявні попередні кривди. У світлі мемуарних матеріалів поляки після початку війни стають об'єктом об'єднаної атаки з усіх сторін. Основним творцем політики щодо поляків була радянська влада, яка знайшла багато відданих поборників і наполегливих виконавців серед місцевих українців та євреїв.

Українці ж сподівалися з приходом радянської влади змін на краще, однак досить швидко розчарувалися і почали плекати нові надії. Варто зазначити, що українські мемуаристи акцентують мало уваги на цьому періоді, розповідаючи про події Другої світової війни. У цій ситуації початок німецько-радянської війни та прихід німців на Волинь автори спогадів сприйняли як певну надію на покращення долі. Однак ці сподівання швидко згасли, коли німці вибрали політику підживлення, а не залагодження внутрішніх конфліктів. Згідно з польськими мемуарними джерелами німецька політика була скерована на послідовну підтримку українців. Поляки пишуть про українізацію місцевої адміністрації, яка була підпорядкована німцям, організацію української допоміжної поліції, озброєної німцями та повністю безкарної, про відсутність реакції німців на наростання антипольських акцій. Описи позиції населення та українських діячів підкреслюють відверту ворожість щодо поляків і містять інформацію про поширену підтримку програми усунення «ляхів» з української Волині.

У мемуарних матеріалах простежується також зростання відчуття небезпеки після 22 червня 1941 року. З часом це відчуття лише поглиблювалося, особливо в момент відмови українських поліційних формувань підкорятися німцям. Польські свідки пояснювали цей факт як крок перед остаточною боротьбою з поляками. Поляки були переконані у своїй правоті. Вони стояли на сторожі життя та спадщини своїх родин. Їх метою було пережити лихоліття й зберегти свій дім та здобутки. Відчуваючи небезпеку, шукали допомоги всюди – і в німців, у яких просили зброю для груп самооборони, і в більшовицьких партизанів. Свідки стверджують, що це були дії у момент найбільшої потреби протистояти агресії. Немає у спогадах (ні українських, ні польських) розповідей про спроби порозуміння між структурами польської підпільної держави та представниками українського руху за незалежність. Українці сприймалися як вороги, як небезпека, від якої потрібно боронитися, тому порозуміння вважалося неможливим. Поляки ж для українців були відвічним окупантом, який претендує на одвічні українські землі. Це можна пояснити передусім

[398] *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект : монографія / Богдан Гудь. – Х. : Акта, 2011. – С. 373.

майже повною відсутністю такої співпраці впродовж тривалого часу, а по-друге, тим, що спогадів провідників української та польської спільноти практично немає, а загал не був обізнаний у тогочасному політичному житті.

Кульмінаційним моментом воєнних подій у розповідях і українців, і поляків є опис смерті найближчих людей, часто поєднаний зі знищенням місцевості, у якій мешкала родина свідка. Трагедії зазвичай передували подібні події в інших населених пунктах.. Описи атак на інші українські чи польські поселення містять інформацію про звірячу й бездумну жорстокість нападників. Причому і в українських, і в польських спогадах такі напади змальовані досить натуралістично.

Події в українських чи польських селах зазвичай мали схожий характер. Якщо йдеться про напади на окремі сім'ї чи хутори, то здебільшого група озброєних чоловіків нападала на будинок або родину у момент її роботи на полі або в дорозі. Членів родини по-звірячому вбивали на місці або після перевезення до пункту загону, про що дізнаємося зі спогадів тих, кому дивом вдалося втекти. У разі знищення цілих місцевостей зазвичай застосовувалися раптові атаки, часто нічні, або, навпаки, серед дня, за участі німців, проти яких самооборона не виступала і тому поселення залежало від милості нападників. Сили агресора зазвичай переважали. І навіть якщо в українському чи польському селі була самооборона, вона не мала змоги відвернути трагедію. Зазвичай опис знищення села має апокаліптичний характер. Нападники постають сильними й дисциплінованими, якщо йдеться про військову акцію, але одночасно — це дика орда, якій притаманні найнижчі інстинкти вбивць, що використовують особливі тортури та способи позбавлення життя не тільки чоловіків, а й дітей, жінок, стариків. Усіх атакованих убивали, забудови та майно спалювали, живий інвентар вивозили. Масові атаки на село спричиняли його знищення й евакуацію мешканців. Польські родини переважно переїздили до волинських міст, українські ж — до найближчих родичів. Свідки часто описують таємні походи до власних домівок, щоб забрати хоча б частину майна, відкопати сховані коштовності, оцінити стан знищення і т. д. Однак мало хто відважувався повертатися до села, навіть після часткового припинення хвилі внутрішньої боротьби. Поляки, спогади яких ми нині маємо у своєму розпорядженні, приймали рішення про переселення на захід, до Польщі, ще у процесі воєнних дій.

Подібність розвитку подій під час нападів може бути опосередкованим підтвердженням феномену воєнного психозу, коли будь-які моральні важелі втрачають свою стримувальну силу. «Воєнні волинські мемуари формують неминуче враження, що є обов'язковою схема, яка висвітлювала польську трагедію у можливий художній і яскравий спосіб. Цей народ не без провини, але чесний і люблячий, приязно налаштований до світу, став предметом ненависті і атаки» — зазначає В. Менджецький.

Польські мемуаристи переконані, що українці стали у період Другої світової війни уособленням небезпеки для усіх, хто належав до польської нації, страшним ворогом, який мав на меті знищення поляків. З іншого боку, у мемуарах трапляються приклади інколи зовсім нормальних взаємних стосунків — допомоги та співпраці. Потрібно також пам'ятати про декларовану традицію доброго співіснування передвоєнних часів. Щоб це неймовірно складне

переплетення розплутати, свідки зазвичай роблять поділ українців на злих та добрих. Злих українців описують у різний, негативний, спосіб: як бандитів, членів ОУН чи воїнів УПА, бульбівців, бандерівців, різунів і т. д. Їхній імідж має усі диявольські риси. Вони мають найгірші наміри, ними керує зоологічна ненависть до всього, що є польським, вони вбивці-садисти і, звичайно, прислуговуються самому сатані, тобто німцям. Вони несуть повну відповідальність за усі польські нещастя на Волині.

У польських мемуарах можна простежити переконання, що злі українці — це чужі, немісцеві, які знищили наявний до цього часу лад і спокій. Зазвичай свідки ототожнюють їх зі сформованими структурами політичного або воєнного руху. При цьому автори польських спогадів не завжди правильно і точно називають формування українців, уживаючи терміни «бульбівці», «бандерівці» до тих формувань, які не підпорядковувалися Тарасові Бульбі-Боровцю чи проводу ОУН (б). Від «своїх», «місцевих» українців автори спогадів стараються відвернути вину. Були, звичайно, випадки, що приязний до цього часу сусід або його син пройнявся ненавистю, долучився до різунів та страшними вбивствами демонстрував свою відданість справі. Однак зазвичай ситуація є іншою. Хоч «свої» також беруть участь у нападах на сусідні польські села, але роблять це з примусу, боячись репресій зі сторони фанатиків.

На відміну від польської мемуарної літератури, в українській мемуаристиці наявне ототожнення нападників не з якимось політичним чи військовим формуванням, а власне з нацією. Іноді, коли стосується каральних акцій за участю польських шуцманів, українські свідки називають їх «німцями» (очевидно, через наявність німецького керівництва). При цьому найчастіше автори спогадів роблять це на мовній підставі. Хоча й тут є винятки, коли стосується нападів за участю місцевих колоністів, які володіли українською мовою. В українців відсутній поділ на «добрих» та «злих» поляків, автори мемуарів часто-густо називають конкретні прізвища своїх сусідів, які брали участь у збройних нападах, а іноді вважають, що саме місцеві поляки, і є призвідцями трагедії. При цьому частіше українські свідки стверджують факт обізнаності польських співмешканців про напад і відсутність при цьому допомоги українцям. Хоча, очевидно, є і факти попередження про небезпеку, коли українцям вдавалося уникнути трагедії.

Численні факти, що містяться у мемуарах, дають змогу, навіть супроти намірів авторів, сформулювати тезу, що польсько-український конфлікт у період Другої світової війни був конфліктом двох народів, у якому були зацікавлені не тільки одиниці або групи фанатиків, а й широкі суспільні верстви з обох сторін. Ставкою у цій суперечці була повна суверенність української нації або відбудова Польської держави на спірній території. Питання території стало тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін. Мемуари дають можливість визнати цілком нереальними спроби будь-якого порозуміння між поляками та українцями в період війни. У контексті «битви за землю» двох народів будь-які заходи політиків щодо порозуміння чи хоча б притишення конфлікту були приречені на невдачу.

Незаперечним є факт суб'єктивності мемуарної літератури, викликає сумнів правдивість принаймні частини свідчень, які містять описи

польсько-українського протистояння в окремих місцевостях. Події цього конфлікту відклалися у свідомості живих свідків важким тягарем взаємних образ і звинувачень: з польського боку — звинувачень у «етноциді» поляків, з українського — у «винищенні українців»[399]. Цілком очевидно, це дає змогу говорити про недостатність для висвітлення теми лише цього джерела. Однак з огляду на специфіку джерелознавчої бази (недостатню інформативність інших типів документів, не меншу суб'єктивність інформацій українських і польських політичних та військових формувань і т. д.) дослідження українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни без використання свідчень очевидців є просто неможливим. Дотримуючись усіх правил опрацювання такого типу документів історик може уникнути хиб поданих інформацій і водночас знайти такі деталі, яких немає в інших джерелах, з'ясувати мотивації дій представників тої чи іншої сторони.

Окремі історіографічні відомості почерпнуто із джерел *сьомої групи* — публіцистики. Значну частину публікацій з проблеми написали не історики-професіонали, а представники інших галузей науки. Вони суттєво доповнюють дослідження істориків, розробляючи та поглиблюючи окремі аспекти проблеми. Слід зазначити, що саме значний масив нефахових матеріалів сприяв поширенню історичних міфів навколо українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни і в українському, і в польському суспільстві. Водночас, слід засвідчити наявність не заангажованої та глибокої публіцистичної літератури. І тут насамперед варто згадати особу Павла Смоленського і його «Похорон різуна»[400]. Важко не погодитися з висновком, якого доходить П. Смоленський, роздумуючи над трагічним минулим: хоча воєнне лихоліття вже неймовірно далеко й давні образи поволі стираються з плином часу, все ж досі існують політичні сили, яким залежить на роздмухуванні польсько-українського конфлікту, підігріванні в суспільстві настроїв аґресії та ненависті, що не дає змоги досягти порозуміння. І як зауважує Ярослав Поліщук, ці авторські оцінки анітрохи не застаріли, хоч були написані 1998–2000 рр. І попри те, що відбулося чимало змін, однак обидва суспільства — і українське, і польське — живуть власними проблемами й не готові перейти той принциповий поріг у взаємних стосунках, який передбачає взаємне прощення минулого заради майбутнього[401].

Серед інших слід такої згадати доробок представника молодшого покоління Лєшека Войтовича, серед матеріалів якого хоч і домінує тематика

---

[399] *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія : Соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 130.

[400] *Smoleński P.* Pochówek dla rezuna / Paweł Smoleński. – Wołowiec : Czarne, 2001. – 160, [3] s.; *Смоленський П.* Похорон різуна / П. Смоленський ; пер. з пол. А. Бондар. – К. : Наш час, 2006. – 152 с. – (Класика світового репортажу).

[401] *Поліщук Я.* Бандити і жертви: чорно-білий світ пам'яті [Павел Смоленський. Похорон різуна / пер. з пол. Андрія Бондаря. – К. : Наш час, 2007. – 152 с.] / Ярослав Поліщук // Всесвіт. – 2009. – № 1–2. – С. 203.

трагедії, проте з'являються і нові сюжети (напр., візит папи Івана Павла II 2001 р. в Україну)[402].

Отже, попри деяку умовність запропонована класифікація історіографічних джерел слугує основою для аналізу нарощування знань з означеної теми. У поле нашого вивчення залучено понад 2000 історичних синтезів, спеціальних узагальнювальних праць, наукових статей, рецензій, історико-мемуарних студій. Ступінь вивчення конкретно-історичних проблем відображають близько 800 спеціальних вузькопрофільних історіографічних публікацій, а також окремі розділи дисертаційних і монографічних праць. Вони засвідчують тенденцію відмови від описовості та пропонують оригінальні аналітичні екскурси, здійснювані в напрямі наукових дискурсів історичної науки та постмодерністських викликів. Водночас спокійний та «безсторонній» науковий аналіз проблематики українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни ускладнений тим, що тут переплітаються політичні інтереси, ідеологічні стереотипи, моральні й моральні конотації, амбіції окремих людей (політиків, суспільних діячів, науковців), політичних і соціальних груп.

[402] *Wojtowicz L.* Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia / Leszek Wojtowicz. – Lublin : Norbertinum, 2008. – 63, [4], s.; [10] s. tabl.: il. kolor.; *Wojtowicz L.* Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia / Leszek Wojtowicz. – Lublin : Norbertinum, 2008. – Wyd. 2 poszerz. – 98, [3] s., [10] s. tabl.: il. kolor.

РОЗДІЛ 2

ПРИЧИНИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Розгляду передумов українсько-польського конфлікту дослідники присвячують самостійний історіографічний блок. «З погляду історика, визначення характеру подій, у тому числі й психологічних причин конфлікту, може стати істотнішим, ніж об'єктивно точна статистика кількості замордованих під час українсько-польського протистояння»[1]. Справедливим слід вважати твердження Богдана Гука, що трагедією для науки є те, що засадничою і нормальною для визначення прапричин стала національна приналежність історика: українці локалізують прапричини по польській стороні (В. В'ятрович, Я. Дашкевич, І. Ільюшин, Я. Ісаєвич, М. Кучерепа, С. Макарчук, Є. Місило, В. Сергійчук, М. Швагуляк і т. д.), а поляки – по українській (А. Айненкель, М. Клімецький, Ґ. Мазур, Ч. Партач, В. Резмер, В. і Е. Сємашки, В. Філяр і т. д.)[2].

Нині очевидною є безперспективність методу взаємних звинувачень в ескалації конфлікту, пошуку винних лише з одного боку. З огляду на це важко назвати конструктивною позицію таких авторів, як Люцина Куліньська[3] чи Степан Чапуга[4], які покладають відповідальність за трагічні події часу Другої світової війни лише на українську чи польську сторону. Ближчими до істини є ті, хто вбачає провину обох сторін. Так, оцінюючи характер подій на Волині в роки Другої світової війни, Ян Турнау зауважує: «Побратимча кров» пливла століттями. І ми (поляки. – О. К.) проливали її багато. Пам'ятаймо про це, читаючи про жорстокість українців». Суголосний йому Адам Кшемінський, який однозначно засуджуючи дії українців щодо поляків на Волині

---

[1] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кенсік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 38.

[2] *Huk B.* Historycy trudnego początku : reflelesje nad kandycją najnowszej historiografii konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX wieku / Bogdan Huk // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – Nr. 12. – S. 254.

[3] *Kulińska L.* Nie tylko Wołyń / Lucyna Kulińska // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22 (czerwiec). – S. 39; *Kulińska L.* Nie tylko Wołyń: 1943–1944 / Lucyna Kulińska // Cracovia Leopolis. – 2003. – Nr. 35a. – S. 28; *Кулиньска Л.* Обзор уничтожения польского населения восточных территорий в 40-х годах XX века: немецкая оккупация и действия ОУН–УПА / Люцина Кулиньска // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – С.69.

[4] *Чапуга С.* ОУН–УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни / Степан Чапуга // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 278–279.

та в Галичині, підноситься до розуміння того, що це була форма боротьби за незалежність і реакція на багаторічне гноблення[5].

Чи не найрадикальнішою є позиція Збігнєва М. Ковалевського, який, аналізуючи події тих кривавих років, зауважує «глибоку історичну асиметрію» протиборчих сторін. «По одній стороні виступав визвольний рух народу, котрий історично належав до грона пануючих над українцями народів. По другій — визвольний рух поневоленого народу. Навіть якщо приблизно приймемо, що за роки війни серед поляків це спричинило втричі більше жертв, ніж серед українців, то не можемо забувати, що одна сторона намагалася зберегти панування, а друга старалася його усунути. Якщо визвольний рух гнобленого народу вдається до злочинів щодо пануючого, то причиною є сам гніт, а не бажання визволитися з-під нього»[6].

Аналіз спільностей і відмінностей у поглядах українських та польських істориків на причини українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни на західноукраїнських землях потрібно почати, на нашу думку, з наведення тих позиції щодо цього питання, які узгодили вчені обох країн на спільних семінарах. Серед іншого дослідники називають драматичну історію українського та польського народів у 16—18 ст., що залишила у свідомості багатьох поколінь притлумлені, але не забуті взаємні кривди, почуття соціальної несправедливості; досвід і висновки з програної українцями війни з Польщею у 1918—1919 рр., які вказували на останню як на одну з головних перешкод у побудові незалежної України; національну політику Другої Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в державному й громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресії проти українців); терористичну й саботажну діяльність Української військової організації (УВО), а потім Організації українських націоналістів (ОУН) на території Польщі; підбурювальну роль обох тоталітарних режимів — радянського і німецького — у роздмухуванні українсько-польського конфлікту; деморалізуючий вплив війни, яка спричинила велике моральне спустошення та відхід від норм соціальної поведінки, обумовив кривавий і злочинний характер конфлікту та ін.[7].

---

[5] Цит. за: *Присташ Я.* Куди далі? [Електронний ресурс] / Ярослав Присташ. – Режим доступу: xpress.sumy.ua/artikle/sumy-svit/4650

[6] *Ковалевський З.* Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії / Збігнєв Марцін Ковалевський // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). - С. 332; *Kowalewski Z.* Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii / Z. Kowalewski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nr. 1088. Prace Historyczne. 103. – Kraków, 1993. – S. 223.

[7] Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни» // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 11. - С. 156.

При цьому варто зауважити, що основи бачення причин конфлікту відповідно українською та польською сторонами слід шукати щонайменше у матеріалах періоду Другої світової війни. Так, наприклад, у комунікаті ОУН(сд) у справі подій на Волині, датованому липнем 1943 р., причинами напружених українсько-польських відносин названо: «1) Обтяження українсько-польських взаємин наслідками політики польської держави в рр. 1918–1939, ворожої українському народові і зокрема українському населенню Західної України, що було в 1920–1939 Польщею безприкладно гноблене і переслідуване. 2) Вороже становище польського уряду і поляків до визвольних змагань українського народу після розвалу Польщі 1939 р. та їх охота шкодити українській справі на терені міжнародної і внутрішньої політики і пропаганди. 3) Намагання деяких польських чинників шкодити українському громадянству на теренах, загарбаних німцями руками німців і гестапо, та намагання використати гнобительську політику німців відносно українського народу для зміцнення польських впливів в Україні, зокрема в Галичині і на Волині»[8].

Чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння й прагнучи уникнути однобічності, намагаються зрозуміти весь комплекс причин, що викликали «волинську» трагедію – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії УПА і АК[9]. Ярослав Грицак висловлює думку, що в подіях на Волині навесні та влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським та радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, мельниківцями і бульбівцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовиння, а також морального впливу

[8] Заява Організації українських націоналістів (самостійників-державників) з приводу подій на Волині влітку 1943 року // Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945 / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 219.

[9] *Бондаренко К.* Погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Волинь моя : журн. Міжнар. об'єднання «Волинське братство».– К. : Київська правда, 2004. – Вип. 4. – С. 107–112; *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Ого. – 2003. – 20 лют. – С. 6; *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд десятиліття / Кость Бондаренко ; Центр дослідж. політ. процесів «Експерт» // Дзеркало тижня. – 2003.– 15–21 лют. – С. 1, 3; *Шаповал Ю.* Чи подолано «волинський синдром» / Юрій Шаповал // День. – 2003. –15 берез. – С. 5; *Шаповал Ю.* Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України / Юрій Шаповал // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1. – С. 194–208; *Шаповал Ю.* Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависти / Юрій Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7–8. – С. 104–117; *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни / Юрій Шаповал // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1-ше. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 298–315.

винищення нацистами волинських євреїв, яке хоч і не мало прямого впливу на різню 1943 р., але непрямо призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян. При цьому важливим є ще один момент: вибудувати ієрархію факторів – що було важливішим, а що менш значущим у запускові машини людиновбивства – можна лише унаслідок кропітких досліджень і за будь-яких обставин висновки мають бути результатом аналізу, а не передувати йому[10].

[10] *Грицак Я.* Наше і дуже наше горе / Ярослав Грицак // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 14.

2.1. ДОСВІД УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН ТА ЙОГО ВПЛИВ НА КОНФЛІКТ

Прагнення розуміння початку українсько-польського конфлікту схиляло істориків до мандрівки в часі. Кінцевою метою, навіть за умови загрози перетворення їх в абсурдні, є досягнення моменту настільки першопочаткового, що протилежна сторона не змогла б протиставити чогось більш давнього. На думку Богдана Гука, класичний приклад не позбавленого «історіософського» і генетичного мотиву заглиблення в історію конфлікту репрезентував М. Сивіцький: «Польсько-українські суспільно-політичні стосунки узагальнено можна визначити так: поляки довгі роки гнобили українців, і, коли тиск досягав найбільшої величини, українці різали поляків. [...] Ця ненависть має за собою довгий шлях. Її хресним батьком став ще Казимир Великий, ініціатор багатовікової агресії»[11].

Погляд на міжетнічний конфлікт як ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який потопає у пітьмі віків і який слід простежувати в динаміці польсько-українських взаємин за тисячу років, висловлює Володимир Литвин[12].

Однією з проблем «волинської дискусії» є факт, що, окрім безпосереднього воєнного контексту, який, беззаперечно, мав великий вплив на перебіг «антипольської акції», чи політики Другої Речіпосполитої на «східних кресах», що пояснює позицію українського населення щодо цієї акції, історичний контекст частиною учасників дискурсу розширюється чим далі вглиб століть, сягаючи 14 ст.[13], чи як у розвідках Володимира Сергійчука — на всю історію українсько-польських стосунків[14].

Український історик Іван Лисяк-Рудницький у статті «Польсько-українські стосунки: тягар історії» робить висновки про визначальний вплив спадщини ранньоновітньої і новітньої доби, від 16 до 19 ст., на форму польсько-українських відносин також і у 20 ст., про відсутність у минулому задовільних, міцних підвалин у політичних стосунках між двома націями, про катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів для історичних доль

---

[11] *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 1 / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 5; *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.1 / M. Siwicki. – Warszawa : Tyrsa, 1992–1994. – S. 5.

[12] *Литвин В.* XX століття в українсько-польських відносинах / Володимир Литвин // Україна – Польща: історія і сучасність. Ч. 1. – К., 2003. – С.64-65.

[13] *Радельчук С.* Відповідальність польської сторони / С. Радельчук // За вільну Україну. – 2003. – 24–25 січ.

[14] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 72–97; *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – Вид. 2-ге, допов. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – С. 78–105.

обох народів, а також про те, що польсько- український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, і Польщею у двох різних епохах – у 17 і 20 ст.[15]

Причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни у зв'язку із подіями 16–18 ст. осмислює і польський автор Владислав Філяр. При цьому він наголошує, що це історія наповнена селянськими бунтами та козацькими повстаннями, які відзначалися жорстокістю. Дослідник звертає увагу на ще одну важливу деталь. На загострення українсько-польських стосунків впливав ще й процес прийняття багатими українськими родами західної культури, що підкладало до жару вогню. І що найважливіше – внаслідок цього, передовсім польсько-козацьких війн, витворився по обидва боки психоз взаємної поразки, озлобленості й ненависті, який став домінантою для багатьох наступних поколінь[16]. У серпні 2010 р. відомий французький історик Даніель Бовуа написав: «Якби стосунки між двором і селянами складалися ідилічно, як представляє це більшість публікацій, що з'явилися у Польщі від 90-х років, не було б ані кривавих розправ з польськими панами у 17 і 18 ст., у часі більшовицької революції, ані волинської різні в часі Другої світової війни. Вогнище конфліктів треба шукати у далекому минулому, починаючи з 15–16 ст.»[17]. Щоправда, він, як і польський дослідник Владислав Серчик не потрактовує ці виступи як вияв «національного почуття, досить умовного у цих простих людей»[18]. Інший дослідник, Віктор Поліщук, узагалі стверджує, що українсько-польського конфлікту як антагонізму між суспільствами ніколи не було. Бунти, повстання, Хмельниччину він потрактовує суто в соціальній площині, коли на боці козаків часто виступали поляки, що втікли на Січ, а польський бік приймали українські магнати[19]. У цьому контексті доречно нагадати застереження академіка Ярослава Ісаєвича, що, з наукового погля-

---

[15] *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. М. Бадік та ін.]. – К.: Основи, 1994. – С. 104.

[16] *Filar W.* Przebieg i przyczyny konfliktu ukraińsko-polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich II RP / Władysław Filar // Przegląd Wschodni. – 2002. – T. VIII, z. 2. – S. 351; *Філяр В.* Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої: причини, перебіг, наслідки, пропозиції на майбутнє / Владислав Філяр // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 323–324.

[17] *Beauvois D.* Chłopów bili po twarzy : polskie mity – Kresy [Електронний ресурс] / Daniel Beauvois ; rozm. przepr. Ludwika Włodek-Biernat // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 28-29 sierpnia. – S. 20. – Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,97737,8304931,Chlopow_bili_po_twarzy.html?as=2&startsz=x

[18] *Serczyk W.* Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 224; *Serczyk W.* Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wyd. 3 popr. i uzup. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, cop. 2001. – S.

[19] *Poliszczuk W.* Rocznica mordów wołyńskich : stan nauki polskiej / Wiktor Poliszczuk // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22. – S. 6.

ду, конфлікти минулих сторіч були породжені ситуацією в кожний окремий період і не можна вважати продовженням давніх повстань міжнаціональне протистояння 20 ст.[20]

Загалом, що стосується поляків, то для них 19–20 ст. ознаменувалося поступовою втратою колись завойованих земель Правобережної України. На це звертає увагу у своїх дослідженнях Богдан Гудь[21]. Водночас у суспільній візії це не означало відмови від знаменитого «od morza do morza» як програми державотворення. Задля справедливості слід зазначити, що в таких «широкомасштабних» проектах у той час поляки були неодинокі. До прикладу згадаємо бодай проект «Великої Вірменії», який теж передбачав існування держави «від моря до моря» (від Чорного до Середземного)[22].

Більшість вчених сходяться на думці, що причини загострення українсько-польських стосунків у 20 ст. треба шукати у взаєминах двох народів та їх політичних лідерів у Галичині – провінції Австро-Угорщини до 1918 р. Саме тут увійшли в конфлікт два національні рухи – український та польський, зіткнулися два «П'ємонти» – центри національного державотворення. Як зауважує Анатолій Русначенко, напередодні Першої світової війни українці та поляки протистояли одні одним як цілком сучасні політичні сили, тим більше, що цьому сприяв новий виборчий закон[23].

Найяскравіше виявила це протистояння українсько-польська війна за Галичину і Львів 1918–1919 рр., що дала змогу включити Східну Галичину і Західну Волинь до складу відродженої Польської держави[24]. Це не випадково,

[20] *Ісаєвич Я.* Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Ярослав Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол : Я. Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 16.

[21] *Гудь Б.* Українці-Поляки: хто винен?: У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Гудь Б. В.; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Львівське відділення. — Л. : Кальварія, 2000. — 192 с.; *Гудь Б. В.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. В. Гудь ; НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; Факультет міжнародних відносин Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка – Л., 2006. – 447с.; *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків : Акта, 2011. – 470, [1] с.

[22] *Гурко-Кряжин В.* А. Армянский вопрос : статья из Большой Советской Энциклопедии 1926 года издания / В. А. Гурко-Кряжин. – Баку : Коммунист, 1990. – С. 8.

[23] *Русначенко А.* Українсько-польські відносини в XX столітті: погляд українського автора / Анатолій Русначенко // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 24.

[24] Щодо подій 1918–1919 рр. див.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т Східно-Центральної Європи. – Л. : [б. в.], 1998. – 488 с.; *Стопчак М.* Військове протистояння

адже втрата Східної Галичини в українській суспільній свідомості означала втрати не стільки територіальні, скільки знищення самих підвалин, на яких могла б будуватися самостійна Українська держава після Першої світової війни[25]. Досвід і уроки програної українцями війни з поляками у 1918–1919 рр. вказували на Польщу як одну з головних перешкод на шляху здобуття Україною незалежності.

Нерозважливу політику великих держав, які після Першої світової війни 1914–1918 рр. знехтували українським питанням, не визнали право 40-мільйонного народу на власну державу, вважає чи не головною причиною українсько-польського протиборства в роки Другої світової війни Володимир Лозицький[26]. На зв'язок між українсько-польською війною 1918–1919 рр. та тим, що відбувалося в Галичині й на Волині в роки Другої світової війни, вказує польський дослідник Мацей Козловський.[27]

Яцек Куронь слушно зазначав, що, обговорюючи питання про причини протистояння, потрібно звернутися до підставового питання, яке важко пробивається до польської свідомості, а саме: двічі Польща не допустила незалежності України у 20 ст. (уперше – у результаті перемоги у 1918 р. над УГА, удруге – внаслідок Ризького мирного договору)[28]. Український дослідник Ярослав Калакура також доходить висновку, що саме поразка ЗУНР та окупація Польщею Східної Галичини й Західної Волині призвели до гострого політичного та міжетнічного протистояння між українцями й поляками у подальшому й негативно позначилися на українсько-польських відносинах

ЗУНР і Польщі (листопад 1918 – червень 1919 р.): українська історіографія проблеми / М. Стопчак // Ucrainica Polonica. – 2008. – № 2. – С. 189–201; *Марченко Я. В.* Бої Галицької армії за Львів у грудні 1918 – січні 1919 рр. / Я. В. Марченко // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. – 2011. – Вип. 16. – С. 143–155; *Galuba* R. «Niech nas rozsądzi miecz i krew...»: konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919 / Rafał Galuba. – Poznań : Wydaw. Poznańskie, 2004. – 335 s. : il., fot., mapa. – (Poznańskie Studia Historyczne); *Łukomski G.* Wojna polsko-ukraińska 1918–1919: działania bojowe, aspekty polityczne, kalendarium / Grzegorz Łukomski, Czesław Partacz, Bogusław Polak. – Koszalin ; Warszawa : Wydaw. Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej „Adiutor", 1994. – 285, [2] s., 8 s. map : fot., portr.; *Kozłowski M.* Zapomniana wojna : walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / Maciej Kozłowski ; przedm. Bohdan Skaradziński. – Wyd. 2. – Bydgoszcz : Świadectwo, 1999. – 370 s. : il., мapy та ін.

[25] *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький ; [пер. з англ. М. Бадік та ін.]. – К. : Основи, 1994. – С. 100.

[26] *Лозицький В.* Українсько-польське протистояння на Волині й у Поліссі / В. Лозицький // Україна дипломатична : наук. щорічник / упоряд. Л. Губерський, Б. Гуменюк, П. Кривонос, А. Денисенко. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 428.

[27] *Kozłowski* M. Zapomniana wojna: walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / Maciej Kozłowski ; przedm. Bohdan Skaradziński. – Wyd. 2. – Bydgoszcz : Świadectwo, 1999. – S. 9.

[28] Trudna droga do pojednania: Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich / z Jackiem Kuroniem rozmawiali Iza Chruślińska i Piotr Tyma // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – Nr. 64. – S. 37.

загалом[29]. Польський історик Вальдемар Резмер звертає увагу на іншу обставину, яку спровокувала поразка українців у 1918–1920 р. На його думку, націоналісти дійшли до переконання, що причиною програшу став надмірний лібералізм, надмірна лагідність і нерішучість; відповідно – щоб виграти, потрібні радикальні дії[30].

Звертаючи увагу на особистісний аспект досвіду українсько-польської війни, Володимир В'ятрович зауважує, що свідки, а особливо учасники бойових дій 1918–1919 рр., яких жило чимало в обох суспільствах, були тими людьми, котрі в більшості своїй не сприймали зближення народів. Тим більше, що урочисті відзначення польської перемоги та героїзація учасників стали елементом ідеології нової Польської держави, а це, у свою чергу, дратувало українців і викликало прагнення реваншу[31].

Курс польських лідерів на створення Другої Речі Посполитої не міг не викликати опору з боку литовців та українців, які були у складі Першої Речі Посполитої з 1569 р. (а галицькі українці – від часів загибелі середньовічної Галицько-Волинської Русі). Зі свого боку, поляки мають визнати право цих народів на опір у випадках їх надмірного утиснення або виникнення ситуації загрози життю[32].

---

[29] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – С. 276.

[30] *Rezmer W.* Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiegp w latach 1939–1947 / Waldemar Rezmer // Wołyń 1943 – rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 15.

[31] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – Вид. 2-е, допов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 48.

[32] *Гошовська В. А.* Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К. : [б.в.], 2003. – С. 12.

2.2. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ ЯК ЧИННИК ЕСКАЛАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Представники обох національних історіографій (української та польської) сходяться на думці, що проблема характеру держави та її ставлення до національних меншин була ключовою для відновленої незалежної Польщі[33], а від правильного вирішення національного питання значною мірою залежала доля держави, непорушність кордонів, її цілісність та могутність[34]. Такі твердження грунтуються на тому доконаному факті, що новоутворена Польська держава містила найвищий відсоток національних меншин у Європі (1921 р. понад 30 % 27-мільйонного населення становили українці, євреї, білоруси, литовці та представники інших національностей[35]). Якщо ж говорити про так звані «східні креси», то там ситуація була ще складнішою. Виходячи з даних перепису 1931 р. та враховуючи результати досліджень, що їх провели українські історики, можна твердити, що на території Західної Волині та Східної Галичини проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17 % тамтешнього населення[36]. Це був регіон компактного проживання українців, де вони становили абсолютну більшість[37].

Дослідники звертають увагу на те, що включення до складу Другої Речіпосполитої значних територій з непольським (українським, литовським,

[33] *Айненкель А.* Українське питання в політиці II Речі Посполитої та концепціях і заходах українських політичних сил у міжвоєнний період (1918–1939) / Анджей Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. –. – Варшава : Тирса, 2006. – С. 144.

[34] *Кучерепа М.* Українська проблема в політиці II Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період / Микола Кучерепа // Україна - Польща: важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. - Варшава : Тирса, 2006. – С. 166.

[35] *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / Andrzej Chojnowski ; Polska Akademia Nauk, Wydział I Nauk Społecznych. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – S. 6.

[36] *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макарчук. – Львов : [б. и.], 1983. – С. 148.

[37] Польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку кількість населення різних національностей: українців 1 420 074 (68,1 % всіх мешканців), поляків – 348 079 (16,7 %), євреїв – 205 615 (9,9 %), інших – 5,3 %. Перед Другою світовою війною у Східній Галичині мешкало 4 257 тис. (73,2 %) українців, 948 тис. (16,2 %) поляків (із них 73 тис. колоністів), 570 тис. (9,8 %) євреїв, 49 тис. (0,8 %) німців та ін.

білоруським) населенням створило складний конфліктний вузол міжнаціональних проблем. Національні рухи, зокрема українців Галичини і Західної Волині, які прагнули незалежного існування та активно відстоювали свої права, посилювали дестабілізацію в польському суспільстві й ускладнювали міжнародне визнання та утвердження кордонів Польської держави[38].

Серед факторів породження та стимулювання протистояння і українські, і польські науковці визнають вплив антиукраїнської денаціоналізаційної політики польської влади і відповідно кривди, які заподіяла українцям у 20–30 роках Польська держава. Майже всі вітчизняні історики причиною протистояння називали політику урядів Польщі. Так, Микола Кучерепа вважав одним із чинників генези конфлікту саме українсько-польські стосунки напередодні Другої світової війни[39]. Ігор Ільюшин звертав увагу на політику колонізації українських земель, яка передбачала не лише збільшення кількості поляків, а й зменшення чисельності українського населення[40]. Юрій Шаповал підкреслював історичну спадковість українсько-польських контроверсій, які то загострювалися, то вщухали, але фермент протистояння ніколи не зникав[41]. У цей же контекст слід вписати роботу Богдана Гудя, який найбільшого значення серед причин міжнаціонального конфлікту надавав спадковій традиції українсько-польського протистояння та колонізаторській політиці Другої Речіпосполитої щодо українських земель напередодні Другої світової війни[42].

Такі польські історики, як Влодзімєж Менджецький, Гжеґож Мотика, Ришард Тожецький вважають, що ці події великою мірою зумовила національна політика передвоєнної Польщі. Аналізуючи погляди частини польського політикуму того часу, відомий вчений Влодзімєж Міх стверджує: принцип національно монолітної держави, який вони сповідували, обумовлювався не тільки пафосом плекання мови, захисту культури загалом тощо, а й визначався стратегічною метою – запевненням переваги інтересів титульної нації. Саме з таким домінуванням пов'язувалася потреба усунення національних

---

[38] *Шумихіна С.* Українська історіографія відновлення і утвердження Другої Речі Посполитої / Світлана Шумихіна // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Вип. 15. – К. Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 234.

[39] *Кучерепа М. М.* До генези конфлікту : українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / Микола Кучерепа // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 36–49.

[40] *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 128.

[41] *Шаповал Ю.* Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаємопорозуміння і баланс ненависти / Юрій Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7–8. – С. 106.

[42] *Гудь Б.* Українці – поляки: хто винен?: У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття / Богдан Гудь. – Львів : Кальварія, 2000. – С. 150–198.

меншин із державного апарату і, що не менш показово, гасло націоналізації економіки[43]. З іншого боку, як влучно зазначив Я. Ісаєвич, окремі польські дослідники (зокрема, В. і Е. Сємашки, Р.Шавловський, Е.Прус та інші) підходять до причин трагедії на Волині так, ніби не існує поважних наукових досліджень про міжвоєнну політику Польської держави і прозелітизм польського католицизму, суспільну нерівність на волинському селі та її використання комуністичними пропагандистами[44].

Хоча формально перша ж стаття першого розділу «Трактату про меншини», ратифікованого Польщею одночасно з Версальським мирним договором від 31 липня 1919 р., передбачала, що Польща, незалежно від національності та віросповідання громадян, гарантує всім їм рівноправ'я[45]. Фактично ж представників національних меншин, і серед них українців, уважали громадянами «другого сорту».

У рамках політики національної асиміляції українців було запроваджене військове осадництво на «східних кресах»: на Волинь переселяли ветеранів польської армії, яких наділяли порівняно великими земельними ділянками — і це в умовах малоземелля більшості місцевого населення. Загалом у сільську місцевість Волині упродовж 20 років було переселено 200 тис. етнічних поляків. Ще 100 тис. поляків оселилися в містах і працювали державними чиновниками та службовцями правоохоронних органів[46].

Більше того, в 1924 р. був створений Корпус охорони прикордоння (КОП): формально — для збереження громадського спокою та убезпечення радянсько-польського кордону, а на практиці — для унеможливлення діяльності антиурядових організацій. Здійснював КОП і каральні акції проти українців Волині. Не краще ставилися до українців і самі військові осадники.

У виданій ще 1973 р. книзі «Дорога в нікуди», яка, на думку сучасних дослідників, донині залишається однією з найвагоміших праць за зібраним фактичним матеріалом[47], А. Щесняк і В. Шота однозначно стверджують, що методи «урядування і виховання» суспільства, підкріплені досвідом Березі-

---

[43] *Mich W.* Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych. 1918–1939 / Włodzimierz Mich. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Składowskiej, 1994. – S. 9–10.

[44] *Гудь Б. В.* Українсько-польські конфлікти XIX - першої половини XX ст.: етносоціальний аспект: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Б.В. Гудь ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. – Л., 2008. – С. 13.

[45] *Гон М.* Етнополітика Речі Посполитої періоду інкорпорації західноукраїнських земель у системі держави (1919–1926 рр.) / Максим Гон // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. У 2-х ч. Ч. 2 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – Вип. 41. – С. 84.

[46] Див.: *Смолей В. В.* Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) : монографія / В. В. Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

[47] *Яровий В.* Польське підпілля на території Західної України у 1939–1941 рр. / Валерій Яровий, Ігор Ільюшин // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–26 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 267.

Рис 2.1. Карта етнічного складу Другої Речіпосполитої за переписом 1931 р. (джерело: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/Nationalities_in_Second_Polish_Republic_ca._1931.png)

Картузької, створювали в Західній Україні поле для діяльності українських націоналістів[48]. Таку ж оцінку міжвоєння як періоду, що не приніс українцям доброго досвіду, дає знаний сучасний дослідник українсько-польських стосунків Гжегож Мотика[49]. Серед тих, хто намагається виправдати дії польської влади, можна назвати Люцину Куліньську[50]. Негативну оцінку національної політики Другої Речіпосполитої можна простежити в українській археографії, історіографії та публіцистиці.

Важко не погодитися з думкою Анджея Айненкеля, що політичний і водночас територіальний польсько-український конфлікт розпочався одразу після проголошення Українською центральною радою у січні 1918 р. самостійності Української Народної Республіки[51]. Не випадково американський історик Дж. Бурдс зазначає, що причини українсько-польського конфлікту криються у польській політиці міжвоєнного періоду на «східних кресах». Посилаючись на приватний лист папського нунція у Варшаві кардинала Філіпе Кортезі до польського міністра внутрішніх справ, науковець наводить приклад того, як плекалася українсько-польська ворожнеча, а антиукраїнські погроми, на його думку, були нормою в 1934–1938 рр.[52] «Міжнаціональні антагонізми в Західній Україні загалом і на Волині особливо, в переддень нападу на Польщу Німеччини та Радянського Союзу, насамперед з вини польської офіційної політики та практичних дій польських політичних організацій з-під прапора національних демократів, витворили у масовій свідомості більшості українців, а частково і євреїв, категорично негативне ставлення до Польської держави. Українці не тільки під впливом пропаганди націоналістичних партій, але й на власному життєвому досвіді у сферах мови, громадських і соціальних прав переконалися, що Польська держава є їм чужою, ворожою силою»[53].

---

[48] *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa : Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 19.

[49] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 36.

[50] *Kulińska L.* Główne aspekty polityki II Rzeczypospolitej w stosunku do mniejszości ukraińskiej – zarys problematyki badawczej / Lucyna Kulińska // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S. 103-159.

[51] *Айненкель А.* Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / Анджей Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Т. 1–2. Матеріали II міжнар. семінару істориків «Українсько-польські стосунки 1918–1947 рр.», Варшава, 22–24 травня 1997 р. – Варшава : Тирса, 1998. – С. 30.

[52] *Burds J.* Comments on Timothy Snyder's article, "To Resolve the Ukrainian Question once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947" [Електронний ресурс] / Jeffrey Burds // Journal of Cold War Studies. – 1999 (Spring). – Vol. 1, № 2 // Режим доступу : http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/comment13.htm

[53] *Гулай В.* Етносоціальна дистанція як прояв конфліктної взаємодії (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни) / Василь Гулай // Буковинський журнал. – 2008. – № 1. – С. 154.

Не випадково історики сходяться на думці, що негативними елементами національної політики Другої Речіпосполитої були:

– пацифікація 1930 року, арешти українських політиків, ліквідація суспільних і культурних організацій (зокрема, Пласту);

– положення про мову від 1924 р. і, ширше, обмеження розвитку шкільництва українською мовою (тут символом є справа Українського університету);

– заходи щодо примусового окатоличення православних і нищення їхніх храмів;

– відсутність дій щодо поліпшення становища українських дрібноземельних господарств і сприяння, натомість напливові на українські землі польських колоністів (поглиблення аграрного перенаселення, відсутність задовільної аграрної реформи, військова колонізація);

– обмеження у працевлаштуванні православних і греко-католиків у державних інституціях, зокрема у владних органах, у війську, у поліції, у сферах транспорту та комунікації, зв'язку[54].

Тут варто зауважити, що розуміння вибуховості ситуації у передвоєнній Польщі вже було у частини тогочасної польської еліти. Так, невдовзі після своєї відставки Г. Юзевський виклав своє бачення розвитку ситуації на терені воєводства найближчим часом. На його думку, політика зміцнення польської присутності, яку реалізовували військові, у недалекому майбутньому могла призвести до непередбачуваних наслідків. Терор щодо православного населення, тенденція до повної полонізації українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад – усі ці починання нової адміністрації Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі можуть спричинитися до «вкрай небажаних і небезпечних» для поляків змін у укладі політичних стосунків на «східних кресах». «Позиція ненависті до всього українського, – наголошував відомий громадський діяч, – викликає з боку українців позицію ненависті до всього польського»[55]. Подальший драматичний розвиток подій польсько-української історії у роки Другої світової війни, на жаль, підтвердив правильність багатьох передбачень Г. Юзевського.

Водночас, Влодзімеж Менджецький, зауважує, певну особливість наукового дискурсу. Якщо обидві сторони визнають, що політика Польської держави справила негативний вплив на характер українсько-польських взаємин після 1939 р., то інтерпретації перелічених фактів розходяться[56].

---

[54] *Mędrzecki W.* Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitrej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944 / Włodzimierz Mędrzecki // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa : IPN, 2003. – S. 14.

[55] Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dzial Rękopisów, N akc. 1549, s. 22.

[56] *Менджецкі В.* Націоналізуюча політика II Речі Посполитої в антипольській акції УПА у 1943–1944 роках / Влодзімеж Менджецкі // Ї. – 2003. – Ч. 28. – С. 25; *Mędrzecki W.* Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944 / Włodzimierz Mędrzecki // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003. – S. 14.

Розглядаючи історичні витоки трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. автори видання «Трагедія Волині: погляд через 60 років» звернули увагу на ще одну обставину, яка часто-густо залишається поза увагою дослідників: українці в Польщі були розділені на дві громади – ті, що проживали на колишніх габсбурзьких землях Східної Галичини (Львівське, Тернопільське і Станіславське воєводства), та решта 2 млн осіб, які мешкали в підросійській Західній Волині, Поліссі та Холмщині[57]. Найяскравішим проявом політики польського уряду щодо підкреслення регіональних відмінностей на західноукраїнських теренах є явище, яке в історіографії отримало назву «сокальський кордон». Оскільки це питання не є предметом нашого дослідження, а ми присвячували цій темі окрему розвідку[58], тому немає потреби детально зупинятися на цій проблемі. Лише зауважимо, що функціонування «сокальського кордону» не дало польському уряду повністю ізолювати Волинь від Галичини, а лише ускладнило і без того непрості українсько-польські відносини.

Деякі сучасні польські автори закидають українцям, що вони не цінують беззаперечного факту: польське панування не принесло українцям таких катастрофічних наслідків, як більшовицьке – голодомор, винищення інтелігенції, повну ліквідацію свободи слова та зібрань. На це академік Ярослав Ісаєвич резонно зауважував, що справді, Березу-Картузьку за масштабами не можна зрівнювати з таборами ГУЛАГу (хоч доводилося чути й таку думку: в сибірських і мордовських таборах побиття в'язнів не було таким повсякденним ритуалом, як у Березі-Картузькій), однак попри страшні злочини більшовицького режиму, тих його підданих, які були на волі не дискримінували й не принижували лише за належність не до панівної національності й релігії[59].

«Вибух польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни потрібно пояснювати саме втратою легітимного контролю на застосування сили, що було наслідком німецько-радянської війни. Показово, що конфлікт виник не у 1939 р., коли польська влада була замінена німецьким та радянським окупаційними режимами, а лише у 1943 р. в розпал німецько-радянської війни, коли Німеччина почала втрачати контроль на окупованих територіях Західної України»[60].

---

[57] *Гошовська В. А.* Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є.К. Марчука. – К. : [б. в.], 2003. – С.13.

[58] *Каліщук О.* До проблеми сокальського кордону (за матеріалами міжвоєнної преси) / Оксана Каліщук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 21 : Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича / [редкол.: М. Литвин (голова); упоряд. О. Седляр, Н. Кобрин] ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – С. 354–360.

[59] *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 12.

[60] *Гулай В.* Етнополітичні конфлікти та етнічна мобілізація в Західній Україні в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 83.

В українській історіографії поширеним є твердження, що місцевій польській людності на Волині довелося з надлишком розплатитися за помилкову політику своїх урядів щодо українців, української меншини у попередній період і, ймовірно, за власні уявлення щодо цієї політики[61]. Водночас вчені, уникаючи чорно-білого викладу історії, вказують на ті кроки українських та польських політичних кіл, які були спрямовані на пошук порозуміння. Так, в історіографії звертають увагу на роль у польсько-українському зближенні видання «Biuletyn Polsko-Ukraiński»[62], заснованого 1932 р.[63]. Певні кроки активізувати польсько-український діалог робили польські консерватори та представники української й польської інтелігенції[64].

Загалом слід ствердити, що на думку більшості українських і польських істориків, українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни стали одним із чинників генези конфлікту.

---

[61] 60 років волинської трагедії : матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квітня 2003 р. – К. : Посольство Республіки Польща в Україні, 2003. – С. 18.

[62] Бюлетень польсько-український (Biuletyn Polsko-Ukraiński) – виходив у Варшаві у 1932–1938 рр., спочатку як щомісячник, пізніше, від 17 червня 1933 р., як тижневик. Його редактором був Влодзімеж Бончковський, засновник часопису, пізніше редактор квартальника «Схід» (Wschód) і місячника «Проблеми Східної Європи» (Problemy Europy Wschodniej), автор декількох книг, присвячених проблемам цього регіону.

[63] Див.: *Бурдега Т.* «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932–1938) як відображення спроби українсько-польського порозуміння / Тетяна Бурдега, Степан Кость // Вісник Львівського ун-ту. Серія журналістика. – 2011. – Вип 35. – С. 126–137; *Sosnowska D.* Ignorantia maxima Polonorum in rebus ucrainicis : publicystyka Iwana Rudnyćkiego (Kedryna) w «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» / Sosnowska Danuta // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. –1999. – Z. 8/9. – S. 275–287; *Sosnowska D.* Ignorantia maxima Polonorum in rebus ucrainicis / Sosnowska Danuta // Krasnogruda. – 2000. – Nr. 11. – S. 143–151; *Walkowiak A.* «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 1932–1938 jako głos w kwesti ukraińskiej / Anna Walkowiak // Sprawy Wschodnie. – 2005. – Z. 2/3. – S. 103–115; «Biuletyn Polsko-Ukrainski» (1932–1938) – pismo ruchu prometejskiego // Київські полоністичні студії. Т. XVIII. – К., 2011. – С. 33–41.

[64] *Kupczak J.* Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921–1939 / J. Kupczak // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К. : Либідь, 1993. – С. 222–232.

2.3. ІДЕОЛОГІЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗГОРТАННЯ МІЖЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ

Окремо слід згадати про прийняту ОУН ідеологію інтегрального націоналізму, на впливі якої у роздмухування міжетнічного протистояння особливо полюбляють наголошувати репрезентанти «кресов'яцького середовища», і не тільки вони. У польській історіографії можна натрапити на твердження, що ідея екстермінації (винищення) значної частини поляків в Україні та виселення решти була популярною принаймні серед частини політичної еліти України першої половини 20 ст. При цьому читача відсилають до спадщини Миколи Міхновського та Української народної партії[65].

Якщо частина польських авторів наголошує на винятковості українського варіанта, то такі вчені, як наприклад, Леонід Зашкільняк, навпаки, вказують на те, що ідеологія «інтегрального націоналізму» не була особливим українським феноменом, а спорідненим явищем європейських праворадикальних, тоталітарних рухів першої третини 20 ст. Як слушно зауважує цей дослідник, він був радикальною революційною ідеологією пригнобленої нації, яка намагалася посісти рівноправне місце серед інших європейських народів. Водночас навряд чи можна погодитися з позицією тих польських авторів, які стверджують, що у міжвоєнний період ОУН була явищем маргінальним і лише через несправедливу національну політику Другої Речіпосполитої зріс її вплив, особливо серед молоді[66].

Ґжеґож Мотика зазначає, що частина польських дослідників і публіцистів, сперечаючись про те, чи була ця ідеологія вирішальною причиною вбивств на Волині, а чи лише одним серед інших факторів, схильні вбачати джерела всього зла і причини антипольської акції саме в ній[67]. Якщо не автором цієї ідеї, то принаймні її відвертим апологетом слід вважати Віктора Поліщука. Він стверди, що без знання ідеології українського націоналізму не можна зрозуміти варварських методів мордування безборонної цивільної людності, які застосовували оунівці, зокрема із СБ; як і того, що в багатьох випадках напади відбувалися на греко-католицькі та православні свята[68]. Яскравим репрезентантом такої позиції слід вважати і Люцину Куліньську, яка у своїх

---

[65] *Łada K.* Teoria i ludobójcza praktyka ukraińskiego integralnego nacjonalizmu wobec Polaków, Żydów i Rosjan w pierwszej połowie XX wieku / Krzysztof Łada // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944 / red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. – Koszalin ; Leszno : Wyd. Instytutu im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego, 2004. – S. 32.

[66] *Ogonowska A.* Ukraiński nacjonalizm OUN i jego zbrodnicza działalność / Ada Ogonowska // Imponderabilia. – 2010. – Nr. 1. – S. 130.

[67] *Мотика Ґ.* Волинь 1943 року / Ґжеґож Мотика // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 10.

[68] *Poliszczuk W.* Rocznica mordów wołyńskich: stan nauki polskiej / Wiktor Poliszczuk // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22 (czerwiec). – S. 14.

роботах стверджує, що українські шовіністи, ґрунтуючись на соціальних, релігійних, національних аргументах, планували від віків (а за сприятливих обставин реалізували) щодо поляків таке: усунення (вигнання) поляків із кресів (як і інших неукраїнських мешканців цієї території), екстермінацію з ознаками геноциду (ludobójczą eksterminację), примусову асиміляцію решти[69].

Віктор Поліщук висунув гіпотезу, що слова із програми І Збору ОУН про «усунення окупантів з українських земель» слід розуміти як прийняття рішення — вже тоді — про знищення всього польського населення[70]. З цим поглядом погоджуються, зокрема, Владислав і Ева Сємашки[71] та Кшиштоф Лада і Чеслав Партач[72]. Однак, на думку Ґ.Мотики, аналіз націоналістичних статей і праць, який вони представили, важко назвати достатньо аргументованим підтвердженням такої позиції[73].

Українські дослідники (Я. Ісаєвич[74], С. Заброварний[75]), у свою чергу, відзначають, що у такій постановці питання все поставлено з ніг на голову, адже не ідеологія спровокувала протистояння, а навпаки, тодішня ситуація спровокувала націоналістичні настрої. Це підтверджує складність і цього аспекту проблеми, контроверсійність поглядів на неї у сучасній вітчизняній історіографії.

Окремі дослідники при аналізі причин виникнення українсько-польського протистояння підкреслюють негативну роль у ньому інтегрального

---

[69] *Kulińska L.* Ludobójstwo polskiej ludności kresowej – fenomen drugiej wojny światowej, czy zbrodniczy plan ukraińskich nacjonalistów / Lucyna Kulińska // Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej: materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej: Kędzierzyn Koźle / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział. — Dzierżoniów: WER-GRAF, 2009. — S. 52.

[70] *Поліщук В.* Гірка правда. Злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця). – Торонто ; Варшава ; Київ, 1995. – С. 108–110.

[71] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Wyd. 3. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2008. – 1440 s.

[72] *Partacz Cz.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Czesław Partacz, Krzysztof Łada. – Toruń : CEE Centrum Edukacji Europejskiej, 2003. – S. 65–95.

[73] *Мотика Ґ.* Польське питання у світлі ідеологічних і програмних положень ОУН-Б та інших українських політичних сил у роки Другої світової війни / Ґжеґож Мотика // Україна – Польща: важкі питання Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квіт. 2005 р.– Варшава : Тирса, 2006. – С. 17.

[74] *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 13.

[75] *Заброварний С.* Діалог по лінії Варшава – Луцьк / Степан Заброварний // Український альманах. – Варшава : [б. в.], 2002. – С. 128.

націоналізму обох сторін — української та польської (І. Ільюшин[76], Я. Пеленський[77], І. Цепенда[78]); висловлювалася думка про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку репрезентантів українського інтегрального націоналізму (І. Патриляк[79]) і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, ставлення українського самостійницького руху до поляків (Г. Стародубець[80]).

Потрібно зауважити, що прийняту ОУН(б) ідеологію інтегрального націоналізму розглядають як причину екстермінації польського населення на західноукраїнських землях більшість сучасних польських дослідників. Слід згадати нетиповий і дискусійний висновок Юрія Войцеховського про волинську землю як локальну модель, випробувальний полігон, експериментальний майданчик тієї Української держави, що мала, за задумом керівництва ОУН(б), вести родовід від Акта 30 червня 1941 р.[81]. Водночас інший український дослідник Роман Кутовий, аналізуючи позицію ОУН(м) в українсько-польському конфлікті, доходить висновку, що якби ОУН зберегла єдність під керівництвом ПУН, то вона, ймовірно, не започаткувала б війни з поляками і, безсумнівно, не вдалася б до очищувальної акції. Відповідно, сама ідеологія українського інтегрального націоналізму, носіями якої були обидві організації, є передовсім феноменом доби і, попри свій радикалізм, не була прямою причиною антигуманний дій, а тому не заслуговує на загальний моральний осуд[82].

---

[76] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 38, 196.

[77] *Патриляк І.* Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закерзоння у 1945–1946 рр. / Іван Патриляк // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць / за ред. П. М. Чернеги. – Київ ; Краків : НПУ ім. М.П. Драгоманова, Краків. пед. акад. імені Комісії едукації народової, 2002. – С. 169.

[78] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К. :[б. в.], 2009. – С. 71; *Цепенда І. Є.* Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – Луцьк, 2002. – Ч. 5. – С. 168.

[79] «Круглий стіл»: Українсько-польські стосунки (30–40-і роки XX ст.): Проблеми оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння. – Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Юрій Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 104.

[80] *Стародубець Г. М.* ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – С. 87.

[81] *Войцеховський Ю.* Волинська трагедія: погляд крізь роки / Юрій Войцеховський // Історія в школі. – 2003. – № 5–6. – С. 19, 20.

[82] *Кутовий Р.* ОУН-м і українсько-польський міжнаціональний конфлікт в роки Другої світової війни / Роман Кутовий // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М .В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 298.

Аналіз польської історіографії дає змогу ствердити, що ці звинувачення цілком вписуються в концепцію винуватості «іншого» - українців, литовців і т. д. Навіть тоді, коли йдеться про депортації поляків у часи радянської окупації Литви, України, частина польських істориків вважає за потрібне згадати про фактичну інспірованість репресій українським націоналістичним елементом[83] або причетність до депортацій литовської безпеки[84].

Показово, що теза про ідеологію українського націоналізму як засадничо полонофобську із суто наукової історіографічної площини перейшла у практичну юридичну площину. Розглядаючи причини українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, прокурори Інституту національної пам'яті Пшемислав Мішко і Кшиштоф Машковський називають основою вбивств поляків саме ідеологію ОУН. Аргументуючи свою позицію, вони цитують відому ухвалу Першого Конгресу ОУН у Відні про потребу «повного усунення всіх окупантів з українських земель»[85].

[83] *Kulińska L.* Przebieg eksterminacji ludności żpolskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku / Lucyna Kulińska // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 23.

[84] *Nikžentaitis A.* Litwa Wschodnia w kulturze pamięci i polityce pamięci Litwinów; problem stosunku historyka i twórcy pamięci / Alvydas Nikžentaitis // Nasz Czas. – 2004. – Nr. 18.

[85] *Miszko P.* Zbrodnie ludobójstwa popełnione przez nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w latach 1939 – 1945 na osobach narodowości polskiej – w świetle śledztw OKŚZpNP we Wrocławiu / Przemysław Miszko, Krzysztof Matkowski // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – Warszawa, 2008. – S. 52.

2.4. ЗОВНІШНІЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПРОТИСТОЯННІ

У комплексі питань, які містить проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, окреме місце займає з'ясування ролі «третьої» сили в перебігу етнічного конфлікту. На жаль, це питання малодосліджене, і нині немає жодної цілісної комплексної праці, присвяченій його висвітленню. Як слушно зауважує Збігнєв Бжезинський, нині підкреслюється безпосередня відповідальність УПА й обминається роль німців та совєтів[86]. Серед інших слід виділити роботи українських дослідників Володимира Трофимовича[87], Тетяни Карпухіної[88], Василя Гулая[89],

---

[86] Поляки перед історичним вибором. Із Збігнєвом Бжезинським розмовляв у Вашингтоні Кшиштоф Царевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. – С. 26.

[87] *Трофимович В.* Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. конф. / за ред. П. М. Чернеги. – Київ ; Краків, 2002. – С. 143–146; *Трофимович В.* Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 28–31; *Трофимович В.* Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Вісник Львівської комерційної академії. Серія :Гуманітарні науки" / голов. ред. Гелей С. Д. – Львів : Коопосвіта, 2000. - Вип. 3. – С. 49–57; *Трофимович В.* Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942–1944) / Володимир Трофимович // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка : зб. наук. праць. / відп. ред. Т. Полещук – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 3. – С. 230–234; *Трофимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 / Володимир Трофимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 181–207; *Трофимович В.* Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935–45 рр. / Володимир Трофимович // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 118–146 та ін.

[88] *Карпухіна Т. О.* Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні під час Другої світової війни / Т. О. Карпухіна // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців, 10–11 трав. 2006 р. – Рівне, 2006. – С. 194–197; *Карпухіна Т. О.* Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні на другому етапі Великої Вітчизняної війни (1942–1945 років) / Т. О. Карпухіна // Актуальні проблеми історії України та всесвітньої історії. – 2006. – № 10. – С. 169–171.

[89] *Гулай В. В.* Роль «третьої сили» в ескалації українсько-польського конфлікту в Західній Україні (зима – літо 1944 рр.) : політико-мілітарні аспекти / В. В. Гулай // Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету / Ред. кол.: М. М. Гон (гол.) та ін. – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 8. – С. 45–52.

польських істориків Ґжеґожа Мазура[90], Себастіяна Зигмунтовича[91] та ін.

Відразу слід зазначити, що тема ролі «третіх» сил (Москви та Берліна) у роздмухуванні українсько-польського протистояння виринає уже в роки Другої світової війни. На це звертали увагу представники українського та польського підпілля. Водночас в історіографії наголошується на тому, що лише незначна частина критично мислячих політичних діячів того часу розуміла, хто інспірує збройний конфлікт між поляками та українцями. У цьому контексті, зокрема, згадується наказ коменданта Волинського округу АК полковника К. Бонбінського (Bąbiński Kazimierz płk „Luboń", „Maciej", „Boryna", „Krzysztof", „Marcin", „Józef Orlica", „Wiktor", „Zrąb") від 22 квітня 1943 р. та звернення окружного делегата уряду Польської держави від 28 липня 1943 р. Останній стверджував, що «німець і москаль... роздмухали антипольську пропаганду. Вони множать, збільшують стократ, перебільшують до колосальних розмірів невеликі непорозуміння і польсько-українські суперечки. Нацькувати, роздражнити, спрямувати один проти іншого, створити духовний кордон між поляками і українцями. Створити на довгі роки привід для боротьби. Запрягти й використати найманих злочинців і злочини. В поляках і українцях вони зміцнюють образи, розпалюють у їхніх душах ненависть, жагу і відпор. Тим самим вони завдають удару по історичній польській ідеї — ідеї духовного, братнього співжиття з сусідніми народами. І при тому руками українців знищують польське населення. Одночасно і німці, і москалі роблять клоунські жести, вдають, що хочуть допомогти полякам, хочуть їх захистити»[92].

З українського боку теж розуміли, що розпалювання міжнаціональної ворожнечі є способом поневолення. Так, в одній із відозв наголошувалося на тому, що Москва і Берлін порозумілися і в майбутньому знайдуть спільну мову у справі повалення Української чи Польської держави та поневолення обох народів[93]. Ставши до керма ОУН та УПА, Роман Шухевич у жовтні 1943 р. випустив Комунікат проводу ОУН(сд) з приводу волинських подій, у якому

---

[90] *Мазур Г.* Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942–1945 рр. / Ґжеґож Мазур // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 208–220; *Mazur G.* Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA / Grzegorz Mazur // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu/ – Warszawa : IPN, 2003. – S. 121–132.

[91] *Zygmuntowicz S.* Niemcy i Sowieci wobec wydarzeń wołyńskich w czasie II wojny światowej / Sebastian Zygmuntowicz // Pamięć i nadzieja / opracował Stanisław Koszewski. – Chełm : Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja", 2010. – S. 87–113.

[92] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 38; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 109.

[93] *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 33.

була висловлена позиція щодо ролі Москви і Берліна у взаємнознищенні українців і поляків і оцінено їх, як «події, що своїми формами і розмірами викликали страхіття, що потрясли до глибини народами українським і польським» і говорилося, що «як по одному, так і по другому, польському і українському боці, знайшлися елементи, що дали себе впрягти свідомо чи несвідомо до чужого воза й виконувати роботу, що крім шкоди для національних інтересів власних народів, нічого іншого принести не може»[94]. Висловлюючи свою позицію щодо ролі Москви і Берліна у взаємознищенні українців та поляків (правда, уже значно пізніше) чільний діяч ОУН Микола Лебедь зазначав, що вони кинули їх на взаємну різню, щоб відвернути їхню увагу від основних цілей та завдань, спрямованих на боротьбу з їхніми спільними ворогами (Москвою і Берліном).

На вигоді українсько-польської ворожнечі для третіх сторін вказував і Тарас Бульба-Боровець у листівці, датованій червнем 1953 р.: «Поляки, – говорилося у ній, – німецьким та російським імперіалістам залежить на роз'єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому, щоб між українцями та поляками не було згоди». Він зауважував, що через провокації фашисти стали українськими руками мордувати поляків[95]. Цим же шляхом йшли представники громадськості і в пізніші часи. Так, деякі польські опозиційні середовища, наприклад Конфедерація незалежної Польщі й товариство «Поміст», намагалися вирішити «волинську проблему», звинувачуючи третю сторону – Німеччину чи СРСР[96].

У сучасній історіографії усталюється погляд, що про роль Німеччини і Радянського Союзу в роздмухуванні українсько-польського конфлікту слід говорити не з 1942 р., а принаймні, із серпня 1939 р., тобто від поділу Другої Речіпосполитої згідно з пактом Молотова–Ріббентропа[97]. Ба більше – український дослідник Ярослав Калакура вважає, що Берлін і Москва задовго до трагедії прорахували вигоди від роздмухування конфлікту, а тактика гітлерівців і більшовиків на розпалювання українсько-польської ворожнечі може бути потрактована як один із головних чинників виникнення збройного конфлікту у 1943–1944 рр.[98]. Натомість слід згадати і позицію таких авторів, як Віктор Поліщук, які стверджують, що теза про німецьку та радянське підi-

---

[94] *Лебедь М.* Зовнішньополітична діяльність генерального секретаріату закордонних справ УГВР / Микола Лебедь // Сучасність. – 1986. – Ч. 7–8. – С. 189; *Грабовський С.* Волинська трагедія: те, про що зазвичай говорять історики / Сергій Грабовський // День. – 2009. – 11 серп. – С. 4.

[95] Цит. за: *Дзьобак В.* Тарас Бульба і «Поліська Січ» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1–2. – С. 50.

[96] Polska polityka wschodnia // Zamorządność. – 1984. – Nr. 94. – S. 3–4; *Izdebski A.* Kapitan Gołębiewski żołnierz Międzymorza / Andrzej Izdebski. – Kraków: Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału Pomost, 1993. – [4], 8, [2] s.

[97] *Ільюшин І.* Дискусія / Ігор Ільюшин // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tytsa, 2001. – С. 223.

[98] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – С. 308, 317.

рівання конфлікту немає документального підтвердження і є радше продуктом політичним, аніж науковим[99]. На його думку, з німецьких, радянських, українських документів випливає, що німецька влада, починаючи від травня 1943 р., й аж до кінця окупації Волині та Галичини, вимагала від ОУН(б) припинити винищення поляків.

Напевне, слушною є позиція тих істориків, як наприклад Ришард Торжецький, які стверджують, що на українсько-польському конфлікті завжди користав «той третій» (байдуже, чи німці, чи совєти)[100].

* * *

Насамперед слід наголосити, що думка про вплив радянської сторони на розростання українсько-польського протистояння не є новою. Ще 1943 р. автор польського підпільного видання «Nasze Ziemie Wschodnie», намагаючись визначити винуватців загострення ситуації, вказував: «Тут діють безпосередньо одночасно два чинники, які бачать в тому, що твориться на Волині, свій інтерес. Ними є: з одного боку совєтська Росія, бо в її інтересах очевидно лежить зрушення та анархія на тилах німецької армії, і непередбачуваний, крайній український націоналізм — з другого, який вважає, що зменшення поляків на східних землях лежить в українському інтересі»[101]. Уже тоді зауважено, що вбивства почалися на територіях, де комунізм мав підтримку ще в довоєнний період, і саме комуністи створили атмосферу, яка уможливила їх. Окрім того, вказувалося на активну диверсійно-терористичну діяльність червоних партизанів. Зокрема, у сучасній польській історіографії (Я. Ґмітрук[102]), з посиланням на звіт 1943 р. Східного бюро делегатури уряду, звертається увага на суттєву роль радянського чинника. При цьому в згаданому документі мордування поляків у східних повітах Віленського та Новогрудзького воєводств, справа радянських диверсійних відділів, випадки на Поліссі та волинські події ставляться в один ланцюг радянських злочинів[103].

---

[99] *Poliszczuk W.* 60. rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar / Wiktor Poliszczuk. – Wrocław : Biuro Poselskie posła Antoniego Stryjewskiego, 2003. – S. 7; *Poliszczuk W.* Rocznica mordów wołyńskich: stan nauki polskiej / Wiktor Poliszczuk // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22 (czerwiec). – S. 7.

[100] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 260–261.

[101] Nasze Ziemie Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Sierpień – Październik, 1943. – Nr. 5. – S. 8

[102] *Gmitruk J.* Zygmunt Rumel : żołnierz nieznany / Janusz Gmitruk ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2009. – S. 42.

[103] Ziemie Wschodnie : raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraj 1943–1944 / wstęp, wybór i oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Koseski ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora. – Pułtusk ; Warszawa : Oficyna Wydawnicza Aspra-JR [etc.], 2005. – S. 63–64.

У контексті розгляду впливу зовнішніх чинників на українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни в історіографії надзвичайно цікавим видається і висновок польського дослідника З. Ковалевського про укладання де-факто союзу польської та радянської сторін проти українського визвольного руху, незважаючи на їхню незгоду щодо державної приналежності передвоєнних східних територій Речіпосполитої[104]. Микола Сивіцький, пояснюючи цю співпрацю, стверджує, що поляки боялися України на «східних кресах», совєти ж боялися її всюди, звідси походила польсько-радянська співпраця – і польсько-українська різанина[105].

Ігор Цепенда звертає увагу на ту обставину, що радянське керівництво уважно стежило за волинськими подіями. Головно йшлося про поширення та зміцнення українського національно-визвольного руху (і як наслідок – створення УПА), а також діяльність польського підпілля, спрямована на збереження контролю за цими теренами. Науковець висловлює думку, що радянські спецслужби мали напрацьовані плани щодо розколу, а згодом і розгрому обох рухів опору, в основу яких було покладено суперечності в питанні майбутньої незалежності Західної України[106].

На негативну роль у розгортанні українсько-польського конфлікту радянської партизанки вказує і Володимир Косик. При цьому він наводить свідчення волинського делегата уряду Польської Республіки, який стверджував, що більшовики приходили в польські села, пропонували допомогу для самозахисту, вербували молодь у партизанські загони. Коли ж такі акції не вдавалися, то вони сіяли паніку серед селян, викрадали зброю, а згодом здійснювали напади на польське населення. Результат був один – як і німці, радянські партизани розпалювали ворожнечу між поляками та українцями, нацьковували їх одне на одного. Але була ще одна досить суттєва деталь, на яку звертає увагу делегат. Більшовики, за його словами, домагалися, щоб після війни слово «українець» стало синонімом слова «убивця», щоб міжнародна громадськість уявляла собі український народ в образі злочинця, заплямованого кров'ю[107].

---

[104] *Ковалевський З.* Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії / Збігнєв Марцін Ковалевський // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 295; *Ковалевський З.* Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна: Наука і культура. – 1993. – Вип. 26–27. – С. 205.

[105] *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T.2 / Mikołaj Siwicki. – Warszawa : Tyrsa, 1992. – S. 29; *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 2 / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 27.

[106] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз : монографія / Ігор Цепенда. – К. : ІПіЕНД, 2009. – С. 72.

[107] *Косик В.* Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Вип. 2. – С. 104.

Деякі українські (В. Трофимович[108], А. Войнаровський[109]) та польські (Р. Тожецький[110]) дослідники прямо пов'язують ескалацію польсько-українського протистояння в Галичині із рейдом Сидора Ковпака в 1943 р., коли його агенти розпалювали конфлікти в регіоні. На думку Михайла Демковича-Добрянського, все вказувало на те, що рейд розбудив приспану стихію і в підпіллі спалахнула українсько-польська боротьба[111]. Відомий американський дослідник Джон Армстронг висловлювався так само: «У кінцевому результаті опосередкованим, але найбільш шкідливим результатом вторгнення Ковпака стало загострення стосунків між українцями і поляками Галичини»[112]. Чи не першим висловив цю тезу Володимир Кубійович, який у своїх спогадах стверджував, що спокійні часи закінчилися після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 р. Ковпак залишив у Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями[113]. Це авторське твердження цілком перегукується з датованими осінню 1943 р. «Тезами УЦК про акції підтримання українського правопорядку в Галичині», де стверджувалося: «Нарешті в Галичині з'явилися українські партизанські загони, що прийшли зі сходу, котрі намагаються свідомо «волинізувати» Галичину, тобто створити таку ситуацію, яку сьогодні спостерігаємо на Волині, – ситуацію повного хаосу, винищення і руїни всього українського життя»[114].

У територіальні організації ОУН на Волині неодноразово проникали комуністи; на думку польської розвідки, це власне від них найчастіше виходило заохочення до убивств. Відомо також, що низка радянських підрозділів видавала себе за УПА і вбивала польське населення, аби пізніше уже в ролі радянських структур знаходити підтримку поляків на цих територіях (відомо також про подібні акції НКВД у післявоєнний період як на території Польщі, так і України, де псевдобандерівці убивали також і українців). Нам не відомі факти, щоб радянські партизани видавали себе за польські підрозділи в акціях проти українських сіл. Загалом є підстави вважати, що певна частина

[108] *Трофимович В.* Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 29–30.

[109] *Войнаровський А.* Українсько-польське протистояння в 1943–1948 рр. та його наслідки / Андрій Войнаровський // Україна – Польща: уроки другої світової війни : наук. семінар молодих вчених. Тернопіль, 27 лют. 2003 р. – Тернопіль, 2003. – С. 140.

[110] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 190, 264.

[111] *Демкович-Добрянський М.* Трагедія Другої світової війни / Михайло Демкович-Добрянський // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 48.

[112] *Armstrong John* A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado : Ukrainian Academic Press, 1990. – P. 110.

[113] *Кубійович В.* Мені 85 / Володимир Кубійович. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. – С. 113–114.

[114] Центральний державний архів органів вищої влади і управління України (ЦДАОВВУ України), ф. 3959с, оп. 1, спр. 5, арк. 1–6; *Гогун А.* Эрих Кох и Сидор Ковпак на «кресах всходних» / Александр Гогун // Новая Польша. – 2005. – № 7–8 (66). – С. 94.

пролитої на кресах польської крови лежить на сумлінні радянських партизанів. Видається також, що їхні операції були найкривавішими – адже вони не могли залишати свідків, здатних демаскувати провокацію. Т. Ольшанський вважає, що більшість масових убивств – це наслідок діяльності німецьких колаборантів, а не УПА. Зрештою, «метою цієї акції було вигнати, а не вирізати поляків окраїн». Крім цього, «в частину теренових організацій ОУН на Волині проникло НКВС і, здається, саме з таких (організацій. – Я. Д.) виходили численні підбурювання до вбивств. У багатьох випадках можемо підозрювати провокаційну діяльність партизанського НКВС, яке вбивало поляків у такий спосіб, щоб скинути вину на УПА, а в інших місцях вбивало українців, щоб звинуватити АК»[115]. Що такі факти мали місце, крім Т. А. Ольшанського[116], припускають і М. Клімецький[117], і Г. Мазур[118].

На провокативну діяльність спецгруп НКВС, які діяли під виглядом УПА і АК із метою перешкодити польсько-українському порозумінню, звертають увагу українські дослідники. Грунтуючи свої висновки на спогадах (М. Куницького, Д. Медведєва) та працях попередників (М. Лебедя, М. Демковича-Добрянського), Володимир Трофимович стверджує віроломство більшовиків, їх прагнення роздмухати українсько-польський антагонізм. Одним із інструментів, який використала радянська сторона, стали спеціальні групи, що чинили ганебні злочини проти українського та польського населення, проголошуючи при цьому українські та польські патріотичні гасла[119]. Деякі історики прямо стверджують, що завданням спецгруп НКВС було натравлювати українців на поляків, розпалювати міжнаціональну ворожнечу[120] і будь-що перешкодити українсько-польському порозумінню[121].

---

[115] *Дашкевич Я.* Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі / Ярослав Дашкевич // Український час. – 1991. – № 1. – С. 17.

[116] *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. // Незалежний культурологічний часопис «Ї».– 1997. – Ч. 10; *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – z. 90 (t.455). – S. 174.

[117] *Клімецький М.* Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни / Міхал Клімецький // Україна – Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 20–22 травня 1998 р. - Варшава : Tyrsa, 1998. – С. 65.

[118] *Mazur G.* Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA / Grzegorz Mazur // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu - Warszawa : IPN, 2003. – S. 128.

[119] *Трофимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 / Володимир Трохимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 198–199.

[120] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – С. 310.

[121] *Патриляк І.* Волинь – 1943. До 60-річчя трагедії / Іван Патриляк // Урядовий кур'єр. - 2003. – 25 берез. – С. 9.

Частина польських авторів ставить під сумнів тезу про роль радянських провокацій. Так, зокрема, Анджей Сова свою думку висловлює через запитання: «Чи при однозначній ворожості бандерівської УПА до поляків такі провокації з радянського боку взагалі були потрібні?»[122]. Водночас він не заперечує діяльності провокаційних відділів НКВС як таких. Анджей Хойновський, хоча й не виключає випадків німецьких чи радянських провокацій (оскільки обидві сили були зацікавлені в розпалюванні українсько-польського антагонізму), усе ж вважає це пояснення таким, що не витримує критики[123]. Інші польські дослідники (Ґ. Мазур[124], Ґ. Мотика[125]) звертають увагу на відсутність конкретних даних (передусім, дат і місцевостей) із цієї проблеми. Висловлюючи критичні зауваження щодо ідеї про розпалювання партизанської війни провокаціями НКВС, російська дослідниця Олена Яковлєва звертає увагу на те, що, по-перше, немає жодних надійних свідчень щодо цього, а по-друге, потреби у цьому для радянської сторони не було, оскільки це завдання виконала УПА[126].

Наприкінці слід ще раз ствердити тезу, яка не викликає дискусії серед істориків — СРСР отримав максимум користі з українсько-польського конфлікту. Александр Прусин зазначає, що головні політичні дивіденди від знищення польської меншини Волині дістала радянська влада, що ужила його як привід для анексії Західної України як «споконвічних українських земель»[127].

* * *

Очевидно, що в історіографії не могли оминути позицію вищих посадових осіб німецької окупаційної влади щодо українсько-польського протистояння. У цьому контексті згадується, зокрема, особа генерал-губернатора Польщі

[122] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S .213.

[123] *Chojnowski A.* Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jacek Bruski. – Warszawa : Wydawnictwo TRIO, 2006. – S. 161.

[124] *Мазур Г.* Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942–1945 рр. / Гжеґож Мазур // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 214.

[125] *Мотика Г.* Дискусія / Ґжеґож Мотика // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 225.

[126] *Яковлева Е.* Польша против СССР. 1939–1950 гг. / Елена Яковлева. – М. : Вече, 2007. – С. 228.

[127] *Prusin A.* Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: The OUN–UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943–1944 / Alexander V. Prusin // Ethnic Cleansing in Twentien – Century Europe / ed. by S. Bela Vardy, T. Hunt Tooley. – New York : Social Science Monographs, 2003. – P. 535.

Ганса Франка, який на нараді членів свого уряду 16 грудня 1941 р. заявив: «Українці особливо придатні, аби скласти противагу стосовно поляків»[128], а пізніше, 5 червня 1942 р., відверто визнав, що в інтересах німецької політики між поляками й українцями повинні підтримуватися напружені стосунки. Цю тезу, як відомо, він повторив у промові до членів НСДРП у січні 1944 р., говорячи, що після перемоги у війні нічого немає проти аби зробити «місиво» («січене м'ясо») з поляків та українців і з того всього, що тут крутиться».

Однією з найпоширеніших в історіографії ілюстрацій позиції німецької влади щодо українсько-польського протистояння є думка Еріха Коха, яку він висловив на нараді апарату рейхскомісаріату наприкінці 1943 р.: «Нам треба домогтися, щоб поляк при зустрічі з українцем бажав його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж горів бажанням його вбити, а якщо по дорозі вони зустрінуть єврея і вб'ють його, то це буде саме те, що потрібно». На цю цитату ми натрапляємо у багатьох українських (В. Гошовська, С. Сьомін, В. Смолянюк[129], Б. Гудь[130], В. Гулай[131], І. Діяк[132], А. Кентій[133], Ю. Киричук[134], В. Литвин[135], В. Наконечний[136], І. Патриляк[137], В. Сергійчук[138],

---

[128] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa: W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 121.

[129] *Гошовська В. А.* Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К. : [б. в.], 2003. – С. 28.

[130] *Гудь Б.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків : Акта, 2011. – С. 376.

[131] *Гулай В.* Етнополітичні конфлікти та етнічна мобілізація в Західній Україні в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 84.

[132] *Діяк І.* Волинсько-Холмська трагедія : наук.-публ. вид. / Іван Діяк. – К. : Вид-во «Світ Успіху», 2010. – С. 3.

[133] *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – С. 233.

[134] *Киричук Ю.* Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942–1943 рр. / Юрій Киричук, Володимир Мороховський // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні : зб. наук. праць / відп. ред. П. М. Чернега. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 158.

[135] *Литвин В.* Історія України : підручник / Володимир Литвин. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 579.

[136] *Наконечний В.* Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році) / Владислав Наконечний // *Наконечний В.* Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзн. нариси. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – С. 101.

[137] *Патриляк І.* Волинь – 1943. До 60-річчя трагедії / Іван Патриляк // Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 берез. – С. 8; *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І. К. Патриляк, М. А. Боровик]. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 438.

[138] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в

Ю. Сливка[139], К. Сміян[140], Ю. Сорока[141], В. Трофимович[142], А. Чайковський[143] та ін.[144]) та польських (В. Беганський, М. Юхневич і С. Окенський[145], А. Росінський[146], Ю. Туровський і В. Семашко[147]) авторів.

Не менш чітко відбиває позицію німців і відповідь на скарги поляків іншого високо посадовця — сарненського окружного комісара: «Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну і бийтеся між собою. Німці нікому допомагати не будуть»[148]. Причини такої політики пояснюють слова Г. Франка,

---

роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 37; *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни : док. з укр. архівів і польські публікації. – К. : Укр. вид. спілка, 2003. – С. 68–69.

[139] *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 28.

[140] *Сміян К. П.* Волинь в період німецької окупації 1941 –1944 рр. : автореф. дис. ... канд.. іст. наук / Сміян К. П. – Ужгород, 1996. – С. 12.

[141] *Сорока Ю.* Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни / Юрій Сорока // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Університ, 2007. – Вип. 22. – С. 25.

[142] *Трофимович В.* Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / Володимир Трохимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 258.

[143] *Чайковський А.* Волинь 1942–1944 рр. : трагічна сторінка української історії / Анатолій Чайковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : наук. зб. Вип. 30. Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 24–25 берез. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 235.

[144] В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941–1944 рр. – Рівне, 1995. – С. 132.

[145] *Biegański W.* Polacy w ruchu oporu narodów Europy, 1939–1945 / Witold Biegański, Mieczysław Juchniewicz, Stanisław Okęcki. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1977. – S. 117.

[146] *Rosiński A.* Dramaryczne sąsiedztwo (6) / *A. Rosiński* // PARADA. Tygodnik łódzki. – 1994. – 23 czerwca. – S. 6.

[147] *Turowski J.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac. Józef Turowski i Władysław Siemaszko ; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce : Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. – S. 46.

[148] Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 22, спр. 58, арк. 7; *Макар Ю.* Холмщина в роки німецької окупації / Юрій Макар // Україна – Польща: важкі питання: Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини підчас Другої світової війни». Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. – Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 213; *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 28.

скеровані до німецьких урядовців 15 серпня 1942 р. у Кракові: «Повинен ствердити, що в інтересах німецької політики підтримувати напружені стосунки між поляками і українцями. Українці у кількості 4,5 чи 5 млн є надзвичайно важлива противага полякам»[149].

Оприлюднені в сучасній історіографії джерела дають змогу стверджувати, що серед представників і українського, і польського підпілля було розуміння провокативної ролі німців у розгортанні конфлікту. Так, зокрема, підставою для такого висновку можуть бути звіт у Лондон делегата уряду за липень 1943 р.[150], рапорт інформаційного департаменту делегатури уряду від 17 вересня 1943 р. «Східні землі. Територіальний огляд за період 15.VII – 15.IX. 1943»[151], звіт від грудня 1943 р. К. Банаха еміграційному урядові в Лондоні[152]. Коментуючи події, останній, на думку А. Боляновського[153], визнав, що на Волині німці активно приймали поляків до поліції та жандармерії, перевели сюди відділи, сформовані з поляків – найімовірніше, польських військових, полонених під час кампанії 1939 р. – і, обдумано чи необдумано застосовуючи засаду колективної відповідальності, спричинилися до погіршення ситуації, оскільки ті польські відділи, з німецького боку, почали вирізувати українські села, а німці підкреслювали, що це кара за вбивства поляків.

Слід зазначити, що на ролі німців у ескалації українсько-польського протистояння наголошували й радянські джерела. Так, зокрема, коли у червні 1943 р. першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову прочитали радіограму Василя Бегми про збройні сутички польського і українського населення, він висловив думку, що «це все справа рук німців»[154]. Українська радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни головно як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційної влади[155]. На ролі німців у розпалюванні національної ворожнечі

[149] *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 118.

[150] AAN. – 202/III/200. – S. 30.

[151] Ziemie Wschodnie. Przegląd terenowy za okres 15.VII – 15. IX. 17.IX.1943 // AAN. – 202/III/120. – S. 7.

[152] AAN. – 202/III/129. – S. 173.

[153] *Боляновський А.* Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин / Андрій Боляновський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.13. Україна у Другій світовій війні і українсько-польські стосунки. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – С. 101.

[154] ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1287, арк. 83; *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – С. 232; *Киричук Ю.* Українсько-польський збройний конфлікт 1942–1943 рр. / Юрій Киричук // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4 (9–10). – С. 131.

[155] *Калитко С. Л.* Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія / за заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 244.

наголошували у своїх книгах Михайло Наумов[156], Микола Струтинський[157], Семен Руднєв[158]. Деякі з них прямо вказували: «Розрахунок був простий: використовуючи всіляких негідників, посіяти національний розбрат, відвернути увагу населення від злочинів окупаційного режиму і цим самим послабити удари, що їх цей режим зазнавав від партизанів, які спиралися на допомогу населення»[159]. Вигідність для німців ситуації, що склалася, на думку радянських авторів, полягала у тому, що: по-перше, вони відводили від себе удар, спрямовуючи його на братовбивчу війну поляків і українців; по-друге, прикриваючись маскою «захисників» і «покровителів», з одного боку, українців, а з другого — поляків, гітлерівці проводили масове вигнання одних і других на роботи до Німеччини[160]. У роботах згаданих авторів наведено факти кривавих сутичок, нищення сіл на Волині та у Галичині, з акцентом на злочинних діях українських загонів.

Виникає закономірне питання: з якою метою окупанти створювали польські шуцманшафти і загони жандармерії? Навіщо вони подекуди підтримували польські бази самооборони? Численні факти свідчать, що це робилося задля поглиблення українсько-польського конфлікту, який давав можливість нейтралізувати визвольну боротьбу обох народів, створити атмосферу підозри і страху, контролювати настрої населення, реалізувати класичне гасло «розділяй і владарюй». Гітлерівці вирішили використати поляків для боротьби з українською збройною силою, що зміцнювала свій вплив в Україні, відновити за допомогою польської поліції постачання продовольства з українських сіл. Вони вбачали в польській самообороні стримуючий антиукраїнський фактор на селі, розуміючи, що УПА буде відповідати атаками.

На зацікавленість окупантів у розпалюванні міжнаціонального конфлікту вказував і командир польського повстанського загону Роберт Сатановський. «Польській поліції дана німцями повна свобода дій, — повідомляв він секретарю ЦК КП(б)У Хрущову 5 листопада 1943 р. — На ґрунті ненависті до націоналістів за скоєні ними злочини і звірства польська поліція, підштовхувана на цей шлях німцями, мстить українському населенню взагалі. А як відомо, німецька пропаганда видає злочини націоналістів за справу рук радянських партизан і знаходить, треба визнати, відгук не лише серед поляків за Бугом, але й в частини поляків, які самі постраждали від націоналістів».

Як стверджувалося в одному з інформаційних матеріалів польського підпілля за грудень 1943 р., окупанти у ставленні до українців використовують

---

[156] *Наумов М.* Західний рейд : (Щоденник партизанського командира) / Михайло Наумов. – К. : Рад. письменник, 1969. – С. 106.

[157] *Струтинский Н .В.* Дорогой бессмертия : док. повесть / Н. В. Струтинский. – Львов : Кн.-журн. изд-во, 1963. – С. 69.

[158] *Руднєв С. В.* Щоденник про Карпатський рейд / С. В. Руднєв. – К. : Укрполітвидав, 1948. – С. 67.

[159] *Бречак І. М.* Бойові побратими : з історії участі польських антифашистів у радянському партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / І. М. Бречак. – Львів : Каменяр, 1974. – С. 71.

[160] *Кизя Л. Є.* Народні месники : з історії партизанського руху на Ровенщині / Л. Є. Кизя. – Львів : Кн.-журн. вид-во, 1960. – С. 99–100.

подвійну тактику. З одного боку, вони дивляться крізь пальці на їхні антипольські кроки, а, з другого – здійснюють при кожній нагоді напади на українські збройні загони й тероризують населення. Наприклад, у селі Молодова за одного гітлерівця забито «30 бандитів» разом із родинами. Для цього було використано польську поліцію. Німецькі агенти, які свого часу були в УПА й організували погроми поляків, тепер упроваджувалися до лав українського народного козацтва.

З вищевказаних міркувань німці не були зацікавлені у вигнанні поляків з Волині і подекуди підтримували їхні бази самооборони, передусім у тих місцевостях, звідки вивозили збіжжя. Вони не бажали занархізувати становище, наприклад, у Галичині, особливо у період наближення фронту, і «залізною рукою» стримували українсько-польський конфлікт у нафтових районах, які працювали на потреби фронту. «Німці не атакували польських таборів, не переслідували й упівських чи бандерівських ватаг, – писав Юзеф Кусьмєрек. – Знаю від певних людей, котрі не симпатизують ні німцям, ні росіянам, що місцеві командири доозброювали польські табори, виділяли їм амуніцію і гранати. При цьому вони не керувалися гуманітарними міркуваннями. Польсько-українська різня, той шал убивств був їм на руку. Від тих самих певних людей знаю, що вони [німці] зверталися до Лондона з приводу десантів. Це давало б польській стороні переваги в озброєнні, що знівелювало б кількісну перевагу українців»[161]. Постачання зброї польським базам самооборони давало можливість стягати контрибуцію з підвладних їм територій, водночас як УПА позбавляла німців цієї нагоди на контрольованих нею землях[162]. Що це не були поодинокі випадки, а певна система підтверджують спогади самих поляків. Так, Єжи Лелевель у книзі «Дівчата плачуть даремно»[163] та Генрих Цибульський у спогадах «Червоні ночі»[164] стверджують про неодноразове отримання великої кількості озброєння від німців.

Польський дослідник Анджей Леон Сова звертає увагу на те, що в генезу найбільшої і скоординованої акції знищення поляків у липні 1943 р. лягла німецька провокація – створення польської поліції на місці української[165]. З іншого боку, на думку Томаша Руга, у цей період на загострення українсько-польських стосунків вплинула німецька пацифікаційно-переселенська акція «Werwolf», яка тривала від кінця червня до половини серпня 1943 р.[166]

---

[161] *Kuśmierek J.* Przegrana Ukraina / *J. Kuśmierek* // Po prostu. – 1990. – Nr. 12. – S. 15.

[162] *Трофимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 / Володимир Трофимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 190–191.

[163] Цит за: Струцюк Й. Чия б кричала : Як горіли наші села, як в тих селах ми вмирали / Йосип Струцюк // Християнський голос . – 2013. – № 6 (березень). – С. 5

[164] *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Warszawa : Bellona, 1990. – S. 166 – 169.

[165] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 217.

[166] *Róg T.* Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948. Powiat Lubaczów. Gmina Cieszanów / *T. Róg.* – Rzeszów, 2011. – S. 67–69.

Знаходимо в історіографії і свідчення про пряму підтримку протиборчих сторін зброєю. Так, наприклад, Михайло Демкович-Добрянський, посилаючись на свідчення сина православного священика з Волині Миколи В-кого, стверджує, що місцеве гестапо постачало зброю і українським партизанам, і полякам[167]. Водночас навряд чи можна вважати виваженою позицію тих учасників «волинської дискусії», які висувають звинувачення, що німецька влада діяла в тому конфлікті на польському[168] чи українському[169] боці.

Іншим прикладом заходів німецької влади на підтримання ворожнечі між українцями та поляками, який побіжно можна знайти в історіографії, є діяльність спеціальних груп під виглядом підпільних формувань. Так, зокрема, посилаючись на протоколи допитів «бульбівців» у радянських слідчих органах та спогади Василя Бегми й Луки Кизі[170], на прикладі подій у Гуті-Степанській, про це говорить львівський історик Костянтин Кондратюк[171].

Частина польських авторів схиляється до думки, що ліквідація поляків не була в німецьких інтересах. При цьому свою позицію вони, окрім іншого, аргументують зацікавленістю німців у спокої в тилах, поміркованим запобіганням нападам (надання зброї базам самооборони, розміщення на Волині відділів польської поліції і т. д.)[172]. З іншого боку, слід згадати й таких польських дослідників, як Т. А. Ольшанський, що покладають велику частину відповідальності за події на західних землях України на німців, які створили умови для розвитку акції на території, за яку як окупанти відповідали, а також не лише толерували, а й навіть стимулювали злочинну діяльність польських і українських колаборантів[173].

Загалом, цілком слушно в історіографії — і в українській, і в польській — усталилося бачення політики німецької окупаційної адміністрації як

---

[167] *Демкович-Добрянський М.* Трагедія Другої світової війни / Михайло Демкович-Добрянський // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо – осінь). – С. 50.

[168] *Терещук Г.* Правда про збройний міжнаціональний конфлікт на Волині 1943 року / Галина Терещук // Політика і культура. – 2003. – № 9 (188). – С. 26–27.

[169] *Зам'ятін В.* Не змішувати історію з політикою / Віктор Зам'ятін // День. – 2003. – 15 берез. – С. 1, 5, 6.

[170] *Бегма В. А.* Шляхи нескорених [про партизанський рух на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни.] / В. А. Бегма, Л. А. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Рад. письменник, 1962. – 503 с., іл.; *Бегма В. А.* Пути непокоренных / В .А. Бегма, Л. А. Кизя ; лит. запись П. Автомонова ; пер. с укр. А. Белановского. – М. : Воениздат, 1963. – 391 с., ил.; *Бегма В. А.* Шляхи нескорених [про партизанський рух на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни] / В .А. Бегма, Л. А. Кизя ; літ. запис П. Автомонова. – К. : Дніпро, 1965. – 562 с., іл.

[171] *Кондратюк К.* Дискусія / Костянтин Кондратюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 20–22 трав. 1998 р. – Варшава : Tyrsa, 1998. – С. 109.

[172] *Markowski D.* Płonące Kresy: Operacja „Burza" na Kresach Wschodnich Ii Rzeczypospolitej / Damian Markowski. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011. – S. 54.

[173] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 190.

віроломної, базованої на відомому принципі «devide et impera» («поділяй і володарюй»). Німці провокували українців до нападів на поляків, а з іншого боку репресії проти українців здійснювали руками поляків чи приписували їм. Опосередкованим аргументом на користь саме такої позиції може бути, на нашу думку, подібна поведінка німецької влади і на інших окупованих теренах. Наприклад, після розстрілу 17 вересня 1943 р. 10 польських заручників за вбивство Марійонаса Падаби Литовський комітет (Vyrasnis Lietuvos Komitetas) оцінив ці події так: «VLK вважає, що однією з німецьких цілей є розпалювання ненависті між литовцями та іншими національностями, які мешкають у Литві. Категорично засуджуючи подібну німецьку політику, VLK звертається до литовської спільноти, щоб не піддавалася на подібні провокації німецької окупаційної влади»[174].

Таким чином, не абсолютизуючи ролі зовнішнього чинника у розгортанні українсько-польського військово-політичного протистояння, мусимо ствердити, що дії СРСР та Німеччини стали одним з тих факторів, що призвели до трагічних подій на західних землях України.

[174] *Tomaszewski L.* Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945 / Longin Tomaszewski. - Wyd. 3 popr. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2010. – S. 312.

2.5. ПСИХО-МЕНТАЛЬНІ ПРИЧИНИ ЕСКАЛАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-українські стосунки мають важливе, якщо не визначальне значення для історії Центрально-Східної Європи. Незважаючи на моменти співпраці, на численні взаємозбагачення, українці та поляки не зуміли побудувати відносини так, щоб уникнути конфліктів із катастрофічними наслідками. Ця проблема і для нашої, і польської історії була завжди істотною, особливо у 20 ст. Одним із маловивчених на сьогодні чинників загострення етнічного протистояння на українсько-польському порубіжжі у роки Другої світової війни є його психо-ментальні складники. І це попри те, що причиною вражаючої стійкості етнічних конфліктів вчені вважають те, що джерела їх напруження лежать зазвичай в емоційно-чуттєвій сфері, яка важко піддається змінам[175].

Особливу увагу науковці звертають на національні стереотипи. При цьому автори наголошують на обтяженості стереотипними образами і українського, і польського суспільств. Згадаємо лише побіжно, з огляду на її очевидну абсурдність та безпідставність[176], позицію деяких польських авторів щодо майже патологічної ненависті українців до поляків. У передмові до відомої книжки В. і Е. Сємашків «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945» Ришард Шавловський стверджує, що ворожість «до всього, що польське» була в українців атавістичною, успадкованою з часів Хмельниччини і Гайдамаччини[177]. Співавторка ж цієї книги Ева Сємашко вважає, що утвердженню злої традиції в Україні відіграла велику роль творчість «визнаного там за пророка» Тараса Шевченка[178]. Давні

[175] *Соловьев А. И.* Политология: политическая теория, политические технологии : учеб. пособие / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 180.

[176] Як слушно зауважує Андрій Козицький, схема, згідно з якою особа із групи «А» винищувала представників групи «Б» через свою фанатичну ненависть до них, не пояснює джерел цього фанатизму, а її прихильники найчастіше вдаються до ненаукових аргументів про «споконвічність» певних фобій чи відчуттів ворожості (*Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки) : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Андрій Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – С.15).

[177] *Szawlowski R.* Przedmowa / Ryszard Szawlowski // Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – S. 12.

[178] *Siemaszko E.* Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów / Ewa Siemaszko // Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century / praca zbiórowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – S. 880.

стереотипи щодо українців як меншовартісної нації, «українця-різуна» ще більше зміцніли у поляків після знищення 1939 р. польської державності, коли винуватцями цієї національної трагедії часто-густо називали українців[179]. Демонізація стереотипу «українця-різуна» та «українця-зрадника» виявилася характерною рисою польської національної свідомості у час наростання конфлікту. Прикладом тут може слугувати добре відома в історіографії[180] листівка «За Збруч», яку, найімовірніше, слід датувати липнем 1944 р. З огляду на її показовий та симптоматичний зміст дозволимо собі навести ширшу цитату:

«Страшне літо 1943 року, що його пережило польське населення на Волині, дотепер викликає страх і в народній традиції цих країв проживе довше, ніж пам'ять про бунт Шелі у 1846 році. Вже сьогодні, майже через рік, ми стали свідками нових злочинів. Українське населення, сп'яніле від крові, продовжує вбивати польське населення заради самої насолоди вбивання. Горять села і містечка, перетворюються на руїни костели, школи, двори і хати, гинуть усі сліди культури і цивілізації, мордують чоловіків, жінок і дітей.

Якийсь страшний, спотворений шал охопив це озвіріле українське суспільство, яке пише свою історію кров'ю і вогнем, єдиною амбіцією якої є прославитись у світі як суспільство катів і злочинців.

Ми, польський народ, єдиний пан і господар цієї землі, мусимо зробити з цих фактів усі можливі висновки.

Українське населення за його вчинками [слід] визнати суспільством катів та злочинців і, як таких, найсуворіше покарати.

Цього вимагає справедливість.

Це наш обов'язок!

Злочинне українське суспільство, як непримиренного ворога польського народу і польської держави, будемо змушені позбавити всіх політичних прав.

Польський солдате на кресовому фронті Речі Посполитої, до Тебе звернені очі всього Народу! Тільки від Твоєї мужності і від Твоєї ініціативи залежить, чи звільниться Червенська Земля від кривавого жаху гайдамацької різанини.

Війну проголошено! Вирушаємо в бій під гаслом: Українці, за Збруч!»[181].

---

[179] *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 3 / M. Siwicki. – Warszawa : Tyrsa, 1992–1994. – S. 320.

[180] *Гулай В.* Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943–1944 рр. / Василь Гулай // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць. Т. IV. – Чернівці : Прут, 2006. – С. 459; *Гулай В.* Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Гулай В. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : історія. – Ужгород : Говерла, 2007. – Вип. 18. – С. 67; *Гулай В.* Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2008. - Вип. 14. – С. 206.

[181] Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – T. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – S. 83; *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 3 / M. Siwicki. – Warszawa: Tyrsa, 1994. – S. 83; *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 3 / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. - С. 74-75; *Верига В.* Дорогами Другої світової війни : Легенди про участь українців у

При цьому в історіографії наголошують, що значний «внесок» в утвердження у масовій свідомості негативного стереотипу українця робила більшість польської преси. Як ілюстрацію дослідники наводять, зокрема, уривок зі статті, вміщеної на шпальтах газети «Велика Польща» ("Wielka Polska") від 19 червня 1943 р. у якій стверджувалося, поміж іншого, що український народ вигадали для своїх потреб німці та кілька десятків українських активістів[182].

За повідомленням друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду «Наші східні землі» („Nasze Ziemie Wschodnie"), поляки вбачали у місцевих українських селян прагнення скористатися ситуацією і відібрати у своїх польських сусідів разом з їхнім життям майно та землю. Як наголошують сучасні дослідники, поширення таких інсинуацій мало на меті міцно пов'язати українців з нацистськими загарбниками як головними винуватцями падіння Другої Речіпосполитої та скерувати на них усю ненависть[183].

На західноукраїнських теренах у роки Другої світової війни спрацьовувала теоретична теза про те, що за допомогою ідеологічного навіювання формується самосвідомість яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє — квінтесенція добра, чуже — концентрація зла[184]. Що стосується українців, то, як стверджують дослідники, антипольська акція на Волині потрапила на «сприятливий» грунт загальної ненависті до поляків з боку українського населення, в очах якого поляки виступали гнобителями, окупантами, колонізаторами та ще й колаборантами[185]. У масовій свідомості більшості українців, а частково і євреїв, передовсім польська офіційна політика та практичні дії польських політичних партій з-під прапора

здушуванні варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина» / Василь Верига. – Вид. 3-є, допов. – Торонто : Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1998. – С. 301–302; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада : док., офіц. публ., матеріали. Кн. 4. Документи і спогади / зібр. Євген Штендера ; ред. Петро Потічний. – Торонто ; Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2001. – С. 386.

[182] *Косик В.* Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. Зошит 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Центр дослідж. визвольного руху, 2003. – С. 98–99; *Гулай В.* Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Буковинський журнал. – 2005. – № 4. – С. 162.

[183] *Гулай В. В.* Місце негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків Волині в роки Другої світової війни / Гулай В. В. // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – Том VII. – С. 458.

[184] *Бабієва А.* Політичне насилля: теоретичний аспект / Аліна Бабієва // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 167.

[185] *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 490.

націонал-демократів витворили категорично негативне ставлення до Польської держави[186]. Їхній досвід був досвідом ущемлення прав, різних дрібних ситуацій, у яких підкреслювалося, часто навмисне грубо і брутально, що вони є громадянами «другої категорії», їхній досвід був досвідом «м'якого насильства» держави над індивідуумом. І власне це, окрім іншого, викликало потенційне контрнасильство, але вже не проти абстрактного державного механізму, а проти тих, з ким він асоціювався на місцевому рівні, щоправда, з певною затримкою у часі – як це мало місце у 1943 р. [187].

При цьому, стверджує Кость Бондаренко, терор розвивався стихійно і масово як реакція на двадцятиліття польського режиму на Волині, як наслідок перебування в умовах постійної напруги й страху перед репресіями режимів, що приходили й відходили, як стихійна та підсвідома спроба одним ударом розв'язати гордіїв вузол суперечностей[188].

Не випадково інший український дослідник Ю. Сливка зауважив, що яким би не був вплив керівництва українським чи польським підпіллям та подальший драматичний розвиток міжнаціонального протистояння, конфлікт не набрав би таких масштабів та не мав би таких жахливих наслідків, якби український та польським загал психологічно не був підготовлений до участі в них[189]. На думку російського вченого Александра Гогуна нагнітанню ненависті та накопиченню взаємної озлобленості у роки Другої світової війни сприяла ціла низка чинників. По-перше, першопочаткова неприязнь виявилася уже у вересні 1939 р., коли з одного боку зафіксовані окремі напади українців на польські відділи, і, відповідно, з польського боку зросла неприязнь поляків до українців як «поплічників ворога» та «зрадників». По-друге, 1939–1941 рр. у силові структури і місцеву адміністрацію на сході Люблінського і Краківського воєводств генерал-губернаторства, як і в західних областях УРСР масово залучали українців, що теж сприяло зростанню неприязні. Це суперництво між українцями та поляками на рівні адміністрації та поліції тривало і впродовж 1941–1943 рр. По-третє, у 1942–1943 рр. спостерігалася «лівизна» польських мешканців Волині, що сприймалося українським населенням як співпраця з ворогом. По-четверте, на зростання неприязні поляків до українців вплинула «переселенська акція» у Люблінському

[186] *Гулай В.* Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 206.

[187] *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 281.

[188] *Бондаренко К.* Погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Волинь моя : журн. Міжнар. об'єднання «Волинське братство».– К. : Київська правда, 2004. – Вип. 4. - С. 108–109.

[189] *Сливка Ю.* Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Юрій Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13. Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. - Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 168.

дистрикті ГГ 1942 р., що спровокувало операції АК проти українців, які підігріли неприязнь українців до поляків[190].

Згадані позиції тісно пов'язані з проблемою іншування. Як стверджують дослідники, у селянському суспільстві, яке страждало від контакту з «ширшим світом» і від переходу від аграрного до індустріального суспільства, неприйняття «інших», етноцентризм, обмежений до зрозумілого на усіх рівнях поділу на своїх – чужих, мало б бути досить сильним. Цікавим видається зауваження, що такий етноцентризм у регіоні в жодному випадку не вкладався в усталені «класові схеми», оскільки ті, проти кого він був спрямований, не були поміщиками, просто «іншими», які прийшли разом із державними структурами, панами й податками[191].

У контексті розгляду соціально-психологічних чинників «волинських подій» окреме місце в історіографії зайняло питання про те, яку роль в ескалації конфлікту відіграв перехід української поліції до лав Української повстанської армії. На ролі української поліції наголошує найбільш знаний дослідник проблеми поза теренами України та Польщі – Тімоті Снайдер. Західний вчений вказує, що етнічні чистки поляків, на його думку, здійснювали молоді люди, які впродовж 1942 р. були залучені до акцій винищення єврейського населення, під час яких наочно переконалися в можливості фізично «вирішити» національне питання. Саме вони, беручи участь у винищенні євреїв, вивчили певні методи ефективної ізоляції жертв, прочісування населених пунктів, техніку оточення і вбивств[192]. «Розв'язання єврейського питання», на думку знаного польського дослідника Ґжеґожа Мотики, напевне, породило спокусу проведення подібної акції щодо польського населення[193].

Слід зауважити, що ця ідея не є новою в історіографії. Подібні інтерпретації ще в 90-х висловив Адам Перетяткович, який наголошував, що беручи активну участь у ліквідації євреїв, українські поліціянти переконалися, що можна практично безкарно знищувати людей (і окремих осіб, і цілі групи)[194]. Ба більше – на думку автора – вишколені в мордуванні євреїв українські

---

[190] *Гогун А.* Предпосылки антипольської акции УПА 1943–1944 гг. Новые документы / Александр Гогун // Друга світова війна і доля народів України : 3-я Всеукраїнська наукова конференція м. Київ, 27–28 жовтня 2008 р. : Тези доп. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 52–53.

[191] *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 280.

[192] *Snyder T.* The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999 / Timothy Snyder. – New Haven ; London : Yale University Press, 2003. – 367 p.; *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / Timothy Snyder ; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny : Pogranicze, 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii).

[193] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 127.

[194] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice : Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – S. 16.

поліцаї, у середині 1942 р., коли акція була завершена, почали шукати нових жертв для розбуджених інстинктів, і ними, природно, стали поляки[195]. Прямо пов'язує ліквідацію на Волині гетто в 1942 р. за участі української поліції та початок терору проти поляків інший польський дослідник, колишній вояк АК – Владислав Філяр[196].

Заради справедливості потрібно сказати, що чи не вперше подібна ідея трапляється ще у одному з рапортів польського підпілля, датованому 27 липня 1943 р., де стверджувалося, що вимордування євреїв і грабунок їхнього майна став причиною того, що за погром поляків говорило «існування вільних і привчених до тієї роботи рук, які не хотіли бути бездіяльними, а домагалася подальшої роботи, особливо вроджена в українців жага грабунку»[197].

Слід зауважити, що «єврейське питання» в європейській історіографії стало дражливим після Другої світової війни під тиском суспільної думки. А тому звинувачення в єврейських погромах або участі у винищенні воєнних часів лунають у дискусіях навколо українсько-польського чи литовсько-польського конфлікту (в останніх часто згадують про участь литовців у знищенні євреїв у Понарах[198]).

Тімоті Снайдер вказує на ще один момент, який часто залишають поза увагою українські та польські вчені – роль сталінського і гітлерівського режимів. На відміну від представників національних – української та польської – історіографій, він наголошує на принципах і практиках класифікації населення, які були спільними для обох тоталітарних режимів. Адже і радянська, і нацистська влада населення класифікувала за національною ознакою, репресії та привілеї мали чітко виражене національне забарвлення (попри певну змінність цього чинника, особливо за радянської окупації)[199]. Не випадково Люцина Куліньська зауважила, що жорстокість українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни була пов'язана з безпосереднім впливом комунізму. Адже більшовицька влада показала, що з людиною (тим паче ворогом) можна зробити будь-що: у цій ситуації немає жодний гальм, людину знівельовано до постаті звіра[200].

Розвиваючи цю тезу, Андрій Заярнюк стверджує, що така класифікація прив'язала індивідуальні долі до долі нації більше, ніж будь-яке інше культуртрегерство чи національно-просвітницька діяльність. Це утвердило в суспіль-

---

[195] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – S. 42.

[196] *Filar W.* Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. - Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – S. 35.

[197] *Bonusiak W.* Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy / Włodzimierz Bonusiak. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1990. – S. 217–218.

[198] *Pasierbska H.* Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941-1944 / Helena Pasierbska. – Łowicz : Poligrafia, 2005. – 390 s. : il.;

[199] *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / Timothy Snyder ; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny : Pogranicze, 2006. – S. 179.

[200] *Вавилова Е.* Синдром памяти / Елена Вавилова // 2000. – 2009. – 20–26 марта. - С. F.1–F.3.

стві принцип пояснення тих чи тих подій через поведінку тої чи іншої національної спільноти та її характеристик. В обох випадках, на думку дослідника, використовувалося поєднання національних образів із класовими, соціальними (чи асоціальними): пани – поляки, партійці – євреї, селяни – українці, які виводили соціальну ідентифікацію суто у сферу репрезентацій, поза межі реального щоденного досвіду й зіставлення з реаліями виробництва, забезпечуючи легке й доступне пояснення власного ущемленого становища[201].

Розглядаючи події на Волині, Андрій Заярнюк зауважує, що власне загальна культура жорстокості може пояснити, чому винищення польського населення почалося не в Галичині, де позиції українських націоналістів були значно сильнішими, а на Волині (у рейхскомісаріаті Україна), де становище українців було найбільш несприятливим. Через присутність партизанських загонів Волинь була територією Східного фронту, навіть коли той формально не проходив через волинські терени, де попередня політика нацистських переслідувань і погромів перетворилася в кампанію прямої екстермінації[202].

Відомий дослідник теми Ігор Ільюшин висловив тезу, що загострення міжнаціонального протистояння давало вихід найгіршим людським інстинктам, коли мордування людей відбувалося в найжахливіший спосіб із використанням сокир, кіс і т. п., а поруч з чоловіками гинули жінки та діти[203]. При цьому криваве шаленство, вивільнене значною мірою воєнною деморалізацією, стосувалося обох сторін конфлікту. Як відзначає Анджей Хойновський, особливо це стосується поляків, коли боротьба перенеслася у Східну Галичину, де польська військова конспірація мала підтримку добре зорганізованої польської людності[204].

Ще більш категорично висловлюються інші дослідники, коли стверджують, що 1941–1942 рр. – це період значної моральної деформації суспільної моралі жителів Волині, морального виснаження і навіть морального спустошення як окремих громадян, так і цілих сімей. На їхню думку, ціла сукупність чинників (винищення тисяч в'язнів радянських тюрем, а потім радянських військовополонених, екстермінація євреїв, масове вивезення на примусові

---

[201] *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 278.

[202] *Заярнюк А.* Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). –С. 281–282.

[203] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 184.

[204] *Chojnowski A.* Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski ; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. – Wyd. 2 uzup. – Warszawa : Wydawnictwo Trio, 2006. – S. 163–164.

роботи і т. д.) призвела до послаблення почуття святості життя, що додатково торувало дорогу майбутньому взаємному кровопролиттю між українцями і поляками[205]. Однак навряд чи ці аргументи є достатніми для висновків, які роблять автори подібних тверджень.

Аналізуючи психо-ментальної складники українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, слід зазначити, що свого апогею воно досягло за умов інтенсифікації таких деструктивних механізмів ескалації етнополітичних конфліктів, як мілітаризація способу життя, зростання внутрішньогрупової згуртованості, етноцентризму, психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування «образу ворога», сатисфакція та демонізація, формування атмосфери фаталізму й відчуження.

Таким чином, нині визначено цілий комплекс факторів, які призвели до кривавий подій у роки Другої світової війни. Цілий спектр явищ суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного характеру спільної минувшини обох народів став тим важелем, який запустив механізм кровопролиття. При чому слід пам'ятати, що не можна виділити якийсь один із них, а слід говорити саме про сукупність факторів. Аналіз праць українських та польських науковців дає змогу простежити певні відмінності в їхніх позиціях та підходах. Якщо українські дослідники чимало місця приділяють як чинникам ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, національній політиці Другої Речіпосполитої, то для польських авторів виявляється більш важливою ідеологія українського націоналізму. При цьому на маргінесі часто-густо залишається роль третіх сил (Німеччини та СРСР), які мали свої інтереси в розгортанні кровопролиття. І зовсім побіжно нині показано вплив психологічних чинників, етнічних стереотипів і т. п. на ескалацію стосунків між українцями та поляками.

---

[205] *Гошовська В. А.* Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К. : [б. в.], 2003. – С.16-17.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

3.1. СТРАТЕГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОВОДУ

Висвітлення української позиції варто розпочати згадкою про матеріали II Великого збору ОУН (Рим, 26–27 серпня 1939 р.), який окреслив формат та плани організації. Характерно, що серед «відвічних ворогів» Польща всюди послідовно названа на другому місці (після Радянського Союзу), при тому, що Друга Річпосполита найбільше поборювала ОУН, а також очевидно мала незабаром стати першою жертвою в європейському полум'ї. Основоположний принцип етнонаціональної політики було сформульовано так: «Своє відношення до національних меншин держава узалежнить від їхньої постави до визвольних змагань України та її державності». Земля і майно насаджених окупаційними владами на українській території колоністів (передусім ішлося про польських осадників у Західній Україні) мали бути конфісковані, а самі колоністи — виселені за межі країни (наголосимо: не знищені, а виселені). Виняток становили давні поселенці. І хоч у відозві Збору пролунало гасло «Україна для українців!», проголошений загальний тон щодо міжнаціональних стосунків був досить виваженим. Крайнощі, на наш погляд, були радше виявом, наслідком політичного напруження, результатом впливу модної ідеології, аніж органічним гіпертрофованим шовінізмом і расизмом[1].

Варто послатися на однозначні твердження В. Горбового, датовані серпнем 1941 р.: «Вирішення проблеми взаємин українців з поляками буде залежати від того, хто буде ці справи регулювати. Коли німці — то наразі немає про що говорити. Коли ж маємо ці справи вирішити між собою, то мені здається, що польська сторона психологічно не приготовлена до мирного полагодження спірних питань. Ми не можемо зрезигнувати з лінії Сяну і Бугу, бо це означало б зректись найбільш національно вартісного елементу (...) В такій ситуації одинокий вихід, збройно ці справи вирішувати, як це було в 1918 році»[2].

Слід згадати відому в історіографії позицію стосовно поляків, оприлюднену в рішеннях Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.), яка звучала так: «Стоїмо за злагіднення польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на західноукраїнських землях» при одночасній протидії антиукраїнським інтригам з боку польських шовіністичних елементів на цих теренах[3]. Тому на маргінесі наукової дискусії залишимо твердження таких авторів, як наприклад Богуслав Кушнір, котрі стверджують, що рішення про екстермінацію поляків було прийнято на II конференції

---

[1] Матеріяли Другого Великого Збору Українських Націоналістів. У 3 т. Т. 2 // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : док. і матеріяли / упоряд. : Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – [Мюнхен] : Сучасність, 1983. – С. 399–423.

[2] *Гридень В.* Чи можна було уникнути проливу крови з поляками? (1939–1945) / В. Гридень // Вісті Комбатанта. – 1991. – Ч. 2 (172). – С. 36.

[3] ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів боротьби 1929–1955 рр. : (зб. док.). – Вид. ЗЧ ОУН, 1954. – С. 69–70.

ОУН(б) у квітні 1942 р.[4] Напередодні III Великого збору ОУН у липні 1943 р. було поширено відозву проводу до польського населення, у якій знову наголошувалося на потребі спільної боротьби проти Німеччини та СРСР, а також містилися звинувачення у небажанні визнати право українського народу на власну державність. Цей документ з'явився після чергових невдалих переговорів, що відбувалися 7–10 липня 1943 р. з ініціативи волинського окружного делегата уряду Польщі. Зрештою, як зауважує Ігор Цепенда, на західних землях України були зосереджені головні українські національно-патріотичні сили, які зі зброєю в руках прагнули реалізувати ідею відновлення державності, що, у свою чергу, суперечило стратегічним планам польського керівництва щодо майбутнього цих територій[5].

В історіографії триває суперечка щодо того хто і коли прийняв рішення про проведення антипольських акцій. Розпочати потрібно, на нашу думку, з питання, чи мали події в роки Другої світової війни організований характер. Одним із перших згадав про українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях Микола Лебедь (псевдо «Рубан»). У своїй книзі «УПА», вперше виданій 1946 р., він, зокрема, зазначає: «Українська Повстанська Армія пробувала втягнути поляків до спільної боротьби проти німців і большевиків. Коли ж це не дало жадного успіху, УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся...»[6] І далі автор стверджує: «Коли це не помагало — спротив був ліквідований силою. (Видані листівки поляки прийняли негативно)»[7]. На думку польського дослідника Г. Мотики, це зізнання є визнанням високих чільників ОУН(б) організованого характеру дій української сторони проти польського населення. Тут одразу слід зауважити, що водночас чільні діячі ОУН Василь Кук[8] та Євген Стахів[9] заперечували існування такого наказу.

---

[4] *Kuźniar B.* Nacjonalizm ukrainski a martyrologia miezkańców zachodniej części dawnego województwa lwowsiego (część 2) / Bogusław Kuźniar // Na Rubieży. – 2011. – Nr. 116. – S. 17.

[5] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз : монографія / І. Є. Цепенда. – К. : ІПіЕНД, 2009. – С. 118.

[6] *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Репр. вид. – Дрогобич : Відродження, 1993. – С. 53.

[7] *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Репр. вид. – Дрогобич : Відродження, 1993. – С.89.

[8] *Кук В.* УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира / Василь Кук. – Львів : Галиц. вид. спілка, 2007. – С. 64; *Кук В.*: «УПА наказу не віддавала...» : розмова з останнім головнокомандувачем УПА про волинську трагедію // Політика і культура. – 2003. – № 28–29. – С. 12–13.

[9] *Стахів Є.* Дискусія з теми «Акція «Вісла» / Євген Стахів // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. наук. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 19.

Отаман Тарас Бульба-Боровець, вороже налаштований до ОУН(б), писав, що рішення про проведення «антипольських акцій» було прийнято у березні 1943 р. – тобто ще до моменту, коли на місце української поліції, яка пішла в ліси, прийшли поляки[10]. З даних, що їх наводить Микола Лебедь, випливає, що це за будь-яких обставин не можна датувати раніше ніж 18 травня 1943 р. – часом виходу звернення Дмитра Клячківського до поляків. Частина польський авторів (Здіслав Конєчний[11], Люцина Куліньська[12], Владислав Філяр[13], Анджей Хойновський, Ян Бруський[14]) вважають, що рішення про початок боротьби проти «окупантів українських земель» було прийнято у лютому 1943 р. на III конференції ОУН(б). З цією позицією погоджуються деякі українські історики. Зокрема, Іван Лисяк-Рудницький, який одним із перших почав ламати націоналістичну концепцію українського минулого, написав: «Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідома кампанія «очищування терену» від польського населення. Якщо ця гіпотеза правильна, що стосовні рішення могли вийти тільки від проводу ОУН(р)»[15]. Ярослав Грицак у своїй «Історії України» стверджує, що хоча й текст навряд чи коли-небудь буде віднайдено, пізніші висловлювання провідників ОУН(б) та окремі українські документи дають змогу припустити, що такий наказ існував[16]. Заперечує прийняття рішення про проведення антипольської акції на III конференції ОУН чи навіть пізніше знаний український дослідник проблеми Ігор Ільюшин[17].

[10] *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху : спогади / Тарас Бульба-Боровець. – Київ ;Торонто ; Нью-Йорк : Фундація ім. О. Ольжича, Фундація ім. С. Петлюри, 1996. – С. 205.

[11] *Konieczny Z.* Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947 / Zdzisław Konieczny. – Wrocław : [Na rubieży. Zakład Wydawniczy] : Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – S. 51.

[12] *Kulińska L.* Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku / Lucyna Kulińska // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 31–32.

[13] *Філяр В.* Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої: причини, перебіг, наслідки, пропозиції на майбутнє / Владислав Філяр // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 315.

[14] *Chojnowski A.* Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski. – Warzsawa : Wysdywnictwo TRIO, 2006. – S. 163.

[15] *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М. Прокопові) // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2 / Іван Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – С. 495.

[16] *Hrycak J.* Historia Ukrainy: 1772–1999: narodziny nowoczesnego narodu / Jarosław Hrycak ; przeł. Katarzyna Kotyńska. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 255.

[17] *Ільюшин І. І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА / І. І. Ільюшин // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 101.

Тадеуш Пьотровський зазначає, що наказ проведення «етнічних чисток» на польських південно-східних землях, найімовірніше, належить Миколі Лебедю, керівнику ОУН(б) від липня 1941 р. до серпня 1943 р.[18]

Інша гіпотеза, яка ґрунтується на твердженні, що таке рішення вийшло від волинського керівництва УПА, особливо поширена у польській історіографії[19]. Звинувачення Дмитра Клячківського у провокуванні «волинської трагедії» не є новими. Ще в документах політичного представництва польського емігрантського уряду на окупованих територіях (Делегатури уряду) за 1943 р., де йшлося про антипольські акції на Волині, фігурувала зазвичай не ОУН(б) і навіть не УПА, а «волинська ОУН» або «ОУН–державників» за якою стояв провідник ОУН(б) на Волині і командувач УПА Клим Савур (Дмитро Клячківський)[20]. На підставі ж поширення антипольських акцій, їх відсутності у зоні впливу бандерівців у звіті Делегатури уряду робиться висновок, що ОУН(б) не схвалювала методи ОУН(д)[21].

Власне з цим автори Фахового висновку робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА пов'язують відсутність біографії Клима Савура у «Енциклопедії українознавства», що її видали науковці діаспори. У висновку, зокрема, зазначається, що оминути в біографії «волинські події» було б неможливо, а звинуватити Клима Савура, не звинувачуючи увесь український повстанський рух, теж не випадало; саме з цим і пов'язують усунення під пристойним і переконливим приводом у листопаді 1943 р. цього діяча з посади головнокомандувача УПА[22].

У сучасній історіографії найбільш чітко, на нашу думку, сформулював звинувачення Клима Савура (Дмитра Клячківського) в ескалації українсько-польського протистояння відомий польський дослідник проблеми Ґжегож Мотика. Він однозначно вказує на відповідальність Клима Савура за трагічні події на Волині. Адже, на думку науковця, відбувалася вона за його відома й згоди, а, ймовірно, і з його ініціативи[23]. Тімоті Снайдер твердить, що політика доконаних фактів, яку так часто застосовувала ОУН щодо зовнішнього світу, у цьому випадку була використана у межах самої організації[24].

---

[18] *Piotrowski T.* Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947 / T. Piotrowski. – Jefferson, North Carolina and London, 1998. – P. 246.

[19] *Pabis M.* Mordowali sąsiedzi. Przemilczane ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu i w Malopolsce / Mieczysław Pabis // Nasz Dziennik. – 2003. – 7 lipca.

[20] *Коломієць В.* Поляки увіковічнять УПА? Щоб усім було страшно... [Електронний ресурс] / Василь Коломієць. – Режим доступу : http://rep_ua.com/64613.html

[21] *Ільюшин І. І.* Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА / І. І .Ільюшин // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 99–100.

[22] Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С. 25.

[23] *Motyka G.* Cień Kłyma Sawura / Grzegorz Motyka // Rzeczpospolita. – 2002. – 28.09. - S. X1.

[24] *Snyder T.* The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943 / Timothy Snyder // Past & Present. – 2003. – Nr. 179 (may). – P. 219–220.

Окреслимо в декількох словах аргументацію такої однозначної позиції. Передовсім, слід згадати, що 18 травня 1943 р. Клим Савур видав відозву до поляків, у якій усю відповідальність за загострення етнічних стосунків на Волині поклав на польську сторону, закидаючи їм вступ до підпорядкованих німцям підрозділів поліції[25]. На думку українського знавця проблеми Ігоря Ільюшина, ця відозва вказує, що бандерівці рішення про проведення антипольської акції прийняли під впливом дій польської допоміжної поліції[26]. Відразу слід зауважити, що така позиція наштовхується на заперечення польської сторони[27].

Червнем 1943 р. датовано відозву до українського населення, яку, на думку польського дослідника Ґ. Мотики, слід вважати пропагандивною підготовкою липневої операції з масової ліквідації поляків[28]. У ній полякам ставили на карб співпрацю з німцями у знищеннях і катуваннях українців і одночасно співпрацю з радянськими партизанами. Не маючи змоги з'ясувати, чи перші акції були спонтанними, а чи це було виконання безпосередніх вказівок Дмитра Клячківського, дослідник усе ж визначає червень 1943 р. як крайню дату, коли найпізніше міг бути виданий наказ щодо поляків[29] .

Основним джерелом, на яке посилаються польські дослідники, коли йдеться про існування такого наказу, є зізнання Юрія Стельмащука (Рудого). Отже, наведемо їх варіант: «У (...) червні 1943 р. зустрівся в Колківському лісі з Климом Савуром і заступником представника штабу головного командування Андрущенком. Савур дав мені наказ знищення усіх поляків у Ковельському районі (...) Не мав права не виконати наказ, хоч його виконання не дозволяли мені особисті переконання. Звернувся до Андрущенка, який сказав мені, що це вказівка не з центру, а перекручення в терені»[30].

Досить відомими в історіографії є текст таємної директиви Клима Савура з Архіву управління СБУ по Волинській області: «Ми повинні провести велику ліквідаційну акцію польського елементу. При відході німецьких військ належить використати той підходящий момент для ліквідації всього чоловічого населення у віці від 16 до 60 літ... Лісові села і села, розташовані вздовж

---

[25] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України ; Київ. славіст. ун-т, 2003. – С. 188–189.

[26] *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / Ihor Iljuszyn ; [tł. : Katarzyna Kotyńska, Anna Łazar]. – Warszawa : Związek Ukraińcow w Polsce, 2009. – S. 110.

[27] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 131.

[28] *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. – Warszawa : RYTM, 2006. – C. 328.

[29] *Коломієць В.* Поляки увіковічнять УПА? Щоб усім було страшно... [Електронний ресурс] / Василь Коломієць. – Режим доступу : http://rep_ua.com/64613.html

[30] *Poliszczuk W.* Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Cz. 2. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 4. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku / Wiktor Poliszczuk. – Toronto, 2002. – C.475.

лісових масивів, повинні зникнути з поверхні землі»[31] та лист згадуваного вже командира військової округи «Турів» Юрія Стельмащука (Рудого): «Друже Рубан! Передаю до твого відома, що у червні 1943 р. представник центрального Проводу, командир УПА–Північ «Клим Савур» передав мені таємну постанову у справі цілковитого, загального, фізичного знищення польського населення. [...] Для виконання цієї постанови прошу ретельно підготуватися до акції проти поляків і назначаю відповідальних: в районі розташованому над Бугом – курінного «Лисого»; на райони Тужинський, Овраднівський, Оздзютицький та інші – «Сосенка», на Ковельський округ – «Голобенка». Слава Україні! Командир групи УПА «Турів» - «Рудий», 24 червня 1943 р. Постій»[32]. На ці документи посилаються, зокрема, Владислав Філяр[33], Адам Перетятковіч[34] та ін.

Відразу відзначимо, що оригінальність цього документа викликає сумнів в українських істориків. У цьому контексті згадаємо позицію Анатолія Русначенка, на думку якого, документ є щонайбільше довільним переказом бажаних для слідства відомостей і за археографічною оцінкою вони є лише відгомоном подій[35]. Зацікавлених читачів відішлемо, зокрема, до текстологічного аналізу листа, який здійснив Ігор Марчук, що звільняє нас від потреби детально зупинятися на ньому[36]. Провівши звірку зазначеного у виданні посилання на справу, Володимир В'ятрович виявив за вказаною архівною легендою справу проти п'яти поліцаїв, яких звинувачували в акціях проти комуністичного підпілля. Жодної інформації про УПА чи польсько-український конфлікт там немає[37].

Варто зауважити, що позицію польських істориків поділяють і їхні російські колеги. Так, зокрема, Олександр Дюков однозначно стверджує, що антипольські акції на Волині розпочалися з ініціативи керівництва місцевої ОУН(б) – крайового провідника Дмитра Клячківського та воєнного референта Василя Івахіва, а керівництво Центрального проводу дозволу на ці дії не давало[38].

---

[31] Архів УСБУ у Волинській області, спр. № 11315, т. 1, ч. II, арк. 16.

[32] Архів УСБУ у Волинській області, спр. № 11315, т. 1, т. II, арк. 28.

[33] *Filar W.* «Burza» na Wołyniu: z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej: studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. – Warszawa : Rytm ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 1997. – C. 46–77; *Filar W.* Wołyń 1939–1944: Historia, pamięć, pojednanie / Władysław Filar. – Warszawa : Agencja RYTM, 2009. – S.163.

[34] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. - Katowice : Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. - S.19.

[35] *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 165.

[36] *Марчук І. В.* Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур» / І. В. Марчук. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2009 – С. 71.

[37] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 91.

[38] *Дюков А.* «Польский вопрос» в планах ОУН(Б): От насильственной ассимиляции к

У сучасній історіографії робиться висновок про те, що саме Дмитро Клячківський був одним з організаторів етнічної «чистки» польського населення Волині і на його сумлінні — ескалація українсько-польської «волинської різанини» 1943–1944 рр.[39] У контексті дискусії щодо волинської трагедії як головного пункту українсько-польських стосунків воєнної доби, Ігор Ільюшин теж ставить питання, пов'язані з постаттю Клима Савура. Зокрема, він зачіпає проблему права Клячківського, який посідав найвище становище Крайовому проводі ОУН(б), висувати польському населенню будь-які ультиматуми. На думку дослідника, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людність за службу її окремих представників у допоміжній поліції (шуцмансшафтах) може бути прирівняною до тієї, що приписували в СРСР прибалтам, татарам, чеченцям і т. д.[40].

Не випадковими у дискурсі навколо ролі Клима Савура в розгортанні українсько-польського протистояння є низка моментів, які виходять далеко поза суто фактологічні суперечки. Головно тут ідеться про відмінності української й польської національної пам'яті. Для того щоб читачеві було зрозуміло, про що йде мова, наведемо фрагмент зі статті польських авторів: «... у Рівному стоїть пам'ятник Дмитрові Клячківському «Климу Савуру». Українці його поставили, бо Клячківський боровся за незалежність України і загинув у бою з НКВС. Але це саме він видав наказ про ліквідацію поляків на Волині, в тім числі і в Порицьку. Чи... потрібно запропонувати, щоб після вшанування польських жертв делегації Польщі й України поїхали поклонитися «Климові Савуру»? Може внаслідок цього виникла б «спільна, загально визнана повість», яка «єднає»? Зі зрозумілих причин був би це абсурд» [41].

Ця цитата доволі яскраво ілюструє відмінності сприйняття постаті Клима Савура (Дмитра Клячківського) в Україні та Польщі. Навряд чи за таких умов можна розраховувати на віднайдення точок дотику між представниками двох історіографій. До того ж цей аспект дражливої проблеми «волинської трагедії» поки ще не став предметом детального вивчення фахівцями. Водночас слід зауважити, що навряд чи можна вважати винним у тих подіях лише Клима Савура. Адже без участі у конфлікті чималої кількості і українців, і поляків навряд чи він би набув таких загрозливих масштабів та настільки кривавого характеру. Що стосується відозви від 18 травня 1943 р. із закликом до

этническим чисткам / Александр Дюков // Забытый геноцид: «Волынская резня», 1943–1944 годов : сб. докум. и исследований / сост. А. Дюков. – М. : Алексей Яковлев, 2008. – С. 87.

[39] *Вєдєнєєв Д. В.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...» : документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки / Д. В. Вєдєнєєв, Г. С. Биструхін. – К., 2006. – С. 96, 225.

[40] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України ; Київ. славіст. ун-т, 2003. – 313 с.; *Ільюшин І. І.* Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті / І. І. Ільюшин // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія : іст. нариси / НАН України. Ін-т історії України / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 2005. – С. 253.

[41] Волинь: дві пам'яті : пер. з пол. / упоряд. М. Войцеховський. – К. ; Варшава : Дух і Літера ; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 279.

поляків припинити співпрацю з німцями, то польські історики називають її пропагандивною, такою, що мала на меті психологічно підготувати українців до злочину. При цьому деякі дослідники[42] пов'язують ці відозви із подібними німецькими, що отримали з легкої руки Ханни Арендт, назву «тоталітарного пророцтва» [43].

Як документальне підтвердження наявності наказу Проводу ОУН про вбивства польського населення деякі автори називають:

1. Спеціальне розпорядження від 6 квітня 1944 р., що його підписав Мирослав Онишкевич («Орест»), у якому, зокрема, наказується «негайно провести очистку свого району від польського елементу власними силами... Більш крупні ваші населені пункти будуть очищені від цього елементу нашими військовими підрозділами навіть вдень... Очистка територій повинна бути завершена ще до нашої Паски, щоб ми святкували вже без поляків. Пам'ятайте, що якщо більшовики застануть нас з поляками на наших територіях, то всіх нас виріжуть.... Нікого не жалійте, навіть у випадку мішаних шлюбів...».

2. Наказ Головного проводу ОУН від 5 травня 1944 р., звернений до районних керівників: « Приймаючи до уваги офіційну позицію польського уряду у питанні співпраці з Совєтами, поляків слід з наших земель прибирати, за допомогою наших бойових підрозділів, чоловіків ліквідовувати, будівлі і майно спалити».

3. Наказ № 6 від 10 липня 1944 р. Василя Сидора («Шелеста»), командира УПА–Захід, який містив розпорядження «постійно бити по поляках – до повного їх винищення на цих землях»[44].

Водночас польський дослідник Ґжегож Мотика виявив у Державному архіві Російської Федерації у Москві (ф. 9478, оп. 1, спр. 117) документи УПА, які стосуються другої половини 1944 р., що свідчать про категоричну заборону командування УПА застосовувати репресії щодо поляків[45].

Встановлення істини у питанні, чи мали антипольські акції організований характер, або, вульгарно кажучи, чи існував наказ ОУН про винищення поляків, є принциповим і важливим. Справа в тому, що вирішальним і критичним для юридичної оцінки тієї чи іншої поведінки як злочину геноциду є встановлення спеціального наміру знищити певну групу і доведення того, що цей намір стосувався саме цієї національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а не пошуки відповіді на запитання, чому, з яких причин і мотивів, де й коли було вчинено злочин, або з'ясування так званого кількісного порога, тобто кількості жертв злочину.

У цьому контексті є ще більш зрозумілою позиція тих українських дослідників, які твердять, що вбивства поляків не були самоціллю, а метою

---

[42] *Szycht A.* W krzywym zwiercadle / Aleksander Szycht // Gazeta Polska. – 2009. – 19 maja (Nr. 20).

[43] *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 398-400.

[44] *Секерка С.* Преступления украинских националистов против польского населения в 1939–1947 гг / Степан Секерка // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – С. 59-60.

[45] *Motyka G.* Ukraińskie „powstanie" / Grzegorz Motyka // Karta. – 1999. – Nr. 29. – S.62-64.

ОУН(б) була деполонізація Волині[46]. Метою деполонізаційної акції вважає вигнання, а не вбивство польського населення і польський історик Ян Лукашув[47].

Представник української історіографії у діаспорі Тарас Гунчак у своїй роботі вказує, що українські провідники бачили безумство українсько-польського двобою й намагалися уникнути можливого кровопролиття. Він зазначає, що 8 березня 1943 р. представник польського еміграційного уряду інформував Сікорського, що ОУН поки відсуває питання українсько-польських кордонів. У цьому контексті слід згадати Комунікат ОУН, датований жовтнем 1943 р., у якому прямо вказувалося, що «польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу — в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу»[48]. Цим же часом наближення Східного фронту датовано наказ проводу ОУН(б) № 1/43 від 27 жовтня 1943 р. у якому йшлося про категоричну заборону антипольських дій, що засвідчує еволюцію бачення польського питання в середовищі ОУН(б) і невдалу спробу припинити кровопролиття[49].

Посилається Тарас Гунчак, зокрема, і на протокол українсько-польської конференції, у якому зазначалося: «обидві сторони визнають, що існування самостійних держав, української і польської, лежить в інтересах обох народів, українського і польського, та для подальшого майбутнього обох народів є історичною необхідністю»[50]. Керівництво ОУН було згідне відкласти вирішення питання кордонів на післявоєнний час і передусім намагалося втягнути АК до спільної боротьби з Радянським Союзом[51]. Водночас польське суспільство стояло за «непорушність східних кордонів» і не погоджувалося на компроміси

---

[46] *Житар П. І.* Польська самооборона і підпілля на Волині у 1943–1944 рр. / П. І. Житар // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – Луцьк, 2001. – Вип. 11. – С. 82.

[47] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 187.

[48] *Лебедь М.* УПА. Українська Повстанська Армія. Її ґенеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України / Микола Лебедь. – Репр. вид. – Дрогобич : Відродження, 1993. – С. 175.

[49] *Філяр В.* Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. / В. Філяр // Україна–Польща : важкі питання : матеріали II Міжнар. семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". – Луцьк, 27–29 квіт. 1999. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 37.

[50] *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття : нариси політ. історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – С. 233.

[51] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 176.

у цій справі (як приклад можна згадати бодай депеші РЄН, Делегатури і АК, датовані 1 березня 1944 р., у яких підкреслювалося неприйняття початку дискусії на тему ревізії східних кордонів[52]).

Тут нам би хотілося наголосити на ще одному аспекті проблеми. Йдеться про те, що трагічні події на західних українських землях стали складовою частиною державотворчих змагань обох націй. Адже саме територіальні суперечки слід вважати найпоширенішою причиною етнополітичних конфліктів, та особливо небезпечними вони стають тоді, коли приводом для них є прагнення етнічної спільноти створити незалежну державу[53]. Водночас рідко можна натрапити на твердження, що безпосереднім приводом до тих трагічних подій було зіткнення двох концепцій — польської status quo ante bellum і української спроби утворення на тих теренах власної держави (до того ж підсилюване радянським та німецьким окупантом). Про це, зокрема, зазначали Славомір Томаш Рох[54] чи Василь Ільницький та Микола Галів[55]. Слід визнати слушність тих дослідників, які стверджують, що саме справа території стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін[56]. Ґжеґож Мотика вказує на відмінності ситуації, у якій опинилися українці і поляки після вибуху Другої світової війни: для поляків втрата державності 1939 р. була народною трагедією, для українців війна стала шансом на здобуття незалежності[57].

Як зазначає більшість українських і польських вчених, під час Другої світової війни було відсутнє бажання порозумітися: фактично на одних і тих же теренах поляки хотіли відродити свою незалежність, а українці — побудувати свою державність. Відповідно, як зазначає Ґжеґож Мотика, під час переговорів, що вели між собою представники обох підпіль, поляки пропонували, щоб українці підтримували їхнє прагнення на побудову незалежної і вільної держави (обіцяючи культурну та національну автономію у межах Польської держави); натомість українська сторона виступала майже з ідентичними пропозиціями полякам, які будуть мешкати в українській незалежній державі.

---

[52] Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3: Kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976. – P. 294–295.

[53] Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – С. 250..

[54] *Roch S.* Najkrwawsza niedziela / Sławomir Tomasz Roch // Nasz Dziennik. – 1998. – 11-12 lipca (Nr. 137). – S. 8–9.

[55] *Ільницький В.* Українсько-польське протистояння на Дрогобиччині у 1943–1944 рр. / Василь Ільницький, Микола Галів // Мандрівець. – 2009. – № 1(79). – С. 46

[56] *Недиба А.* Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: спроби порозуміння / Анатолій Недиба // Друга світова війна (1939–1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації : зб. наук. ст. учасників четвертих всеукр. драгоманівських читань молодих істориків: з нагоди 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 151.

[57] *Motyka G.* Od Wołynia do akcji „Wisła" / Grzegorz Motyka // Mówią wieki. – 2008. – Nr. 9 (wrzesień). – S. 68–69.

І при цьому обидві сторони де-факто не хотіли і не могли відійти від своїх позицій [58].

Водночас, як зауважує Богдан Радченко, і поляки, й українці вважали Волинь своєю, включаючи цю територію до меж тих держав, які вони збиралися в найближчому майбутньому побудувати. До того ж, обидва народи вважали, що ніхто не може ні заперечити їхнього внеску в розвиток краю, ні пред'явити територіальних претензій[59]. Виходячи із принципу територіальної цілісності Польської держави в кордонах 1939 р., поляки вважали західну частину України польською територією, яка має й надалі належати Польщі після перемоги союзників над націонал-соціалістською Німеччиною [60]. Дослідники проблеми вказують, що у програмах польського національного руху майбутня незалежна Польща не уявлялася без частини земель із переважанням непольського населення (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя), які вважали «цивілізаційним здобутком» поляків[61]. Документи свідчать, що очільники українського та польського підпілля вже 1941 р. проводили консультації щодо майбутніх кордонів та позицій сторін у цьому питанні (кількість розмов точно не відомо, однак із рапортів можна припустити, що їх було кільканадцять[62]). Якщо узагальнити підходи, то їх можна сформулювати так. На думку представника ОУН, Польща, Чехословаччина, Україна і Росія мають створити потужний слов'янський вал проти німецького походу. Реалізація такої постави залежала від прийняття Польщею справедливого рішення про перенесення своїх східних кордонів, яке б ґрунтувалося на етнографічному принципі. Східні межі Польщі 1939 р., з огляду на позицію Сталіна, були нереальними. Цікаво, що вже у жовтні 1942 р. керівництво ОУН (ще до Сталінградської битви) бачило реальність перемоги СРСР і вказувало польській стороні на неможливість зберегти кордони за Ризьким мирним договором. Українська позиція ґрунтувалася на засаді створення своєї держави власними силами в етнографічних межах, а свою свободу українці захищатимуть

---

[58] 60 років волинської трагедії : матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квітня 2003 р. – К. : [б. в.], 2003. – С. 12.

[59] *Радченко Б.* Волынская трагедия: Попытки построить две независимости на одном клочке земли / Богдан Радченко // 60 років волинської трагедії : матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квітня 2003. – К. : [б. в.], 2003. – С. 156.

[60] *Косик В.* Українсько-польське протистояння під час німецької окупації / Володимир Косик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 370.

[61] *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки XX ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 129.

[62] *Дзюбан О.* Національно-визвольна боротьба українського народу 1941–45 рр. у світлі польських документів / О. Дзюбан // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2. (1995–1998).– С. 188.

зі зброєю у руках[63]. Таким чином, можемо ствердити наявність історіографічної традиції, яка пов'язує державотворення через національно-політичну, а згодом і пряму військову конфронтацію між сусідніми народами.

На думку Леоніда Зашкільняка, загалом зрозуміти волинські події можна лише в контексті українсько-польської «невідомої війни» (від початків українсько-польського протиборства в Галичині на початку 20 ст. і до 1947 р. включно), яка з українського погляду була національно-визвольною війною (боротьбою) за право створення незалежної держави на теренах спільного проживання українців і поляків[64]. Територіальні суперечності слід вважати тим каменем спотикання, який так і не вдалося подолати українським та польським політикам. Символ Львова й українсько-польського пограниччя мав цілком інші політичні, національні й культурні ознаки, які не зближували, а вели до протистояння.

Територіальні суперечки є характерною рисою міжнаціональних конфліктів. До прикладу, у конфлікті між румунами й угорцями такою територією став Семигород. Після Першої світової війни він зберіг угорський характер, однак елементи, які підтримували Румунію, домоглися входження цієї території до своєї держави за Тріанонським мирним договором 1920 р. У 1940 р. під тиском німців румуни віддали Семигород угорцям. Донині в Семигороді присутня значна угорська меншість. І таких прикладів можна навести чимало. На фатальну роль у наростанні конфлікту непоступливості позицій обох сторін, антипольські та антиукраїнські настрої населення, економічну та політичну вигідність деполонізації чи деукраїнізації західноукраїнських земель (для всіх зацікавлених сторін) вказує Олег Ленартович[65].

---

[63] *Цепенда І. Є.* Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз : монографія / І. Є. Цепенда. – К. : ІПіЕНД, 2009. – С. 63–64.

[64] *Зашкільняк Л.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939–1944 рр. / Леонід Зашкільняк // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 33.

[65] *Ленартович О. Ю.* Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни / О. Ю. Ленартович // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 2. – С. 24.

3.2. ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ

Серйозною перешкодою у напрацюванні спільної позиції щодо українського питання стали розбіжності у середовищі польської політичної еліти способів його вирішення. Польський історик П. Ебергард звертає увагу на існування двох протилежних поглядів у польському політичному таборі. Перший, що його репрезентував О. Гурка, зводився до тези про зацікавленість Польщі у створенні незалежної Української держави (до речі, погляд не новий для польської суспільно-політичної думки). Передбачалося, що східні кордони Польщі після війни мають дещо змінитися, внаслідок відходження деяких територій до складу майбутньої Української держави. Другий напрям репрезентував Б. Лонгхемпс де Бер'єр, який вважав, що незалежна Україна стане небезпечнішим сусідом, аніж Росія, і, відповідно, східні кордони Польщі не повинні змінюватися. Як слушно вважає П. Ебергард, усе це не дозволило польській політичній еліті розробити спільну платформу з цьому питання, і уряд став на позицію незмінності східних кордонів[66].

Стосовно позиції Польської соціалістичної партії, то в її офіційному органі було визначено дві основні умови співпраці з українцями, які звучать радше як ультиматум: 1) визнання права польського народу на Східну Малопольщу; 2) східні землі Речі Посполитої ніколи не будуть у складі України, але інтегрованою частиною Польщі [67].

Доктор В. Свірський у «Нарисі проекту відбудови Червінської землі та нормалізації в ній внутрішніх справ, необхідних по діях військових та окупаційних урядів 1939—1943 рр.». важливого значення надавав посиленню польської смуги по лінії Перемишль — Львів — Тернопіль, де Львів «мав бути на суто польському просторі»[68]. У листопаді 1942 р. розроблено «План пропаганди в українській справі» (незважаючи на те, що документ розроблено у листопаді 1942 р., він не втратив актуальності і в період загострення українсько-польських стосунків, бо 25 серпня 1943 р. його було передано до Національної ради). У ньому, вже вкотре, основною метою діяльності польського руху Опору називалося утримання «кресів» у складі Польщі. Саме незмінність польських територій, на думку авторів документа, мала стати умовою для існування потужної Польщі, «яка буде здатна до захисту від будь-яких зазіхань як зі сторони більшовиків, так і тевтонської агресії». З огляду на це наводилися аргументи, чому саме Польська держава повинна добиватися цієї мети. Вважалося, що всі чинники (військові, господарські та ідеологічні,

---

[66] *Eberhardt P.* Polska granica Wschodnia 1939–1945 / P. Eberhardt. – Warszawa : Editions Spotkania, 1996. – S. 176

[67] *Grünberg K.* Trudne sąsiedstvo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2005. – S. 582.

[68] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 207.

міжнародно-правничі, політичні, історичні та культурні) «свідчать про необхідність стояти на своїх позиціях»[69].

У «ситуаційному аналізі зі Східних Земель» «Східного Бюро», датованому січнем 1943 р., в частині, що стосувалася українців, зазначалося: «Підсумовуючи, можна загалом підкреслити, що більшість українського населення або ж псевдоукраїнського на східних землях Речіпосполитої, загалом позитивно зустріне повернення на ці землі польської державності [...]. Потрібним є розвиток відповідної пропагандивної акції, що вплине на свідомість тієї людності. Проте акція такого типу в жодному разі не повинна мати об'єднавчого характеру [...] з пропагандивної акції повинно з'явитися відчуття сили Польщі [...] впевненості в поверненні Польської держави на ці землі і повинна вона створити серед населення глибоке переконання, що Польська держава гарантуватиме стабілізацію стосунків, впевненість в майбутньому [...] і перш за все правосуддя та справедливість. Проте вона не повинна залишати жодних сумнівів у тому, що тих, хто буде виступати проти Польської держави і поляків, спіткає сувора, але справедлива кара»[70].

Не можна оминути й «Тези в справі української політики», які 31 березня 1943 р. після довгих дискусій і обговорень, ухвалив польський уряд. З огляду на великий обсяг та на те, що документ введено до наукового обігу раніше[71], обмежимося лише декількома зауваги. По-перше, документ було написано в дусі політики «федералізму» і «прометеїзму», по-друге, він абсолютно не вирішував болючого для українців питання визнання Польщею їхніх прав на створення незалежної держави на теренах Західної України, по-третє, прийняття саме такої декларації завело в глухий кут переговори між українським та польським підпіллям і було неоднозначно сприйняте керівними колами останнього.

Можна говорити про те, що до березня 1943 р. з боку еміграційного уряду в Лондоні не було чітких інструкцій у цій справі. Що ж до важливості самого документа, то, як вважає відомий дослідник цієї проблематики Євген Місило, навіть в обмеженому вигляді така програма не знайшла підтримки у більшості політичних угруповань, що діяли на території Польщі [72]. З цією думкою погоджується і Роман Дрозд, який зазначає, що "виглядало

---

[69] Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944) / oprac., wstęp i przypisy Jan Brzeski Adam Roliński. – Kраków : «Księgarnia Akademicka» : nakł. Biblioteka Jagiellońskiej, 2001. - S. 15-16.

[70] Цит. за: *Шишкін І.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в період «Волинської трагедії» / І. Шишкін // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – 2004. – Вип.4 : На пошану професора Миколи Петровича Ковальського. – С. 320.

[71] Текст документа було опубліковано у монографіях київського історика Ігоря Ільюшина. Див.: *Ільюшин І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 141–143; *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 200–201.

[72] *Misiło E.* Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944: dokumenty / E. Misiło // Зустрічі. – 1990. – № 3–4.

малореальним, щоб у хвилину, коли українці розпочали боротьбу за власну державу, вони могли задовольнятися цими пропозиціями"[73].

Зіткнувшись віч-на-віч з прагненням українців до незалежності та їхньою збройною боротьбою, позиції більшості польських угруповань радикалізуються, про що свідчить, наприклад, документ, складений 27 травня 1943 р. для командування АК. Відповідно до цього звіту позиція польських політичних угруповань виглядала так: 1) повне заперечення української проблеми, підтримка політики «екстермінації», тобто депортації українського населення; конкретно — розсіювання на польській території або виселення в радянську Україну (ця політична лінія була лінією Стронніцтва Народового, Шанця (повна назва цієї організації, заснованої у жовтні 1939 р. — „Національно радикальний табір „Шанець"; вона підпільно діяла на окупованих територіях і перебувала в опозиції до Делегатури уряду і Головної команди АК) та КН (Конфедерацію нації утворили в травні 1940 р. діячі передвоєнного національно-радикального угруповання «Фаланга»; до її складу увійшли такі націоналістичні організації, як «Побудка», Таємна армія польська, Союз збройного чину, Гвардія національної оборони та ін.; з її ініціативи було створено військові загони під назвою «Сконфедеровані військові відділи» (згодом «Збройна конфедерація»), частина їх разом з «Побудкою» перейшла під керівництво Головної команди АК, інша ж увійшла до збройних загонів під керівництвом Організації національного порозуміння, що її створило Стронніцтво народове на зламі 1943—1944 рр.)); 2) вирішення української проблеми всередині Польської держави, правова рівність українців і поляків, культурний розвиток, функціонування українських шкіл (ця політика мала підтримку Стронніцтва Людового (Стронніцтво людове (Селянська партія) утворено у 1931 р. об'єднанням Стронніцтва людового «Пяст», Стронніцтва людового «Визволення» і Стронніцтва хлопського; представники СЛ увійшли до складу еміграційного уряду і Національної ради), Стронніцтва Праці (Стронніцтво праці (Робітнича партія), було засновано в 1937 р.; його діячі входили до складу еміграційного уряду, Національної ради, Делегатури уряду, ПКП, КРП, РНЄ), ВРН («Вільність, Рівність, Незалежність» (Соціалістична партія), називалася також «Рух працюючих мас Польщі», виникла в листопаді 1939 р. внаслідок реорганізації Польської соціалістичної партії — О.К.), ОПВ (Обоз воюючої Польщі (ОПВ — Obóz Polski Walczącej) утворили представники, наближені у міжвоєнний період до санаційних урядів. Його очолив колишній міністр Ю. Пясецький. Організація хоч і визнавала уряд в еміграції, проте перебувала в опозиції до його Делегатури в краї), КН, ПВ («Польща бореться» (ПВ — Polska Walczy); свою позицію щодо української проблеми організація окреслила в березні 1943 р. в декларації стосовно українського питання, зокрема ПВ виступала за створення незалежної Української держави на Наддніпрянщині з центром у Києві, одночасно підкреслюючи неподільність територій Польщі), «Меча і плуга») [74].

[73] *Drozd R.* Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty–Struktury / R. Drozd. – Warszawa : Buchard edition, 1998. .

[74] *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 2 / Mikolaj Siwicki. – Warszawa, 1994. – S. 159, 160; Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 2 / Микола Сивіцький ; пер. з пол. Є. Петренка.– К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С.

У час наростання протистояння 30 липня 1943 р. Крайова політична репрезентація (КПР) видала «Відозву до українського народу». На думку не лише українських, але й польських дослідників вона в принципі відштовхувала українців від Польщі, експонуючи елемент колабораціонізму, співпрацю з окупантом у знищенні і вбивствах польського населення, часто з власної ініціативи, розвіюючи будь-які надії на незалежність та недвозначно погрожуючи покараннями[75].

У відділі БіП штабу Львівської АК було підготовлено кілька проектів, що підкреслюють виразну національну та політичну антипатію стосовно українців з боку так званих «кресов'яків». В одному з проектів, датованих серпнем 1943 р., зазначено:

«1) Утримання східних земель в кордонах Польщі.

2) Нещадне викорінення всіх українців (і білорусів), котрі у будь-який спосіб виступили самостійно, або співпрацювали з окупантами, проти Польської держави і народу. Виконати це належить ретельно, у швидкому і спрощеному порядку, якщо навіть доведеться розбудувати на якийсь час у великих масштабах судові та каральні органи.

3) Надати українцям можливість обрати собі інше громадянство, щоб таким чином позбутися хоча б частини цього небажаного елементу.

4) Для решти українців, які залишаться в Польщі, встановити обмежені громадянські права, розселити їх по всій території країни і застосувати до них політику, яку вони могли б запровадити по відношенню до нас, якщо ми опинилися б в кордонах їхньої держави (обмеження або заборона у придбанні землі, відчуження).

5) Конфіскація церковного або костьольного майна без будь-яких відшкодувань.

6) Ліквідація церкви як розсадника націоналізму.

7) Знищення усіляких натяків на існування будь-якої української національної окремішності та цілковите ополячення цього елементу»[76].

Цікавим з цього погляду є зауваження польського історика Р. Тожецького. Він вказує на побутування серед польських керівних кіл підпілля трьох можливих варіантів вирішення українського питання: перший — заперечення існування українського народу як такого — аж до його переселення; другий — розв'язання українського питання в рамках Польської держави; третій — можливість створення автономії українців у складі Польської держави [77]. Леонід Зашкільняк зауважує, що у традиційних тонах «віковічної приналежності Волині до Польщі», звинувачень «політично несвідомих елементів

[75] *Партач Ч.* Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання / Чеслав Партач // Україна – Польща: Важкі питання. Т. 10 : Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квітня 2005 р. - Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 98.

[76] *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 212–213.

[77] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 212.

українського суспільства» у співпраці з німцями були витримані й документи, які польське підпілля поширювало на цих теренах. Зокрема, у «Заклику Волинської землі», датованому січнем 1944 р., говорилося про «культурну та цивілізаційну працю Польщі на цих теренах», яка дає полякам право вимагати приналежності Волині до Польщі[78].

Зазначимо також, що становище непорушності східного кордону Польщі декларувалося у польській публіцистиці та пропаганді. Автори численних декларацій неодноразово при цьому підкреслювали, що розуміють прагнення українців до незалежності й підтримують утворення їх державності, однак українці повинні розуміти, що Польща має історичне право на креси. Проте жодних пропозицій, як погодити між собою українські прагнення і польську позицію, ми там не знайдемо[79]. Так, у газеті «Велика Польща» від 19 квітня 1943 р. читаємо: «Останнім часом голосною справою стала справа України, бо німці, які в середині минулого століття винайшли український народ для своїх цілей, тепер спішно його творять. Німці винайшли не тільки українців, але також гуралів, шльонзаків і багато інших «народів» для того, щоб ослабити поляків і легше втримувати великі простори під своїм пануванням». Або ж автори допису в газеті «Шанєц Кресови» від 21 березня 1943 р. переконували: «... східні землі Речі Посполитої були і є виключно польськими землями, до яких ніхто, крім нас, немає справи — ані більшовики, ані українці. Руський народ, що проживає на цих територіях, ми вважаємо за плем'я, яке складає частину польського народу...». У цьому контексті цілком логічною є позиція Варшавської делегатури у червні 1943 р. щодо ухвали уряду, яка обіцяла автономію для населення «східних кресів» за умови їх лояльності до Польщі: «Мусимо підкреслити, що ухвала уряду в справі українській, де мовиться про територіальну автономію — може викликати серед польського населення огірчиння, обурення й заколот»[80].

І. Ільюшин звертає увагу на ще один крок польського уряду. Під англійським тиском В. Сікорський, який очолював польський уряд, 30 липня 1941 р. підписав угоду про союз із СРСР у війні, після чого почалося формування польської армії під командуванням В. Андерса. Український дослідник переконаний, що саме цей чинник, більше ніж будь-який інший, сприяв розгортанню ворожнечі між українськими та польськими національними збройними формуваннями, зрештою остаточно відрізавши шлях до досягнення порозуміння під час війни[81]. На думку І. Ільюшина, на ставлення польського

---

[78] *Зашкільняк Л.* Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 роках / Леонід Зашкільняк // Волинь і Холмщина 1939–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2003. – С. 193–194.

[79] *Szczepaniak E.* Rok 1943 na kresach południowo-wschodnich RP w świetle publikacij prasowych polskiego panstwa podziemnego / E. Szczepaniak // Pamięc i Sprawiedliwość. – 1997/8. – Nr. 8. – S. 316.

[80] *Гридень В.* Чи можна було уникнути проливу крови з поляками? (1939–1945) / В. Гридень // Вісті Комбатанта. – 1991. – Ч. 2 (172). – С. 35.

[81] *Ільюшин І.* Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни / Ігор

еміграційного уряду й польського політикуму до українців на завершальному етапі війни значний вплив справило створення добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина»[82]. Загалом в українській історіографії стверджується, що польські плани повернення західних українських земель до складу Речі Посполитої викликали спротив українського самостійницького підпілля.

* * *

Питання діяльності самооборонних відділів мешканців Західної України у роки Другої світової війни та її вплив на українсько-польське протистояння є складним та недостатньо дослідженим. Слід зауважити, попри існування відділів самооборони і з польського, і з українського боку про останні майже відсутня інформація, а у історичних студіях дослідники зосереджуються на впливі польської самооборони на хід українсько-польського протистояння.

З українського погляду важливими слід вважати такі тези:

– з весни 1943 р. самооборона польського населення почала діяти як ключова ланка структури АК і делегатури уряду на край;

– польська самооборона активно протистояла загонам УПА і була залучена до реалізації операції «Буря»;

– завдання Волинського округу АК (а відповідно і самооборони) полягало у здійсненні диверсійних акцій на території Волині та намаганні продемонструвати перед Червоною Армією суверенні права польського уряду на ці терени[83].

Визначальними позиціями для оцінки діяльності самооборони польськими істориками слід вважати наступні тези, висловлені Міхалом Кліімецьким:

– польська самооборона діяла на землях, що належали до Речіпосполитої, кордони якої, у тому числі й східні, мали міжнародне визнання;

– польська самооборона виникла через масові акти терору українського збройного підпілля, а також українських легальних і напівлегальних мілітарних організацій, толерованих німецькими окупаційними владами;

– польська самооборона виникла спонтанно і користувалася допомогою польського цивільного й збройного підпілля (представники уряду та Армії Крайової);

– завданням польської самооборони була охорона життя та майна членів польської громадськості;

Ільюшин // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 57–58.

[82] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України; Київ. славіст. ун-т, 2003. – С. 160–165; *Ільюшин І.* Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій в середині країни до українського питання в роки Другої світової війни / Ігор Ільюшин // Україна – Польща: важкі питання. Т. 10: Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. – Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 138.

[83] *Житар П. І.* Польська самооборона і підпілля на Волині у 1943 – 1944 рр. / П. І. Житар // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Ч. 11. Серія: Історичні науки. – Луцьк, 2001. – С.84.

– учасники польської самооборони не прагнули до наживи;

– польська самооборона не воювала з українським незалежницьким рухом, виступаючи передовсім як сторона пасивна у конфлікті, викликаному українським політичним і військовим підпіллям[84].

При цьому історики підкреслюють, що створення польської і української самооборони в 1941-1944 рр. було процесом стихійним, і лише вони масово утворювалися на Волині та Східній Галичині, прослідковується вплив ОУН і УПА та Армії Крайової[85]. М. Сивіцький відкидає, ґрунтуючись на результатах польських досліджень, твердження про створення польського збройного підпілля задля оборони від українських нападів, оскільки структури Союзу Збройної Боротьби (ZWZ) у Галичині та на Волині були сформовані вже з початком Другої світової війни – наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. Як стверджує дослідник на жовтень 1942 р. підконтрольні ZWZ збройні та самооборонні відділи склали 4 тис. осіб лише на Волині[86].

Якщо визначити ці події в часі, то на думку дослідників (В. Філяр[87], П. Житар[88]) можна виділити два періоди: перший – до червня 1943 р., коли це був масовий, але стихійний рух створення відділів самооборони; другий – з липня 1943 р., коли створювалися сильні бази самооборони, які об'єднували населення кількох або й кільканадцяти сіл чи колоній і до організації яких долучалося командування Волинського округу АК. Можна твердити, що саме з червня 1943 р. з одного боку створювалися міцні бази («пляцувки»), а з другого – діяли рухливі партизанські відділи, які співпрацювали з базами[89].

---

[84] *Клімецький М.* Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Мавлопольщі під час Другої світової війни / Міхал Клімецький // Україна – Польща: важкі питання: матеріали III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20-22 травня 1998 р. – Т. 3 / Відп. ред. Микола Кучерепа. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. – С. 58–59.

[85] *Кондратюк К.* Дискусія / Костянтин Кондратюк // Україна – Польща: важкі питання: матеріали III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20-22 травня 1998 р. – Т. 3 / Відп. ред. Микола Кучерепа. - Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. - С. 109.

[86] *Сивіцький М.* Історія українсько-польських конфліктів. – Т.2 / пер. з пол. Є.Петренка / Микола Сивіцький. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С. 10–11.

[87] *Бакуняк Е.* Дискусія / Едмунд Бакуняк читає підготовлений Владиславом Філяром текст // Україна – Польща: важкі питання: матеріали III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20-22 травня 1998 р. – Т. 3 / Відп. ред. Микола Кучерепа. – Варшава: Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. – С. 111.

[88] *Житар П. І.* Польська самооборона і підпілля на Волині у 1943–1944 рр. / П. І. Житар // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. Ч.11. – Луцьк, 2001. – С. 79.

[89] Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Tom 3: kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976. – P. 127.

Адам Перетятковіч у своїй книзі «Польська самооборона в околицях Луцька»[90] порахував, що 1943 р. лише на Волині діяло від 250 до 300 пляцувок самооборони. За його даними ситуація з польською самообороною виглядала наступним чином.

Таблиця 3.1.

ПЛЯЦУВКИ САМООБОРОНИ (за даними А.Перетятковіча)[91]

Повіт	*Група*												
	A	B	C	D	Suma A-D	E	F	G	Suma E-G	H	K	M	L
Луцьк / Łuck	35	8	9	7	59	1	2	1	4	11	1	4	Łuna Remus Koło Szpada
Володимир/ Włodzimierz	1	22			23	4		14	18	6	3	2	Piotruś
Костопіль / Kostopol	11	6	12	7	36	4	1	2	7		14	1	Wujek
Ковель / Kowel	10	7	5	2	24	2			2	12		3	Jastrząb Kania Sokół Znicz
Горохів / Horochów		9	4	8	21	2		12	14	4		1	Wojtek, Tadzio
Сарну / Sarny	16		3	3	22		1		1	9	1	1	Strzemię
Любомль / Luboml		10	3	3	16			4	4	1		1	Kord Mały
Кременець/ Krzemieniec	4		3	8	15	5			5	7		1	
Дубно / Dubno	7		10		17	1		1	2	2		1	Jurgielewiczów Zagiew Cwik
Рівне / Równe	4		3		7					3	1	3	Ryszard Dzik
Здолбунів Zdołbunów	3				3	1	1		2	1	2	1	Gzyms
Всього	91	62	52	38	243	20	5	34	59	56	22	19	

Групами кваліфікаційними є наступні: A — пляцувки, які проіснували аж до приходу радянських військ у 1944 р.; B — пляцувки, що проіснували до кінця німецької окупації у 1944 р.; C — пляцувки, що в боротьбі змогли евакуювати мешканців свого населеного пункту; D — пляцувки, які евакуювали мешканців перед очікуваним нападом; E — пляцувки розбиті у битві,

[90] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – S.26-27.

[91] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – S.26.

мешканці села були вимордовані; F — пляцувки заскочені нападом, що вчинили спротив сподіваючись на допомогу; G — пляцувки заскочені нападом, які не вчинили спротиву, а мешканці вимордувані; H — пляцувки, що існували, але немає про них інформації; K — пляцувки, які найімовірніше існували у специфікованих селах; M — міські пляцувки АК; L — льотничі відділи організовані інспекторатом АК.

Варто зазначити, що історики стикаються з проблемами в методиці підрахунків, у визначенні критеріїв: де була справді укріплена база (пляцувка), а де просто відділ сільської самооборони[92]. Владислав Філяр і Анджей Сова подають, що на Волині повстало близько 100 баз і осередків самооборони. Окрім того, Анджей Сова також пише, що на момент вступу на ці терени радянських військ було 60 самооборонних осередків[93].

На думку дослідників (В. і Е.Сємашко[94]) до найбільших баз самооборони на Волині належали:

– у Дубенському повіті: Панська Долина (пол. Pańska Dolina);

– у Горохівському повіті: Затурці (пол. Zaturce);

– у Костопільському повіті: Стара Гута, Гута Степанська-Вирка (пол. Huta Stara, Huta Stepańska-Wyrka);

– у Ковельському повіті: Засмики, Діброва (пол. Zasmyki, Dąbrowa);

– у Кременецькому повіті: Дедеркали, Рибче (пол. Dederkały, Rybcza);

– у Любомльському повіті: Ягодин-Римачі (пол. Jagodzin-Rymacze);

– у Луцькому повіті: Перебріддя, Антонівка Шепельська, Рожище (пол. Przebraże, Antonówka Szepelska, Rożyszcze);

– у Сарненському повіті: Антонівка (пол. Antonywka);

– у Володимирському повіті: Білин, (пол. Bielin-Spaszczyzna, Andresówka);

– у Здолбунівському повіті: Вітольдівка, Острiг над Горинем (пол. Witoldówka, Ostróg n. Horyniem)

Серед численних містечок, сіл, колоній, де зафіксовано існування відділів самооборони на особливу увагу заслуговує село Гайове (Ківерцівський район, Волинська область). Історикам воно відоме під декількома вживаними назвами: українськими — Перебріддя, Преображе (від російського — Прeображенскоє за Російської імперії); польськими Пшебраже (Przebraże), Пшебродз (Przebrodź). Для поляків воно стало «символом переможної боротьби за збереження польської людності на Волині»[95], а для українців — символом смерті[96].

---

[92] *Стрілка Р.* Польська самооборона й українці на Волині в 1942-1943 роках / Роман Стрілка // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 77-78.

[93] *Sowa A.L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947: Zarys problematyki / A. L. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S.187.

[94] *Siemaszko W.* Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944 / W Siemaszko, E Siemaszko // Na Rubieży. – 1999. – Nr 4. – S. 18.

[95] *Filar W.* Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. - Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – S.110

[96] *Данилюк В.* Смерть називається "Пшебраже" / Володимир Данилюк // Волинь. – Луцьк, 1995. – 27 квіт. (№ 47). – С. 2

У польських джерелах можна зустріти твердження, що Пшебраже не було пов'язаним ні з комуністичним, ні з аківським рухом, а стало першим етапом автентичної самоорганізації простих людей[97]. Однак, навряд чи це відповідає дійсності. Адже, за короткий час під наглядом кадрових офіцерів колишнього польського війська Пшебраже перетворилося в пункт з глибоко ешелонованою обороною, довжелезною павутиною окопів, рядами колючого дроту і навіть мінними полями. А що стосується ідеологічних настанов, то їх чудово демонструє штандарт із написом «Nie damy ziemi, skąd nasz ród!».

З певністю можна ствердити лише одне – у Пшебражі згромадилася значна кількість поляків. Цифри називають різні: 10 тис. (В. Сергійчук[98]), 10, 5 тис. (В. і Е. Сємашки[99]), 12 тис. (В. Філяр [100]), понад 20 тис. (Г. Цибульський, Ю. Собесяк). За будь-яких обставин усіх цих людей потрібно було розмістити, нагодувати, підтримувати належний порядок.

Комендантом самооборони став підофіцер Генрик Цибульський, цивільним комендантом був призначений Людвіг Маліновський, який репрезентував інтереси поляків і перед німецькою владою. Проблема співпраці баз самооборони з німецькою окупаційною владою є гострою в історіографії. Деякі автори посилаються на радянські документи, де їх кваліфіковано як «польсько-німецькі збройні групи «пляцувки»[101].

Власне останнє потребує більш детального уточнення. Згідно даних польських джерел[102] саме від німців самооборона Пшебража отримала чималу кількість зброї (щонайменше три вози, переповнені зброєю). Саме за співпрацю з німцями Людвіга Маліновського 22 березня 1944 р. було заарештовано і звинувачено за статтею 54-1-а КК УРСР. Однак, на відміну від тисяч інших, у нього знайшовся покровитель – Юзеф Собєсяк (командир бригади «Грюнвальд» Армії Людової), який поклопотав за свого співплемінника і той до 4 травня 1944 р. зник з Волині[103].

Тут же слід згадати й про інший факт – на сході від пляцувки у к.Германівка було розташування червоних партизан М. Прокоп'юка. З ними

---

[97] *Załuski Z.* Wstęp / Zbigniew Załuski// Sobiesiak J. Przebraże: [Powieść]. – Wyd. I. - Warszawa: Wydawn. Min. Obrony Nar., 1969. – S. 14

[98] *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 490

[99] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1-2 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – S. 651

[100] *Filar W.* Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. - Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – S. 66

[101] *Шаповал Ю.* Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943-1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України / Юрій Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 198.

[102] *Cybulski H.* Czerwone noce / Henryk Cybulski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 377 s.

[103] *Данилюк В.* Смерть називається "Пшебраже" / Володимир Данилюк // Волинь. - Луцьк, 1995. – 27 квіт. (№ 47). – С. 2.

пшебражани теж співпрацювали. Про це, зокрема, свідчив Олексій Федоров: «Військова рада продовжувалася. Хоменко висловив ділову думку, що не завадило б спробувати прилучити до виступу поляків з Пшебраже, хоч і сумнівався, чи погодяться вони... Все ж вирішили зв'язатися з Пшебраже. Послані туди гінці привезли надвечір на хутір командира самооборонців... Розмова... була довгою і важкою. Кінець кінцем поляка вдалося переконати в необхідності спільного виступу... Якщо знадобиться, поляки будуть брати участь в операції...»[104].

Щоб уникнути найменшого опору мешканців навколишніх сіл, було застосовано не лише залякування, але й просто безпричинні вбивства. Серед вилазок членів «самооборони» Пшебража назвемо на Омельно, Журавичі, Словатичі, Четвертню. За свідченнями самого коменданта пляцувки число убитих в околицях доходить до кількох сотень осіб[105]. Російська дослідниця Олена Яковлєва навіть твердить, що метою нападів поляків із Пшебража на навколишні українські села була не стільки помста, скільки забезпечення харчами, які, очевидно, й відбирали в українських селян[106]. Постачання харчів, які виготовляли з награбованої худоби і в обмін на які отримували медикаменти та зброю було й елементом співпраці пшебражан з німецькими та червонопартизанськими структурами [107].

Як свідчать очевидці, цей своєрідний «укріпрайон» безуспішно намагалися подолати вояки УПА. Найпотужнішою відплатною акцією за убивства та грабунки слід вважати акцію, організовану у серпні 1943 р. Підрозділи повстанців разом із місцевими селянами у кількості не більше 1,5 тис. зіткнулися з об'єднаними польськими (відділ самооборони Пшебраже й відділ АК підпоручника Яна Рерутки („Drzazga") та радянськими силами (відділ полковника Миколи Прокоп'юка). Очевидно, що сили були нерівні і значна частина українців була просто холоднокровно розстріляна з кулеметів та автоматів[108]. Як стверджують польські ж автори тоді українські втрати склали близько 400 забитих і багато поранених[109].

Наприкінці 1943 р. у Перебрідді нараховувалося принаймні кількасот озброєних осіб. Поляки перебували у своєму «бастіоні» до січня 1944 року. У січні 1944 р. їх частина вступила до 27 дивізії Армії крайової, а інші були роззброєні радянським військом.

---

[104] *Федоров О.* Остання зима: (Партизанський рух на Волині взимку 1943-1944 рр.) / О. Ф. Федоров; пер. з рос. А. Шиян. - Київ: Політвидав України, 1982. - 328 с.

[105] *Cybulski H.* Czerwone noce / Henryk Cybulski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – S. 224-259.

[106] *Яковлева Е. В.* Польша против СССР 1939 – 1950 гг. / Елена Яковлева. – М.: Вече, 2007. – С. 223.

[107] *Cybulski H.* Czerwone noce. / Henryk Cybulski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – S. 265.

[108] *Пущук І.А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 54-55.

[109] *Filar W.* Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. - Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – S. 96.

Наостанок слід згадати про цвинтар, відкриття якого тривалий час домагалася польська сторона[110] і який врешті-решт став одним із місць вшанування жертв українсько-польського протистояння у 2003 р.[111]. За даними українських дослідників на римо-католицькому кладовищі у с. Гайове поховано переважно нечисленні жертви боїв із вояками УПА та, головно, потерпілі від епідемії, що охопила Пшебраже. Тому навряд чи є виправданою голосна назва «військового цвинтаря», хоча вона й була узгоджена з українською владою та підтверджена вітчизняними науковцями[112].

* * *

Ми можемо твердити, що українсько-польські стосунки у роки Другої світової війни визначали й спроби залагодити конфлікт, а не лише збройні сутички. У сучасній історіографії прийнято виділяти декілька етапів у перемовинах між українською і польською сторонами з метою окреслити кордони майбутніх державних утворень. Згідно з даними Р. Тожецького, двосторонні переговори провадили навесні та восени 1942 р., на початку 1943 р. і від серпня 1943 р. до лютого–березня 1944 р. Дослідник вважав, що на створенні українсько-польської комісії для опрацювання юридичного статусу територій з національно мішаним населенням наполягав митрополит Андрей Шептицький та його найближче оточення.

Дослідники звертають увагу, що на початку липня 1943 р. робилися спроби налагодити контакти між ОУН(б) та Делегатурою польського уряду на Волині. Перші перемовини датують 7 липня 1943 р. (відбувалися у районі Свинаринського лісу), а наступна зустріч була запланована на 10 липня 1943 р. Польські дослідники Ю. Туровський[113] і В. Сємашко[114], Януш Ґмітрук[115],

---

[110] *Романюк Н.* Відкриття польського військового цвинтаря в Гайовому відкладається / Ніна Романюк // Україна молода. – 1998. – 24 верес. (№183). – С.4; *Данилюк В.* Польський консул з чим приїхав, з тим і поїхав... / Володимир Данилюк // Вічє. - 1998. – 17 верес. (№38). – С.4; *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / Andrzej Żupański. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – S. 133-135.

[111] *Potkaj T.* Krzyże z Przebraża // Tygodnik Powszechny. – 2003. – 1 czerwca (Nr.22). – S. 1.

[112] Коментар заступника голови облдержадміністрації Петра Онищука до питання про облаштування польського військового кладовища у с.Гайове Ківерцівського району // Вічє. – 2001. – 15 листопада (№46). – С. 6.

[113] *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / Józef Turowski. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1990. – S. 58.

[114] *Turowski J.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac. Józef Turowski i Władysław Siemaszko. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce : Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. – S. 58.

[115] *Gmitruk J.* Zygmunt Rumel: żołnierz nieznany / Janusz Gmitruk ; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2009. – S. 50-51.

Божена Горська[116], Ґжеґож Мотика[117], Фелікс Будзіш[118] стверджують, що польських представників Зиґмунда Румеля («Krzysztof Poręba»), Кшиштофа Маркєвича («Czort») та їх візника Вітольда Добровольського вбили поблизу м. Ковеля у с. Кустичах[119]. Відповідальність за цей злочин покладено на українців, хоча в історіографії висловлюють з цього приводу й інші версії. По-перше, вони могли бути жертвами радянських партизанів, які таким чином прагнули зірвати порозуміння між самостійницькими рухами двох народів. По-друге, їх могли знищити і власні польські підпільні структури, оскільки вони не були зацікавлені в успішному проведенні перемовин і планували атаки на українські повстанські бази та ліквідацію українських політичних і військових діячів на Волині[120].

Михайло Савчин зауважує, що безуспішність переговорів послаблювала позиції обох сторін, одночасно сприяючи наступу тоталітарних сил, що закінчився антипольськими акціями на західноукраїнських землях та операцією «Вісла»[121]. Адже, підтримуючи ворожнечу, провокуючи і поглиблюючи її, вони намагалися нейтралізувати, виснажити визвольну боротьбу обох народів, руками останніх винищувати один одного, тримати їх в атмосфері страху,

---

[116] *Gorska B.* Krzemieńczanin / Bożena Gorska. – Warszawa : Muzeum Niepodległości, 2008. – S. 121.

[117] *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. – Warszawa : RYTM, 2006. – S. 326–327.

[118] *Budzisz F.* Zygmunt Jan Rumel – żołnierz, poeta, syn osadnika [Електронний ресурс] / Feliks Budzisz // Kresowe Stanice. – 2007. – Nr 1 (luty). – S. 10. – Режим доступу : http://www.osadnicy.org/rumel36.pdf

[119] Показово, з якими емоціями описує ці події кс. Т. Ісакович-Залеський: «10 липня, у переддень "кривавої неділі", що започаткувала геноцид на Волині, керівники бандерівців постановили не лише "горілкою", але й варварським видовищем додати натхнення молодчикам, що шикувалися до різні, а водночас призвичаїти їх до розливу крові і жорстокості. Побитих, але ще живих, польських офіцерів розіп'яли на майдані у селі Кусницті, а згодом розірвали кіньми» (*Isa*kowicz-Zaleski T. (ks.). Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko. – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 88; Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S. 28).

[120] Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 151–152; *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 444.

[121] *Савчин М.* Політика ОУН–УПА щодо українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки / Михайло Савчин // Дрогобицький краєзнавчий збірник : наук. вид. іст. ф-ту Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / відп. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич : Вимір, 2000. – Вип. IV. – С. 241.

підозри, взаємної ненависті й покори, реалізовуючи класичне гасло «розділяй і володарюй»[122].

Аналіз викладу причин, що унеможливили українсько-польське порозуміння, на підставі поглядів Ришарда Тожецького[123], Романа Дрозда[124], Романа Кутового[125] дає змогу узагальнити їх наступним чином. По-перше, обидві сторони стояли на протилежних позиціях щодо східних теренів Другої Речіпосполитої. Учасники конфлікту мали різні, а щодо західноукраїнських теренів – взаємовиключні політичні цілі (кого вважати ворогом або союзником, відбудова своїх держав і т. д.) і, відповідно, здійснювали різні практичні кроки (колаборація, міжнаціональне протистояння). По-друге, переважно негативний досвід співжиття і негативний баланс досвіду новітньої історії постійно підживлювали взаємні шовіністичні настрої та негативні стереотипи у свідомості українського й польського суспільств. По-третє, несприятливі реалії, у яких обидва народи були не самостійними суб'єктами, а об'єктами німецької політики і змушені були боротися за виживання. При цьому польські політичні кола трактували українців як об'єкт, а не суб'єкт національної політики. По-четверте, слабкий голос у великій міжнародній політиці (кордони Польщі та її долю визначав не її уряд, українців же взагалі не чули) зменшував можливості політичних комбінацій, постійно змушував оглядатися на «велику трійку». По-п'яте, обидві сторони переоцінювали власні сили і можливості. Великодержавні погляди польських політиків, брак політичного реалізму з польської сторони в українському питанні з одного боку та ідеологія інтегрального націоналізму з другого цементували догматизм політичного характеру. По-шосте, взаємне небажання порозумітися і взаємні звинувачення у здійсненні вбивств українцями поляків і, навпаки, поляками українців.

Слід, однак, звернути увагу на тезу, яку висловив Ігор Ільюшин, що, незважаючи на непримиримість підходів української і польської сторін до вирішення територіальної суперечки, серед української і польської верхівок було чимало діячів, які прагнули до налагодження співпраці та створення в перспективі єдиного фронту боротьби[126]. При цьому, як слушно зауважують

---

[122] *Трофимович В.* Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 258.

[123] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 108, 148–153, 221.

[124] *Drozd R.* Stanowisko polskiego podziemia prolondyńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 / Roman Drozd // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–26 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 272.

[125] *Кутовий Р. С.* Політика ОУН(Б) щодо польського населення Волині в роки німецько-радянської війни / Р. С. Кутовий // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 22. – С. 102.

[126] *Ільюшин І.* Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння в 1940–1941 рр. / Ігор Ільюшин // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / редкол.:

дослідники, представники і польського, і українського підпілля шляхів порозуміння шукали на ґрунті об'єднання проти спільного ворога — Радянського Союзу[127].

Отже, можна вважати, що одним з важливих складників розгортання українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях (а для поляків — «східних кресах») стало різне бачення майбутнього цих теренів. Українці, як зауважує Тарас Гунчак, були без останку віддані справі здобуття повного суверенітету усіх українських етнографічних територій, позаяк поляки наполягали на принципі status quo ante bellum, тобто становищі, що існувало до війни[128]. Водночас деякі історики (Є. Пастернак[129], В. Трофимович[130]) висловлюють припущення, що спроби порозуміння між українцями і поляками спаралізувала німецька агентура у польському підпіллі.

Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5 : Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. У 2 ч. Ч. 2. – С. 104–105.

[127] *Гонтар Т.* Спроби порозуміння між українським та польським підпіллям у 1943–1946 роках / Тетяна Гонтар // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / редкол. : Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 6–7. – С. 150.

[128] *Гунчак Т.* Поляки і українці під час Другої світової війни / Тарас Гунчак // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). У 2 ч. Ч. 1 / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова) ; відп. ред. Ю. А. Пінчук]. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С. 335; *Гунчак Т.* Втрачена можливість: Поляки та українці під час Другої світової війни / Тарас Гунчак // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 352

[129] *Пастернак Є. Л.* Нарис історії Холмщини та Підляшшя: (новіші часи) / Євген Пастернак ; Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег ; Торонто, 1968. – С. 275.

[130] *Трофимович В.* Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 / Володимир Трофимович // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 192.

3.3. СТАВЛЕННЯ ЦЕРКВИ ДО ЗБРОЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ

Перш ніж говорити про протистояння між українцями та поляками у роки Другої світової війни і дії церкви у цих складних умовах слід зазначити одну важливу обставину. Негативне налаштування щодо греко-католицької церкви формувалося у суспільній опінії впродовж багатьох десятиліть. У численних працях, виданих до 1989 р. у Польщі та до 1991 р. в Україні, її вірних звинувачували у колаборації з гітлерівцями, боротьбі у рядах підпілля і водночас закликах до винищення поляків та євреїв (при цьому ці звинувачення стосувалися й ієрархів церкви). У сучасній історіографії частина цих звинувачень була піддана критиці, але це не означає, що в працях українських та польських авторів не можна зустріти посилань на Едварда Пруса[131] або Сергія Даниленка[132] чи категоричні твердження, що греко-католицька церква прагнула до загострення українсько-польських стосунків[133].

У сучасній польській історичній літературі ми маємо наступні дані щодо жертв серед духовенства та чернецтва по воєводствах.

Таблиця 3.2.[134]

Втрати духовенства у воєводствах, охоплених українсько-польським протистоянням у роки Другої світової війни

РИМО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО:	ВСЬОГО	СВЯЩЕ-НИКИ	ЗАКОН.	КЛІ-РИКИ	СЕСТРИ ЗАКОН.	ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО
Люблінське	17(14+3)+1?	14	1	1	1	

[131] *Prus E.* Patriarcha galicyjski : rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim metropolicie grekokatolickim (1865-1944) / Edward Prus. - Wrocław : "Nortom", 1999. - 285, [1] s. : 1 il.; Prus E. Władyka Świętojurski / Edward Prus. - Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. - 35, [1] s., [8] s. tabl. : fot.

[132] *Даниленко С.Т.* Дорогою ганьби і зради : історична хроніка / С.Т.Даниленко. – Вид. 2-е, доп. - К.: Наукова думка, 1972. – 340 с.: іл.

[133] *Filar W.* «Burza» na Wołyniu : z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej : studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. - Warszawa : "Rytm" ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 1997. – S.16; *Filar W.* «Burza» na Wołyniu : dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej : studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. - Wyd. 2. popr i uzup. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza Rytm, 2010. – S. 25

[134] *Jankiewicz L.* Lista duchownych i prawosławnych zamordowanych przez nacjonalistów ukraińskich lub przy ich współudziale / prof. dr hab. Leszek S. Jankiewicz // Ludobójstwo OUN-UPA na Kresach Południowo-Wschodnich : Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej : materiały z konferencji naukowej odbytej 2 czerwca 2012 r. podczas IX Dnia Kultury Kresowej / [red. tomu Witold Listowski]. - Kędzierzyn-Koźle : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział, 2012. – S. 140.

Львівське	43(22+21)+1?	36	2	1	4	6
Поліське	11 (8+3)	6	3	-	2	2
Станіславське	44 (31+13)	29	1	1	13	7
Тернопільське	58(52+6)+1?	44	4	1	9	8+1?
Волинське	23(17+6)+2?	19	4	-	-	3+1?
Разом	196(144+52)+5?	148	15	4	29	26+2?

Наведені цифри щодо римо-католицького духовенства ілюструє наступна діаграма

Діаграма 3.1.[135]

Згідно даних польської історіографії на теренах луцької дієцезії жертвами українських націоналістів стало 21 ксьондзів: Александрович Юзеф (Aleksandrowicz Jyzef), Баран Кароль (Baran Karol), Будкєвіч Ян (Budkiewicz Jan), Цімінський Єжи (Cimiński Jerzy Jan), Добжанський Станіслав (Dobrzański Stanisław), Фіялковський Станіслав (Fijałkowski Stanisław), Ґлечман Юзеф Каміл (Gleczman Jozef Kamil), Ґжесіяк Станіслав (Grzesiak Stanisław), Гармата Юзеф (Harmata Jyzef br. TChr), Єдлінські Францішек (Jedliński Franciszek Honorat OFMCap), Котвіцький Ян (Kotwicki Jan), Ковальський Вітольд (Kowalski Witold), Ласонь Кипріян (Lasoń Cyprian br.OCD), Маєвський Вацлав (Majewski Wacław), Шавловський Болеслав (Szawłowski Bolesław),

[135] За даними: *Popek L.* Losy księży rzymskokatolickich na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944 / Leon Popek // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003. – S.78.

Щербіцький Ієронім (Szczerbicki Hieronim), Шостак Юзеф (Szostak Józef), Turzański Konstanty, Валчак Пьотр (Walczak Piotr), Вродарчик Людвік (Wrodarczyk Ludwik OMI), Завадський Стефан (Zawadzki Stefan)[136]. Водночас, згідно деяких досліджень, на Волині від рук польських військових формувань та банд загинуло щонайменше 20 православних отців, на Холмщині та Замойщині – кілька десятків священиків, а на теренах Галичини у 1944 р. замордовано за різних обставин 11 греко-католицьких парохів[137].

Показово, що латинське (католицьке) і греко-католицьке духовенство, як вищі ієрархи так і рядові священнослужителі, репрезентували відмінну позицію у існуючому українсько-польському конфлікті.

Польська сторона оскаржує позицію представників української церкви у тій непростій ситуації. Так, зокрема, говориться про факти антипольської агітації (напр., с.Деражне Костопільського пов.), заохочування до вбивств поляків (напр., с.Твердиня) і поширення листівок відповідного змісту (напр., у районі Підкаменя). Зустрічається опис подібних подій і в Почаївській Лаврі[138].

Чи не найбільш контраверсійними та вражаючими є твердження про освячення у низці церков знарядь злочину (ножі, сокири, вили і т.д.). У більшості випадків посилаючись на працю В. і Е.Семашків такі твердження можна зустріти у матеріалах Владислава Дем'янчука[139], Юзефа Марецького[140], Мечислава Самборського[141]. Конкретними місцями, де відбувалися такі обряди називають Борову, Твердині, Полапи, Пустомити, Садову, Седлища і т.д.[142].

---

[136] *Dębowska M.* Duchowieństwo diecezji łuckiej : ofiary wojny i represji okupantów 1939-1945 / Maria Dębowska, Leon Popek. - Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2010. – S.23.

[137] *Hałagida I.* Losy ukraińskiego duchowieństwa prawosławnego i greckokatolickiego w czasie konfliktu polko-ukraińskiego w latach 1943-1944 (szkic zagadnienia) / Igor Hałagida // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa: IPN, 2003. – S.88,90.

[138] *Jasiński F.* Kronika losy Polaków parafii Kąty powiatu krzemienieckiego województwa wołyńskiego w latach 1939–1945 / Feliks Jasinski. – wyd. 2. – Biały Dunajec-Jstróg : Wołanie z Wołynia, 2012. – S. 45.

[139] *Dziemiańczuk W.* Wybaczyć nie znaczy zapomnieć / Władysław Dziemiańczuk. – Toronto: Związek Ziem Wschodnich RP, 1996. – S.62.

[140] *Marecki J.* Kościół katolicki wobec ludobójstwa na wschodnich kresach II Rzeczypospolitej. Zarys problematyki / ks. prof. Józef Marecki // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 80.

[141] *Samborski M.* Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drugiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD / Mieczysław Symborski // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S.185.

[142] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1-2 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa :

Показово, що у цьому злочині оскаржено і батька провідника ОУН Андрія Бандеру[143]. Водночас, такі польські дослідники як Анджей Сова[144], Станіслав Стемпєнь[145] вважають такі твердження мало правдоподібними оскільки жоден з тих, хто згадує про такі випадки не був наочним свідком подібних «упирських містерій», а подібні образи могли постати з «Гайдамаків» Тараса Шевченка чи «Срібного сну Соломії» Юліуша Словацького.

В українській історіографії можна прослідкувати заперечення масової участі священиків у антипольських акціях. Натомість увага звертається на участь греко-католицького духовенства у похованні римо-католицького кліру та польського населення, яке загинуло в антипольських акціях, на факти порятунку поляків українськими священиками[146].

Важливим питанням для вчених-істориків є проблема стосунків греко-католицької церкви і українського підпілля. Тим паче, що саме ці дві сили (бандерівський рух і католицько-консервативне угрупування), на думку сучасників (зокрема, генерала С. Ровецького) були центрами впливу на українську спільноту Генерал-губернаторства.

Окреме місце у дискусії навколо становища церкви у часі українсько-польського протистояння займає позиція власне митрополита Андрея Шептицького. Адже на думку деяких авторів злочин обтяжує обидві церкви (греко-католицьку і православну) і їх керівників особисто[147]. Серед іншого ієрархові греко-католицької церкви закидають наступні звинувачення:

– діяльність на шкоду польської держави;

– підтримка українського націоналізму;

– підтримка агресії III Рейху (серед іншого молитви у церквах за успіх німецьких військ і подячний лист Адольфу Гітлерові);

– брак спротиву діям, що чинили значною мірою вірні греко-католицької метрополії у Львові, які поділяли ідеологію Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії;

Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. –S. 170, 276, 399, 528, 245, 643, 717, 528, 757, 764, 781, 255.

[143] *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. – Wrocław : «Atla 2»: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów "Na Rubieży", [2008]. – S. 218.

[144] *Sowa A.L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947: Zarys problematyki. / A.L.Sowa. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 209.

[145] *Stępień S.* „Splamieni winą – oczyszczeni cnotą" (w związku z publikacją: Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Studia i materiały, t.12, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2007, ss.223, ISBN 978-83-60464-61-8) / Stanisław Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – Nr.13. – S.290.

[146] *Поїздник І.* «Оунівські яничари» чи «кандидати на престоли» / І.Поїздник // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. редактор В.А.Смолій. НАН України. Інститут історії України. – Вип.11. – К., 2008. – С.295, 296.

[147] *Śladewska M.* Hierarchowie wobec zbrodni ludobójstwa / Monika Śladewska // Przegląd. – 2008. – Nr.22. – S. 40.

– брак реакції на активну участь деяких представників греко-католицького духовенства у злочинних діях ОУН-УПА;

– згода на делегування духівників до 14 дивізії СС «Галичина»;

– згода на урочисту інавгурацію діяльності тієї ж дивізії на катедрі св. Юра у Львові (28 березня 1943 р. службу здійснив Йосип Сліпий, а проповідь виголосив Василь Лаба)[148].

Підставою для з'ясування позиції митрополита щодо українсько-польського протистояння в історіографії головно є його кореспонденція з римсько-католицьким ординаріушем львівської дієцезії Б.Твардовським (вона є опублікована, наприклад, у часописах „Przegląd Wschodni"[149] та „Na Rubieży"[150]). Оцінка її репрезентантами двох національних історіографій нині виявляється неоднозначною, оскільки сам Андрей Шептицький намагався полемізувати з архибіскупом, підкреслюючи, що не можна покладати провину за вбивства поляків на весь український народ, і одночасно подавав факти кривавих відплат на українському населенні.

Окрім того тут додається, як слушно зауважує Інна Поїздник, загальне сприйняття особи ієрарха греко-католицької церкви польською спільнотою. Поляки не могли зрозуміти, як людина, яка народилася у польській родині, може підтримувати прагнення українців – для польської сторони сепаратистські. Водночас, частина українського суспільства також нагадувала митрополиту його походження, головно тоді, коли йшлося про українсько-польські відносини, наприклад антипольські акції[151].

По-різному тлумачать послання «Не убий»[152] та пастирський лист до духовенства та вірних[153]. Тут варто згадати яку оцінку цей документ отримав по їх появі. Так, зокрема, «Інформаційний бюлетень» Армії Крайової від 26 серпня 1943 р. писав що, незважаючи на те, що пастирський лист митрополита Шептицького від 10 серпня 1943 р. не називає виразно факту знищення поляків українцями – однак містить сильне засудження таких методів боротьби, як вбивство людей або знищення їх цілого пожитку та вказує на негативні наслідки, які мають подібні дії для українського народу[154].

---

[148] Metropolita Andrzej Szeptycki nie zasługuje na hołdy: List otwarty // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2009. – Nr. 4(104). – październik-grudzień. – S.64.

[149] *Wołczański J.* Korespondercja arcybiskupa Bolesława Twardowskiego z arcybiskupem Andrzejem Szeptyckim w latach 1943-1944 / ks. Józef Wołczański // Przegląd Wschodni. - 1992/3. – T.II, z.2 (6). – S.465-484.

[150] *Selwa J.* Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego / Jan Selwa // Na Rubieży. – 1994. – Nr. 2(8).

[151] *Pojizdnyk I.* Ukraiński Kościół Greckokatolicki wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1946 / Inna Pojizdnyk // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2007. – Nr.1 (11). – S.154.

[152] *Шептицький А.* Із Послання «Не убий» (21 листопада 1942 року) / митрополит Андрей Шептицький // Ї. – 2003. – Ч. 28. – С. 331–333.

[153] *Шептицький А.* Пастирський лист до дкховенства та вірних (10 серпня 1943 року) / митрополит Андрей Шептицький // Ї. – 2003. – Ч. 28. – С. 18–23.

[154] Biuletyn Informacyjny Armii Krajowej. – 1943. – 26 sierpnia (Nr 34). Cit. za: Żurek S. Ludobójstwą ciąg dalszy – sierpień 1943 (cz. II) // Tylko Polska. – 2003. – 14.08-27.08 (nr 33-34). – S.5.

Сучасний дослідник Гжеґож Мотика, спираючись на листування двох ієрархів та послання до мирян, теж доходить до висновку, що митрополит засуджував як керівництво, так і бійців ОУН (б) за насильство як метод боротьби, що викликало серед них відповідну негативну реакцію. Водночас він звертає увагу на те, що митрополит Андрей Шептицький, розуміючи, що одностороннє засудження насильства може бути використане у поборюванні українських прагнень до незалежності, прямо не засудив антипольської акції.[155] Тим більше, що, як зауважує В. Осадчий, однозначне засудження подій на Волині та Східній Галичині навряд чи було б почуте, ба більше – спровокувало б терор щодо греко-католицької церкви[156].

Нині іноді з польського боку лунають застереження, що лист був довгим теологічним викладом, якого вірні, переважно люди малоосвічені, не розуміли. До того ж, у ньому не було згадки про мордування євреїв та поляків, а розділ «Вбивство брата-співгромадянина» українські націоналісти та деякі представники духовенства відразу ж витлумачили, що таким братом, якого не можна вбивати, не є єврей чи поляк[157].

Так чи інакше, як твердить Ігор Галагіда, греко-католицькі ієрархи на чолі з митрополитом Андреєм Шептицьким намагалися стримати кровопролиття[158]. Дослідники (наприклад, Владислав Філяр) звертають увагу на те, що позиція екзарха не завжди збігалася з думками рядових священиків і не обов'язково до кінця ними приймалася. Аналізуючи різні моделі поведінки рядових священиків, тогочасну національну та релігійну ситуацію Інна Поїздник доходить висновку про постійних контроль за духовенством з боку всіх політичних сил, представлених у регіоні. За таких обставин важко відмежувати вчинки душпастирів заа власними переконаннями від тих, що були здійснені під жорстким тиском[159].

---

[155] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa: Wydawnictwo literackie, 2011. – S.326.

[156] *Osadczy W.* Kościoły wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – Nr. 1-2 (96 – 97). – styczeń – luty. – S. 73.

[157] *Isakowicz-Zaleski T.* Metropolita i zbrodniarze / ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski // Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / Tadeusz Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – S.54.

[158] *Hałagida I.* Kościół a konflikt polsko-ukraiski w latach czterdziestych XX wieku. Kościoły wschodnie (koreferat) / Igor Hałagida // Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 124.

[159] *Поїздник І.* «Наший» священик : греко-католицьке та римо-католицьке духовенство через призму українсько-польських відносин (1941–1944) / Інна Поїздник // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 3-ї Всеук. наук. конф., м. Київ, 27–28 жовтня 2008 р. / Нахманович В. Р. (відпов. ред.) та ін. – К.: «Зовнішторгвидав України», 2008. – С. 33.

Завершити рефлексії навколо позиції Церкви у військово-політичному конфлікті часів Другої світової війни варто тезою про те, що католицьке, греко-католицьке та православне духовенство розділило долю власних національно-релігійних спільнот, при цьому намагаючись надати долпомогу їм у наскладніші часи.

3.4. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБІГУ КОНФЛІКТУ

Серед низки проблем, які стали ключовими в історіографії українсько-польського міжетнічного конфлікту в роки Другої світової війни слід виокремити питання його початку та поширення. Попри певну його сакраментальність і навіть деяку вульгарність (оскільки воно включає і сакраментальне «Хто ж почав?»), з'ясування усіх обставин, пов'язаних із ходом протистояння, виявилося надзвичайно важливим для кожної з національних історіографій і, водночас стало предметом гострих дискусій. І в українській, і польській історіографії утвердилося певне бачення послідовності подій того часу. Якщо українські вчені схильні вести цей відлік від подій початку Другої світової війни на Холмщині, то для польських істориків таким відправним пунктом у більшості випадків є Волинь. А це, у свою чергу, зумовлює різну інтерпретацію того, що відбувалося між українцями і поляками в роки Другої світової війни.

Чи не вперше офіційне твердження, що «волинську різанину» значною мірою спричинили масові вбивства польськими боївками провідних українських діячів на Холмщині у квітні 1942 р., знаходимо у відомій статті О. Садового (М. Прокопа)[160], яка була написана під час трагічної боротьби між українцями та поляками. В іншому виданні УПА «Інформатор» вказувалося, що під час окупації, особливо в її другій половині, польські елементи розгорнули на Холмщині і Грубешівщині антиукраїнський терор, і лише зорганізований протиудар українських сил самооборони УПА на певний час припинив його[161]. Антипольські акції УПА 1943 р. на Волині як вимушену самооборону у відповідь на антиукраїнський терор польського підпілля, що розпочався 1942 р. на Холмщині та Грубешівщині, тлумачив і Микола Лебедь[162].

Услід за ними Лев Шанковський також стверджував, що перші нищення українських сіл на Холмщині і Підляшші датовані 1941 р., а масові вбивства

---

[160] *Садовий О. (Мирослав Прокоп).* Куди прямують поляки? / О. Садовий (Мирослав Прокоп) // Ідея і чин. – 1944. – № 7. – С. 8–13; Садовий О. Куди прямують поляки? / О. Садовий / Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2 : Бойові дії УПА. – 3-є вид. – Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 1990. – С. 47–57; Садовий О. Куди прямують поляки? / О. Садовий // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 24. – Торонто, 1995. – С. 298–305; *Садовий О.* Куди прямують поляки? / О. С. Садовий // Волинь. – Рівне, 2003. – 1 трав.(№ 18). – С. 7; 9 трав.(№ 19). – С. 6.

[161] *Стояр.* Українські землі за лінією Керсона в огні боротьби. Боротьба за життя і смерть // Інформатор. – 1946 (P.III). – Ч. I–II.

[162] *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її ґенеза, ріс і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України / Микола Лебедь. Репр. вид. – Дрогобич : Відродження, 1993. – С. 100.

провідних українців – уже квітнем 1942 р.[163]. Інший український дослідник, Володимир Косик, аналізуючи події Другої світової війни, зазначає, що винищення українців, жертвами якого стало понад 2 тис. осіб, почалося з 1942 р. на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава та інші райони на захід від річок Буг і Сян)[164].

Досить чітко українську позицію сформулював Орест Субтельний. У своїй відомій праці він констатує, що різанина українців розпочалася раніше, у 1942 р., коли поляки знищили кілька тисяч українських селян у переважно польських районах Холмщини[165]. Подібну думку висловлює польський дослідник Тадеуш Анджей Ольшанський, стверджуючи, що до кровопролиття між поляками та українцями дійшло ще восени 1941 р., коли народовські боївки ліквідували в Генерал-губернаторстві українських діячів, а на Холмщині з осені доходило до сутичок і вбивств, жертвами яких стало близько 400 українців[166].

На думку Ярослава Дашкевича, оригінальні документи свідчать про безумовну спровокованість подій польською стороною та їх початок на Холмщині вже 1941 р. та загострення навесні – влітку 1942 р., а хронологія подій була однозначною – спочатку Холмщина, а потім Волинь. Відомий науковець, роблячи висновки, стверджував, що з історичного погляду справа Волині була логічним наслідком подій попередніх двох десятиріч, тож «ми мусимо дотримуватись хронології подій і погодитися, що польський терор на Холмщині в 1941–1942 рр. став тією запальною іскрою, що викликала вибух і спалах міжетнічного насильства»[167]. Таку ж позицію висловлював і Олександр Шимчишин, коли покладаючи відповідальність за початок українсько-польської війни на поляків, згадував про появу польських терористичних боївок на Холмщині та Підляшші ще в 1941 р. та вбивства лише на Холмщині понад 500 провідних українців.[168]

---

[163] *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія / Лев Шанковський // Історія українського війська (1917–1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1995. – С. 555.

[164] *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик ; пер. із фр. Романа Осадчука. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – С. 395.

[165] *Субтельний О.* Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицький. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – С. 583.

[166] *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Tadeuz Olszański // Więź. – 1991. – Nr. 11–12. – Listopad – grudzień. – S. 218; *Olszański T. A.* Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych / T. A. Olszański // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze = Варшавські українознавчі зошити. – Польсько-українські зустрічі. – Studia Ucrainica / за ред. Стефана Козака. – Варшава, 1994. – Nr. 2. – С. 123; *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – Ч. 10. – С. 37.

[167] *Дашкевич Я.* Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) / Ярослав Дашкевич // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. Вип. 2. (1995-1997 рр.) / Наук. Т-во ім. Шевченка в Україні. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [та ін.] ; ред. кол. : Я. Грицак [та ін.]. – Львів, 1999. – С. 159.

[168] *Шимчишин О.* З історії польсько-українських відносин 1941–1947 рр. / Олександр

Розглядаючи цю непросту проблему, Ярослав Ісаєвич зауважив, що терор на Холмщині справді був спрямований проти окремих осіб, однак це були найактивніші громадські діячі. Особливо вразили вбивства тих із них, хто був налаштований на співпрацю з поляками: 1 березня 1943 р. – одного з керівників УДК у Грубешові Якова Гальчевського-Войнаровського, 19 березня – голови Грубешівського УДК Миколи Струтинського, врешті у травні 1943 р. – колишнього сенатора Івана Пастернака[169]. Михайло Остапчук пов'язує початок українсько-польського конфлікту на Люблінщині з убивством поляками українського вчителя Михайла Остап'яка із села Вереща[170], хоча польські історики з цим не погоджуються[171].

Польські дослідники причиною вбивств названих осіб, як і багатьох інших представників української інтелігенції впродовж 1942–1943 рр., найчастіше вважають «фактичну співпрацю цих людей з німецьким окупантом», а не прагнення польського підпілля позбавити українську громаду керівництва. Ігор Ільюшин, визнаючи можливість такої співпраці, все ж наголошує, що польська сторона трактувала її надто широко (подібно, як ОУН(б) трактувала співпрацю поляків із німцями на Волині) і, відповідно, цілком виправдані з українського погляду дії петлюрівських діячів із Грубешова М. Струтинського і Я. Войнаровського для створення загонів самооборони керівники польського підпілля могли трактувати як «співпрацю з німецькими окупантами»[172].

Володимир Сергійчук у збірці «Поляки на Волині у роки Другої світової війни» наводить низку документів, що містять конкретні факти розстрілів українських патріотів польськими збройними загонами ще задовго до «волинської трагедії». Коментуючи ці документи, історик підкреслює, що поляки, використовуючи німецьку допомогу, прагнули відродити на українських землях довоєнну Річпосполиту, а в деяких гарячих головах визрівали потаємні плани повернення до кордонів 1772 р.[173]

Шимчишин // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника ; відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 313.

[169] *Ісаєвич Я.* Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Ярослав Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [ред. кол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 29–30.

[170] Віднова. – 1985. - №3.

[171] *Konieczny Z.* Narastanie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1944 na ziemiach południowo-wschodnich obecnej Polski / Zdzisław Konieczny // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943–1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. – Koszalin ; Leszno : Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego, 2004. – S. 209.

[172] *Ільюшин І.* Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / Ігор Ільюшин // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : іст. нариси. Кн. 1. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 574.

[173] *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни : документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 46–51.

Розмірковуючи над цією проблемою, український фахівець Ігор Ільюшин зауважив, що аналіз тогочасних документів дає змогу стверджувати: керівники обох підпільних рухів упродовж 1942–1944 рр. уважно стежили за подіями в суміжних регіонах, а це заперечує думку польських авторів[174]. Український історик висловлює думку, що як і 1938-му, так і на зламі 1942–1943 рр. новини з Холмщини швидко ставали відомими на Волині і в Галичині (добре знав про ці події, зокрема, волинський Крайовий провід ОУН), хоча І. Ільюшин і не вважає їх безпосереднім імпульсом для початку акцій на Волині[175]. Натомість для польського вченого Ґжегожа Мотики ситуація виглядає дещо інакше: на галицькому ґрунті «антиукраїнська акція» в Холмщині цілком могла бути одним із мотивів розгортання «антипольської акції» у Галичині[176]. Загалом, вплив холмських подій на волинські частина дослідників ставить під сумнів[177], а деякі вважають їх тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців[178].

Наголошуючи на неможливості встановити, хто ж перший розпочав збройну боротьбу, львівський історик Юрій Киричук указував на те, що перші напади українських повстанців на поляків зафіксовані наприкінці 1942 р., водночас зареєстровано розправи польських військовиків над мирним населенням (як наприклад, у с. Пересоловичі Грубешівського повіту на Холмщині)[179]. Посилаючись на радянські документи (донесення агента НКВС «Ярослава» від 23 листопада 1944 р., протокол допиту Г. Пришляка від 12 лютого 1945 р.) Олег Ленартович відносить початок антипольських акцій до осені 1942 р., наголошуючи, що польська сторона уникає цієї дати, оскільки тоді довелося б визнавати злочини проти українців на території Холмщини і таким чином втратити підґрунтя для концепції «відплатних акцій»[180].

З такими твердженнями не погоджуються деякі українські дослідники. Так, Леонід Зашкільняк категорично твердить, що в 1943 р. з ініціативи ОУН і УПА «антипольська акція» розпочалася на Волині, а вже згодом вона

---

[174] *Ільюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 234.

[175] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України; Київ. славіст. ун-т, 2003. – С. 177–178.

[176] *Мотика Ґ.* Антипольська акція ОУН–УПА / Ґжегож Мотика // Український альманах. 2003. – Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 2003.

[177] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України; Київ. славіст. ун-т, 2003. – С. 178.

[178] *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 437.

[179] *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – С.128.

[180] *Ленартович О. Ю.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія / О. Ю. Ленартович. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – С. 250–251.

перекинулася на Східну Галичину та Закерзоння[181]. Анатолій Кентій вважає українську позицію недостатньо обґрунтованою і коректною, оскільки польська сторона з тим же успіхом може висловлювати протилежну позицію[182]. Аналіз польської історіографії, до речі, підтверджує це — на думку Ришарда Тожецького[183], Зиґмунта Маньковського[184] Чеслава Партача[185] та ін., події на Холмщині не мали цілеспрямованого антиукраїнського характеру, не впливали на волинську ситуацію і жодним чином не були причиною «волинської різанини». Ба більше, у польській історіографії трапляються категоричні твердження: «Бандерівська брехня про геноцид поляків на Волині і його початки на холмській землі у 1941–1942 рр., створена вже під час війни, стала прийнята в українській еміграційній історіографії як зручне обґрунтування. Неправду ту прийняли нині українські історики та пов'язані з ними»[186]. Не випадково Ґжеґож Мотика наполягає на тому, що знущання над українцями розпочалися восени 1943 р., тобто після кривавих подій на Волині, і таким чином розглядає їх як «відплатні»[187]. Що ж стосується актів терору проти української інтелігенції, то в польській історіографії їх оцінюють як вибіркову

[181] *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць.– Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 17. – С. 11.

[182] *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – С. 223.

[183] *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – S. 202.

[184] *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem 1939–1944 : studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa / Zygmunt Mańkowski. – Warszawa, 1970. – S. 126; Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939–1944 : studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa / Zygmunt Mańkowski. – Lublin : Wydaw. Lubelskie, 1978. – 470, [2] s. : tab.; Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939–1944 : studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa / Zygmunt Mańkowski. - [Wyd. 2 popr. i uzup.]. – Lublin : Wydaw. Lubelskie, 1982. – 512, [4] s. : tab.

[185] *Партач Ч.* Позиція польського еміграційного уряду та польських політичних партій на території Польщі стосовно українського питання / Чеслав Партач // Україна – Польща: Важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. – Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 100–101.

[186] *Partacz Cz.* Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 / Czesław Partacz, Krzysztof Łada // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu/ – Warszawa : IPN, 2003. – S. 40.

[187] *Мотика Ґ.* Польське підпілля в південно-східних повітах сучасної Польщі у 1939–1946 роках / Ґжеґож Мотика // Україна – Польща: важкі питання: матеріали VII Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 24–26 трав. 2000 р. Т. 7 / наук і заг. ред. М. М .Кучерепи. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 19–20; *Мотика Ґ.* Антипольська акція ОУН–УПА / Ґжеґож Мотика // Незалежний культурологічний часопис «Ї». - 2003. – № 28. – С. 41.

ліквідацію польським підпіллям українських колаборантів, що співпрацювали з німецькою владою[188].

Поширення в історіографії отримало тлумачення подій в Обірках (Луцький повіт) 13 листопада 1942 р. «як першого масового вбивства польського населення». Першим так охарактеризував їх Г. Цибульський[189] — комендант польської самооборони с. Пшебраже. Як перше масове вбивство на Волині, вчинене українськими націоналістами, події в Обірках окреслені в роботі А. Щесняка і В. Шоти[190]. Згодом, уже в посткомуністичні часи, цю версію повторив Т. Ольшанський[191]. Саме від Обірок виводить початок систематичної антипольської акції відомий дослідник Владислав Філяр[192]. Напад на Обірки 13 листопада 1942 р. як перше масове винищення поляків розглядають Едвард Прус[193], Адам Перетятковіч[194], Юзеф Туровський[195], Сильвія Ройєк-Скорупа[196]. Серед населених пунктів[197], де відбулися перші масові вбивства поляків, коли за польськими оцінками загинуло 800—900 осіб, Міхал Клімецький теж називає Обірки[198]. В українській історіографії (вслід за польськими авторами)

---

[188] Polska – Ukraina: trudne pytania : Materiały VII Międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej". Łuck 24–26 maja 2000. T. 7. – Warszawa : KARTA, 2000. – S. 268–270.

[189] *Cybulski H.* Czerwone noce / H. Cybulski. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967.

[190] *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 166.

[191] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. - Paryż. – 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 168.

[192] *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń ; Łysomice : Dom Wydawniczy Duet, 2007. – S. 141; *Filar W.* Od antyposlkiej agitacji i indywidualnego teroru do eksterminacji ludności polskiej (Wołyń 1942–1944) / Władysław Filar // Stosunki polsko-ukraińskie: wojna i współczesność / pod red. Joanna Marszałek-Kawa i Zbigniew Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszalek, 2008. – S. 49; *Filar W.* „Burza" na Wołyniu:Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. – Wyd. II poprawione i uzupełnione. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2010. – S. 60.

[193] *Prus E.* Atamania UPA [Ukraińskiej Powstańczej Armii] : tragedia kresów / Edward Prus. - Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. – S. 33–34.

[194] *Peretiatkowicz A.* Samooborona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944 / Adam Peretiatkowicz // Armia Krajowa na Wołyniu. – Warszawa, 1994. – S. 33.

[195] *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / Józef Turowski. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, *1990.* – S. 47.

[196] *Rojek-Skorupa S.* Zagłada ludności polskiej na Wołyniu w latach II wojny światowej / S. Rojek-Skorupa // W dolinie Bugu, Styru i Słuczu. Wołyń w najnowszej historii Polski (wybrane zagadnienia). – Piotrków Trybunalski, 2005. – S. 279.

[197] Окрім Обірок польський історик М.Клімецький називає ще напад на Озерці 16 грудня 1942 р. та Бжезіни біля Хіночі 2 лютого 1943 р.

[198] *Клімецький М.* Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній

називають цей факт «першим масовим нападом на польське село» Анатолій Русначенко[199], Юрій Войцеховський[200].

«Проблема Обірок» стала предметом дискусії між українськими та польськими істориками. У її ході В. Резмер звертав увагу Ю. Киричука, на те, що послідовність дат і фактів нападів, зокрема колективного убивства поляків в Обірках, робить риторичним питання, «хто почав першим збройну боротьбу» (вбивцями, як прозоро натякав польський історик, могли бути не інакше як українські націоналісти). Водночас В. Ханас не бачив вагомих підстав виокремлювати подію з-поміж інших. Коли той же В. Резмер з'ясував, що відповідальність за злочин лягає на німців (розлогу і детальну реконструкцію на підставі архівних документів[201] здійснив В. Макарчук[202]; це ж підтверджують і свідки[203]), то почав трактувати факт у контексті дій окупантів[204]. Слід зауважити, що ще раніше як спільну пацифікаційну акцію української поліції та німців події 11–13 листопада 1942 р. в Обірках потрактував Адам Перетятковіч[205], а у свідченнях Фелікса Трусевича стверджено, що власне розстріл в Обірках здійснювали німці[206]. Тоді загинуло 49 (48) поляків, мешканців Обірок, один поляк із маєтку Чорниж, одна немісцева українка й одна єврейка.

Малопольщі під час Другої світової війни / Міхал Клімецький // Україна – Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 трав.1998 р. / відп. ред. Микола Кучерепа. – Варшава : Об'єднання українців у Польщі, Світовий союз воїнів Армії Крайової, 1998. – С. 62.

[199] *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 156.

[200] *Войцеховський Ю.* Волинська трагедія: погляд крізь роки / Юрій Войцеховський // Історія в школі. – 2003. – № 5–6. – С. 26.

[201] Державний архів Волинської області, ф. Р-164, оп. 3, спр. 12, арк. 20–21.

[202] *Макарчук С.* Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 343.

[203] *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневицький райони І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 335.

[204] Polska - Ukraina : trudne pytania. T. 6 : Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej ; Warszawa 3-5 listopada 1999 / [oprac. red. Romuald Niedzielko ; tł. ref. i dyskucji z jęz. ukr. Maria Buczyło et. al.]. - Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Związek Ukraińców w Polsce, 2000. - S. 84-85, 181-183.

[205] *Peretiatkowicz A.* Samooborona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944 / Adam Peretiatkowicz // Armia Krajowa na Wołyniu. – Warszawa, 1994. – S. 33.

[206] Cit.: Zbrodnie - ludobójstwo dokonane na ludności polskiej w powiecie Łuck, woj. wołyńskie, w latach 1939-1944. Cz. 1 / Na rubieży. - 1997. - Nr. 5 (24). - S. 38.

Прологом великої антипольської чистки[207], правдивим «полігоном» антипольської акції[208], прелюдією до геноциду[209], фактом першого винищення цілого населеного пункту[210], першим масовим мордом[211], першим самостійним нападом без участі німців[212] називають у польській історіографії напад на с. Парослю Сарненського повіту 9 лютого 1943 р. На початку 1943 р. у цьому селі, за даними Міхала Фіалки[213], Броніслава Яніка[214], Юзефа Собєсяка[215], Юзефа Туровського[216], могло загинути 170 осіб; В. і Е. Сємашки фіксують 155 загиблих[217]. За одним припущенням його здійснив одразу після першого нападу на Володимирець відділ УПА Григорія Перегійняка («Довбешки-Коробки»)[218]

---

[207] *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / Grgegorz Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953 : praca zbiorowa / pod red. Krzystofa Jasiewicza/ – Warszawa ; Londyn : RYTM, 2002. – S. 294; *Zając P.* Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztw OKŚZPNP w Lublinie / Piotr Zając // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. Radosława Ignatiewa i Antoniego Kury. – Warszawa, 2008. - S. 38.

[208] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 110.

[209] *Wasilewski K.* Rzezie na Wołyniu / Krzysztof Wasilewski // Przegląd. – 2011. – Nr. 28. – S. 11.

[210] *Motyka G.* Zamiast wstępu: Od Wołynia do akcji „Wisła" // Motyka G. W kręgu „Łun w Bieszczadach": Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / Grgegorz Motyka. - Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2009. – S. 9; *Мотика Г.* Від Волині до акції «Вісла» / Ґжеґож Мотика // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 25.

[211] *Siemaszko E.* Bilans zbrodni / Ewa Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamieci Narodowej. - 2010. – Nr. 7–8. – S. 84; *Sosenkiewicz S.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938–1948 / Stanisław Sosenkiewicz, Norbert Tomczyk ; wstęp Norbert Tomczyk. – Wrocław : Wydawnictwo „Nortom" 2008. – S. 27.

[212] *Peretiatkowicz A.* Samooborona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943–1944 / Adam Peretiatkowicz // Armia Krajowa na Wołyniu. – Warszawa, 1994. – S. 35.

[213] *Fijałka M.* 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK / Michał Fijałka ; wprowadzenie Piotr Stachiewicz. – Warszawa : „Pax", 1986.

[214] *Janik B.* Było ich trzy / Bronisław Janik. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1970.

[215] *Sobiesiak J.* Przebraze : [Powieść] / Józef Sobiesiak. – Wyd. II. – Warszawa : Wydawn. Min. Obrony Nar., 1971.

[216] *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / Józef Turowski. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1990. – S. 48.

[217] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – S. 742.

[218] *Sobiesiak J.* Burzany / J. Sobiesiak, R. Jegorow. – Warszawa, 1964. – S. 124; *Łossowski P.* Nie tylko Wołyń / Piotr Łossowski // Przegląd. – 2003. – 13 lipca. – S. 46; *Siemaszko E.* Od walki i terroru do ludobójstwa / Ewa Siemaszko // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania

чи Федора Корзюка («Кори»)[219] під виглядом радянської партизанки[220], за іншими – відділ УПА Тараса Бульби-Боровця[221]. Деякі дослідники вказують, що нищення польського села Парасля відбувалося також під німецьким керівництвом (обер-лейтенанта Фішера)[222].

Події у Парослі теж викликали дискусію між представниками національних історіографій. Так, Ґжегож Мотика поєднав першу повстанську акцію у Володимирці з нападом на Парослю. «До рангу трагічного символу належить факт, – наголошує дослідник, – що перша збройна акція УПА проти німців була тісно пов'язана з першим масовим убивством поляків, здійсненим у межах так званої антипольської акції»[223]. Документ, що його навів Ґжегож Мотика (свідчення повстанця Петра Василенка), який підтверджує напад на цей населений пункт саме українських повстанців, на думку українського дослідника Володимира В'ятровича, ставить досить багато запитань. Аргументуючи свою позицію він зауважує, що теза про знищення села сотнею «Кори», не стикується із відомостями про початок її діяльності лише у серпні 1943 р. Тому слід стверджувати про помилку або щодо місця проведення акції, або щодо учасників та про недостатність інформації для локалізації події в часі[224]. Український історик Іван Патриляк також поставив під сумнів те, що сотня

historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko. – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 68.

[219] Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku : невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945. Ч. 1. Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. На Волині. – Варшава ; Київ, 2005. – С. 454–456; Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939–1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – S. 447.

[220] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – S. 738–742.

[221] *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939-1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – S. 142–143; Jastrzębski S. Dzieje ludności polskiej na Kresach Południowo-Wschodnich i Ziemi Wołyńskiej w latach 1939–1946 / Stanisław Jastrzębski. – Katowice : Agencja Artystyczna PARA Zenon Dyrszka, 2011. – S. 91; *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 166.

[222] *Макарчук С.* Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / Степан Макарчук // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 299; *Prus E.* Atamania UPA. Tragedia kresów / E. Prus. – Wrocław, 1988. – S. 33–34, 170–172.

[223] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 95.

[224] Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 83.

«Довбешки» після акції у Володимирці прагнула активними діями виявляти свою присутність. Вчений вважає, що слабоозброєний партизанський відділ, за логікою, мав би якнайдалі і якнайшвидше зникнути від місця нападу, щоб не наражатися на сутичку з німцями, а не вбивати поляків поблизу Володимирця[225].

Коли йдеться про українських істориків, то першою великою протипольською акцією Лев Шанковський називає напад на Іванову Долину (пол. – Janowa Dolina, трапляється – В'юнова Долина), що на Костопільщині. Однією з найбільших акцій початкового етапу «волинської трагедії» вважає події в с. Івановій Долині й Олександр Лисенко[226]. Як найкривавішу атаку у часі Великого Тижня[227], беззаперечно, здійснену УПА[228], характеризує напад під керівництвом Івана Литвинчука («Дубового») 22–23 квітня 1943 р. і Г. Мотика. Як першу антипольську акцію на Волині, участь в якій офіційно визнає УПА, подає напад на Іванову Долину А. Л. Сова[229]. Водночас українські історики наголошують на спровокованості цієї акції: біля поселення було розташовано роту литовської поліції, з якою співпрацювали чи підтримували стосунки місцеві поляки, що й стало приводом для нападу повстанців[230].

Загалом у польській історіографії усталилася певна географія поширення українсько-польського протистояння. Причому тяглість цієї традиції слід шукати ще в документах часів протистояння. Йдеться, зокрема, про матеріал у журналі польського підпілля „Nasze Ziemie Wschodnie" за серпень–жовтень 1943 р., де, зокрема, зазначено: «Жахлива хвиля вбивств почалася в Сарненському та Костопільському повітах, в травні захопила Рівненський, Здолбу-

[225] *Patrylak I.* [Ukaiński ruch wyzwoleńczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942–1960, Warszawa 2006, 720 s.)] / Iwan Patrylak // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – Nr. 2 (13). – S. 380–381.

[226] *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 1. На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В.А.Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. - С. 390.

[227] *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grgegorz Motyka. – Warszawa : RYTM, 2006. – S. 316.

[228] *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / Grgegorz Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953 : praca zbiorowa / pod red. Krzystofa Jasiewicza – Warszawa ; Londyn : RYTM, 2002. – S. 294.

[229] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 200.

[230] 60 років волинської трагедії: Матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квіт. 2003 р. – К. : Посольство Республіки Польща в Україні, 2003. – С. 23; *Ільюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 259–260.

нівський та Кременецький повіти, в червні – Дубенський і Луцький, в липні - Горохівський, Володимирський і Ковельський, в кінці серпня і на початку вересня останній повіт Волині – Любомльський»[231]. До цих потрактувань подій щодо поширення антипольських акцій долучаються й українські автори (В. Гошовська, С. Сьомін, В. Смолянюк [232]).

Березнем датують акції у містечку Деражному Костопільського повіту (20 березня), колоніях Полянівці Костопільського повіту (25 березня), Галинівці Луцького повіту (29 березня), Пендуках і Пеньках Костопільського повіту (29 березня) [233]. Серед пізніших історики називають події у таких населених пунктах, як Угли, Константинівка, Ости, Убереж (12 травня 1943 р.), Старики (28 травня 1943 р.), Гурби (2 червня 1943 р.)[234].

Кульмінацією конфлікту вважають липень 1943 р., коли криваві події розгорілися в західних повітах Волині. При цьому в історіографії трапляється таке їх датування: з 4 на 5 липня – події розгорталися у Луцькому повіті і зачепили гміни Ківерці, Олика, Піддубці, Тростянець і Сильне; 11 і 12 липня були охоплені Горохівський, Володимирський, Ковельський повіти[235]; із 17 липня 1943 р. протипольська акція перекинулася на Рівненщину[236].

Вчені називають різні дані щодо кількості населених пунктів, на які було здійснено напади 11–12 липня 1943 р. Також трапляються різні цифри щодо одночасно атакованих тоді населених пунктів: 78 місцевостей (А. Русначенко[237], С. Стемпєнь[238]), близько або понад 100 місцевостей

---

[231] Цит. за: *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 109.

[232] *Гошовська В. А.* Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В.Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К. : [б. в.], 2003. – С. 23–24.

[233] *Filar W.* 60 rocznica rzezi ludności polskiej na Wołyniu / Władysław Filar // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – Nr. 1 (77). – Styczeń–marzec. – S. 4.

[234] Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945) / R. Niedzielko (oprac. red) ; Naczelna dyrekcja archiwów państwowych, Ośrodek KARTA. – Warszawa, 2003. – S. 99–102.

[235] *Rojek-Skorupa S.* Zagłada ludności polskiej na Wołyniu w latach II wojny światowej / S. Rojek-Skorupa // W dolinie Bugu, Styru i Słuczu. Wołyń w najnowszej historii Polski (wybrane zagadnienia). – Piotrków Trybunalski, 2005. – S. 284.

[236] *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М .М., 2010. – С. 448.

[237] *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х роках / Анатолій Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – С. 160.

[238] *Stępień S.* Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach / Stanisław Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – Nr. 9. – S. 104.

(М. Маложєц[239], Ґ. Мотика[240], І. Патриляк і М. Боровик[241], В. Поліщук[242], Е. Сємашко[243], А. Л. Сова[244], Р. Цьосмак[245]), 125 адміністративних одиниць (П. Лосовський[246], С. Ройєк-Скорупа[247]). Поширеною у польських (Ф. Будзіч[248], Ґ. Грицюк[249], Ґ. Мотика[250], Є. Р. Новак[251], Е. Прус[252], Т. Радзік[253],

---

[239] *Małozięć M.* Okręg AK Wołyń, a ludobójstwa OUN-UPA. Zarys problematyki / M. Małozięć // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 148.

[240] *Motyka G.* Zamiast wstępu: Od Wołynia do akcji „Wisła" // Motyka G. W kręgu „Łun w Bieszczadach": Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / Grgegorz Motyka. - Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2009. – S. 9; *Мотика Ґ.* Від Волині до акції «Вісла» / Ґжеґож Мотика // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С.26.

[241] *Патриляк І. К.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – С. 447.

[242] *Poliszczuk W.* Rocznica mordów wołyńskich: stan nauki polskiej / Wiktor Poliszczuk // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22 (czerwiec). – S. 14.

[243] *Siemaszko E.* Od walk i terroru do ludobójstwa / Ewa Siemaszko / Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 69.

[244] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 180. (При цьому, на думку А. Л. Сови, близько 100 нападів було вчинено упродовж шести днів – з 10 по 15 липня).

[245] *Szulc L. J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa : Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 59.

[246] *Łossowski P.* Nie tylko Wołyń / Piotr Łossowski / // Przegląd. – 2003. – 13 lipca. – S. 47.

[247] *Rojek-Skorupa S.* Zagłada ludności polskiej na Wołyniu w latach II wojny światowej / S. Rojek-Skorupa // W dolinie Bugu, Styru i Słuczu. Wołyń w najnowszej historii Polski : (wybrane zagadnienia). – Piotrków Trybunalski, 2005. – S. 284.

[248] *Budzisz F.* Dzień Kresowej Żałoby / Feliks Budzisz // Przegląd. – 2008. – 13 lipca. – S. 36; *Budzisz F.* 11 lipca 1943 z myślą o 70. Rocznicy Najkrwawszej niedzieli / Feliks Budzisz // Wołyń i Polesie. – 2012. – Nr. 3. – Sierpień. – S. 5.

[249] *Грицюк Ґ.* Втрати населення на Волині у 1941–1944 рр. / Ґжеґож Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава: Tyrsa, 2001. – С. 261.

[250] *Motyka G.* Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944 / Grzegorz Motyka ; OBEP IPN Lublin // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – Nr. 8. – Wrzesień. – S. 24.

[251] *Nowak J. R.* Ludobójcze rzezie na Kresach / Jerzy Robert Nowak // Nasz Dziennik. – 2008. – 6–7 września. – S. 20.

[252] *Prus E.* Ukraino, pokochaj prawdę! / Edward Prus // Tylko Polska. – 2003. – 14.08–27.08 (Nr. 33–34). – S. 7.

[253] *Radzik T.* Kwestia żydowska w polityce okupanta niemieckiego na Lubelszczyźnie w

Ч. Філіповський[254], В. Філяр[255], С. Ястжембський[256]), українських (В. Гулай[257], О. Калакура[258], П. Куделя[259] О. Лисенко[260], В. Литвин[261], О. Осіпян[262], Н. Рева[263], Ю. Сорока[264]), і не тільки (Т. Снайдер[265]), авторів є цифра 167, яку свого часу оприлюднив Президент Польщі Александр Кваснєвський. Хоча іноді трапляються дані й про 176 (Л.Янкевич[266]) польських поселень, на які напали загони українських націоналістів.

---

doniesieniach „Biuletynu Informacyjnego" 1940–1944 / Tadeusz Radzik // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Vol. LX (50). Sectio F. Historia. Losy Polaków posrod swoich i obcych. – Lublin :Wyd-wo UMCS, 2005. – S. 227.

[254] *Filipowski Cz.* Od Wołynia do Srebrnicy / Czesław Filipowski //Na Rubieży. – 2010. – Nr 108. – S. 19.

[255] *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń ; Łysomice : Dom Wydawniczy Duet, 2007. – S. 146.

[256] *Jastrzębski S.* Samoobrona Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1946 / Stanisław Jastrzębski. – Wrocław : Nortom, 2008. – S. 24.

[257] *Гулай В. В.* Міжетнічна комунікація в західній Україні у роки Другої світової війни : монографія / В. В.Гулай. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – С. 322.

[258] *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / Олег Калакура. – К. : Знання України, 2007. – С.318.

[259] *Куделя П.* На засадах виваженості та історичної достовірності / Петро Куделя // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 лип. – С. 13.

[260] *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 1. На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 390.

[261] *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. – К. : Вид. дім «Лі-Тера», 2004. – С. 249.

[262] *Осипян А.* Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939–1947 гг. в современной политике и историографии / Александр Осипян // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 303.

[263] *Рева Н.* Події на Волині влітку 1943 р. у контексті ролі й місця України в планах Радянського Союзу та Німеччини / Наталія Рева // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів… : матеріали науково-методологічного семінару «Україна у Другій світовій війні» / за ред. В. В. Масненка, Ю. П. Присяжнюка. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – С. 47.

[264] *Сорока Ю.* Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни / Юрій Сорока // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Університ, 2007. – Вип. 22. – С. 25; *Сорока Ю.* Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 року / Юрій Сорока // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 303.

[265] *Snyder T.* Wołyń, rok 1943 / Timothy Snyder // Tygodnik powszechny. – 2003. – Nr. 19. – 11 maja. – S. 1, 7.

[266] *Jankiewicz L.* Cztery lata po 60. rocznicy „Tragedii Wołyńskiej" / Leszek S. Jankiewicz // Głos Kresowian. – 2007. – Nr. 27–28 (styczeń – czerwiec). – S. 103.

Українська історіографія розділилася у цьому питанні – деякі вчені (наприклад, Ігор Ільюшин) погоджуються з думкою польських колег, інші – ставлять під сумнів масовість акцій 11–12 липня 1943 р. Український дослідник Володимир В'ятрович[267] звертає увагу, що чи не єдиним документальним підтвердженням великого масштабу акції 11–12 липня 1943 р. є звіт генерала Коморовського, у якому говориться про атаку на 60 польських сіл у Володимирському та Горохівському районах[268]. Проведення ж таких широкомасштабних акцій повинно було залишити документальні матеріали, але вони донині не відомі[269]. Іван Патриляк висловив припущення, що антипольські акції 11–12 липня 1943 р. вписувалися у загальну канву так званої боротьби з польськими «сексотами» та осередками самооборони; масштабні ж втрати, яких зазнало польське населення під час цих нападів, і очевидне небажання з'ясовувати, хто був «сексотом», а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акцій. Ґрунтуючи свої припущення на розрахунках необхідної кількості учасників для таких акцій, український історик вважає, що могло йтися про напад на 20–25 населених пунктів[270].

У польській історіографії звертають особливу увагу на факти нападів на польські костели під час служби Божої. Так, зокрема, Владислав Філяр фіксує знищення 11 костелів (римо-католицьких)[271], Адам Перетятковіч[272] та Люцина Куліньська[273] вважають, що таких нападів було щонайменше 17 (із них 12 костелів було заатаковано 11 липня 1943 р.), а Ева Сємашко зазначає, що у липні 1943 р. було знищено або спалено 18 костелів та каплиць[274]. У польській історичній літературі знаходимо згадки про напади на костели у таких поселеннях: Вишгородок (пов. Кременецький), Вишеньки (пов. Луцький), Вишневець Новий (пов. Кременецький), Вишневець Старий (пов. Кременецький), Володимирець (пов. Сарненський), Дедеркали (пов. Кременецький),

---

[267] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 121.

[268] Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3. Kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976. – S. 59.

[269] *В'ятрович В.М.* Друга Польсько-Українська війна. 1942-1947 / Володимир В'ятрович. - Вид. 2-е, доп. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 163.

[270] *Патриляк І. К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / Іван Патриляк ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – С. 408.

[271] *Filar W.* „Burza" na Wołyniu: Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. – Wyd. II poprawione i uzupełnione. - Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2010. – S. 68.

[272] *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – S. 23.

[273] *Kulińska L.* Nie tylko Wołyń / Lucyna Kulińska // Sowiniec. – 2003. – Nr. 22 (czerwiec). - S. 32.

[274] *Siemaszko E.* Ludobójcze akcje OUN–UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / Ewa Siemaszko // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemuю – Warszawa : IPN, 2003. – S. 72.

Заболоття (пов. Володимирський), Кисилин (пов. Горохівський), Конюхи (пов. Горохівський; польські джерела фіксують знищення поляків біля костелу при відсутності нападу на сам храм), Клевань (пов. Рівненський), Кримне (пов. Ковельський), Колки (пов. Луцький), Ланівці (пов. Кременецький), Межиріч (пов. Рівненський), Невірків (пов. Рівненський), Несвіч (пов. Луцький), Острог (пов. Здолбунівський), Перевали (пов. Володимирський), Порицьку (пов. Володимирський), Сокіл (пов. Луцький), Хренов (пов. Володимирський) та 1 греко-католицького храму у с. Жабче (пов. Луцький).

У серпні 1943 р. акції поширилися на Любомльщину (часто-густо це пояснюють позицією командира УПА на цих теренах — Юрія Стельмащука («Рудого»). Найвідомішим (і найбільш удокументованим) слід вважати напад на села Острівки та Волю Островецьку[275]. У цьому контексті слід згадати насамперед ім'я Леона Попека — науковця з Любліна, нащадка вихідців із цих місцевостей, який зробив усе від нього залежне для дослідження трагічних подій 1943 р. та пошанування жертв[276]. Згідно з відомими нині даними, 30 серпня 1943 р. упівці із сотні Петра Хавхуна («Байди»)[277] (за іншою версією, це був напад куреня «Лисого» і сотні (куреня) «Ворона»[278]) разом із

---

[275] Dzieci Kresów / oprac. dr. Lucyna Kulińska. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza ECHO, 2003. – S. 181 [Są to oryginalne i wzruszające wspomnienia 34 dzieci, które ocalały wśród zamordowanych swoich rodziców, były świadkami smierci rodziców, sióstr i braci. Relacje niektórych dzieci - z mordów dokonanych 30 sierpnia 1943 r.we wsi Ostrówki i Wola Ostrowiecka]; *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej / Roman Mądro // Arch. Med. Sąd. Krym. 1993. – (43) nr. 1. – S. 47–63; *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach / Roman Mądro // Arch. Med. Sąd. Krym. – 1993. – (43) nr 1. – S. 64–78; *Popek H.* To była ucieczka przed śmiercią / Z Heleną Popek z domu Szwed, byłą mieszkanką Woli Ostrowieckiej na Wołyniu, która przeżyła masakrę rodzinnej wsi, rozmawia Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 8 października.

[276] Wołyński testament / oprac. L. Poper, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. – S. 200–226; *Popek L.* Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo / Leon Popek. – Warszawa : RYTM, 2011. – 272 s.; Cmentarz parafialny w Ostrówkach na Wołyniu / dr Leon Popek. - Lublin: Wyd.Towarzystwo Przyjaciół Kamieńca i Ziemi Wołyńsko Podolskiej, 2005. - S. 425 ; *Popek L.* Wołyński cmentarz w Ostrówkach / Leon Popek // Na Rubieży. – 1993. – Nr. 2 (3). – S. 17–20; *Popek L.* Ekshumacja szczątków ludności polskiej wymordowanej przez UPA w pow. Lubomelskin / Leon Popek // Biuletyn Informacyjny: Światow Związek Żolnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński. 27 Wołyńska Dywizja AK. – 1993. – Nr. 2 (38). – Kwiecień–czerwiec. – S. 27–45.

[277] Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku : невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945. Ч. 1. Стосунки АК–УПА на фоні політики окупантів. На Волині. – Варшава ; К., 2005. – С. 414.

[278] Wołyński Testament / oprac. L. Poper, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira. – Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. – S. 40; *Śladewska M.* Wybaczyć mogą tylko ofiary / Monika Śladewska // Przegląd. – 2009. – 9 marca. – S.

мобілізованими селянами оточили ці польські населені пункти. У цей день, згідно із даними В. і Е. Сємашків, загинуло відповідно 476 і 572 особи[279]. В нещодавніх польських публікаціях це число неймовірно зростало: від 300 до 500, а згодом – понад 1 000 і навіть 1 800 осіб[280].

У 1992 і 2011 рр. на місці захоронень, які в літературі отримали назву «поля смерті», або «трупного поля», було проведено ексгумації. Під час першої ексгумації на території господарств Трусяка у Острівках і Стражиця у Волі Островецькій було виявлено рештки 324 осіб (80[281] та 243[282] відповідно). Тоді ж було виявлено сліди розкопів, які проводили представники КДБ у 1975 р. під час одного зі слідств над націоналістами[283]. Під час останньої ексгумації 2011 р., згідно з польськими даними, було віднайдено рештки 231 особи[284]. Однак навіть результати ексгумації на місці захоронень, які могли б поставити всі крапки над «і», ще раз виявили розбіжності позицій українських та польських вчених. Львівські фахівці ствердили, що кількість віднайдених фрагментів людських тіл в Острівках викликає сумніви щодо озвучених у польських ЗМІ цифр (зокрема, незначна кількість знайдених останків черепних коробок та довгих трубчатих кісток свідчить про штучне завищення кількості жертв у десятки разів).

Наприкінці 1943 р., незадовго від Різдва, Волинню пройшла нова хвиля нападів – переважно вже на бази польської самооборони та більші скупчення поляків. Ці події зачепили переважно поселення Рівненського, Луцького, Ковельського і Володимирського повітів[285]. Серед найбільших грудневих акцій польські автори називають напади на групу колоній навколо Засмик (Ковельський повіт), на передмістя Ковеля, Луцька, Олики, Рівного, на самооборону Вітольдівки (Здолбунівський повіт), ліквідацію трьох колоній –Окопи, Довган, Будки Боровські (Сарненський повіт)[286]. Окремо слід згадати, що

[279] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – S. 507, 516.

[280] *Zychowicz P.* Dzieci na Trupim Polu [Електронний ресурс] / Piotr Zychowicz, Tatiana Serwetnyk // Rzeczpospolita. – 2011. – 13 sierpnia. – Режим доступу : http://www.rp.pl/artykul/40,701215-Dzieci-na-Trupim-Polu.html

[281] *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach / Roman Mądro // Archiwum medycyny sądowej i kryminologii. – 1993. - T. 43(XLIII). – Nr. 1. – Styczeń-marzec. – S. 64–78.

[282] *Mądro R.* Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej / Roman Mądro // Archiwum medycyny sądowej i kryminologii. – 1993. – T. 43(XLIII). – Nr. 1. – Styczeń-marzec. – S. 47–63.

[283] *Popek L.* Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo / Leon Popek. – Warszawa: RYTM, 2011. – S. 49.

[284] *Bury J.* Ostrówki 2012 – drugi obóz / Jacek Bury // Kwarta. – 2012. – Nr. 3 (4). – S. 113.

[285] Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939-1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. - Toruń : Wydawnictwo Adam Marszalek, 2008. - S. 156.

[286] *Siemaszko E.* Wołyń pod okupacją niemiecką / Ewa Siemaszko // Niepodległość i Pamięć. – 2008. – Nr. 1(27). – Cz.1. – S. 249.

польська історична традиція фіксує низку населених пунктів, де були значні польські жертви. Це, зокрема, Іванова Долина, Острівки, Воля Островецька, Гай, Колодно – понад 450 осіб у кожному[287].

Дослідники, які намагаються об'єктивно змалювати картину перебігу конфлікту, відзначають взаємний характер сутичок і фіксують факти нападів загонів польського підпілля на українське населення (у польській історіографії їх іменують не інакше як «відплатні акції»). Серед інших називають села Черніїв, Свинарин, Вербично, Осси, Ревушки, Вовчак, Осекрів (вбито близько 100 мешканців), Моновичі (наймовірніше – Маковичі; вбито 70 осіб), Осьмиговичі, Верба (у районі цього села до 15 березня загинуло 600 осіб), Туропин (вбито 30 осіб), Коритниця (вбито 50 осіб), Мочулки, Лежахів, Твердинь та ін.; майже повністю були знищені українські мешканці Ставків, Владинополя, Ставочків, Олеська, Вижгова, Заглинок, Краті, Лисків, Писаревої Волі, Блаженика та ін.[288]

Історики одностайно засвідчують факт перенесення конфлікту наприкінці 1943 р. і на початку 1944 р. в Галичину і, водночас, початку повторних антиукраїнських акцій на Холмщині[289]. Влітку 1943 р. терор охопив прикордонні з Волинню повіти Східної Галичини і головно полягав у колективних вбивствах на політичному ґрунті та кримінальних злочинах. З вересня 1943 р. цей натиск спадає, а сутички набувають військового характеру. Як стверджують Р. Офіцинський і Л. Хаврак, бої відбувалися в Любачівському, Рава-Руському і Сокальському повітах, які входили безпосередньо до складу Львівської округи АК[290]. У вересні–жовтні 1943 р. історики фіксують поширення польсько-українського конфлікту на Бережанський, Підгаєцький і Рогатинський повіти. У першій половині 1944 р. превентивна боротьба тривала у Перемишлянському, Самбірському, Городоцькому, Львівському, Рудківському, Стрийському і Жидачівському повітах, а з другої половини червня 1944 р. – у

---

[287] *Siemaszko E.* Ludobójstwo Polaków dokonane przez nacjonalistów ukraińskich – tereny i rozmiary / Ewa Siemaszko // Pamięć i nadzieja / opracował Stanisław Koszewski. – Chełm : Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja", 2010. – S. 21.

[288] Документи / Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Ярослав Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 510, 521, 523, 527-528, 530, 533, 541, 545–545; *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 1. На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 390; *Ільюшин І.* Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 277.

[289] *Шаповал Ю.* Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависті / Юрій Шаповал // Генеза. – 2005. – №1 (10). – С. 62.

[290] *Офіцинський Р.* Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак. – Ужгород : Гражда, 2002. – С. 41.

Руденському, Рава-Руському, Городецькому, Самбірському, Турчанському і Мостиському повітах[291].

З огляду на їх знаковість, на нашу думку, слід виокремити події у селі Гута Пеняцька, які польські автори[292], ймовірно, з різних мотивів, порівнюють із чеським Лідице[293] або французьким Орадур-сюр-Гланом[294].

---

[291] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 261–262.

[292] Prus E. Reguiem nad zamordowanym polskim siołem [Електронний ресурс] / Edward Prus // Nowy Przegląd Wczechpolski. – 2001. – Nr. 3. – S. Режим доступу : http://www.npw.pl/ARCHIWUM_NPW/2001_03_04/PiP-Prus_Requiem-nad-zamordowanym.html; Huta Pieniacka – największa zbrodnia na wsi polskiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://65-lat-temu.salon24.pl/86796,huta-pieniacka-najwieksza-zbrodnia-na-wsi-polskie; 65 lat temu spacyfokowano polską wieś na Ukrainie - Co stalo się w Hucie Pieniackiej: Była to niemiecka pacyfikacja dokonana rękami ukraińskich żolnierzy SS – o masakrze w Hucie Pieniackiej mówi dr hab. Grzegorz Motyka [Електронний ресурс] // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 27 lutego. – Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,75515,6325865,65_lat_temu_spacyfikowano_polska_wies_na_Ukrainie_.html

[293] Лідице (чеськ. Lidice, нім. Liditz) – поселення у Чехії, за 20 км на захід від Праги та на південний схід від міста Клодно. 10 червня 1942 р. знищене на вимогу німецького уряду. Безпосереднім приводом для розправи стало вбивство Райнхарда Гейдріха, протектора Богемії та Моравії, вчинене 29 травня 1942 р. у Празі. Згідно з указом групенфюрера СС Карла Германа Франка, начальника СС й поліції Праги, мешканці цього населеного пункту були звинувачені у переховуванні чехословацьких патріотів, які здійснили напад. 10 червня війська СС (дивізія «Принц Євгеній») оточили Лідице; усе чоловіче населення старше 16 років (172 особи) було розстріляне. Лідицькі жінки (172 особи) були відправлені до концентраційного табору Равенсбрюк (60 з них там загинули). З дітей (105 осіб) були залишені віком до одного року та діти, що могли бути онімечені. Решта (82 особи) було знищено в таборі смерті поблизу Хелмно, ще шестеро дітей померло. Усі будівлі було спалено, а територію зрівняно з землею. На ранок 11 червня Лідице виглядало голим попелищем. Декілька днів по тому було зруйновано село Лежаки поблизу Лідице; усі чоловіки цього села також були вбиті. У 1945 р. на місці Лідице був побудований музей, а поряд із ним – нове поселення (у 1945–1949 рр.). Нині в Лідице проводяться мистецькі виставки, присвячені пам'яті жертв нацизму. Лідицька трагедія стала для багатьох закликом до боротьби з нацизмом, символом об'єднання антифашистських сил Європи. Деякі міста в Латинській Америці та США названі на честь Лідице; у багатьох європейських містах є Лідицькі вулиці.

[294] Орадур-сюр-Глан (фр. Oradour-sur-Glane) – комуна (поселення) у Франції в департаменті Верхня Вієнна (Лімузен). Сучасний Орадур-сюр-Глан побудовано поодаль від однойменного поселення, яке знищили німецькі вояки у роки Другої світової війни. Старий Орадур-сюр-Глан після війни не відновлювали, його руїни залишили як нагадування нащадкам. На літо 1944 р. французькі партизани (макі) розширили терени своєї діяльності у Франції, щоб допомогти союзникам під час висадки їх військ у Нормандії, відтягуючи на себе частину німецької армії. На початку червня у штаб дивізії СС «Райх» надійшло повідомлення, що в Орадур-сюр-Глан утримується захоплений партизанами штурмбанфюрер Гельмут Кампф. Уранці 10

Як відомо, у польській літературі не один рік мусується теза про винищення польського населеного пункту Гута Пеняцька у лютому 1944 р. частиною української дивізії «Галичина»[295] (яку, до речі, підтримують російські історики[296] та й прокомуністичні автори в Україні[297]). Власне ті ж результати дало слідство у справі Гути Пеняцької, яке провадив Інститут національної пам'яті (IPN, Oddział Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie)[298].

червня 1-й батальйон полку «Дер Фюрер» під командуванням гауптштурмфюрера Кана оточив населений пункт, мешканцям було наказано зібратися на центральній площі, після чого есесівці відділили всіх чоловіків, а жінок і дітей загнали до церкви. Чоловіків відвели до сараїв, де почали розстрілювати з автоматів, намагаючись влучити по ногах. Після цього їх облили горючою сумішшю й підпалили. Лише п'ятьом мужчинам вдалося втекти, 197 осіб було вбито. У церкві було встановлено потужний запалювальний пристрій, а після того, як він спрацював, есесівці стали стріляти в жінок та дітей, які намагалися вирватися з вогню. Вдалося вижити лише одній жінці: 240 жінок та 205 дітей загинули. Ще одній групі із 20 осіб вдалося втекти вранці, коли есесівці ще не встигли оточити поселення. Населений пункт було зруйновано. Рішенням Шарля де Голля Орадур-сюр-Глан оголошено меморіальним центром, новий Орадур було побудовано неподалік. У 1999 р. президент Франції Жак Ширак назвав Орадур «містом-мучеником». У 2008 р. меморіальний центр був нагороджений премією Австрійської меморіальної служби.

[295] *Żuk S. S.* Skrawek piekła na Podolu: Huta Pieniacka – Hucisko Brodzkie / Sulimir Stanisław Żuk ; [sł. wstępne Jan Michalewski]. – Warszawa : nakł. autora, 2007. – Wyd. 2 poszerz. i uzup. – 162, [1] s., [1] k. tabl. złoż. : il. (w tym kolor.); *Żuk S. S.* Zagłada Huty Pieniackiej: Fragmenty relacji naocznego świadka / Sulimir Stanisław Żuk // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. Jan Niewiński. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005. – S. 52–54; *Siemaszko E.* „Teraz wojna – nie ma krewnych" : zaglada Huty Pieniackiej / Ewa Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2009. – 1 marca; *Orłowski W.* Tragedia Huty Pieniackiej w materiałach niemieckiego Archiwum Państwowego / Wojciech Orłowski // Na Rubieży. – 2008. – Nr. 98. – S. 46–49; *Śladewska M.* Manipulacja historią Huty Pieniackiej / Monika Śladewska // Przegląd. – 2009. – 3 maja (Nr. 17). – S. 40–41; *Bąkowski W.* Zagłada Huty Pieniackiej / Władysław Bąkowski. – Kraków : Wydaw. Biblioteki Złoczowskiej : nakł. Klubu Złoczowskiego, 2001. – 168, [1] s. : il., mapy; Ból, cierpienie, pamięć : księga pamięci w 65 rocznicę ludobójstwa polskiej ludności cywilnej: suplement do książki „Zagłada Huty Pieniackiej" wydanej w 2001 / [red. wyd. Roman Maćkówka ; Klub Złoczowski. – Kraków : Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2009. – 119, [1] s. : il.; *Prus E.* Requiem nad zamordowanym polskim soiłem / Edward Prus // Nowy Przegląd Wszechpolski. – 2001. – Nr. 3–4; *Motyka G.* Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grgegorz Motyka. – Warszawa : RYTM, 2006. – S. 383–384.

[296] *Наврузов Б. Р.* 14-я гренадерская дивизия СС «Галиция» / Бегляр Наврузов. – М. : Вече, 2010. – С. 168–172.

[297] Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах) : монография / сост. А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К. : Соллюкс, 2004. – С. 60–61.

[298] *Marcinkowska B.* Ustalenia wynikające ze śledztwa w sprawie zbrodni ludobójstwa

При цьому різні автори зазначають різне число вбитих під час нападу на Гуту Пеняцьку. У телеграмі військового звіту № 515, переданого по радіо командою Польського підпілля у Варшаві польському уряду в Лондоні в березні 1944 року зазначалося, що «німці вимордували близько ста осіб» (звіт подав Тадеуш Коморовський (пс. „Вуг", „Znicz", „Lawina"))[299]. Було зазначено, що загинуло 200 осіб, а поступово ця кількість усе збільшувалася. За одними джерелами було вбито 500 осіб, за іншими – 700 (Е. Прус[300]), ще за іншими – від 600 до 1000 (Б. Марцінковська[301]), за третіми – 1000–1100 осіб (Г. Команський, С. Сєкєрка[302], Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва[303]), і навіть – 1800. В інформації, вміщеній у «Львівських вістях», подано, що у Гуті Пеняцькій загинуло 868 осіб[304] (цю ж інформацію повторює А. Корман[305]). Радянські джерела говорять про 1200 жертв[306].

---

funkcjonariuszy SS „Galizien" i nacjinalistów ukraińskich na Polakach w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 roku / Bogusława Marcinkowska // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – Nr. 1; IPN prowadzi śledztwo ws. mordu w Hucie Pieniackiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wprost.pl/ar/154803/IPN-prowadzi-sledztwo-ws-mordu-w-Hucie-Pieniackiej/ ; Śledztwo ws. mordu w Hucie Pieniackiej [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Sledztwo-ws-mordu-w-Hucie-Pieniackiej,wid,10895470,wiadomosc.html

[299] *Атаманюк Ю.* Правда про Гуту Пеняцьку [Електронний ресурс] / Юрій Атаманюк. - Режим доступу : http://www.yatran.com.ua/articles/371.html

[300] *Prus E.* Rycerze żelaznej ostrogi: oddziały wojskowe ukraińskich nacjonalistów w okresie II wojny światowej / Edward Prus. – Wrocław : Atla 2, 2000.

[301] *Marcinkowska B.* Ustalenia wynikające ze śledztwa w sprawie zbrodni ludobójstwa funkcjonariuszy SS „Galizien" i nacjinalistów ukraińskich na Polakach w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 roku / Bogusława Marcinkowska // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. - 2001. – Nr. 1.

[302] *Komański H.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. - Wrocław : Nortom, 2004. – S. 66–70.

[303] Ból, cierpienie, pamięć: księga pamięci w 65 rocznicę ludobójstwa polskiej ludności cywilnej: suplement do książki «Zagłada Huty Pieniackiej» wydanej w 2001 / [red. wyd. Roman Maćkówka]; Klub Złoczowski. – Kraków : Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2009. – S. 39.

[304] Cit.: Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia / Adam Peretiatkowicz. - Katowice : nakł. autora, 1997. - S. 30.

[305] *Korman A.* Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943–1945: Chodaczów Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień, Wicyń i inne miejscowości / Aleksander Korman. – Londyn : Koło Lwowian, 1990. – S.

[306] *Prus E.* Requiem nad zamordowanym polskim siołem [Електронний ресурс] / Edward Prus // Nowy Przegląd Wszechpolski. – 2001. – Nr. 3–4. / Режим доступу: http://w.w.w.npw.pl/ARCHIWUM_NWP/2001_03_04/PiP-Prus_Requiem-nad-zamordowanym.html

Слід зазначити, що вперше звинувачення підрозділів дивізії «Галичина» у пацифікації цього населеного пункту ми знаходимо ще у звіті представників Делегатури польського еміграційного уряду[307].

Однак виявлені архівні матеріали дають змогу українським науковцям реконструювати хід подій інакше. Львівський історик Андрій Боляновський на підставі документів польського еміграційного уряду, радянської партизанки, спогадів очевидців доводить, що на той час тут не діяв жоден із куренів галицької дивізії[308] (водночас слід уточнити, що наприкінці лютого 1944 р. під цією польською колонією короткочасно дислокувався третій батальйон 4-го полку галицьких добровольців, який не підпорядковувався ні військам СС, ні дивізії; цей батальйон справді брав участь у бою під селом, але проти радянського загону Кундіуса, у складі якого діяла диверсійна група колишніх кримінальних злочинців[309]). Хоча одразу слід зауважити, що польські дослідники, зокрема Ґжеґож Мотика, не погоджуються з аргументами, які навів український науковець[310].

Відомий історик з Канади д-р Василь Верига у своїй книзі «Дорогами Другої Світової війни» цитує польські архівні документи, що засвідчують активну діяльність на тих теренах німецької Таємної польової поліції (Geheime Feld Polizei GFP), яка здійснювала провокації на теренах Галичини. 24 лютого 1944 р. саме ця німецька спецчастина була обстріляна сильним вогнем із Гути Пеняцької і втратила 6–8 осіб. Такого німці простити не могли і воякам 4-го полку було дано вказівку атакувати село[311].

Відомий український історик з діаспори Тарас Гунчак, знавець німецьких військових архівів, пише, що перший штурм Гути Пеняцької відбувся 23 лютого 1944 р. Атака проти укріпленого села не вдалася. Українці втратили двох осіб — Олексу Бобака і Романа Андрійчука, які загинули в бою. 28 лютого полк розпочав другу атаку. Цього разу вона була успішною. Михайло Хронов'ят, свідок цієї операції, докладно доповів військовій управі 7 березня 1944 р. те, що побачив у Гуті Пеняцькій. Згідно з його рапортом, полк захопив село і після короткого відпочинку рушив далі. Після відходу вояків

---

[307] AAN. – Sygn. 202/II/73. – K.89; *Ільюшин І.* Українська повстанська прмія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 294.

[308] *Боляновський А.* До питання про події у селі Гута Пеняцька в лютому 1944-го року / Андрій Боляновський // Пед. думка. – 2008. – № 4. – С. 28–30; *Боляновський А.* Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 218.

[309] *Литвин М.* Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року / Микола Литвин // День. – 2009. – 28 лют. – С. 4.

[310] *Motyka G.* Nazwać zło złem / Z prof. Grzegorzem Motyką rozmawia Bartosz Kaliski // Nowe książki. – 2011. – Nr. 5. – S. 7.

[311] *Верига В.* Дорогами Другої світової війни : легенди про участь українців у здушуванні варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина» / Василь Верига. – 3-є допов. вид. – Львів : Накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1998. – С. 136–137.

у поселення ввійшов німецький підрозділ і «повністю знищив село», за винятком церкви[312].

Розмірковуючи над тим, чому подібні звинувачення дивізійників викликають неприйняття в української сторони, Гжеґож Мотика пояснює це частково багаторічним звинуваченням комуністами членів дивізії «Галичина» і УПА у скоєних та не скоєних злочинах і, відповідно, гостру реакцію українців на подібні звинувачення[313].

Що стосується Холмщини, то у Генеральному губернаторстві інтенсивна збройна боротьба між українцями і поляками восени 1943 р. точилася на території Грубешівського, Холмського та Володавського повітів і, на думку польської сторони, була спровокована українською поліцією[314]. Андрій Божик звертає увагу на те, що хоча холмські (Грубешівщина) та волинські (Сарненщина і Костопільщина) події й відбувалися одночасно, але вони не пов'язані між собою і мають відмінну генезу. Якщо каталізатором подій на Волині, на думку дослідника, була втеча у березні-квітні української поліції (спровокована радянською стороною), то українсько-польські стосунки на південно-східній Люблінщині надовго загострила німецька виселенська акція (листопад 1942 р. – серпень 1943 р.) на Замойщині[315]. «Німецька провокація» – як влучно окреслив ці події польський історик Анджей Леон Сова – була успішною[316].

Українські дослідники відзначають факт переходу в 1944 р. протистояння від вибіркових вбивств до суцільного, планового спалювання сіл і поголовного вирізання тамтешніх українців[317]. Березнем 1944 р. датують події, які увійшли в історіографію під назвою «грубешівської революції», ініціатором якої історики називають коменданта Грубешівського району АК Мар'яна Голембйовського («Ірка). Т. Ольшанський пише про так зв. «холмський фронт». При цьому, на думку Руслана Крутофіста, цю акцію можна розділити на декілька етапів: спершу, впродовж 9–12 березня, об'єктом атак були здебільшого села, розташовані на півдні Грубешівського повіту, а вже згодом 19–21 березня

---

[312] Див.: *Гунчак Т.* У мундирах ворога / Тарас Гунчак. – К. : Час України, 1993. – С. 75–76.

[313] 65 lat temu spacyfokowano polską wieś na Ukrainie – Co stalo się w Hucie Pieniackiej: Była to niemiecka pacyfikacja dokonana rękami ukraińskich żołnierzy SS – o masakrze w Hucie Pieniackiej mówi dr hab. Grzegorz Motyka [Електронний ресурс] // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 27 lutego. – Режим доступу : http://wyborcza.pl/1,75515,6325865,65_lat_temu_spacyfikowano_polska_wies_na_Ukrainie_.html

[314] *Карпус З.* Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації (1939–1944) / Збігнев Карпус // Україна – Польща: важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квіт. 2005 р. – Варшава : ТИРСА, 2006. – С. 196.

[315] *Bożyk A.* Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej / Andrzej Bożyk // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – Nr. 13. – S. 165.

[316] *Sowa A.* L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 155–167.

[317] *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: історико-політична проблематика / Юрій Макар. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 50.

сили польського підпілля розпочали дії у північно-західній частині цього повіту[318]. За даними О.Лисенка лише 13 – 14 березня 1944 р. польські партизанські загони спалили щонайменше 14 українських сіл (Сагринь, Шиковичі, М'яке, Прегоріле, Новосілки, Ліски, Телятин та ін.), де загинуло 1500 українців[319]. За даними Є. Пастернака[320], на які покликаються й інші автори[321], на теренах Грубешівського повіту впродовж одного року від 26 травня 1943 р. до 22 травня 1944 р. було повністю зруйновано 52 села і вбито майже 4 тис. українців (при цьому автор подає назви усіх тих сіл і докладні дати нападів на них).

Зазначимо, що окремі сучасні польські дослідники розглядають «грубешівську» акцію лише як «відплатну», відповідь на дії української поліції, частин СС і УПА, а села, які зазнали нападів, характеризують як опорні бази українського націоналістичного підпілля.

Серед інших особливе місце займають події в українському селі Павлокомі, яке стало одним зі знакових у сучасному українсько-польському діалозі. Серед праць, які присвячені перипетіям у цьому населеному пункті, назвемо роботи Петра Потічного[322], Богдана Гука[323], Здзіслава Конєчного[324], Евгеніуша

---

[318] *Крутофіст Р.* Відносини між польським і українським національно-визвольними рухами в дистрикті Люблін у 1940 – першій половині 1944 рр. / Руслан Крутофіст // Галичина. – 2008. – Ч. 14. – С. 131.

[319] *Лисенко О.* Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Вип. 16, ч. 1. На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 387.

[320] *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя : Новіші часи. – 2-е вид. – Вінніпег; Торонто 1989 – С. 425–426.

[321] Надбужанщина. Т. 2. – Ню-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1989. – С. 655–656; *Путько-Стех А.* Польща відзначатиме 60-ті роковини подій на Волині / Анізія Путько-Стех // Бористен. – 2002. – № 12. – С. 26.

[322] *Потічний П.* Павлокома 144-1945: Історія села / Петро Й. Потічний. – Торонто ; Львів : Фундація Павлокома, 2001. – 603 с.: іл. + додаток.

[323] Проблема одного документа про Павлокому / опр. Богдан Гук // Наше слово. – 2006. – 10 груд (№50).

[324] *Konieczny Z.* Był taki czas: u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie / Zdzisław Konieczny; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu, Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Przemyśl : PTH.O : AP, 2000. – 55 s. : err; *Konieczny Z.* Był taki czas: u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie / Zdzisław Konieczny ; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu, Polski Związek Wschodni. Zarząd Główny w Przemyślu. – Wyd. 2. – Przemyśl : Archiwum Państwowe [etc.], 2005. – 86 s.; *Konieczny Z.* Pawłokoma: niech przemówi historia, a nie polityka / Zdzisław Konieczny ; rozm. przepr. Waldemar Moszkowski // Nasz Dziennik (Wyd. 2). – 2006. – Nr. 108. – S. 14–15.

(Євгена) Місила[325], Люцини Куліньської[326], Едварда Пруса[327] та ін. На підставі спогадів мешканців села і виявлених слідчих матеріалів історики нині можуть досить детально відтворити акцію, що її вчинили кількасот вояків АК під керівництвом Юзефа Бісса («Вацлава») 3 березня 1945 р. За різними даними, у Павлокомі було вбито від 366 до 500 осіб: проф. П. Потічний у своїй книзі подає 366 імен (саме ця цифра зазначена на символічному хресті греко-католицького цвинтаря), хоча, як зауважують інші дослідники, серед них є й ті, хто загинув під час попередніх нападів у лютому й березні, та ті, хто загинув пізніше. У перевірчо-слідчих матеріалах Воєводського управління громадської безпеки (ВУБП) у Ряшеві, особливо у т. зв. «Характеристиці №63», опрацьованій відділом «С» Воєводського управління громадської міліції на відділ «Вацлава», неодноразово згадується про 375 осіб української національності, убитих у Павлокомі; в акті звинувачення у справі Чеслава Спути («Залізного») та інших багаторазово подано число 500 убитих українців[328]. Контекст Павлокоми, на думку українських авторів, підтверджує, що в УПА воювали не лише бандити і злочинці, так само, як і вояки АК не були лицарями без страху і догани[329].

Ще одним символом трагедії українського населення Холмщини в історіографії стало село Сагринь, про події у якому теж нині добре відомо дослідникам та громадськості[330]. Слід зауважити, що в Україні спогади очевидців

[325] *Misiło E.* Pawłokoma 3 III 1945 r. / Eugeniusz Misiło. – Warszawa : Wydawnictwo „UKAR", 2006. – 182 s.: il.; *Misiło E.* Pawłokoma 3.III.1945 / Eugeniusz Misiło // Над Бугом і Нарвою. – 2006. – № 3 (85). – С. 17–20; *Misiło E.* Prowokacja Pawłokomska: pacyfikację Pawłokomy sprowokował oddział NKWD, który uprowadził Polaków [Електронний ресурс] / Eugeniusz Misiło // Wprost. – 2006. – Nr. 20. – S. 88–90. – Режим доступу : http://www.wprost.pl/ar/90307/Prowokacja-pawlokomska

[326] *Kulińska L.* Pawłokoma [Електронний ресурс] / Lucyna Kulińska // Dziennik Polski. – 2006. – Nr. 103. – 04.05. – Режим доступу : http://www.dziennik.krakow.pl/pl/aktualnosci/kraj/236854-pawlokoma.html.

[327] *Prus E.* Pawłokoma – zniewolona historia / Edward Prus // Na Rubieży. – 2006. – № 85. – С. 19

[328] *Місило Є.* Біль Павлокоми: Пам'ятаймо во ім'я мирного співробітництва / Євген Місило // Наше слово. – 2006. – 21 трав. – С. 8.

[329] *Osadczuk B.* Pawłokoma pojednania / Bohdan Osadczuk // Wprost. – 2006. – 14 maja (Nr 19). – S.40.

[330] Відділи Армії крайової – учасники вбивства мешканців Сагриня 10 березня 1944 р. / Публікацію підготував Богдан Гук // Наше слово. – 2009. – 28 черв. – С. 9; 5 лип. – С. 9; 12 лип. – С. 9; *Мельник Н.* Во ім'я справедливості / Надія Мельник // Молода Волинь. – 1992. – 29 трав. – С. 7; *Онуфрійчук М.* Сагринь: 60 років тому це українське село було стерте з лиця землі / Микола Онуфрійчук // Слово і діло. – 2004. – 27 лют. – С. 6; *Притула Є.* Трагедія Сагрині / Євген Притула // Слово і діло. – 2003. – 9 трав. – С. 6; *Притула Є.* Трагічна доля Сагриня // Наше місто. – 2003. – 12 черв. – С. 2; Сагринські спогади / публ. підгот. Богдан Гук // Наше слово. – 2009. – 20 верес. – С. 9; *Сподарик Г.* Сталося в Сагрині / Григорій Сподарик // Наше слово. – 2009. – 8 берез. – С. 3; *Тима П.* Слідства у справі українських жертв. Контекст Сагриня / Петро Тима // Наше слово. – 2004. – 28 берез. – С. 1, 9; Сагринь: біль і печаль наша : книжка свідчень / Суспільно-

(свідків) із Сагриня почали друкуватися на початку 90-х років, але в Польщі вони не відомі[331]. Хоча, за винятком цілком одіозних тверджень Е. Пруса, що винищення Сагрині є справою рук самих українців[332], факт участі поляків у цьому злочині заперечень у польській історіографії не викликає. Однак часто їх інтерпретують як ліквідацію бази УПА: безпосередній учасник нападу на Сагринь, що мав місце 10 березня 1944 р., колишній офіцер 27-ої Волинської дивізії АК Б. Юзефка у своїх спогадах стверджує, що це було «до зубів озброєне й захищене бункерами село» під охороною значної кількості «бойовиків»[333]. Цікаву думку висловив Богдан Гук, який ствердив, що цей холмський злочин дає змогу по-іншому інтерпретувати увесь українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни: у стосунках між народами було застосовано принцип політичного наложництва й доконаних фактів, унаслідок чого й трапилася трагедія Волині й Холмщини[334].

Загалом, в українській історіографії утвердилася думка, що конфлікт на Холмщині (терени, які у міжвоєння входили до складу Люблінського воєводства, а після вересня 1939 р. — до генерал-губернаторства) розпочався ще в листопаді 1941 р. Натомість польські дослідники вказують переважно на 1942 — початок 1943 р., коли на Холмщині зафіксовано одиничні вбивства, та повторюють тезу, що це була «відплата за діяльність української поліції і її колаборацію»[335]. Звернемо увагу на ще одну важливу обставину. Якщо більшість дослідників убачає в українсько-польській боротьбі на східній та південній Люблінщині лише тло для інших складників конфлікту, то А. Божик ставить питання про те, щоб розглядати події на Холмщині і Підляшші в 1942–1944 та 1945–1947 рр. як окремий театр воєнних дій, розмежований і географічно, і структурно-організаційно[336].

Загалом, попри часові розбіжності та певні регіональні відмінності, Західна Україна і Люблінщина були тереном українсько-польського протиборства у роки Другої світової війни.

культурне товариство «Холмщина» ; упоряд. І. В. Банащук. – Львів : Каменяр, 2007. – 46 с.

[331] Сагринські спогади / публ. підгот. Богдан Гук // Наше слово. – 2009. – 20 верес. – С. 9.

[332] *Prus E.* UPA [Ukraińska Powstańcza Armia] – armia powstańcza czy kurenie rizunów ? / Edward Prus. – Wrocław : Nortom, 1994; *Prus E.* Melnykowcy – kolaboracja czy opór. – Wrocław, 1994. – S. 28.

[333] Przed akcją „Wisła" byl Wołyń : [praca zbiorowa / pod red. Władysława Filara]. – Wyd. II popr. i uzupełnione. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyń, 2000. – S. 149–150.

[334] *Гук Б.* 10 березня 1944 р. – день злочину АК щодо української людності в ІІ світовій війні / публ. підгот. Богдан Гук // Наше слово. – 2009. – 26 лип. – С. 9; 2 серп. – С. 9.

[335] *Partacz Cz.* Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943 // Czesław Partacz, Krzysztof Łada // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944 : fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. – Warszawa : IPN, 2003. – S. 40.

[336] *Bożyk A.* Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej / Andrzej Bożyk // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – Nr. 13. – S. 175.

3.5. ПАРАЛЕЛІ Й АНАЛОГІЇ З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Аналіз європейської історії приводить до однозначного висновку, що українсько-польський конфлікт не є оригінальним явищем і, відповідно, будь-які звинувачення українців у винятковій ґенетичній жорстокості навряд чи мають під собою підґрунтя. Насилля як таке й етнічні чистки, зокрема, не були чимось особливим у європейській історії 20 ст. Можна дискутувати, наскільки справедливим є прирівнювання польськими авторами подій на Волині та Галичині зі знищенням вірмен турками 1915 р. чи практиками «остаточного вирішення» єврейського питання в гітлерівській Німеччині[337], однак сама наявність таких практик у досвіді європейців не може ігноруватися.

* * *

Досить часто в історіографії проводять аналогії «волинських подій» із конфліктом між хорватами (усташі Анте Павеліча / Ante Pavelicia) та сербами часів Другої світової війни (від весни 1941 р.). Саме про це говорять Володимир В'ятрович[338], Юрій Шевцов[339] та ін. На міжнародну орієнтацію політичних сил загалом у Центрально-Східній Європі звертає увагу Леонід Зашкільняк. Він зауважує, що немає нічого дивного, що українські націоналісти, так само, як хорватські, словацькі чи представники інших уярмлених народів, розраховували на зміни status quo, установленого Версальською системою[340]. Однак чи не найретельнішим порівняльним аналізом українсько-польських подій та подій на Балканах слід вважати студію австрійського історика Філіпа Тера.

Передусім слід зауважити, що попри той факт, що в історії і українського та польського народів, і в минулому хорватського й сербського народів було чимало спільних моментів, стосунки між ними виявилися досить антагоніс-

[337] *Wieczorkiewicz P.* Masakra wołyńska / Paweł Wieczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S.72.

[338] *В'ятрович В. М.* Друга польсько-українська війна. 1942-1947 / Володимир В'ятрович. – Вид. 2-ге, доповн. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 39.

[339] *Шевцов Ю.* Военные последствия «Волынской резни»: создание УПА и сдерживание советского партизанского движения / Юрий Шевцов // Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов : сб. док. и исследований / сост. А. Дюков. – М. : Алексей Яковлев, 2008. – С. 118.

[340] *Zaszkilniak L.* Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947 (koreferat) / Leonid Zaszkilniak // Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich», Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 23.

тичними. Під час Другої світової війни цей антагонізм досяг крайньої межі та переріс у криваві протистояння.

Варто звернути увагу на найважливіші моменти. У результаті поразки Австро-Угорщини й Німеччини в Першій світовій війні, 1 грудня 1918 р. було створене Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС), куди хорватів і словенців разом із Боснією й Герцеговиною втягнули під загрозою італійської окупації. Так створено сербську імперію, де під облудними обіцянками рівності та братерства ховався великосербський шовінізм. О. Сич зауважив парадоксальність ситуації, коли майже кожна з держав, що були створені на руїнах імперій, відтворювала в мініатюрі ту імперію, до складу якої входила до війни, тобто включала в себе етнічні меншини, незадоволені своїм становищем у нових держав, уряди яких не визнавали за ними права на самовизначення, хоча скористалися ним для своїх народів[341]. Рівно як Друга Річпосполита, до складу якої увійшла частина українських земель, Королівство сербів, хорватів і словенців було поліетнічним утворенням. Так, за даними 1921 р. там мешкало 11.984.911 осіб; із них 74,36 % (8.911.509 осіб) – сербохорвати, причому серби з чорногорцями складали приблизно 43 %, хорвати – 23 %, босняки – 6 %, македонці – 5 %[342].

І в українсько-польських відносинах, і в югославській історії присутня значна частка міфологізації. Саме ця потужна історична міфологія народів Західних Балкан створила стійкі ідеологеми та національні стереотипи: серби вважають, що хорвати зрадили їх, підтримавши Австро-Угорщину в Першій світовій війні, яку серби назвали «Сербською Голгофою». До цього додаймо ще ті звинувачення, які збільшили події Другої світової війни[343]. Як зазначив із цього приводу один із західних учених, «священна сербська земля» почала значити для Бєлграда значно більше, ніж албанці, хорвати, боснійці та ін., які мешкають на ній[344].

Не випадково навіть у наукових текстах стосунки між хорватами й сербами іноді втрачають суто історичний вимір. Щоб не бути голослівними, наведемо лише один фрагмент. «Підставова відмінність між сербами та хорватами виявилася у тому, що перші змагалися за Велику Сербію, зрозуміло на хорватських та боснійсько-герцоговинських теренах, а інші прагнули зберегти свою ідентичність, культуру, територію. Конфлікт генерували сербський територіальний голод, ідея Великої Сербії, прагнення ширшого доступу до моря та, урешті-решт, сербізація Хорватії (...). Такою була багатовікова мета кожної сербської політики»[345]. Саме тому сербо-хорватський конфлікт у 20 ст.

---

[341] *Сич О.* Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) : навч. посіб. / О. Сич. – Чернівці : ТОВ «Видавництво «Нові книги», 2008. – С.38.

[342] *Ротшильд Дж.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд ; пер. з англ. В. Канаша. – К. : Мегатайп, 2001. – С. 250.

[343] *Палій Г.* Крах Югославії: від єдиної держави до національної фрагментації Західних Балкан / Ганна Палій // Магістеріум. Вип. 10 : Політичні студії. – К., 2002. – С.113.

[344] *Bass W.* The Triage of Dayton / Warren Bass // Foreign Affairs. – 1998. – September/October. – P. 96.

[345] *Pavličevič D.* Historia Chorwacji / Dragutin Pavličevič; przekł. Łucja Danielewska. - Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 2004. – S. 406.

не можна витлумачити лише в політичних категоріях. Для обох сторін він виявився ритуалом, вписаним у національні міфи, звідки також його героїзація.

Суттєвим чинником є вплив націонал-соціалістів та ідеології фашизму в розгортанні міжнаціональних конфліктів. Тут слід ствердити два важливих моменти. Однією з причин величезної кількості жертв хорватсько-сербського конфлікту називають безпосередній вплив націонал-соціалістів на регіональних гравців та велику свободу маневру, яку останні мали. Після п'яти днів зайняття вермахтом Югославії 10 квітня 1941 р. радикальні хорвати – усташі – проголосили Незалежну Державу Хорватів (Nezavisna Država Hrvatska; NDH), до складу якої включені сучасні Хорватія та Боснія й Герцеговина. На відміну від України, німецька влада підтримувала створення хорватської національної держави, оскільки уважала усташів помічниками в утриманні впливів у Югославії та противагою для союзної Італії. Австрійський дослідник Ф. Тер звертає увагу, що без згубного впливу націонал-соціалістів на Балканах, можливо, усе скінчилося б порахунками з югославськими елітами, сербськими колоністами й православним кліром. Як в Україні, так і в Югославії, на думку вченого, у процесі радикалізації важливу роль відіграв негативний зразок переслідування німцями євреїв[346].

Що стосується впливу фашизму на ідеологію усташів, які від 1929 р. діяли на еміграції в Італії, то він був значно сильнішим, ніж на ідеологію ОУН[347]. Усташі у своїх програмах уже перед 1941 р. декларували прагнення до побудови етнічно чистої національної держави. Можливі кроки щодо національних меншин не обмежувались асиміляцією, а в разі опору загрожувало їм винищення. Водночас варто згадати позицію українського дослідника О. Зайцева, який, шукаючи узагальнююче поняття для введення ідеології та практики ОУН у порівняльний контекст у рамках європейського інтегрального націоналізму, стверджує, що таким поняттям мав би бути саме усташизм[348].

Окремо слід згадати за практику втечі та вигнання часів війни, яка часто в Україні відбувалася в декілька етапів і фаз (спочатку з родинного села та найближчої більшої місцевості, а вже звідти – до великих міст або й узагалі за Буг). Такий сценарій дуже нагадує втечі балканських мусульман у 1912–1913 рр. чи греків із Малої Азії в 1923 р. При цьому, як ми вже згадували, цікавим є той факт, що серед поляків відсоток тих, хто покинув терени конфлікту, був значно більшим, ніж серед українців.

Подібними слід вважати також і так звані «відплатні акції». Численні масакри можна інтерпретувати як «відплатні хвилі» – явище, котре можна простежити в конфлікті між усташами та четниками в Незалежній Державі Хорватів й інших подібних політичних конфігураціях. Причому кожна зі

[346] *Ther Ph.* Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie / Philipp Ther. – Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – S. 232.

[347] Про проблеми фашизму та усташизму див.: *Popović N.* Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande / Dr. Nikola Popović. – Beograd : Vojna štamparija, 1989. – 224 p. : ill.; *Iuso P.* Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941 : il separatismo croato in Italia / Pasquale Iuso. – Roma : Gangemi, [1998]. – 143 p.

[348] *Зайцев О.* «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху / Олександр Зайцев // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – Наук. зб. №15. – С. 25.

сторін конфлікту інтерпретувала й інтерпретує свої дії саме як «відплатні», таким чином покладаючи провину за початок конфлікту на іншу сторону.

Цікаво, що в національній пам'яті участі німців у травматичній «війні у війні» відведено мало уваги. Причини цього явища можна пошукувати й у тому, що окупанти трималися в тіні (окрім переслідування євреїв й акцій за замахи партизанів). Далекосяжні плани Гітлера реорганізації Європи не були складовою частиною воєнних буднів. І в Україні, і в Югославії спогади концентрувалися на локальних та регіональних ворогах, на подіях і допомозі, що безпосередньо торкнулася людей, а не на тій потузі, яка в 1941–1944 рр. вирішувала, як етнічно повинна виглядати Центрально-Східна та Південно-Східна Європа. Врешті, наприкінці 20 ст. на ворога надавалися радше усташі, четники, ОУН, УПА чи АК, а не т. зв. гітлерівці – як названо німців антифашистською пропагандою. Водночас частиною сербського суспільства, як і польського, події Другої світової війни сприймаються як травматичний досвід, незаслужено забутий, замовчуваний, непокараний[349]. Таке сприйняття не є випадковим, адже деякі сербські джерела стверджують, що хорвати знищили 800 тис. сербів.

Варто звернути увагу й на ще одну суттєву деталь. Відмінність між тривалим впливом українсько-польської й хорватсько-сербської війни у війні бралася звідти, що в Центрально-Східній Європі етнічні кордони були визначені вже наприкінці Другої світової війни. Відповідно, у післявоєнний час українці та поляки могли воювати поміж собою лише ретроспективно, що й часто-густо відбувалося в науковій та популярній літературі. Натомість сербо-хорватський конфлікт залишився невирішеним.

Водночас, як зауважує Філіпп Тер, відмінний подальший перебіг українсько-польського й хорватсько-сербського конфліктів не може приховати спільність цих подій. Корені насилля вчений убачає в спробах побудови під час Другої світової війни мононаціональних держав. Розміри жертв у Незалежній Державі Хорватів були більшими, ніж будь-де, оскільки усташі діяли у власній державі, у той час як ОУН і УПА, наприклад, були підпільними структурами. В обох випадках втечі відбувались етапами й неподалік різних фронтів, що призвело до великої кількості жертв і залишило дуже травматичний слід у пам'яті[350].

* * *

Загалом, у 1939–1945 рр. загострювалися старі міжнаціональні суперечності та додавалися нові проблеми в стосунках між народами. Це особливо яскраво ілюструє ситуація в Центрально-Східній Європі. Особливо цікаво поглянути, як розгорталися відносини у трикутнику Україна – Польща – Литва. Однак, перш ніж починати розмову про те, як складалися стосунки між цими

---

[349] *Stamenković V.* Zapominane chorwackie ludobójstwo na Serbach / Vladan Stamenković // Myśl Polska. – 2011. – Nr. 17 – 18. – S. 16–17.

[350] *Ther Ph.* Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie / Philipp Ther. – Poznan : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – S. 236.

націями в роки Другої світової війни, варто зробити декілька вступних зауваг, які стосуватимуться щонайменше історії міжвоєнного періоду.

Перша світова війна й пов'язаний із нею розпад останніх імперій на Європейському континенті подарувала шанс низці пригноблених до того націй розпочати свою боротьбу за власну державність. Саме тоді серед інших на політичній мапі постають модерні держави українців, литовців, поляків. І тут ми можемо говорити про першу, до того ж суттєву, відмінність у минувщині цих сусідніх народів — якщо полякам і литовцям удалося зберегти свою державність аж до вибуху Другої світової війни, то українські державотворчі змагання зазнали поразки. Українські землі, врешті-решт, потрапили під владу Радянської Росії (як УСРР, а з 1937 р. — УРСР) та Другої Речіпосполитої. Серед інших причин, які призвели до такого результату, були наслідки українсько-польської війни 1918—1919 рр., в основі якої бачимо суперечку за Львів, який із польської точки зору міг належати лише до Польщі. У суспільному розрізі це виявилося, з одного боку, у зневажливому ставленні польської спільноти до української, а з іншого, — зміцнення в українській свідомості образу поляка як ворога та окупанта.

Ще наприкінці Першої світової війни серед поляків Литви поширилася позиція, що якщо не цілий край, то принаймні Віленщина (разом із Вільнюсом, значення якого для польської культури та самосвідомості важко переоцінити) мають бути у відродженій Польщі. Загалом, за Другої Речіпосполитої популярним у польському суспільстві став негативний образ литовців, який можна окреслити як стереотип «злого карлика». Водночас литовська візія ситуації навколо Вільнюса виглядала діаметрально протилежно — Віленщина є окупованою поляками, а тому польська влада там є незаконною[351]. Не дивно, що міждержавні стосунки Польщі й Литви були непростими. За умов гострого міждержавного конфлікту, польська меншина Литви стала своєрідною заручницею у відносинах держав. Кожна криза позначалася на становищі поляків у Литві та литовців у Польщі. Тим більше, що тривало між державами не було дипломатичних стосунків, не існувало прикордонного руху, а тодішня ситуація нагадувала стан «холодної війни».

За таких складних обставин зустрічали ці народи початок Другої світової війни. Очевидно, що обставини, які склалися в 1939—1945 рр., не сприяли залагодженню конфліктів та налагодженню добросусідських стосунків. Аналізуючи історію того часу, можна виділити низку моментів вартих особливої уваги.

Від самого початку Другої світової війни землі Литви, Польщі й України стали розмінною монетою в перемовинах Гітлера та Сталіна. 23 серпня 1939 р. підписано радянсько-німецький договір про ненапад — пакт Молотова-Ріббентропа, до якого додавався секретний протокол про розмежування сфер впливу сторін у Європі. Секретний протокол, існування якого радянське

---

[351] *Kasperavičius* A. Współcześni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918 – 1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów / Algis Kasperavičius // Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku : historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku / red. Krzysztof Buchowski i Wojciech Śleszyński ; Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku [et al.]. – Białystok : [Archiwum Państwowe], 2003. – S. 104.

керівництво впродовж півстоліття заперечувало (як, зрештою, заперечують і нині деякі російські автори), давав можливість Сталіну територіальних надбань у межах кордонів Російської імперії 1913 р. Німеччина погоджувалася на приєднання до Радянського Союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Західної Білорусії, Західної України; водночас отримувала повну свободу дій у Європі й забезпечила собі радянські поставки воєнно-стратегічних матеріалів і продуктів харчування. Після уточнення сфери впливу цих держав на території Польщі розмежувальна лінія між ними виглядала так. До сфери впливу СРСР переходили Литва, Бесарабія й Північна Буковина, а до сфери впливу Німеччини – Лемківщина та Холмщина (українські етнічні території, які раніше були у сфері впливу СРСР). При цьому варто наголосити, що, якщо поляки ці події усвідомлювали однозначно як трагічну втрату власної держави, то для західних українців вони означали можливість здобуття власної держави. Що стосується литовців, то для них початок Другої світової війни ознаменувався отриманням омріяного Вільнюса й Віленщини. Значна частина поляків потрактувала це, як участь Литви у поділах Польщі. Для литовців це, передовсім, акт справедливості та розтягнута в часі реалізація угоди з радянською Росією 1920 р.[352] Водночас, за словами Генріха Віснера, литовська політика у 1939–1940 рр. негативно відобразилася «якщо не на польсько-литовських відносинах, то принаймні на образі литовця».

Після радянської окупації литовці, поляки та українці зазнали репресій з боку каральних органів. За даними О. Горланова та А. Рогинського впродовж вересня 1939 – червня 1941 р. у західних областях України органами НКВС, лінійними відділами НКВС Львівської залізниці і т.д. було «вперше» арештовано понад 79 тис осіб за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності. При чому якщо на початку основну частину арештованих становили представники польської національності, то згодом репресії зачепили українців, євреїв. Що стосується Литви, то в підсумку постраждало близько 16 тис. осіб, а масовість і «миттєвість» арештів та депортацій 14–17 червня 1941 р. у Литві, Латвії та Естонії вирізняють навіть на тлі сталінської статистики. Очевидно, що жорсткі репресивні акції остаточно визначили ставлення мешканців Західної України й Балтії до радянської влади. Водночас позірне толерування радянським режимом колишніх національних меншин спонукало поляків вбачати у них винуватців своєї трагедії.

На відміну від поляків, литовські (Фронт литовських активістів; лит. *Lietuvos Aktyvistų Frontas*, LAF) та українські (Організація українських націоналістів, ОУН) національні сили очікували на вибух німецько-радянської війни, розраховуючи на розбудову за нових обставин незалежних національних держав. Відразу після її початку, 23 червня 1941 р. у Каунасі Леонас Прапуоленіс (*Leonas Prapuolenis* – один із керівників LAF) виголосив текст відозви, що проголошувала незалежність Литви. Прем'єр-міністром став Шкірпа, однак оскільки він на той час уже перебував під арештом, виконувати обов'язки прем'єра став Юозас Амбразявічус (*Juozas Ambrazevičius*). Рівночасно,

[352] *Kowalski M.* Wileńszczyzna jako problem geopolityczny w XX wieku / Mariusz Kowalski // Problematyka geopolityczna Ziem Polskich / pod red. Piotra Eberhardta. – Warszawa : Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 2008. – S. 277. – (Prace Geograficzne. Nr 218).

30 червня 1941 р. у Львові Ярославом Стецьком (чільним діячем ОУН(б) проголошено Акт відновлення Української держави. Показово, що німецька влада однозначно перекреслила сподівання українців та литовців на відбудову власної державності, а керівників проголошених урядів Я. Стецька та К. Шкірпу заарештували. На території Литви, Латвії, Естонії й Білорусі утворено Райхскомісаріат Остланд (Reichskommissariat Ostland) з окремим Генеральним Комісаріатом Литви (Generalkommissariat Litauen)[353]. Хоча в польській суспільній свідомості до українців і литовців закріпилося тавро колаборантів.

Окремої розмови заслуговує проблема впливу на міжетнічні стосунки в цій частині Центрально-Східної Європи накопичених стереотипів. Для з'ясування ставлення поляків до литовців скористаємося з опрацювання історії польсько-литовського конфлікту професора Конрада Гурського (1894–1990), яке було створене в 1943 р. на прохання Бюро пропаганди та інформації Віленського округу АК і яке відображало традиційні погляди. Гурський, зокрема, визначав як антипольську справу росіян і німців литовське національне відродження. На його думку, відродження було справою агресивної, звироднілої групи ренеґатів і зрадників, а тезу про сполонізованих литовців називав «хворобливим міфом». Ментальність «литвоманів» він прирівнював до настрою неслухняних дітей із «психологією звільнених невільників», які мстять своїм благодійникам, що дарували їм свободу. Твердив, що злочинною була сама можливість постання незалежної Литовської держави. Із позиції Гурського результатом поступливості, толерантності й сентименту щодо литовців стали їх дії під час війни, а це – знищення польськості у Литві.

Натомість для репрезентантів литовського руху головним завданням було відновлення незалежності Литви, що виражала теза: «... литовці ні за більшовизм, ні за націонал-соціалізм, а обирають третій шлях – робити те, що вигідно Литві»[354].

Ще складнішим виглядає образ українця в польській суспільній свідомості. Сформована впродовж віків і закріплена творами на кшталт «Вогнем і мечем» Генріха Сенкєвича візія українця виключно як «різуна» і Гайдамаки тяжіла, та й тяжіє, над польською суспільною свідомістю. Зрештою, детальний розгляд цієї проблеми Мирославом Труханом звільняє нас від потреби зупинятися над цим питанням.

За німецької окупації українсько-польські та литовсько-польські відносини погіршуються, тим більше, що, як стверджує багато дослідників, це відповідало інтересам німців, які діяли згідно із засадою «поділяй і володарюй». Німці організували та озброїли численні поліційні українські й литовські формування. Паралельно створюються партизанські загони – Українська повстанська армія та Литовська армія свободи (*Lietuvos Laisves Armia* – LLA). Для польського підпілля на західноукраїнських теренах саме УПА ставала істотною загрозою, а перемовини (за посередництвом митр. Андрея Шептицького) не давали результату. Урешті-решт, до кривавих сутичок дійшло

---

[353] *Bubnys A.* Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941-1944) / Arünas Bubnys // Studia Podlaskie. T. XVII. – Białystok, 2007–2008. – S. 133.

[354] *Бубнис А.* Литовское национальное антифашистское сопротивление 1941–1945 гг. / Арунас Бубнис // Вестник архивиста. – 1995. – №3 (27). – С. 58.

спочатку на Волині та Холмщині, апогеєм яких вважають літо 1943 р., а згодом у Східній Галичині, уже 1944 р.

Подібні проблеми, але меншою мірою, характерні для Віленщині, де теж дійшло до сутичок між литовськими формуваннями та польською партизанкою. 1943 р. там організовано партизанські відділи АК, які почали діяти не лише проти німців, а й проти литовської адміністрації та поліції. У 1944 р. з німецької ініціативи повстала литовська добровольча формація під керівництвом Повіласа Плєхавічюса (лит. *Povilas Plechavičius*), т.зв. Lietuvos Vietinė Rinktinė (Литовський місцевий полк), одним із завдань якого була боротьба з польською та радянською партизанкою.

Апогей польсько-литовської боротьби настав наприкінці червня 1944 р. Тоді в організованій поляками засідці під Глітішкі (лит. *Glitiškės*) загинули литовські поліцейські, а у відповідь литовський батальйон поліції здійснив пацифікацію цього села, під час якої загинуло 38 польських мешканців. У межах відплати здійсненої з легкої руки коменданта АК Вітольда Єжи Фальковського („Wik") у селі Дубинки (лит. *Dubingiai*) дійшло до вбивства від декількох десятків (за оцінками польських істориків) до сотень (за даними литовських учених) литовців (у тому числі жінок і дітей). В обох акціях постраждала безборонна цивільна людність, що не може не викликати жалю[355].

Елементом, який впливав на міжнаціональні відносини, була діяльність радянської партизанки. Як відносно мало було радянських відділів у Східній Галичині й на Віленщині, де були успішно поборювані, відповідно, українцями та литовцями, так, з огляду на сприятливі умови для партизанських дій, велика кількість їх перебувала на Волині й Поліссі та особливо на території Новогрудського округу ZWZ–AK. Показовим є факт співпраці відділів АК і радянського війська у липні 1944 р. під час визволення Вільнюса. Таким чином робилася спроба заманіфестувати польські права на терени окуповані СРСР. Однак саме радянська позиція зробила безпредметними як українсько-польські, так і литовсько-польські суперечки. Рівно ж 1943–1944 р. розгортається українсько-польський конфлікт. На теренах, які розглядаються і українцями, і поляками, як складова частина майбутніх державних утворень, доходить до винищення цивільного населення.

Окремої уваги заслуговує звинувачення поляками українців та литовців у знищенні євреїв, вимальовуючи їхній образ як затятих антисемітів. Так, особливо часто можна простежити звинувачення литовців за участь у понарській трагедії, а українців – в активній співучасті українських поліцаїв у масовому винищенні єврейського населення в Україні. При цьому зазначимо, що ідея пов'язування антиєврейських й антипольських акцій не є новою. Так, ще у звіті Делегатури польського уряду ув травні 1942 р. стверджувалося: «... Литовці обманулись у своїх сподіваннях на німців і ще більше прагнуть помсти над переможеними поляками. Постійно погрожують, що після знищення євреїв надійде черга поляків»[356]. Водночас слід зауважити, що така

[355] *Šibakovski J.* Stosunki polsko-litewskie – od sporów i konfliktów do strategicznego partnerstwa : Uniwersytet Warszawski; Wydział Dziennikarstwa i Nauk politycznych. Praca magisterska na kierunku Stosunki Międzynarodowe / Jan Šibakovski Режим доступу : http://ru.scribd.com/doc/96853711/stosunki-polsko-litewskie

[356] Цит за: *Яковлева Е. В.* Польша против СССР. 1939–1950 / Елена Яковлева. – М. : Вече,

пильна увага до єврейського питання не є давньою історичною, а, радше, модерною традицією, що поширилася уже після Другої світової війни.

Конфлікти часів Другої світової війни належать до тих моментів в історії, які визначають значною мірою історичну свідомість сучасних українців, поляків, литовців. І це попри те, що комуністичний режим не толерував функціонування пам'яті про ті події. Інформація про те, що відбувалося на Волині, в Галичині, на Віленщині почала поширюватися щойно після розпаду СРСР. При цьому національні версії різняться чи не кардинально. Так, наприклад, із погляду литовців, акції генерала Люціана Желіговського (так. зв. «бунт» Желіговського; лит. *Želigovskio maištas)* і становища литовців під «польською окупацією», як і конфлікт на Віленщині в роки Другої світової війни, є тим, що обтяжує сумління поляків[357]. У литовській свідомості сформувалося бачення АК як ворожої й злочинної сили. Як слушно зауважує Ян Видацький, наскільки поляки ідеалізують АК, настільки литовці, навпаки, ставляться до неї приблизно так, як польське суспільство до УПА[358]. Звинувачення УПА у вчиненні «геноциду» поляків на Волині та Східній Галичині є щонайменше частково елементом сучасної польської політики.

* * *

Ще одним міжнаціональним конфліктом на територіях колишньої Другої Речіпосполитої був польсько-білоруський, який у 1942–1944 рр. переріс у збройну боротьбу. Хоча протистояння представників польського підпілля та білоруського національного руху було менш кривавим, ніж сутички з українськими чи литовськими національними силами, проте загальні тенденції зберігаються. Спробуємо окреслити основні з них.

Після подій 1939–1941 рр. серед польського населення Західної Білорусії, як і по всіх «східних кресах», переважало негативне ставлення до т. зв. «національних меншин» (у цьому випадку – до білорусів). Поява німців на цих теренах змусила поляків шукати можливості відновлення свого привілейованого становища, ба, більше – шукати шляхів повернення Західної Білорусії до складу Польської держави. Для реалізації цих завдань, на думку поляків, можна було піти на будь-які кроки. Саме цим, на думку дослідників, зумовлена їхня співпраця з німецькою окупаційною владою. Це підтверджують і документи польського підпілля у яких ми, зокрема, читаємо наступне: «Польська громадськість рада приходу німців та звільненню від більшовицького терору. Значна частина членів польських підпільних організацій вступила до німецької поліції... Також велика кількість поляків працює в органах місцевої

2007. – С. 183.

[357] *Buchowski K.* Litwomani i polonizatorzy : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku / Krzysztof Buchowski. - Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – S. 345.

[358] *Видацкий Я.* Польское высокомерие и литовские фобии / Ян Видацкий // Новая Польша. – 2011. - № 9. [Элетронный ресурс] – Режим доступа: http://www.novpol.ru/index.php?id=1532

влади»[359]. Так, досить швидко поляки зайняли майже всі посади в повітових та гмінних управах на Новогрудчині та Віленщині. При цьому слід наголосити – усе це відбувалося з відома польського підпілля. Очевидно, така позиція не могла бути прийнята іншою стороною й викликала протидію їй. Нагадаємо, що подібну ситуацію та, відповідно, звинувачення в співпраці з німцями, ми фіксуємо й на західних землях України.

Ще до початку радянсько-німецької війни створений і діяв Білоруський комітет самодопомоги (БКС). Його представники йшли тим самим шляхом, що й репрезентанти національних рухів України та Литви; вони прагнули не без допомоги Німеччини створити незалежну білоруську державу, хоча в реалізації цього завдання білоруська сторона мала чимало проблем. Отож, як в Україні, Литві, так і в Білорусі, протистояння зумовлено суперечкою за належність спірних територій до тієї чи іншої держави. Так, виступаючи від імені білоруської сторони, Ян Станкевич[360] пропонував полякам створення Білоруської держави, яка перебуватиме в тісній унії з Польщею. За кордони на заході бралися межі, означені свого часу лінією Керзона. Незалежна Білорусь, на думку Станкевича, могла б стати буфером між Річчюпосполитою та СРСР. Цікаво, що ця ідея частково повторювала федералістську концепцію Ю. Пілсудського початку 1920 р. При цьому білоруські націоналісти робили ставку на британського прем'єра Вінстона Черчілля та розраховували на підтримку своїх ідей Великобританією. Поляки ж у післявоєнному державному устрої готові були запропонувати білорусам максимум лише якнайширшу

---

[359] AK w dokumentach, 1939-1945. – T. 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – S. 195.

[360] *Станкевич Ян* (Янка; псевдоніми Брячислав Скорининих, Ян Янушонак (26 лютого 1891, в. Орлята, Ошмянського повіту – 16 серпня 1976, США) – білоруський мовознавець, історик, політичний діяч, брат Адама Станкевича. Доктор філософії (1926).Під час Першої світової війни воював у російській армії, потрапив в австрійську неволю. Ян Станкевич в 1917–1918 рр. активно долучився до діяльності білоруських національних організацій. Закінчив білоруську гімназію у Вільнюсі (1921), Карлів університет у Празі (1926). Доктор слов'янської філології та історії (1926). Працював викладачем білоруської мови у Варшавському (1928–1932) і Вільнюському (1927–1940) університетах. Ян Станкевич був послом сейму Другої РП (1928–1930). Як політик був прихильником польсько-білоруського зближення, за що його не раз критикували білоруські угруповання. У 1940 р. Іван Станкевич виїхав до Варшави, де приєднався до діяльності Білоруського комітету. Я. Станкевич співпрацював із Вацлавом Івановським, налагодив контакти з польським антифашистським підпіллям, створив конспіративну групу під назвою Партія білоруських націоналістів (ПБН). Стратегічною метою діяльності було відновлення білоруського державності, спираючись на підтримку Польщі. З осені 1941 р. Я. Станкевич жив у Мінську, куди перемістився і ЦК ПБН. Станкевич був членом Білоруської народної самодопомоги, наукового відділу Білоруської центральної ради, одним із засновників Білоруського наукового товариства. Із 1944 р. Я. Станкевич опинився в еміграції. У Німеччині він відновив діяльність Білоруського наукового товариства. З 1949 р. Я. Станкевич жив у США, займався науковою й громадською діяльністю як репрезентант білоруської діаспори. Був популяризатором р. н. «Крівіччіни». Похований на кладовищі в Саус-Рівер, штат Нью-Джерсі (США).

автономію в складі Польщі. За таких умов, очевидно, пошуки точок дотику виявилися марними[361]. Згадаємо, що те ж саме зіткнення концепцій – польської status quo ante bellum й українського прагнення створення на тих самих теренах власної держави лягло в основу українсько-польського протистояння на західних землях у роки Другої світової війни.

Окремої розмови потребує роль зовнішнього чинника (зокрема німецького) у розгортанні і білорусько-польського конфлікту, і українсько-польського протистояння, у роки Другої світової війни. При цьому історики відзначають прагнення німецької окупаційної влади використати міжнаціональні антагонізми у своїх цілях. Деякі дослідники (наприклад Ю. Грибовський[362]) вважають, що німці відіграли провідну роль у загостренні національних антагонізмів на території Генеральної округи «Білорусь». Тут передусім слід згадати проведення з травня 1942 р. Головним управлінням безпеки Третього райху т. зв. «Polenaktion» (польська акція) – репресивних заходів, які полягали в «чистці» адміністрації від осіб польської національності, що супроводжувало фізичне винищення та ґвалт. При цьому часто жертвами ставали люди, які не були пов'язані з польською конспірацією. «Польська акція» одночасно означала підтримку білоруського руху. В Україні та інших окупованих територіях, у Білорусі робилася спроба вибудувати систему противаг. Генеральний комісар Вільгельм Кубе (Wilhelm Richard Paul Kube) вважав, що польський рух на території округу є досить міцним і в будь-який найнезручніший для окупаційної влади момент може «підняти голову» в німецькому запіллі. Білоруські ж сили були доволі слабкими й не загрожували інтересам Німеччини, а тому робилася ставка на зміцнення білоруських впливів. «Білорусів не можна порівнювати з жодним з народів «Остланду», які всім ходом своєї історії були налаштовані проти німців. Білоруси, – відзначав Кубе у квітні 1943 р. – єдиний народ, що не займався політичними інтригами проти Німеччини. Литовці ненавидять нас... латиші та естонці привітно зустрічали нас не тому, що це були німецькі війська, а тому, що це армія, яка звільнила їх від більшовиків – усі вони готові проміняти нас на англійців»[363]. Задля справедливості, слід зазначити, що наступник В. Кубе на посту генерального комісара К. фон Готтберг не був прихильником співпраці з білоруськими націоналістами, хоча, перебуваючи на посаді, був змушений піддати ревізії свої погляди[364]. За висновками дослідників, польські впливи після проведення «антипольської акції» були ліквідовані на території Барановицького, Вілейського, Новогрудського й Слонімського округів, де переважало православне населення.

---

[361] *Туронак Ю.* Беларусь пад нямецкай акупацыяй: [пераклад з пол. мовы] / Юры Туронак. – Смаленск : [б. в.], 2008. – С. 366.

[362] *Грыбоўскі Ю.* Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе «Беларусь» (1941-1944 гг.) / Юры Грыбоўскі // Białoruski Zeszyty Historyczne. – 2006. – Nr 25. – S. 118.

[363] Цит. за: *Літвін А.* Кубэ як магільшчык беларусскай нацыянальнай ідэі [Електронний ресурс] / Аляксей Літвін // Наша ніва. – 1999. – №4 (125). Режим доступу : http://nn.by/?c=ar&i=93300

[364] *Романько О. В.* Легион под знаком Погони : Былорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945) / Романько Олег Валентинович. – Симферополь : Антиква, 2008. – С.106–107.

Дискусійним та суперечливим є питання терору польського підпілля щодо білорусів. Білоруські й російські дослідники висловлюють думку про цілеспрямований характер винищення цивільного населення. Яскравою ілюстрацією цієї тези може слугувати також директива для польських легіонів від 14 травня 1943 р., наведена О. Яковлевою: «Метою польських легіонів є звільнення Західної Білорусії від більшовизму. Кожен поляк повинен пам'ятати, що білоруси – вороги польського народу... Поляки повинні усіма способами компрометувати білорусів перед німцями, домагатися арештів білорусів для того, щоб втрати білорусів були якнайбільшими»[365]. Лише за польськими джерелами (командира Новогрудського округу АК Януша Правдзіц-Шляського) було винесено та виконано 300 смертних вироків[366]. При цьому серед білорусів, убитих аківцями, були не лише політичні, а й культурно-просвітні активісти: сільські вчителі, православні священики, прихильники автокефальної Білоруської Православної церкви[367]. Зокрема, польський письменник Юзеф Мацкевіч називає наступні імена – о. Іван Оляхнович (разом із дружиною), о. Костянтин Маєцький, о. Анатоль Кірик, о. Міхаіл Леванчук (разом з дружиною), ієромонах Лукаш[368]. У цьому контексті слід нагадати, що 1942 р. на Холмщині серед тих, хто загинув з українського боку, були переважно провідники українського життя.

Отож, попри всю складність, багатоаспектність та дискусійність, українсько-польське протистояння, складно назвати явищем безпрецедентним.

Аналіз українсько-польського протистояння дозволяє стверджувати, що суттєвим чинником впливу на його перебіг була позиція політичного проводу обох сторін. І для українців, і для поляків території, які охопив конфлікт, були невід'ємною частиною національних держав, які вони планували побудувати після завершення війни. При цьому жодна зі сторін не готова була йти на поступки. Тому цілком обґрунтованою видається гіпотеза істориків, що відсутність доброї волі та активності у відповідний момент, а також надто пильна прив'язаність до власних негнучких політичних уявлень представників політичного проводу українського та польського національних рухів, не дали змоги зменшити масштаби трагедії українського йі польського народів. Водночас слід підкреслити, що, попри спроби деяких авторів показати події

[365] *Яковлева Е. В.* Польша против СССР 1939 – 1950 гг. / Елена Яковлева. – М. : Вече, 2007. – С. 178.

[366] *Prawdzic-Szlaski J.* Nowogródczyzna w walce : 1940-1945 / Janusz Prawdzic-Szlaski. – Szczecin : "Errata", 1989. – S. 93.

[367] Білоруська православна автокефальна церква – перші спроби проголосити автономію Білоруської церкви фіксують 1923 р, коли в Мінську відбувся собор мирян і духовенства на чолі з єпископом Мелхідесеком (Паєвським), на якому його було проголошено митрополитом і здійснено спробу створити церкву, незалежну від Московського патріархату. Однак ці кроки виявилися невдалими. Наступна глава в історії цієї церкви пов'язана з періодом Другої світової війни, коли німці дали добро на відновлення автокефалії. Новий Мінський собор, на якому було підтверджено незалежність церкви, відбувся 30 серпня 1942 р. Із поверненням радянської влади у 1944 р. Білоруську автокефальну православну Церкву було знищено.

[368] Цит. за: *Весялкоўскі Ю.* Што прывяло Армію Краёву на Беларусь. – Лондан 1995. – С.114.

українсько-польського-конфлікту як виняткове явище, він таким не був. Радше воно, є типовим для територій колишньої Другої Речіпосполитої та Центрально-Східної Європи загалом. Ті проблеми, які накопичились у стосунках сусідніх народів у попередні часи, вибухнули в роки Другої світової війни збройним протистоянням з більшими чи меншими людськими жертвами.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМА ВСТАНОВЛЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ ЖЕРТВ У ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Події Другої світової війни належали та належать до кола зацікавлення багатьох дослідників. Попри це існує ціла низка фактографічних, теоретико-методологічних, історіософських проблем, що й донині не розв'язані. Вчені-історики в пострадянський період зіштовхнулися із ситуацією, коли їм доводиться з одного боку розвінчувати цілу низку міфів, що їх продукувала радянська історіографія, а з другого – вивчати ті питання, які не були об'єктом наукових студій попередників.

До того ж додамо, що осмислення історії України та Польщі часів Другої світової війни виходить за межі суто наукового зацікавлення. Війна 1939–1945 рр. принесла українському та польському народам жахливі страждання і залишила в історичній пам'яті глибокий та відчутний слід. Україна і Польща належать до тих країн, які зазнали найбільших людських втрат під час цієї світової бійні.

Таблиця 4.1[1]

Втрати населення у Другій світовій війні

	ВТРАТИ (тис. осіб)			
	Воєнні	Цивільні	загальні	% населення
Україна	2,500	5,500	8,000	19.1
Німеччина	4,500	2,000	6,500	9.1
Росія	1,781	4,000	5,781	2.9
Польща	123	4,877	5,000	19.6
Японія	2,000	350	2,350	3.4
Югославія	300	1,400	1,700	10.6
Франція	250	350	600	1.5
Італія	400	100	500	1.1
Румунія	300	200	500	3.7
Греція	100	350	450	6.2
Угорщина	136	294	430	4.6
Великобританія	290	60	350	0.7
Чехо-Словаччина	46	294	340	3.0
Австрія	270	104	374	5.6
США	300	–	300	0.2
Голландія	12	198	210	2.4

[1] *Грицак Я.* Земля на крові: Україна, 1914–1945 [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?zemlya_na_krovi_ukrayina_19141945&objectId=1130393; http://www.infoukes.com/history/ww2/page-29.html. Щодо України ці ж цифри жертв у Другій світовій війні знаходимо у: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – С. 456; *Литвин В. М.* Ілюстрована історія України / Володимир Литвин, Валерій Смолій, Микола Шпаковатий. – К. : Альтернативи, 2004. – С. 217.

Фінляндія	84	16	100	2.7
Бельгія	13	75	88	1.1
Канада	42	–	42	0.4

То ж не дивно, що й донині все, що стосується тих подій, має чималий суспільний резонанс.

Дослідники вважають, що основну частину втрат становили фронтові, втрати радянських та антирадянських партизанських загонів (у боротьбі з окупантом та між собою), цивільні втрати під час боїв та бойових дій, смертність через голодне виснаження та епідемічні хвороби, жертви окупаційного режиму (планомірне винищення військовополонених, ліквідація євреїв та ромів, нищення мешканців більшості українських теренів)[2]. Окрім цих чинників, слід згадати й про те, що на початку німецько-радянської війни працівники НКВС у в'язницях Бережан, Бібрки, Буська, Володимира, Дрогобича, Дубна, Жовкви, Заліщиків, Золочева, Калуша, Луцька, Львова, Надвірної, Самбора, Стрия, Тернополя, Чорткова та інших міст знищили тисячі арештованих і депортували десятки тисяч осіб (значну частину яких під час евакуації також було ліквідовано, а решта опинилася у концтаборах). Ймовірно, тоді в Західній Україні було розстріляно від 40 тис. до 50 тис. осіб[3].

[2] *Кульчицький С.* Демографічні втрати України у XX ст. / Станіслав Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2 жовт. – С. 21.

[3] *Трофимович В.* Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки німецько-радянської війни / Володимир Трофимович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Іст. науки. – Острог, 2006. – Вип. 6. – С. 269.

4.1. ЕКСПЕРТНІ ВИСНОВКИ УЧЕНИХ

Одним із факторів, що суттєво вплинув на демографічні та етнічні зміни у Східній Галичині та Волині, слід вважати українсько-польське протистояння. І хоча на сучасному етапі студій, як справедливо зазначають дослідники цієї проблеми (зокрема, С. Макарчук[4]), відповісти на питання, хоча б наближено, скільки загинуло мирних людей, непросто. Різниця у цифрах, які нині називають автори і публіцистичних матеріалів, і наукових студій, настільки значна, що про остаточне вирішення цього питання годі й говорити. Проте в історіографії робляться приблизні оцінки втрат, що має максимально наблизити нас до встановлення реальної кількості загиблих у цьому конфлікті.

На встановлення повної картини людських втрат на думку польських дослідників (Ґ. Грицюк[5], Я. Кенсік[6], В. Резмер[7]) впливають такі чинники:

1. Відсутність нових даних щодо національної структури східних воєводств Другої Речі Посполитої на час вибуху війни в 1939 р. Останній перепис населення проводився в 1931 р. Його правдивість не безпідставно піддавалася сумнівам з часу публікації матеріалів перепису. Окрім цього, є труднощі з точним визначенням природного приросту окремих національних груп у 1931–1939 рр., враховуючи міграційні рухи, що їх ініціювала польська влада.

2. Дефіцит даних щодо масштабів міграційних рухів у вересні — жовтні 1939 р., здебільшого поляків і євреїв. Початок війни сприяв мобільності суспільства, яке викликали бойові дії і адміністративні та репресивні заходи окупантів.

3. Відсутність відомостей про загальні людські втрати окремих національних груп, спричинені радянською політикою 1939–1941 рр.

4. Зміни адміністративних меж Волині в 1939–1941 рр. і після 1944 р., що ускладнює порівняння доступних радянських, польських та німецьких даних.

---

[4] *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / Степан Макарчук // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 226.

[5] *Грицюк Ґ.* Втрати населення на Волині у 1941–1944 рр. Ґжеґош Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tytsa, 2001. – С. 249–250.

[6] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кесік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X Міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 39.

[7] *Rezmer W.* Zmiany narodowościiowe na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w okresie II wojny światowej w świetle ustaleń Międzynarodowego Seminarium historycznego „Polska – Ukraina: trudne pytania" / Waldemar Rezmer // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2011. – Nr. 1(109). – Styczeń–marzec. – S. 12.

5. Очевидні суперечності між даними деяких матеріалів, що стосуються, зокрема, радянських підрахунків загальних втрат, і даними про втечі польського населення з Волині і виселення поляків із Волині (особливо в 1944 р.).

6. Неповнота й низька вірогідність статистичних даних часів війни, які інколи виконували пропагандистські функції (підрахунки, здійснені ще під час війни, що спираються на неповні, уривчасті відомості, публікації у пресі, офіційні тенденційні комюніке, у яких переважав пропагандистський елемент, спогади і повідомлення, що є самі по собі суб'єктивними документами).

Розпочинаючи розгляд проблеми демографічних втрат української та польської сторін протистояння на західних землях України, слід зробити декілька зауваг щодо джерельної бази предмета дослідження. Володимир Трофимович, аналізуючи деякі матеріали, дійшов висновку про недоцільність вважати достовірними дані спогадів, засновані на емоціях та чутках, рівно як і визнання фрагментарності та однобічності автентичних документів ОУН і АК, що не змальовують всієї повноти картини «волинських подій»[8]. У цьому ж контексті звучить думка польського історика Ґжеґожа Грицюка про те, що значна частина висновків щодо втрат населення на Волині має характер приблизних оцінок, часто-густо діаметральних, залежно від того, які джерельні матеріали було взято за основу підрахунків як достовірні[9].

Окрім того, частина дослідників вказує, що на достовірність досліджень впливає надзвичайна складність розмежування жертв власне українсько-польського конфлікту та німецьких і радянських диверсійно-пацифікаційних бойових загонів, некерованих банд із кримінальним відтінком і т. д.[10] Як слушно стверджує Анджей Сова, відповідальність за ті акції, якими керували німці, навіть якщо вони реалізувалися руками української поліції, лежить саме на німцях, а не на українських націоналістах[11]. Значною проблемою для вчених є також виокремлення із числа загиблих справді суто мирних цивільних мешканців, тобто тих, хто не брав участі у бойових загонах УПА чи АК й не був пов'язаний зі структурами українського чи польського підпілля.

Тадеуш Ольшанський звернув увагу ще на одну особливість досліджень тих подій. Він зауважував, що масштаби пролитої крові в тих роках перебільшували не лише чутки, а й свідома пропагандистська маніпуляція – у пропаганді і навіть у документах із двох убитих легко робилося 20, а з 20 – 200, застрелений грабіжник чи ґвалтівник ставав полум'яним патріотом, навіть захисником народної влади. До того ж польський автор зазначає, що

[8] *Трофимович В.* Примирення не можна приурочити до певної дати / Володимир Трофимович // Війна і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 248.

[9] *Грицюк Г.* Втрати населення Волині у 1941–1944 рр. / Гжегож Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава, 2001. – С. 250.

[10] Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років (Львів, 23 трав. 2003 р.) : матеріали круглого столу / упоряд. С. Трохимчук. – Львів : Вид. центр Галиц. ін-ту, 2003. – С. 41.

[11] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 171.

відомий принаймні один випадок свідомого каліцтва поляками останків застрелених українцями своїх співплемінників, щоб переконувати у вродженій жорстокості українців; а таким чином формувалися стереотипи, які живуть донині, підкріплені антиукраїнською літературою[12].

Як зауважує Іван Патриляк, встановлення кількості жертв буде можливе лише за умови проведення спільних досліджень, які мають включати теренові експедиції, опитування свідків, ексгумації, критичну оцінку архівних джерел, метричних книг, статистичних даних і т.д.[13] На хід дискусії навколо цієї проблеми впливає й та обставина, що тривалий час українська сторона не вивчала цієї теми й українські історики базували свої висновки на результатах польських студій. Прикладом може бути Володимир Литвин, голова ВР, за фахом історик, який описав полеміку навколо величини українських та польських жертв, широко користаючи з результатів досліджень польських вчених (головно Р. Тожецького та Ґ. Мотики)[14]. Лише нещодавно з'явилися порайонні огляди, які дають змогу представити український погляд на конфлікт[15]. Це контрастує із ситуацією в польській історіографії, яка рясніє публікаціями на тему «злочинів УПА» і має складені мартирологи жертв у Волинському[16], Львівському[17], Станіславівському[18], Тернопільському[19] воєводствах.

Перші спроби визначити кількість жертв міжетнічного конфлікту припадають на 40–ві роки 20 ст., коли ще «за свіжими слідами» представники протиборчих сторін намагалися визначити свої втрати. Українські історики,

[12] *Łukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – Paryż, 1989. – Z. 90 (t. 455). – S. 192.

[13] *Patrylak I.* Ukraiński ruch wyzwoleńczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942-1960, Warszawa 2006, 720 s.) / Iwan Patrylak // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2008. – Nr. 2 (13). – S. 389.

[14] *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / Володимир Литвин // Голос України. – 2002. – 12 листоп. – С. 5.

[15] *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Ярослав Царук ; вступ. ст. Я. Ісаєвича. - Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.; *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. - 312 с. та ін.

[16] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

[17] *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki – Wrocław : Wydawnictwo Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 1269 s.

[18] *Jastrzębski S.* Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN–UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939–1946 / S. Jastrzębski. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004. – 472 s.

[19] *Komański H.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław : Nortom, 2004. – 1182 s. : fot., mapy, portr.

заперечуючи дані польських колег, наводять дані звіту АК за 1943 р., який засвідчував, що на Волині загинуло 15 тис. поляків і близько 12 тис. українців[20]. Так, наприклад, про звіт делегата уряду Казимира Банаха від 7 жовтня 1943 р. згадують київський дослідник проблеми Ігор Ільюшин[21] та львівський історик Юрій Киричук[22]. Зазначимо, що цифру понад 15 тис. польських жертв на Волині названо й у польському документі кінця 1943 р. «Українська справа»[23], що є аналізом та оцінкою українського питання у довоєнній Польщі та під час Другої світової війни. У ньому ж говориться також про «величезні втрати» українського населення. Цікаво, що відомий дослідник українсько-польських стосунків часів комуністичної Польщі Анджей Щесняк, грунтуючись на даних Делегатури, називає втрати на Волині за 1943 р. теж у 15 тис. осіб[24].

Хоча задля справедливості слід зазначити, що оцінки підпілля коливалися від згаданих 15 тис. до 40 тис., а то й до 110 тис.[25] Так, зокрема, у пізніших опрацюваннях Делегатури від квітня 1944 р. з'являється число 50–60 тис. замордованих поляків[26], у той час як у документах Коменди АК «Львів» за

---

[20] *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лют. – С. 2; *Бондаренко К.* Погляд через десятиліття / Кость Бондаренко // Волинь моя : журн. Міжнар. об'єднання «Волинське братство». – К. : Київська правда, 2004.– Вип. 4. – С.

[21] *Ільюшин І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 108; *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / Ігор Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 235.

[22] *Киричук Ю.* Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 283; *Киричук Ю.* Українсько-польський збройний конфлікт 1942–1943 рр. / Юрій Киричук // Українські варіанти. – 1999. – № 3–4 (лип.–груд.). – С. 132; *Киричук Ю.* Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942-1943 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні : зб. наук. праць / відп. ред. П. М. Чернега. – К., 2000. – С. 160.

[23] Sprawa Ukraińska. Egzemplarz dla Pana Premiera (1943) // Zeszyty historyczne. – Paryż, 1985. – Nr. 71. – S. 121–152.

[24] *Szcześniak A.* Niektóre problemy stosunków polsko-ukraińskich / Andrzej Szcześniak // Polska Ludowa : materiały i studia / Polska Akademia Nauk. Instytut Historii. T. 7. - Warszawa : Polskie Wydaw. Naukowe, 1968. – S. 71–72.

[25] AAN, 202/III/120, k.8; 202/III-121, k. 372; Цит. за: *Грицюк Г.* Втрати населення на Волині в 1941–1944 рр. / Гжегож Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. Матеріали V Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : Tyrsa, 2001. – С. 261.

[26] AAN, Zespół Delegatura Rządu RP, sygn. 202/II/50, Memoriał w sprawie uchodźców z Wołynia, k. 65–67; *Siemaszko E.* Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny

лютий 1944 р. йдеться про 70 тис. жертв. Єпископська курія у Луцьку, зокрема, подає величину втрат польського населення у 100 тис. жертв[27]. Ще більш вражаюча цифра польських жертв на Волині подана у «Звіті» («Sprawozdaniu sytuacyjnym ze środkowych i wschodnich województw») від 2 грудня 1943 р. Міністерства внутрішніх справ лондонського уряду – 150 тис. осіб[28].

Окремо слід згадати ще про один документ того часу, оскільки він є підставовим для піднятя польськими дослідниками цифри польських втрат до вищої межі – у 60 тис. осіб (зокрема, Евою Семашко)[29]. Йдеться про окреслення ординаріуша Луцької дієцезії біскупа Адольфа Шельонжека щодо 60 тис. поляків, замордованих «українсько-націоналістичними бандами». Ця цифра фігурує у протоколі його допиту працівниками НКВС у Києві від 3 березня 1945 р., під час якого біскуп тлумачив зміст конфіскованого звіту для Апостольської столиці під назвою «Про нещастя, яких зазнала Луцька дієцезія», присвяченого ситуації у 1943–1944 рр.[30] Серед вилучених оунівських

stan badań / Ewa Siemaszko // Wołyń 1943 – rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej "W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa, 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 79.

[27] *Popek L.* Diecezja Łucka / *L. Popek* // Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony: praca zbiorowa / pod red. Zygmunta Zielińskiego. – Katowice : Unia, 1992. – S. 500.

[28] *Siemaszko E.* Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań / Ewa Siemaszko // Wołyń 1943 – rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 79.

[29] *Siemaszko E.* Wołyński genocyd: 60 rocznica ludobójstwa na Ukrainie / Ewa Siemaszko // Tygodnik Solidarność. – 2003. – Nr. 28. – S. 10; *Siemaszko E.* Wypowiedź podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1945", zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej 27 maja 2003 r. / Ewa Siemaszko // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. Jan Niewiński. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005. – S. 20.

[30] AIPN, sygn. UI/625/F, t.1, cz.A, Protokoł doprosa ariestowannogo Szelenżeka Stanisławowicza ot 3 marta 1945, k. 95, 96; *Siemaszko E.* Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań / Ewa Siemaszko // Wołyń 1943 – rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej „W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa, 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi

документів є витяг із протоколу зустрічі митрополита-адміністратора Православної автокефальної церкви Полікарпа з генерал-комісаром Волині й Поділля Генріхом Шене, яка відбулася 8 травня 1943 р. У ході зустрічі останній стверджував, що до цього часу вбито близько 15 тис. поляків[31].

За оцінками польської конспіративної періодики до березня 1944 р. у Східній Малопольщі (Галичині) загинуло 8 тис. осіб.[32] Серед цифр, що називалися тоді — від 10 тис. до 50 тис. жертв тільки на теренах Галичини[33]. Хоча тут не можна оминути й відомі в історіографії дані, які звучали під час аудієнції Владислава Студницького у львівського губернатора Вехтера (d-r Otto Wchter): польський політик заявив, що вбито 200 тис. поляків, Вехтер відповів, що — на його думку — кількість жертв сягає 40 тис., а присутній шеф СС і поліції ген. Тір (gen.Thier) назвав до 100 тис. убитих[34]. Згодом дані дирекції німецької поліції у Львові з'являються в польській історіографії, зокрема, їх повторює С.Мисьліньський[35]. Очевидно, що підрахунки воєнного часу з обох сторін мали виразні ідеологічний та агітаційний складники, як ми вже зазначали.

Український історик Володимир Сергійчук вважає, що значною мірою польським авторам у вивченні проблеми польських втрат в українсько-польському протистоянні в роки Другої світової війни сприяли комуністичні ідеологи з їх повсюдним тавруванням «українських буржуазних націоналістів». Саме в контексті комуністичної пропаганди до наукового обігу вводили такі

Polskiemu, 2010. – S. 98.

[31] Держархів СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 84, арк. 45; *Шаповал Ю.* Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни / Юрій Шаповал // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 314; *Шаповал Ю.* Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті / Юрій Шаповал // Генеза. – 2005. – № 1. – С. 65.

[32] *Клімецький М.* Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни / М. Клімецький // Україна – Польща: важкі питання. Т. 3. Матеріали III Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» (Луцьк, 20–22 трав. 1998 р.). – Варшава, 1998. – С. 65.

[33] *Верига В.* Дорогами Другої світової війни. Легенди про участь українців у здушуванні Варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина» / Василь Верига. – Торонто : Канад. Наук. Тов-во ім. Шевченка, Накладом Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, 1998. – С. 115–116.

[34] *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945 / Ryszard Torzecki. - Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – S. 330.

[35] *Myśliński S.* Akcja zagłady / Stanisław Myśliński. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. - 279, [1] s.; *Myśliński S.* Strzały pod Cisną / Stanisław Myśliński. – Wrocław : Atla 2, 1999. –140, [2] s.

факти, які б доводили «злочинність ОУН–УПА» і які нині фігурують на сторінках таких часописів, як «Na rubieży»[36].

Так, Михайло Івасюта (1954 р.) вважав, що жертвами ОУН і УПА стало 685 тис. осіб (поляків та євреїв); у Миколи Варварцева і Віоли Добрецової кількість жертв серед польського населення на території Волині та Галичини (з 1939 р.) сягає уже 860 тис. осіб. Показово, що саме ці цифри ми знаходимо в роботах таких авторів як Александр Корман[37], Роман Цьосмак[38] чи Станіслав Ястжембський[39]. Віталій Чередниченко називає більш реалістичні цифри — 40 тис. громадян польської національності на території дистрикту Галичина[40].

Не менш фантастично виглядають цифри, які з'являються в публікаціях авторів переважно із середовища кресов'яцьких організацій. Колишній член АК Е. Яворський доводить чисельність втрат (із 1939 р.) до 1 млн поляків[41] (щоправда, ця цифра включає не лише загиблих, а й поранених, згвалтованих і покалічених). За даними Едварда Пруса та Юзефа Чмута, від ран, завданих сокирами, ножами, вилами, від куль, вогню та інших поранень загинуло близько 500 тис. поляків[42]. Їхню позицію поділяє А. Корман, який вважає, що в результаті кривавого терору загинуло понад 500 тис. осіб (переважно жінки, малі діти й немовлята)[43]. На шпальтах часопису „Dziennik Polski" Й. Матусевич стверджував, що події в південно-східних регіонах Польщі були «голокостом,

---

[36] *Сергійчук В.* Втрати населення під час українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 45.

[37] *Korman A.* Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej / Aleksander Korman // Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące : [praca zbiorowa / pod red. Jana Sokoła, Józefa Sudo]. – Chicago; Poznań: Ośrodek Pojednania Polsko-Ukraińskiego, 2005. – S. 158.

[38] *Szulc L .J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa : Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 102.

[39] *Jasrzębski S.* Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947 / Stanisław Jastrzębski. – Wrocław : Nortom, 2007. – S. 6.

[40] *Чередниченко В. П.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1978. – С. 172–173.

[41] *Jaworski E.* Lwów: losy mieszkańcow i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956 / Erward Jaworski. – Pruszków : Ajaks, 1999. – S.120.

[42] Допис «Від видавця» редактора Юзефа Чмута до книги: *Prus E.* Herosi spod znaku tryzuba. – Konowalec – Bandera – Szuchewych / Edward Prus ; [przedm. Józef Czmut] – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – S.6.

[43] *Korman A.* Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939–1945 / Aleksander Korman. – Londyn : Koło Lwowian w Londynie, 1989. – S. 5.

у якому загинуло 500 тис. безборонних польських громадян»[44]. Наполегливо зі сторінки на сторінку твердить про понад 500 тис. знищених поляків Р. Цьосмак[45]. Ту ж цифру – близько 500 тис. загиблих поляків – називає М. Павльовічова[46]. У деяких авторів (А. Корман[47], В. Лотнік[48], С. Сосенкєвич[49], М. Сладевська[50], Р. Цьосмак[51] та ін. [52]) можна натрапити на твердження, що цифру у 500 тис. називав Президент України Леонід Кравчук, хоча це не відповідає дійсності[53]. Симптоматично, що ті ж дані про 500 тис. жертв міжетнічного конфлікту можна знайти у роботах прокомуністичних авторів в Україні[54].

Застосовуючи в обрахунках балансовий метод, Ян Енгельгард приймає цифру у 300–400 тис. замордованих поляків – жертв терору лише УПА. Подібні дані знаходимо і в Яцека Вільчура, який пише, що на Волині загинуло 60–70 тис., а загалом УПА знищила 300–400 тис. осіб[55] Юзеф Туровський також стверджував, що на колишніх східних територіях Польщі загинуло близько

---

[44] Dziennik Polski. – 1994. – 29.11. – S. 2.

[45] *Szulc L. J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa : Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 53, 54, 55, 56, 57, 58 і т. д.

[46] *Parłowiczowa M.* Etapy wyniszczania Polaków i ich kultury na Kresach po roku 1939 / *M. Parłowiczowa* // Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbior referatów. Cz. 1. – Katowice; Oświęcem : [s. n.], 1999. – S. 54.

[47] *Korman A.* Polskie ofiary i straty krwawego terroru OUN i UPA w latach 1939–1945 i następnych / Aleksander Korman // Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbior referatów. Cz. 1. – Katowice ; Oświęcem : [s. n.], 1999. – S. 93; *Pająk H.* Jedwabne geszefty / Henryk Pająk. – Lublin : RETRO, 2001. – S. 34.

[48] *Lotnik W.* Nine lives: Ethnik conflict in the Polish-Ukrainian borderlands / W. Lotnik. – London : Serif, 1999. – P. 208.

[49] *Sosenkiewicz S.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938–1948 / Stanisław Sosenkiewicz, Norbert Tomczyk ; wstęp Norbert Tomczyk. – Wrocław : Nortom, 2008. – S. 29.

[50] *Śladewska M.* Zawiedzione nadzieje „pojednania" [Електронний ресурс] / Monika Śladewska // Mysl Polska. – 2012. – 26 lutego – 4 marca. – S. 8. – Режим доступу: http://sol.myslpolska.pl/2012/02/zawiedzione-nadzieje-%E2%80%9Epojednania%E2%80%9D.

[51] *Szulc L. J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa : Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 55–56.

[52] Wołyński Testament / opr. L. Poper, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira. – Lublin, 1997. – S. 25.

[53] *Кічий І. В.* До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / І. В. Кічий // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995 / Redakcja naukowa Bogusław Polak. – Koszalin : Wydawnictwo Uczelnie Wyższej Szkoly Inżynierskiej, 1995. – S. 264.

[54] *Войцеховский А. А.* Украинский фашизм (Теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах / А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – К. : Соллюкс, 2004. – С. 94.

[55] *Wilczur J.* Jubileusz tragiczny / Jacek Wilczur // Słowo Powszechne. – 1992. – 17.08.

300 тис. польського населення [56]. Подібно оцінювали приблизні втрати поляків від рук українських націоналістів у 1943–1944 рр. у 300 тис. Артур Бата[57], Ян Новак-Єзьоранський (зв'язковий між окупованою німцями Варшавою і польським урядом в екзилі у Лондоні, багаторічний керівник польської секції радіо «Вільна Європа»)[58] та Станіслав Ястжемський[59]. Тадеуш Гладкий говорить про 200 тис. замордованих поляків лише на Волині[60]. Станіслав Сроковський – автор відомої книжки «Ненависть» – стверджує факт вимордування упівцями від 150 тис.[61] до 250–300 тис. поляків[62] (у різних матеріалах). Так само у 200 тис. осіб, знищених у незвично жорстокий і рідкісний в історії Європи спосіб, оцінює кількість польських жертв Чеслав Партач[63]. Поділяє його думку президент головного правління Товариства жертв злочинів українських націоналістів у Польщі (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów we Wrocławiu) С. Сєкєрка (Szczepan Siekierka)[64]. В. Кшемень подає, що терористи ОУН і УПА, українські вояки дивізії «Галичина» та інші до осені 1944 р. замордували лише на Волині 165 тис. поляків (на підставі німецької статистики). С.Длуський називає кількість жертв українських націоналістів у 140 тис. поляків[65]. На цю ж цифру – 140 тис. поляків, які загинули в

---

[56] *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK [Armii Krajowej] / Józef Turowski. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1990. – S. 48.

[57] *Bata A.* Bieszczady w ogniu / Artur Bata. – Rzeszów : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1987. – S. 67.

[58] *Nowak-Jeziorański J.* Ukryta ręka? / Jan Nowak-Jeziorański // Gazeta Wyborcza. – 1997. – 22 lipca. – S. 13.

[59] *Jasrzębski S.* Zarys historii wzajemnych stosunków polsko-ukraińskich od czasów najdawniejszych do współcześności (X–XXI w.) / Stanisław Jastrzębski. – Katowice : Wydawnictwo Agencja Artystyczna Para, 2011. – S. 138.

[60] *Gładki T.* Nie dzielić Polaków / Tadeusz Gładki // Na Rubieży. – 2011. – Nr. 116. – S. 26.

[61] Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz / z pisarzem Stanisławem Srokowskim rozmawia Maja Narbutt // Rzeczpospolita. – 2008. – 19.07.

[62] Wielka ciemność spowiła Kresy: Przerażający opis zbrodni na Wołyniu: Fragmenty rozmowy ze Stanisławem Srokowskim, autorzem głosnej książki „Nienawiść" / rozmawiał Stanisław Bereś // Angora. – 2007. – 28 stycznia. – S. 56.

[63] *Partacz Cz.* Razem czy osobno? Nacjonaliści ukraińscy w meandrach dziejów / Czesław Partacz // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / pod red. Bogumiła Grotta. – Kraków : Wydawnictwo Księgarnia Akademicka Sp. Z o.o., 2008. – S. 98; *Partacz Cz.* Ludobójstwo popełnione przez OUN-SB i UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach II wojny światowej / Czesław Partacz // Ludobójstwo OUN–UPA na Kresach Południowo-Wschodnich : materiały z konferencji naukowej odbytej 5 czerwca 2010 r. Podczas VII Dnia Kultury Kresowej. Kędzierzyn. – Koźle, 2010. – S.10.

[64] *Секерка С.* Преступления украинских националистов против польского населения в 1939–1947 гг / Степан Секерка // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк : ЧП «Астро», 2010. – С. 57.

[65] Cit.: Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948 / Grzegorz Hryciuk. - Toruń : Adam Marszałek, 2005. - S. 278.

Західній Україні від рук українців і німців, натрапляємо у публікаціях Ч. Лучака[66].

Відрадно, що польські історики не підтримали ці явно пропагандистські цифри. Одним із перших спробував назвати кількість тих, хто постраждав під час українсько-польського конфлікту на Волині, знаний польський дослідник Ришард Тожецький. Ґрунтуючи свої розробки на даних Делегатури уряду РП, він припустив, що їх могло бути 40 тис. осіб[67]. Подібно до нього співробітники польських спецслужб А. Щесняк і В. Шота називають у своєму дослідженні 60–80 тис. поляків, які загинули на терені Волині, Полісся, Холмщини і Засяння[68]. У цей же час з'явилася робота М.Юхнєвича, у якій на підставі оцінок Делегатури уряду РП автор подав цифру у 40 тис. знищених на Волині поляків упродовж березня–червня 1943 р.[69] Казімеж Подляський, посилаючись, як він зазначає, на безстороннього дослідника, аж ніяк не «україножера», пише, що польські джерела засвідчують 100 тис. осіб – жертв ОУН і УПА[70].

Першим дослідженням з порівняно цілісним аналізом кількості жертв українсько-польського протистояння польські науковці[71] вважають роботу Юзефа Туровського та Владислава Сємашка, у якій автори називають близько 100 тис. жертв тільки на Волині [72]. Можна назвати декілька факторів, які

[66] *Łuczak Cz.* Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce / Czesław Łuczak. – Poznań : Wydaw. Poznańskie, 1979. – 689, [3] s. : il., mapy, tab., wykr., err.; Łuczak Cz. Zagłada / Czesław Łuczak. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1989. – 241, [3] s., [16] s. tabl. : faks., fot.; Łuczak Cz. Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej / Czesław Łuczak ; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. – Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 1993. –715 s., [88] s. tabl., [3] k. map złoż. : faks., fot., portr. – (Polska – dzieje narodu, państwa i kultury / pod red. Jerzego Topolskiego ; t. 5).

[67] *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy: 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – S. 295.

[68] *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 170.

[69] *Juchniewicz M.* Polacy w radzieckim ruchu podziemnym i partyzanckim: 1941–1944 / Mieczysław Juchniewicz ; Wojskowy Instytut Historyczny. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 153.

[70] *Skaradziński B.* Białorusini – Litwini – Ukraińcy: nasi wrogowie – czy bracia? / Kazimierz Podlaski [pseud.]. – [Wyd. 2 popr. i uzup.]. – Warszawa : Przedświt, 1984. – S. ; *Подляський К.* Білоруси – литовці – українці: наші вороги чи брати / Казімеж Подляський // Віднова. – Зима 1985/86 – весна 1986. – № 4. – С. 44.

[71] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кенсік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 36.

[72] Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac. Józef Turowski i Władysław Siemaszko ; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa : GKBZHwP. IPN : ŚŻ 27 WDAK, 1990. – 180 s.

вплинули на появу цього збірника. По-перше, це була безпосередня реакція на замовчування в ПНР важливих для поляків подій 1940-х рр. у Західній Україні. По-друге, ця публікація стала своєрідним застереженням і доповненням до розпочатого наприкінці 1980-х рр. у Польщі перегляду комуністичних уявлень про УПА. І врешті-решт, ініціатива обвинувачення ОУН і УПА у злочинах проти людяності була логічним продовженням колишнього протистояння, вираженням минулих антагонізмів.

Авторитетний у Польщі дослідник польсько-українських відносин під час Другої світової війни Ришард Тожецький погоджується з цифрою польських жертв у діапазоні від 80 тис. до 100 тис. осіб, але не називає полеглих українців. Оцінки польських націоналістів (від 300 тис. до 500 тис. осіб) та дані Юзефа Туровського та Владислава Сємашка він вважає завищеними. Аргументуючи свою позицію щодо останніх, вчений указував на ненадійність, на його думку, застосованої ними методики подвірного опитування свідків. Коли в лютому 1945 р. (після Ялтинської конференції глав трьох держав антигітлерівської коаліції) Вінстон Черчілль повідомив поляків радіозверненням, що за основу східного польського кордону союзники взяли лінію Керзона, багато хто з них покинув Волинь. Тому встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, тепер практично неможливо[73]. Інший дослідник, Анджей Сова, звертає увагу на те, що вміщений у цій книзі матеріал не був опрацьований критично, а лише поданий хронологічно (без урахування, наприклад, ролі німців у здійсненні тих чи інших акцій). Зрештою, застереження щодо методології підрахунку не оминув і цей автор[74].

Слід зауважити, що в книзі Владислава й Еви Сємашків, виданій 2000 р., загальні втрати поляків від рук українців зменшено до 50–60 тис. осіб[75] (при цьому польські автори станом на 2003 р. стверджують про 36 650 осіб, що загинули в 1939–1945 рр., з яких встановлено імена 19 400 осіб)[76]. Зменшення втрат удвічі і виведення цифри втрат з величезної кількості одиничних фактів створюють враження об'єктивності здійсненої роботи. Водночас потрібно зазначити, що останнім часом Ева Сємашко схильна вважати більш правдоподібною цифру в 60 тис. осіб[77]. Цікаво простежити як виглядає у викладі цих авторів ситуація у кожному конкретному повіті.

---

[73] *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / Ryszard Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – S. 267–268.

[74] *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947: Zarys problematyki / A. L. Sowa. – Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – S. 22.

[75] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludmości polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / Władyslaw Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky 2000. – S. 14.

[76] *Siemaszko E.* Wypowiedź 27 maja 2003 r. podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1945", zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej / Ewa Siemaszko // Głos Kresowian. – 2003. – Nr. 11. – Maj – czerwiec.

[77] *Siemaszko E.* Bilans zbrodni / Ewa Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamieci Narodowej. – 2010. – Nr.7–8. – S. 85; *Siemaszko E.* Stan badań nad ludobójstwem dokonanym na ludności

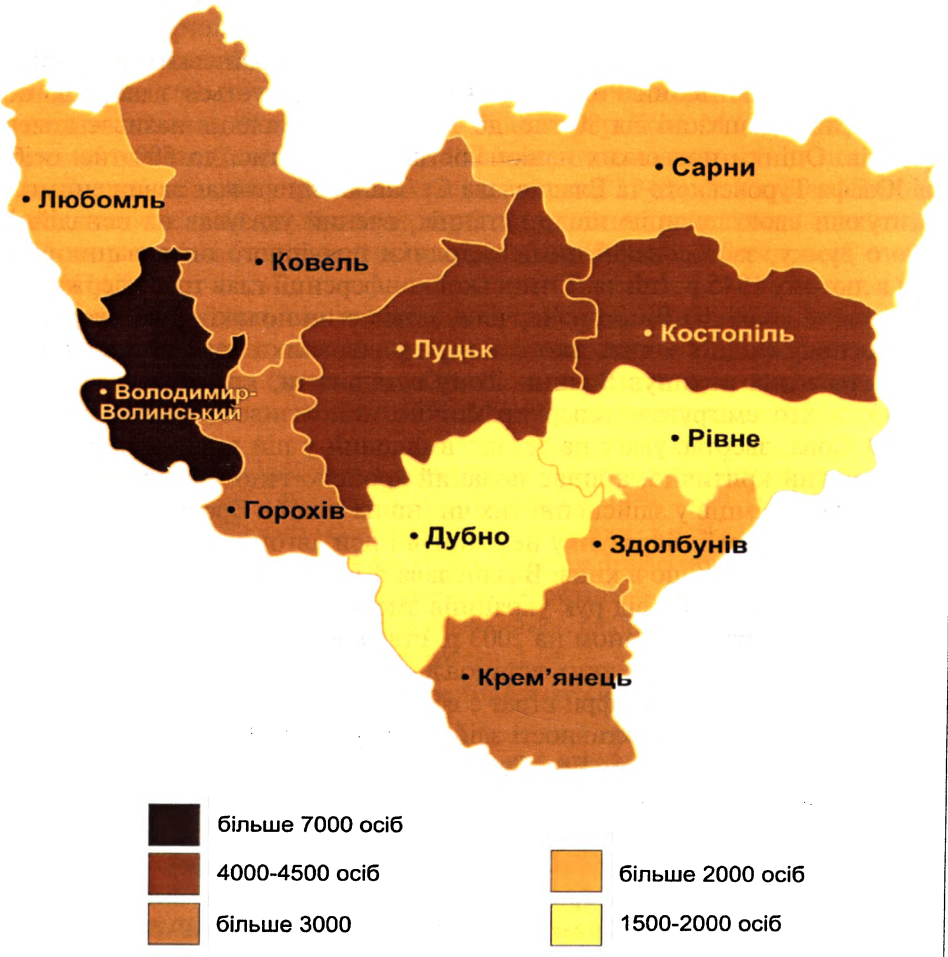

За даними: Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludnosci polskiej Wołynia 1939-1945, t 1-2. Warszawa 2000

Рис. 4.1. Кількість польських жертв українсько-польського протистояння у 1943–1944 рр. у Волинському воєводстві

Декілька слів слід сказати про ситуацію в Галичині. Власне жертвами «злочинів націоналістів» на Тернопіллі, за підрахунками Г. Команського і Щ. Сєкерки, стали від 40 тис. до 50 тис. поляків (щоправда, у книзі задокументовано загибель лише 23 102 осіб, встановлено прізвища 11 058 осіб)[78]. Подібну цифру в 40,5 тис. замордованих припускає Ч. Бляхарський, дещо відмінні дані називають інші автори – 14,6 тис. (на підставі свідчень) чи навіть 8 тис. (Р. Котарба)[79]. Щ. Сєкерка, Г. Команський і К. Булчацький у своїй книжці, на підставі свідчень колишніх мешканців 1015 населених пунктів, фіксують понад 40 тис. польських жертв на теренах Львівського воєводства[80]. У Станіславському воєводстві польські автори, спираючись на свідчення очевидців із 430 місцевостей, називають цифру в понад 22 тис. знищених поляків[81]. На противагу цим даним, автори виданої свого часу в Польщі поза цензурою публікації «Львівська АК» Б. Томашевський і Ю. Венгерський зазначали, що на території трьох південно-східних воєводств (Львівського, Станіславського, Тернопільського) від рук українців загинуло 10–12 тис. поляків[82].

---

polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię / Ewa Siemaszko // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. Bogusława Pazia. - Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – S. 341; *Siemaszko E.* Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań / Ewa Siemaszko // Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej "W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich", Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 97; *Siemaszko E.* Lipcowe ludobójstwo / Ewa Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2011. – 9-10 lipa (Nr. 158). – S. 25-26

[78] *Komański H.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław : Nortom, 2004. – 1184 s.

[79] *Kubów W.* Terroryzm na Podolu / Władysław Kubów. – Wyd. 2 popr. i rozsz. – Warszawa : Władysław Kubów, 2003. – S. 104.

[80] *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław : Wydawnictwo Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 1269 s.

[81] *Siekierka Sz.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. – Wrocław : Atla 2 ; Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów „Na Rubieży", [2008]. – 879 s.

[82] *Podlaski K.* Białorusini, Litwini, Ukraińcy – naszi wrogowie czy bracia / Kazimierz Podlaski. – Warszawa, 1984. – S. 95; Подляський К. Білоруси – Литовці – Українці: наші вороги – чи брати? / Казімеж Подляський // Віднова. – Зима 1985/86 – весна 1986. – № 4. – С. 44.

Станіслав Ястжембський оцінив польські втрати на Люблінщині у 14–15 тис. осіб[83]. Одразу ж слід зауважити, що ці цифри суттєво різняться від даних інших авторів, які зазвичай писали про 8,8 тис. загиблих на Закерзонні[84]. Сучасний дослідник Здзіслав Конєчний висловив думку, що у Краківському і Любельському дистриктах до приходу радянських військ загинуло внаслідок пацифікацій німців, української поліції та ОУН і УПА (за неповними даними) понад 3,5 тис. поляків[85]. А за підрахунками авторів книги «Дорога в нікуди», які мали доступ до архівів, загальна кількість втрат військовиків, представників влади і цивільних осіб у боротьбі з УПА на території Польщі у 1944–1947 рр. становила всього 2199 осіб (з них цивільні становили близько 600 осіб)[86].

Дані досліджень під егідою Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów we Wrocławiu) відображено в таблиці[87]:

Таблиця 4.2[88]

Втрати поляків під час українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни (за воєводствами)

ВОЄВОДСТВО	МІСЦЕВОСТІ		УДОКОМЕНТОВАНА КІЛЬКІСТЬ ЗАМОРДОВАНИХ	КІЛЬКІСТЬ ЗАМОРДОВАНИХ, ІМЕНА ЯКИХ ВСТАНОВЛЕНО	ПРАВДОПОДІБНА КІЛЬКІСТЬ ЗАМОРДОВАНИХ ПОЛЯКІВ ЗА		
	a	b			Янкевичем	Сєкєркою та ін.	Сємашками
Люблінське	280	15+?	10.274	3.928	15.000	15.000	3.000

[83] *Jasrzębski S.* Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939 – 1947 / Stanisław Jastrzębski. – Wrocław : Nortom, 2007. – ??

[84] Див. напр.: *Konieczny Z.* Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947 / Zdzisław Konieczny. – Wrocław : [Na rubieży. Zakład Wydawniczy]: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – S. 81.

[85] *Konieczny Z.* Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950 / Zdzisław Konieczny ; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Przemyskie Towarzystwo Archiwistyczne „Archiwariusz" w Przemyślu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu. – Przemyśl : AP [etc.], 2002. – S. 89.

[86] *Szcześniak A.* Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – S. 423.

[87] *Siemaszko E.* Bilans zbrodni / Ewa Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamieci Narodowej. - 2010. – Nr. 7–8. – S. 94.

[88] *Jankiewicz L.* Straty ludności polskiej na Kresach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej w wyniku ludobójstwa popełnionego przez nacjonalistów ukraińskich / prof. dr hab. Leszek S. Jankiewicz // Ludobójstwo OUN–UPA na Kresach Południowo-Wschodnich: Dawne Kresy Południowo-Wschodnie w optyce historycznej i współczesnej : materiały z konferencji naukowej odbytej 2 czerwca 2012 r. podczas IX Dnia Kultury Kresowej / [red. tomu Witold Listowski]. – Kędzierzyn-Koźle : Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział, 2012. – S. 146.

Львівське	1098	1004	17.202	7.276	32.960	40.000	24.800
Станіславське	878	215	12.121	4.240	15.088	22.121	18.400
Тернопільське	790	1643	22.522	10.415	32.755	45.000	27.600
Волинське	1865	1643	38.600	22.113	60.000	60.000	60.000
Поліське					3.000	3.000	
Разом	4911	3236	100.719	47.932	158.803	185.121	133.800

Пояснення до таблиці: а — кількість місцевостей, у яких зафіксовано напади; b — кількість місцевостей з переважанням польського населення, про події в яких немає даних. Дані для Полісся за С. Сєкеркою та ін., а орієнтовні цифри за С. Ястжембським. Для Станіславського воєводства кількість місцевостей «b» (подано за С. Сєкеркою та ін.) зменшено вдвічі, оскільки в цьому воєводстві відсоток поляків не був високим (22,4) і в багатьох місцевостях поляків не було взагалі або їх було мало. Дещо скореговано дані для Тернопільського воєводства.

Загалом, співвідношення польських і українських втрат у польській історіографії нині оцінюють так: поляки — до 100 тис., українці — від 15 тис. до 20 тис. Ці цифри називає, зокрема, у третьому виданні підручника з історії України проф. Владислав Серчик[89]. Цифру у 100 тис. поляків, які загинули не від німецьких рук (без врахування радянської окупації), поділяє і Тадеуш Ольшанський; при цьому на Волині, на його думку, загинуло щонайбільше 35 тис. осіб[90].

Гжегож Мотика, один з визнаних знавців проблеми, відзначаючи попередність даних оцінок, вважає, що в 1943—1948 рр., себто за весь період збройного українсько-польського конфлікту, від рук поляків загинуло 15—20 тис. українців (з того числа — 10—12 тис. осіб на теренах теперішньої Польщі, і лише 3—8 тис. українців Волині та Східної Галичини)[91]. Загальну ж кількість польських жертв найбільш ймовірною історик вважає у 80—100 тис.[92]

---

[89] *Serchyk W.* Historia Ukrainy / Władysław A. Serczyk. – Wyd. 3 popr. i uzup. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2001. – S. 340.

[90] *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński / *T. A. Olszański* // Więź. – 1991. – No. 11–12; *Ольшанський Т. А.* Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – Ч. 10. – С. 48; 2001. – Ч. 20. – С. 75.

[91] *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Гжегож Мотика // «Ї»: Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів, 2003. – Ч. 28. – С. 54.

[92] *Motyka G.* Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalozien / Grzegorz Motyka // Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Nythos der Armia Krajowa seit Zweiten Weltkrieg / Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsanites herausgegeben von Bernhard Chiari unter Mitarbeit von Jerzy Kochanowski. – München, 2003. – S. 544.

Водночас, на його думку, на Волині з польської сторони втрати становили 40–60 тис. осіб і не більше 2–3 тис. з боку українців[93].

Уже згаданий Юзеф Туровський вважав, що в сутичках між українцями та поляками загинуло близько 60–70 тис. цивільних осіб польського походження та близько 2 тис. українських цивільних[94]. Стверджуючи, що кількість жертв українських націоналістів невідома, однак посилаючись на документальний матеріал Комісії з розслідування злочинів проти польського народу, Миколай Терлес теж називає цифру у 60–70 тис. вбитих на Волині поляків[95].

Згадаємо й результати діяльності Головної комісії з вивчення злочинів проти польського народу. У різні роки представники цієї інституції оприлюднювали дещо відмінні дані про жертви екстермінації на Волині: від близько 70 тис. поляків[96] (1999 р.) до 50–60 тис.[97] (2008 р.).

Спираючись на наукові дослідження колег, Ян Кенсік стверджує, що втрати польського населення на Волині у 1941–1944 рр. могли становити 50–60 тис. осіб, а на теренах Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств – 20–25 тис. поляків. Що ж стосується українських жертв, то вони, на думку польського історика (з посиланням на підрахунки Г. Грицюка), сягали на Волині принаймні 2–2,2 тис. осіб[98]. Ці ж цифри знаходимо у роботах Вальдемара Резмера[99], Владислава Філяра[100].

---

[93] *Motyka G.* W kręgu „Łun w Bieszczadach". Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / Grzegorz Motyka – Warszawa : Oficyna wydawnica „Rytm", 2009. – S. 13.

[94] *Turowski J.* Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / *Jan Turowski.* – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1990. – S. 512–513.

[95] *Terles M.* Ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia 1942–1946 / *Mikolaj Terles.* – Toronto, 1993. – P. 22.

[96] Notatka informacyjna GKBZpNP-IPN z dn. 29.IV.1999 r.; *Samborski M.* Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drigiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD / Mieczysław Samborski // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S. 174.

[97] *Zając P.* Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939-1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie / Piotr Zając // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. Radosława Ignatiewa i Antoniego Kury. – Warszawa, 2008. – S. 39.

[98] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кенсік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 43.

[99] *Rezmer W.* Zmiany narodowościowej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w okresie II wojny światowej w świetle ustaleń Międzynarodowego seminarium historycznego „Polska - Ukraina: trudne pytania" / Waldemar Rezmer // Biuletyn Informacyjny AK. – 2011. – Nr. 1 (109). – Styczeń–marzec. – S. 14.

[100] *Filar W.* Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP: przebieg, skutki, przyczyny, wnioski na przyszłość // Polska–Ukraina: trudne pytania.

Одразу потрібно зазначити, що ті українські дані, які ми маємо нині, ставлять під великий сумнів таку цифру, оскільки лише на території трьох районів (Володимир-Волинського, Ківерцівського і Луцького) задокументовано дані про понад 3 тис. українців, які загинули під час українсько-польського протистояння. Слід вважати правдоподібним припущення професора Ярослава Ісаєвича, що на теренах Волині загинуло не менш як кілька десятків тисяч українців [101].

На VII семінарі істориків, що відбувся у травні 2000 р., були оприлюднені попередні дані про жертви українсько-польського конфлікту згідно із дослідженнями осередку «Karta»[102]:

Таблиця 4.3.

Жертви польсько-українського конфлікту за даними осередку «Карта» на травень 2000 р.

Територія		Оціночна кількість жертв	Кількість жертв із встановленими персональними даними	Кількість жертв, дані про які введено в базу
Південно-східна Польща	польські втрати	6500	5300	2800
	українські втрати	7500	5800	2000
Станіславське і Львівське воєводства	польські втрати	15000	8000	0
	українські втрати	?	?	0
Тернопільське воєводство	польські втрати	14800	8000	0
	українські втрати	?	?	0
Волинь	польські втрати	35000	19000	1140
	українські втрати	?	?	0

T. 9. Materiały IX i X Międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej" Warszawa, 6–10 listopada 2001. – Warzsawa, 2002. – S. 296; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń ; Łysomice : Dom Wydawniczy Duet, 2007. – S. 165.

[101] *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М .В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 17.

[102] Документація жертв польсько-українського конфлікту в сорокових роках XX століття : (звіт Осередку КАРТА) // Україна – Польща: важкі питання : матеріали VII Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни», Луцьке, 24–26 трав. 2000 р. Т. 7 / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепи. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – С. 161.

Посилаючись на дослідження колег, Станіслав Стемпєнь говорить про 80–90 тис. поляків та близько 30–40 тис. українців, що загинули на Волині. Водночас на інших територіях, на які поширився конфлікт, поляки неодноразово мали більші сили, а тому, на думку історика, кількість знищених українців перевищувала польські жертви – на території Східної Галичини загинуло 6–8 тис. українців і 2–2,5 тис. поляків[103].

Доволі широкий діапазон жертв української «етнічної чистки» на Волині встановлює польський дослідник Ґжеґож Грицюк. На його думку, впродовж 1941–1944 рр. могло загинути 70 тис. поляків, з яких 35,7–60 тис. — жертви українських нападів (за великим рахунком він приймає дані В. і Е. Семашків)[104]. Ґжеґож Грицюк подає, за даними відповідних тогочасних польських служб, що від 1943-го до середини 1944 р. в Галичині загинуло 8820 поляків, а за весь час протиборства – від 1943-го до 1946 р. – за його припущеннями, 20–24 тис. осіб[105] (щоправда, поіменно встановлено лише 2 502 особи). У розрізі воєводств ці дані виглядають таким чином: 3–3,5 тис. припадає на Станіславське, 5–6 тис. – на Львівське і 12–15 тис. осіб – на Тернопільське воєводство. Ці дані суттєво різняться від тих, які оприлюднили представники згадуваного вже Товариства вшанування жертв українських націоналістів у Вроцлаві.

На думку українського вченого Степана Макарчука, враховуючи уважне ставлення польських служб 1943–1946 рр. до встановлення польських втрат, а також велику увагу польської історіографії до цього питання, слід вважати, що останнє число є дещо меншим від дійсного[106]. Львівський історик вважає, що втрати поляків (загинули внаслідок українсько-польського протиборства 1942–1944 рр., полягли у боях, були вивезені у Німеччину чи перебралися у корінну Польщу ще в часах німецької окупації) на теренах Волинського воєводства сягають десь близько 50 тис. осіб[107]

Загалом проблема польських втрат багаторазово обговорювалася на семінарах українських та польських істориків «Україна – Польща: важкі питання». У підсумку було прийнято позицію польської сторони й остаточно

---

[103] *Stępień S.* Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach / Stanisław Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – Nr. 9. – S. 106.

[104] *Hryciuk G.* Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931 – 1948 / Grzegorz Hryciuk. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – S. 279.

[105] *Hryciuk G.* Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 2000. – T. 6. – S. 279, 290, 294.

[106] *Макарчук С.* Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / Степан Макарчук // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / [редкол. : Я. Ісаєвич (голова) та ін.]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). — С. 258.

[107] *Макарчук С.* Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / Степан Макарчук // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. - Варшава : TYRSA, 1999. – С. 304.

записано, що «за науковими дослідженнями польських істориків, втрати поляків у 1939–1945 роках від рук українських екстремістів на Волині могли сягати 50–60 тисяч осіб, а на теренах колишніх Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств – близько 20–25 тисяч осіб»[108]. А це, на думку деяких польських авторів, є остаточною відповіддю усім українським дослідникам, які вивчають величину польських втрат[109].

Як справедливо зазначив Ярослав Ісаєвич, характеристичною рисою польських публікацій, присвячених подіям Другої світової війни, є перебільшення кількості жертв з польського боку і поширення уявлення про винятковий садизм українців[110].

Зрозуміти масштаби «волинської трагедії» у баченні польської сторони може допомогти діаграма, яка виявляє загальну кількість польських жертв у роки Другої світової війни, при цьому вона водночас ілюструє застереження Ярослава Ісаєвича, що основною причиною фактичного зникнення поляків з Волині є радянські депортаційні акції, а не події 1943–1944 рр.[111]

---

[108] Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни» // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 11. – С. 154; Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945) / R. Niedzielko (oprac. red) ; Naczelna dyrekcja archiwów państwowych, Ośrodek KARTA. – Warszawa, 2003. – S. 44.

[109] *Samborski M.* Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drigiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD / Mieczysław Samborski // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. Bogumiła Grotta. – Warszawa : Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2010. – S. 175.

[110] *Ісаєвич Я.* Українсько-польські взаємини періоду Другої світової історії: інтерпретації істориків і політиків / Ярослав Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (21–22 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 7; *Ісаєвич Я.* Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Ярослав Ісаєвич // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 40.

[111] *Ісаєвич Я.* Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Ярослав Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В. І. Гребенюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 16.

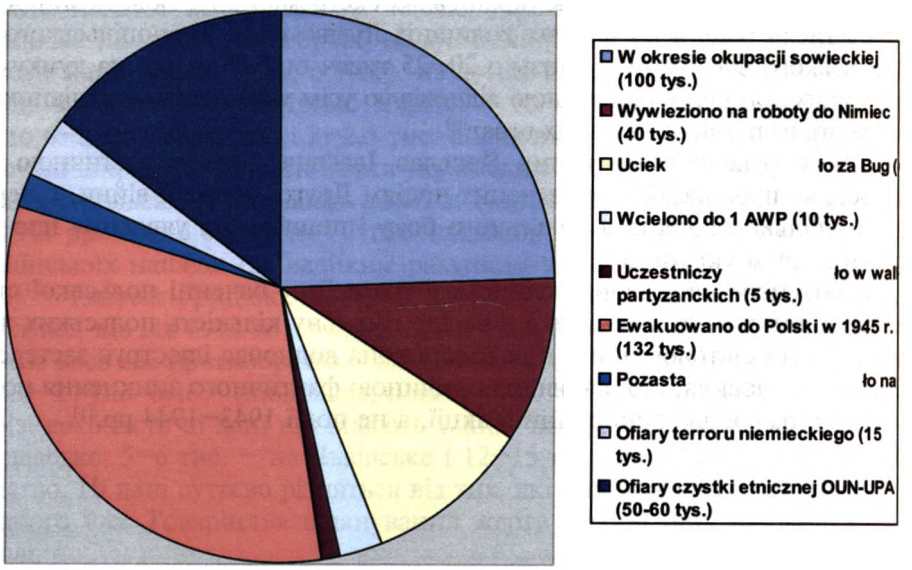

Рис. 4.2. Зменшення польського населення на Волині 1939-1945 рр. (в тисячах[112])

У книзі Леоніда Зашкільняка і Миколи Крикуна «Історія Польщі», яка вийшла друком наприкінці 2002 р., загальна кількість жертв українсько-польського конфлікту оцінюється в 75 тис. осіб з боку поляків і 35 тис. осіб з боку українців[113]. Автори взяли ці цифри з поточної польської літератури. Зниження ж польських втрат по всій території конфлікту пояснюється, очевидно, зниженням удвоє оцінок В. та Є. Семашків по Волині.

Інший знаний український вчений, професор Сорбонни Володимир Косик вважає, що кількість польських жертв не перевищує 30—35 тис. осіб (посилаючись на студії М. Сивіцького[114]), а українські втрати є приблизно такими ж[115]. Наближену цифру втрат (36 тис.) виводить і український дослідник

---

[112] *Filar W.* „Burza" na Wołyniu:Dzieje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej : studium historyczno-wojskowe / Władysław Filar. – Wyd. II poprawione i uzupełnione. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2010. – S.81.

[113] *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. - С. 527.

[114] *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів. У 3 т. Т. 2 / Микола Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – С. 27.

[115] *Косик В.* Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. Зошит 2 : Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – Львів : Вид-во «Мс», 2003. – С. 107; *Косик В.* Українсько-польське протистояння під час німецької окупації / Володимир Косик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць.

О. Лавер[116]. Анатолій Русначенко фіксує сумарні жертви у межах 20–30 тис. осіб[117] У довідці Архіву СБУ від 8 липня 2003 р. щодо проведеної дослідницької роботи про польсько-українське протистояння зазначається, що за результатами опрацювання понад 300 томів справ Галузевого державного архіву СБУ та 276 томів із регіональних управлінь встановлено такі цифри загиблих у конфлікті на теренах усієї Західної України: поляків – 30 327, українців – 16 523[118]. На думку Романа Грицьківа, можна припустити, що на Волині загинуло 25–30 тис. поляків, у Східній Галичині близько 20 тис. і стільки ж на Закерзонні, загальна цифра, таким чином, мала б становити 55–60 тис. осіб.[119]. Іван Патриляк схиляється до думки, що з кінця 1942-го до кінця 1944 р. на Холмщині, Грубешівщині, Берестейщині, Поліссі, Волині й Галичині під час українсько-польської війни українці зазнали таких втрат: 13–16 тис. осіб убитими і близько 20 тис. біженців, поляки – 38–39 тис. убитими й 355 тис. біженців. Різницю у кількості біженців українські історики пояснюють тим, що українці Закерзоння вважали, що живуть на своїх етнічних землях і не мали наміру їх покидати та й фактично не мали куди втікати, у той час як поляки Західної України, попри всю риторику щодо польськості т. зв. «східних кресів», намагалися перебратися до етнічної Польщі[120].

Нетипову оцінку масштабів українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни на західноукраїнських землях дає прокомуністичний історик Віталій Масловський. Він доходить висновку, що в 1943–1944 рр. на Волині від рук українських терористів загинуло 60–70 тис. поляків; у Галичині значно більше – 140–150 тис. (сумарно це становить 200–220 тис. людських життів)[121].

Вип. 16, ч. 1 : На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 381.

[116] *Лавер О.* Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни / О. Лавер // Проблеми історії України: факти, судження пошуки : міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 9. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 316–317.

[117] *Русначенко А.* Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / Анатолій Русначенко // Сучасність. – 2001. – Ч. 11. – С. 94.

[118] Цит. за: *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – Вид. 2-ге, допов. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2012. – С. 241–242.

[119] *Грицьків Р.* Історіографічне значення збірників «Україна – Польща. Важкі питання» / Роман Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 1 : наук. зб. – Львів : Вид-во «Мс», 2003. – С. 199.

[120] *Патриляк І. К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І. К. Патриляк ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – С. 425–426.

[121] *Масловський В.* З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / Віталій Масловський. – Москва : Славянский диалог, 1999. – С. 237; *Masłowskyj W.* Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej? / W. Masłowsky ; przekł. z ukr. jęz. Z. Małyszczycki. – Wrocław : Nortom, 2001.

Загалом слід зазначити, що українські дослідники часто-густо уникають називати кількість жертв протистояння. Водночас що стосується співвідношення українських та польських жертв, то тут більшість істориків висловлюють припущення щодо переважання польських втрат. На те, що апріорі в міжнаціональних заворушеннях більше страждає національна меншина (підкреслюючи переважання українців на Волині) вказує Володимир Литвин[122]. Разючу невідповідність у кількості жертв зауважує Ігор Ільюшин[123]; про те, що польська сторона (принаймні в Галичині та Волині), перебуваючи у значній меншості, зазнала більших втрат говорить Володимир Трофимович[124], рівно ж як і Юрій Макар[125], Микола Кучерепа[126]. Ярослав Дашкевич схилявся до думки, що кількість польських та українських жертв на Холмщині та Західній Волині відповідно була приблизно однаковою[127] або навіть, якщо підрахувати жертви українців від рук поляків на території всіх західноукраїнських земель (із Підляшшям, Холмщиною, Надсянням, Лемківщиною включно), то терези схилятимуться в український бік[128]. Іван Кічий, посилаючись на слабшу організованість, вороже ставлення як німців, так і радянських партизанів, а згодом і регулярних частин Червоної Армії, підрозділів НКВС і НКДБ вважав, що українська сторона зазнала значно більших втрат[129]. Ця позиція цілком пов'язується з твердженням польського історика Збігнєва Ковалевського, що грунтується на аналізі матеріалів Міністерства внутрішніх справ про те, що,

---

[122] *Литвин В. М.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. — К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – С. 248.

[123] *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр./ Ігор Ільюшин. – К. : Ін-т історії України; Київ. славіст. ун-т, 2003. – С. 167.

[124] *Трофимович В.* Примирення не можна приурочити до певної дати / Володимир Трофимович // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1-ше. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 348.

[125] *Макар Ю.* Українсько-польський міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє / Юрій Макар // Україна - Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 363.

[126] *Кучерепа М.* «Волинська трагедія»: без упереджень і спекуляцій / Микола Кучерепа // Волинь (Луцьк). – 2003. – 31 трав. – С. 2.

[127] *Дашкевич Я.* Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність) / Ярослав Дашкевич // Український час. - 1991. – № 1 (8). – Грудень . – С. 17.

[128] *Дашкевич Я.* Волинський вузол / Ярослав Дашкевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. - С. 19.

[129] *Кічий І. В.* До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / І. В. Кічий // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995 / red. nauk. B. Polak. – Koszalin : Wydawnictwo Uczelnie Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995. – S. 259.

без жодних сумнівів, кількість забитих серед української людності була в кілька разів вища, ніж серед поляків[130].

Тут власне слід згадати результати порайонових обстежень, які доступні нині. Лише у двох районах Волинської області (Іваничівський і Локачинський) співвідношення між загиблими українцями і поляками становить 1:3,2, тоді як на решті територій воно складає 5:1. Український дослідник пояснює це передусім відсутністю на терені згаданих районів потужних польських пляцувок на кшталт Засмик (Ковельський район), Білина (Володимир-Волинський район), Панської Долини (Млинівський район Рівненської обл.)[131].

Для української сторони досить важливим виявилося питання жертв на Холмщині. Так, Український центральний комітет та Рада при губернаторові Люблінського дистрикту втрати українського населення Холмщини та Підляшшя характеризують такими цифрами: у районі Грубешова було вбито близько 280 українців, у районі Білгорая – приблизно 80, у районі Замостя – близько 60, у Холмському повіті – близько 80, у районі Білої–Підляської – близько 30, у Люблінському повіті – близько 20, а всього 560 осіб[132]. За підрахунками, оприлюдненими у «Пом'янику українців Холмщини і Підляшшя», які навряд чи можна вважати вичерпними, у 1941–1943 рр. на Холмщині та Підляшші кількість українців, що загинули від рук польського націоналістичного підпілля, становила близько 940 осіб (із них близько 150 до першої половини 1943 р., тобто до «волинських подій»[133]). Усього ж у 1943–1944 рр., на думку авторів, на Холмщині та Підляшші загинуло 3 270 осіб, а загальні втрати української спільноти краю становили 4 153 особи[134]. Один із чільних діячів українського підпілля Мирослав Прокоп, згадуючи про події 1943 р. на Холмщині, наводив дані про діяльність одного з польських загонів чисельністю 350 осіб, що навесні 1943 р., виїхавши з Варшави на Грубешівщину, знищила там понад 500 українців[135]. У збірнику «Надбужанщина» на підставі архівних документів та свідчень очевидців вміщено дані про те, що лише у Грубешівському повіті впродовж 1943–1944 рр. було повністю спалено та зруйновано 52 села, а під час спланованої акції системного винищення

---

[130] *Ковалевський З.* Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію / Збігнєв Ковалевський // Україна. Наука і культура / [редкол. : О. Сергієнко (голов. ред.) та ін.]. – Вип. 25. — К., 1991. – С. 81.

[131] *Пущук* І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / упоряд. І. А Пущук ; за заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 11.

[132] Цит. за: *Макар Ю.* Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947) : дослідж., спогади, док. Т. 1. Дослідження / Макар Юрій [та ін.]. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 504.

[133] Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 роки. – Львів : Сполом, 2008. – С. 200–235.

[134] Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 роки. – Львів : Сполом, 2008. – С. 19.

[135] *Садовий О. С.* (Мирослав Прокоп). Куди прямують поляки? / О. С. Садовий (Мирослав Прокоп) // Літопис УПА. – Т. 24. – Львів, 1996. – С. 303.

українського населення на Холмщині та Підлляшші загинуло близько 4 тис. осіб[136].

Російські автори, які зазвичай ставляться до УПА зі значним суб'єктивізмом, підтримують тенденцію підвищення планки польських жертв – до 100 тис. чоловік (В. Рєзніков[137], О. Яковлєва[138]). Російський дослідник Александр Гогун, поділяючи визнану вченими тезу про складність підрахунків, загальну кількість польських жертв оцінює у діапазоні від 50 тис. до 100 тис осіб, а українських – у 15–30 тис. (із них, вважає історик, лише на Волині загинуло щонайменше 25 тис. поляків та 10 тис. українців; у Галичині – від 20 тис. до 30 тис. поляків)[139].

Цифри, які набули поширення в польській історіографії, перейшли до праць західноєвропейських дослідників. Зокрема, знаний історик Норман Дейвіс фіксує діапазон убитих від 60 тис. до 500 тис. осіб[140], американський історик Тімоті Снайдер називає цифру в 70 тис. польських жертв (з яких 40-60 тис. – на Волині, 25 тис. – у Галичині[141]), а українців – 20 тис.[142] А. Рудлінг вважає, що кількість жертв волинської трагедії становила від 40 тис. до 70 тис. поляків проти 20 тис. українців[143]. Найбільш обгрунтованими Павло Роберт Маґочій вважає такі дані: 50 тис. поляків та 20 тис. українців було вбито та декілька сотень тисяч осіб вигнано з власних домівок (особливо поляків із Волині)[144]. Мартін Гілберт у своїй роботі, присвяченій проблемі голокосту, вказує, що із 300 тис. поляків, які жили на Волині, 40 тис. стали жертвою українських «бандитів»[145]. Андреас Каппелер, наголошуючи на

---

[136] Надбужанщина. Т. 2. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто, 1989. – С. 655–656.

[137] *Резников В.* Украинцы и русские: идеология противостояния / Кирилл Резников // Москва. – 1996. – № 4. – С. 128-154.

[138] *Яковлева Е. В.* Польша против СССР 1939–1950 гг. / Е. В. Яковлева. – М. : Вече, 2007. - С. 227.

[139] *Гогун А. С.* Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943–1949) : дис. ... канд. ист. наук [Электронный ресурс] / Гогун Александр Сергеевич. – СПб., 2005 – Режим доступа : http://lib.oun-upa.org.ua/gogun/dis_r02.html ; Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Александр Гогун. – СПб. : Изд. дом «Нева», 2004. – С. 164.

[140] *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. - К.: Основи, 2001. – С. 1064.

[141] *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder ; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny: Pogranicze, 2006. – S.191, 196.

[142] *Snyder T.* The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999 / Timothy Snyder. – New Haven ; London : Yale University Press, 2003. – P. 205; *Snyder T.* Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / Timothy Snyder ; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny : Pogranicze, 2006. – S. 233.

[143] *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time account of the Activities of the OUN-UPA (Organization of Ukrainian Nationalists – Ukrainian Insurgent Army) / Per Anders Rudling // East European Jewish Affairs. – 2006. – Vol 36, Nr 2. – P. 171.

[144] *Маґочій П. Р.* Історія України / Павло Роберт Маґочій. – К. : Критика, 2007. – С. 545.

[145] *Gilbert M.* Atlas of the Holocaust / Martin Gilbert. – [2nd rev. print.]. – Oxford [etc.] :

болючості питання про кількість жертв та вказуючи на варіативність наявних в історіографії даних, припускає, що українські формування вбили близько 35 тис. поляків, серед них багато жінок і дітей[146]. Схожі цифри польських втрат у 30–50 тис. називає австрійський історик Філіпп Тер[147].

Потрібно зупинитися також і на деяких даних, які стосуються менших територій. Так, В. Чередниченко[148], слідом за В. Бегмою, безапеляційно твердить, що лише один загін УПА під керівництвом Ю. Стельмащука («Рудого») впродовж 29–30 серпня 1943 р. у Голобському, Ковельському, Старовижівському, Любомльському і Луцькому районах Волинської області знищив 15 тис. поляків. Згодом ці цифри поширилися у польській історіографії (і не лише в ній[149]). Однак вони не підтверджуються жодними іншими прямими чи непрямими свідченнями.

Підсумовуючи демографічний аспект дослідження українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни, слід висловити такі тези. Сучасний рівень розробки цієї проблеми не дає змоги визначити остаточну кількість втрат, яких зазнали українська та польська сторони під час конфлікту, а ті цифри, які наводять польські та українські автори, не можна вважати остаточними й достеменно доведеними та підтвердженими. Суспільна значущість питання спонукає вчених до проведення науково виваженого й точного (з мінімальною похибкою) реєстрування втрат із обох боків, робить аморальним маніпулювання інформацією про кількість жертв протистояння, оскільки штучне збільшення чи зменшення втрат однієї або іншої сторони сприятиме подальшим взаємним звинуваченням[150].

Отож, як бачимо, це питання далеке від остаточного вирішення. Для його розв'язання потрібен ретельний безсторонній аналіз даних української та польської сторін. Підсумовуючи аналіз демографічного аспекту, варто нагадати думку Нормана Дейвіса, який стверджував, що кожен народ завинив тим, що оприлюднював дані про свої втрати і нехтував утратами решти народів[151].

Pergamon Press, 1991. – 256 s : fot., mapy, pl., portr.

[146] *Каппелер А.* Мала історія України : пер. з нім. / Андреас Каппелер. – К. : К.І.С., 2007. – С. 192.

[147] *Ther Ph.* Ciemna strona państw narodowych: czystki etniczne w nowoczesnej Europie / Philipp Ther ; przekł. Tomasz Gabiś ; przedm. Włodzimierz Borodziej. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – S. 223.

[148] *Чередниченко В.* Націоналізм проти нації / В. Чередниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1970. – С. 135–136.

[149] Обвиняет земля. Организация украинских националистов : док. и материалы / под ред. В. И. Масловского. – М. : Универсум, 1991. – С. 19.

[150] *Каліщук О.М.* Проблема українсько-польського протистояння на західно-українських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: Демографічний зріз / Оксана Каліщук // Україна-Польща : Історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наук. праць / [Відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крипякевича. – Львів, 2010 – 2011. – Вип. 3-4. – С. 306.

[151] *Дейвіс Н.* Європа: Історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Основи, 2001. – С. 1066.

4.2. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Особливістю висвітлення подій у роки Другої світової війни як важливої історичної проблеми слід вважати широке застосування свідчень очевидців для з'ясування кількості жертв міжетнічного конфлікту. Їх опрацювання досить широко було застосоване в польській історіографії — тут слід згадати насамперед роботи напрацювання Юзефа Туровського і Владислава Сємашка (1990 р.)[152], Єжи Дембського та Леона Попека (1997)[153] і, зрештою, двотомовик Владислава і Еви Сємашків (2000)[154].

Тривалий час аналогічних праць з українського боку не було, що суттєво ускладнювало науковий дискурс. Кропітку роботу для встановлення масштабів протистояння (жертв як з українського, так і польського боку) провели через опитування свідків конфлікту Ярослав Царук (2003)[155] та Іван Ольховський (2008, 2011)[156]. Окремої згадки заслуговує доробок Івана Пущука (2003–2011), оскільки він зібрав інформацію на території Волинської області і продовжує нині її збір у Рівненській області.

Українські збирачі інформації мали додаткові труднощі: якщо в Польщі користувалися уже зібраними спогадами, що їх сконцентрувала низка державних інституцій та громадських організацій упродовж років (збір даних розпочався принаймні у 80-х роках), то в Україні — це потрібно було починати з нуля. До того ж, на думку українських дослідників, доводиться переборювати «збережений» страх оповідачів перед «поляком, який приїде і заб'є» або ж

---

[152] *Turowski J.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945 / oprac. Józef Turowski i Władysław Siemaszko ; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce ; Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. – 180 s.

[153] Okrutna przestroga / oprac. Jerzy Dębski i Leon Popek. – Lublin : Tow. Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. – 428 s.

[154] *Siemaszko W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945. T. 1–2 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

[155] *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Ярослав Царук ; вступ. ст. Ярослава Ісаєвича. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. - 189 с.

[156] *Ольховський І.* Кривава Волинь. Кн. 1 : Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках : іст.-док. дослідж. / Іван Ольховський. – К. : Гарт, 2008. – 248 с.; *Ольховський І.* Кривава Волинь. Кн. 2 : Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939–1945 роках : іст.-док. дослідж. / Іван Ольховський. – К. : Гарт, 2011. – 344 с.

перед КДБ[157]. Хоча польські автори також указують на те, що свідки відмовляються розповідати про ті страшні події, побоюючись української помсти[158].

Очевидно, стверджувати, що отримані у процесі досліджень дані є остаточними, було б надто самовпевнено й неправильно. Адже слід зважати на вибірковість людської пам'яті (пам'ятаймо, що в основу покладені свідчення мешканців регіону). Є й інші чинники, які впливають на достовірність інформації. Так, наприклад, аналізуючи цифри, отримані по Турійському району, Іван Пущук наголошує, що цифру у 728 осіб у семи колоніях (яку наводять польські автори і в правдивості якої є підстави засумніватися) українські свідки не мають жодної змоги ні заперечити, ні ствердити[159]. Подібні випадки зафіксовано і в інших районах.

За будь-яких обставин, оприлюднені результати дають нам можливість зробити певні висновки і є основою для подальших уточнень та предметної дискусії щодо демографічного аспекту багатогранної проблеми українсько-польського протистояння на західних землях у роки Другої світової війни. Наявність таких розвідок дає змогу стверджувати про безпідставність звинувачень польських колег у тому, що заперечення результатів польських досліджень українськими істориками не є результатом власних наукових досліджень[160].

В основу порівнянь нам видається доцільним покласти дані щодо Волинської області — єдиної цілісної адміністративної одиниці, щодо якої нині маємо систематизовану інформацію одного авторства і з українського, і з польського боку. Це дає змогу уникнути можливих відмінностей у методиці та отримати цілісний результат. Важливим є те, що у працях і українських, і польських авторів охоплені практично всі населені пункти, які існували на той час за польськими (1936, 1938 рр.) та радянським (1940 р.) територіально-адміністративними поділами. Слід також зауважити, що оскільки населені пункти Камінь-Каширського та Любешівського районів належали до Поліського воєводства, у роботі В. і Е. Сємашків ми не маємо щодо них жодної інформації. Але оскільки масштаби протистояння на цих теренах не були великими, ми можемо вважати, що вони принципово не впливають на загальну ситуацію.

---

[157] *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 7.

[158] *Siemaszko E.* Rzezie metodą depolonizacji / Ewa Siemaszko; rozm. przepr. Paweł Dybicz // Przegląd. – 2012. – Nr. 30. – S. 13.

[159] *Пущук І. А.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. А. Пущук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 11.

[160] *Кенсік Я.* Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ян Кенсік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листоп. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 36.

Аналіз даних показав, що порівняння можливе лише щодо польських жертв конфлікту, оскільки підрахунки українських втрат, очевидно, не були предметом зацікавлення польських дослідників і велися принагідно, що засвідчують разюче відмінні результати. Для прикладу наведемо добре відомі в історіографії дані щодо Володимир-Волинського району, які засвідчують розбіжність у 25 разів[161]. Подібно виглядає ситуація і в інших районах.

Відмінності між результатами українських та польських дослідників щодо жертв міжетнічного конфлікту на Волині досить добре засвідчують та ілюструють дані в районовому розрізі. Для прикладу наведемо відомості щодо Володимир-Волинського району, де ми маємо можливість верифікації.

Таблиця 4.4

Порівняльна таблиця даних щодо українських та польських жертв міжетнічного конфлікту у Володимир-Волинському районі

№ з/п	Населені пункти	Дані Владислава і Еви Семашків		Дані Ярослава Царука		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	поляки	українці	
1.	Амбуків, село	4+?		2		4		
2.	Андресівка, колонія	65	2			?		Свідки не могли знати, скільки загинуло поляків
3.	Антонівка I і II, колонії	2				-	-	
4.	Антонівка-Борок, колонія, осада	~ 30				?	?	
5.	Анусин Дубницький, колонія	8				?		Українською стороною не встановлено, чи були жертви
6.	Базилівка, хутір	ВПНП				8		
7.	Барбарівка, колонія	36-41			сім'я	-	-	07.02.44 р.
8.	Бегета, село	~20			13		10	
9.	Березина, колонія	1+?				16		Разом з жертвами у колонії Куповатець
10.	Березовичі, село і колонія	8-10+47			17	2	10	30.08.43 р.
11.	Бискупичі Нагірні, фільварок	70				20	?	
12.	Білин, село	10+15	1		4	15		Поляки загинули, ймовірно, під час гітлерівського бомбардування
13.	Білозовщина				11			
14.	Бобичі, село	ВІДП			11	3	16	
15.	Божа Воля, колонія	7				-	-	
16.	Боровина, хутір	ВПНП				1		

[161] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С.138; *Гошовська В.* «Пам'ятати минуле заради майбутнього». До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943–1944 рр. / В. Гошовська ; підгот. до друку С. Махун // День. – 2003. – 22 квіт. – С. 7.

17.	Бубнів, село, колонія	1+1+?					10	
18.	Вандиволя, колонія	14+?				1		
19.	Вандівка, колонія	1+?				-	-	
20.	Верба, село	9		2	59	4	62+?	
21.	Вілька-Видранецька	ВІДП			3		1+1	
22.	Вілька-Фалемицька, село	ВІДП			3		3	
23.	Вільхівець, хутір	ВПНП					5	
24.	Вірів/Верув, колонія, фільварок	ВІДП			13	1	21	
25.	Володимир, місто	111+?	1				3+1	Враховано жертви на тер. с. Льотниче
26.	Володимирівка біля Бегети, колонія	ВПНП					7	
27.	Володимирівка, колонія і маєток	8+?	1				10	
28.	Воля-Свійчівська, село	12				3		
29.	Воля-Хобултівська, хутір	ВПНП					1	
30.	Ворчин Новий і Старий, село, фільварок і осада	1+6		2	49	1+1	6+57	
31.	Вощатин, село	3+2мс				5	6	
32.	Гевин, село і колонія	5				1	-	
33.	Геленівка, колонія	13				-	-	
34.	Геленівка-Вербська, колонія	40+?				24		
35.	Геленівка-Гноєнська, колонія	13				3	-	Внаслідок провокаційної гри розвідок
36.	Гнійно/ Красностав, село			1				
37.	Голєндерня – Семенівка, село					3		
38.	Горбата, хутір	ВПНП				6		З урахуванням жертв на хуторі Загає
39.	Горичів, село і колонія	ВІДП				3(мс)	2	
40.	Грабина, військова осада	1	1			1	1	Аківці вбили українця лівих поглядів
41.	Граївка, село					-	2	
42.	Дігтів, село	2	2			1	2	
43.	Доленгів, фільварок							
44.	Домінопіль, колонія	250+?+ 5(мс)	5	218		160 (?)		За неперевіреними польськими джерелами – не більше 160
45.	Дубники, село	1	1		53		66	
46.	Едвардполе, колонія	3+?			3	2	10+?	
47.	Єлизаветпіль, колонія	30				15	2	
48.	Житані, село	ВІДП					2	
49.	Заболоття, село	1		2	29	3	30	
50.	Забороди село і гаївка	2	2		3	1	3	
51.	Забунда, колонія	ВПНП			9		9	

52.	Залужжя	4			9		4+1	
53.	Заріччя, село	ВІ				1	2	
54.	Зарудле, колонія	8+?				-	-	
55.	Звіринець, колонія	2				1		
56.	Зигмунтівка, колонія	~ 55		8		1		Трьох поляків убили свої
57.	Зимне, село	2+?	2		15		14+4мс	
58.	Зоря / Пузів, село	2+?	?	2		2	45	Польки були православними
59.	Ізів, село	4				2		
60.	Ішів						2	
61.	Калинівка, військова осада і колонія	1				?		Українцям дані про польські жертви не відомі
62.	Камелівка, колонія	36				-	-	
63.	Капітульщина, Капітулка, колонія	ВПНП			13		17	
64.	Каролівка, колонія	ВІДП					3	
65.	Кладнів, село	ВІДП			40		40+?	
66.	Когильне, село	76			3	14	7	
67.	Колода, надлісництво					-	-	
68.	Коритниця, містечко	2		2	48	3+1	10	
69.	Королівка, колонія					1	3	
70.	Корчунок біля П'ятиднів, осада	ВПНП					2	
71.	Корчунок-Устилузький, колонія	~ 61		13	6	?		Кількість загиблих поляків оцінюють у кільканадцять
72.	Коцюр/Коцьор, хутір	3			2		2	
73.	Красна Гора, колонія	3				-	-	
74.	Красноволя, село							
75.	Красностав	13	?				1	
76.	Ласків, село, фільварок	2	5		4		10	
77.	Ліски, село	6	17	10	18	5	9	
78.	Лудин/Людин, село	11		14		5	4	
79.	Людмильпіль/ Людмиполь, колонія	104		105	72	92	72	
80.	Мар'янпіль, колонія	22-23+?				?		Кількість поляків не встановлено
81.	Марія Воля, село	218-219+ 10мс		30		40		
82.	Маркелівка/ Марцелівка, село	23		2	20	?	22+?	
83.	Маркостав, село і колонія, фільварок	44					1	
84.	Микитичі, село	6	6		35		37+3	
85.	Миколаївка, колонія	30				1	3	
86.	Миколайпіль, колонія	30				22		
87.	Микуличі, село і маєтки	~ 25		10	25	9+?	27	
88.	Міжлісся/ Владиславівка, село	~ 160		23		28	-	

89.	Могильне/Жовтневе, село	71	1	3	15	60	1+11	
90.	Мощанка, колонія	ВПНП					1	
91.	Нехвороща/Русько_ Бискупичі, село і колонія	20		12	11		11	
92.	Новини, село	ВПНП		5	10	1	10	
93.	Новосілки, село і маєток	6+?		5		4(мс)		Вбито 4 особи з мішаної сім'ї
94.	Овадне, село і залізнична станція	5			10	1	8	
95.	Октавин, село	26			1	26		
96.	Орані, село	3мс			1	-	-	
97.	Орлєнта, військова осада	~50				-	-	
98.	Осередок Новий і Старий, колонії	ВІДП			3		1+1	
99.	Острів, хутір	ВПНП					1	
100.	Острівок, село	ВПНП					10+?	
101.	Охнівка, село	12		4	101 (160)	4	101	
102.	П'ятидні, село	2			9		2	
103.	П'ятихатки, хутір	ВПНП					2	
104.	Пархоменкове/ Видранка, село	50		1	5		4	
105.	Пинський Міст, колонія	35-36				-	-	
106.	Писарева Воля, село	20		3	3	3	4	1 вбитий з мішаної сім'ї
107.	Підгайці, село	ВІДП			2		11	
108.	Полум'яне, село	5		5	25	4	18	
109.	Поничів, село	ВІДП			6		11	
110.	Поруб, колонія	ВПНП					4	
111.	Почекайка, колонія	ВПНП					1	
112.	Рокитниця, село	ВІДП		11			2	
113.	Русів, село	1			6		5+2	
114.	Руснів, село	10				13		
115.	Свійчів, село	96				~50		
116.	Свійчівка, колонія	2+?				6		
117.	Седмярки, маєток	1				-	-	
118.	Селець, село і фільварок	16+?	5+2мс			-	-	
119.	Селиська, село	ВІДП			23		17	
120.	Сіраківка, колонія	ВІ				1		
121.	Смолова/Смолово, колонія	~ 68+?		7		1		7 родин
122.	Смолярня	7						
123.	Софіївка, колонія	27		20		7		
124.	Стасин, військова осада і колонія	2				?		Жертви свідкам-українцям встановити неможливо
125.	Стенжаричі, село і колонія	10+6	23	24	150	24	195+?+4	
126.	Степанівка, колонія	11				?		

127.	Стрілецька, колонія	108		4	53	7	47+?	
128.	Суходоли, село і фільварок	~80+3+?				2мс	6	
129.	Тересин/Терасін, колонія	207				156		Жило 29 сімей і всі виїхали
130.	Тростянка, село	6+1					7	
131.	Турівка, колонія	53+3				11	14	
132.	Уланівка, осада	~ 31				19		Колонія осадників, вивезена 1940 р.
133.	Устилуг, місто	67+?				3	2	
134.	Фалемичі, село і маєток	3			11		11	
135.	Федірпіль, колонія	40+?				?		
136.	Федорівка, село	ВІ		12	1	12	1	
137.	Фундум, колонія і військова осада	30+?				6	1	
138.	Хворостів, село, залізнична станція	10				6	7	Українців вбили поляки-шуцмани і гітлерівці
139.	Хмелів/Хмелев, село	11			52		28+2	
140.	Хобултова, село і маєтки	16+7мс		8	42	2+13	35-36	
141.	Хотячів, село	1	2			1	1	
142.	Чернявка, село	1			3		3	
143.	Черчичі, село	1		8	2	4	1	
144.	Чесний Хрест/ Світанок, село і колонія	18+16				9		
145.	Чорників, село і військова осада	ВІДП				5		
146.	Шистів, село	ВІ					4	Українці не повернулися після арешту шуцманами-поляками
147.	Шури, колонія	35		3		8	14	
148.	Юзефин, колонія	~ 20					?	
149.	Яворівка, колонія	~100				9	1	
150.	Яковичі, село	4+?			7	6	3	
151.	Ясенівка, колонія	19				?	-	
		3247	75	616	1233	1006	1396	

Примітки / пояснення: 1. Таблицю складено на підставі даних В. і Е. Семашків, Я. Царука, І. Пущука. 2. До таблиці внесені лише ті населені пункти, у яких хоча б у одного з дослідників зафіксовані дані щодо числа жертв міжнаціонального протистояння. 3. Застосовані скорочення: мс. — мішана сім'я, відп - відсутність інформації про долю поляків; впнс — відсутність у переліку населених пунктів; ? — невстановлене число жертв.

Декілька пояснень до цих цифр. Перші й найвідоміші нині в українській історіографії дані обстежень на терені Володимир-Волинського району належать Ярославові Царукові. Згідно з його підсумковими інформаціями, на території Володимир-Волинського району під час міжнаціонального конфлікту загинуло 616 поляків та 1233 українці[162]. Відмінності отриманих результатів можуть бути пояснені різним відсотком населених пунктів, щодо яких у дослідників є відомості. Ще в перших рецензіях на дослідження Ярослава Царука звернено увагу, що воно охоплює 85 населених пунктів із 97[163].

Узагальнені результати щодо Волинської області у порайоновому розрізі подано у таблиці:

[162] *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Володимир Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – С. 136–138.

[163] *Gil A.* Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943–1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimierskowołyński / Andrzej Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – Nr. 1. – S. 65.

Таблиця 4. 5

Кількісні характеристики жертв українсько-польського протистояння (на прикладі Волинської області)

РАЙОН	КІЛЬКІСТЬ УБИТИХ			
	українців поляками		поляків українцями	
	за даними В. і Е. Сємашків	за даними І. Пущука	за даними В. і Е. Сємашків	за даними І. Пущука
Володимир-Волинський	75	1396	3694	1006
Горохівський	22	694	1670	701
Іваничівський	9	181	2092	999
Камінь-Каширський		111	-	187
Ківерцівський	25	708	1139	226
Ковельський	47	464	1741	403
Локачинський	65	222	1623	585
Луцький	63	1473	1288	273
Любомльський	42	713	2054(2058)	258
Любешівський		54	-	67
Маневицький	22	683	867	77
Ратнівський		24	66	88
Рожищенський	27	518	1531	360
Старовижівський	15	39	370	82
Турійський	84	1614	3579	975
Шацький	0	34	377 (477)	67-68
Всього	496	8928	21644	6415

Слід також згадати дані, що їх оприлюднив інший український дослідник — Іван Ольховський. Так, у Любомльському районі він зафіксував дані про загибель 1 837 поляків та 566 українців[164], у Турійському районі — 2 471 поляка та 1 288 українців[165]. Оскільки дослідникові не вдалося віднайти очевидців, які б могли розповісти про те, що відбувалося у таких населених пунктах як Воля Островецька, Землиця, Кути, Островки, колонія Чмикос, Янківці та ін. (де польські автори зафіксували дані про велику кількість жертв), то, як зазначає сам І. Ольховський, «для змалювання об'єктивної картини» він посилається на польські підрахунки. Цим і слід пояснити те, що отримані результати суттєво розходяться з інформацією Івана Пущука.

Унаочнюють наведені в таблиці дані такі мапи.

---

[164] *Ольховський І.* Кривава Волинь. Кн. 1 : Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / Іван Ольховський. – К. : Гарт, 2008. – С. 240.

[165] *Ольховський І.* Кривава Волинь. Кн. 2 : Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939–1945 роках : іст.-док. дослідж. / Іван Ольховський. – К. : Гарт, 2011. – С. 332–334.

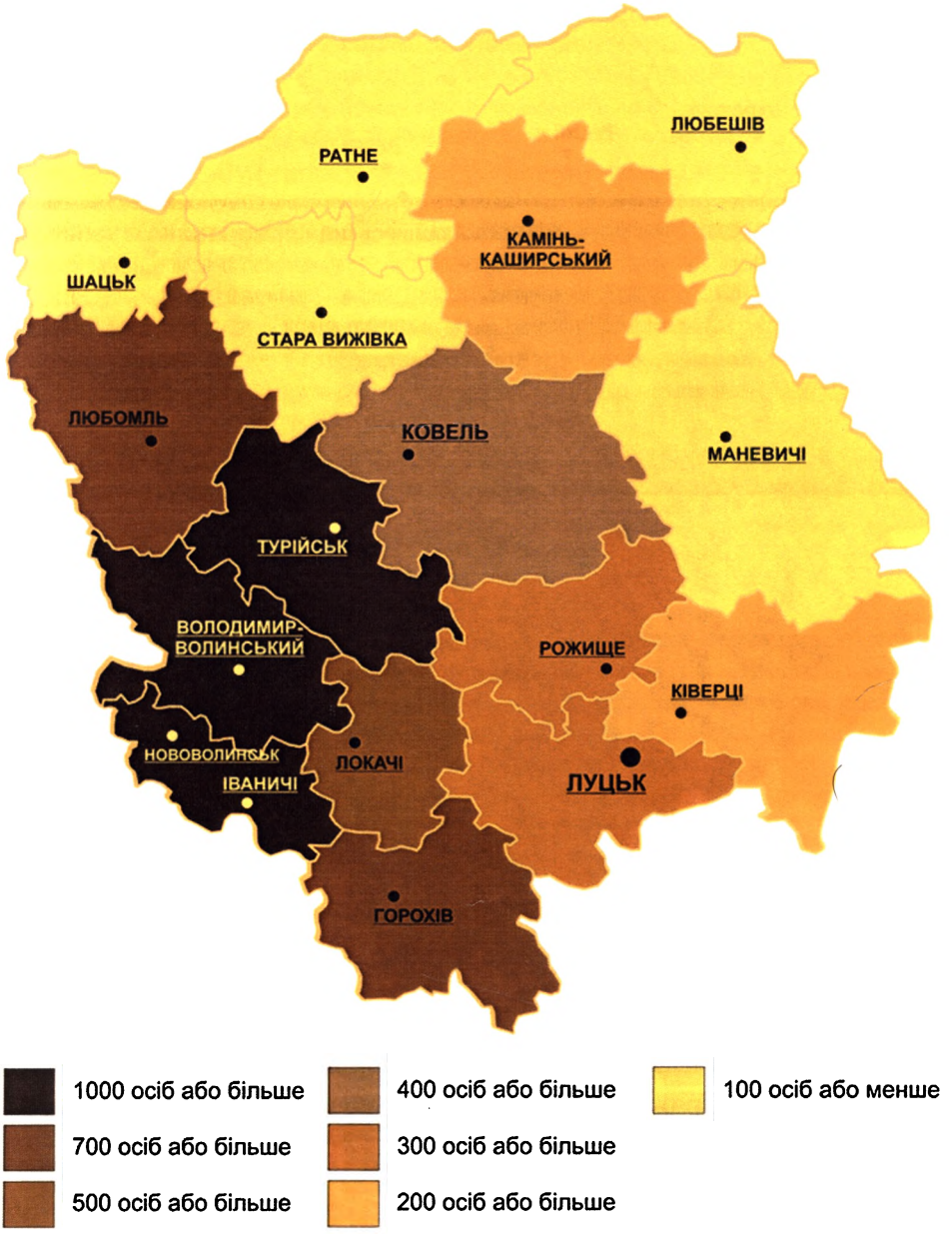

Рис.4.3. Кількість польських жертв українсько-польського протистояння у Волинській області (за українськими даними)

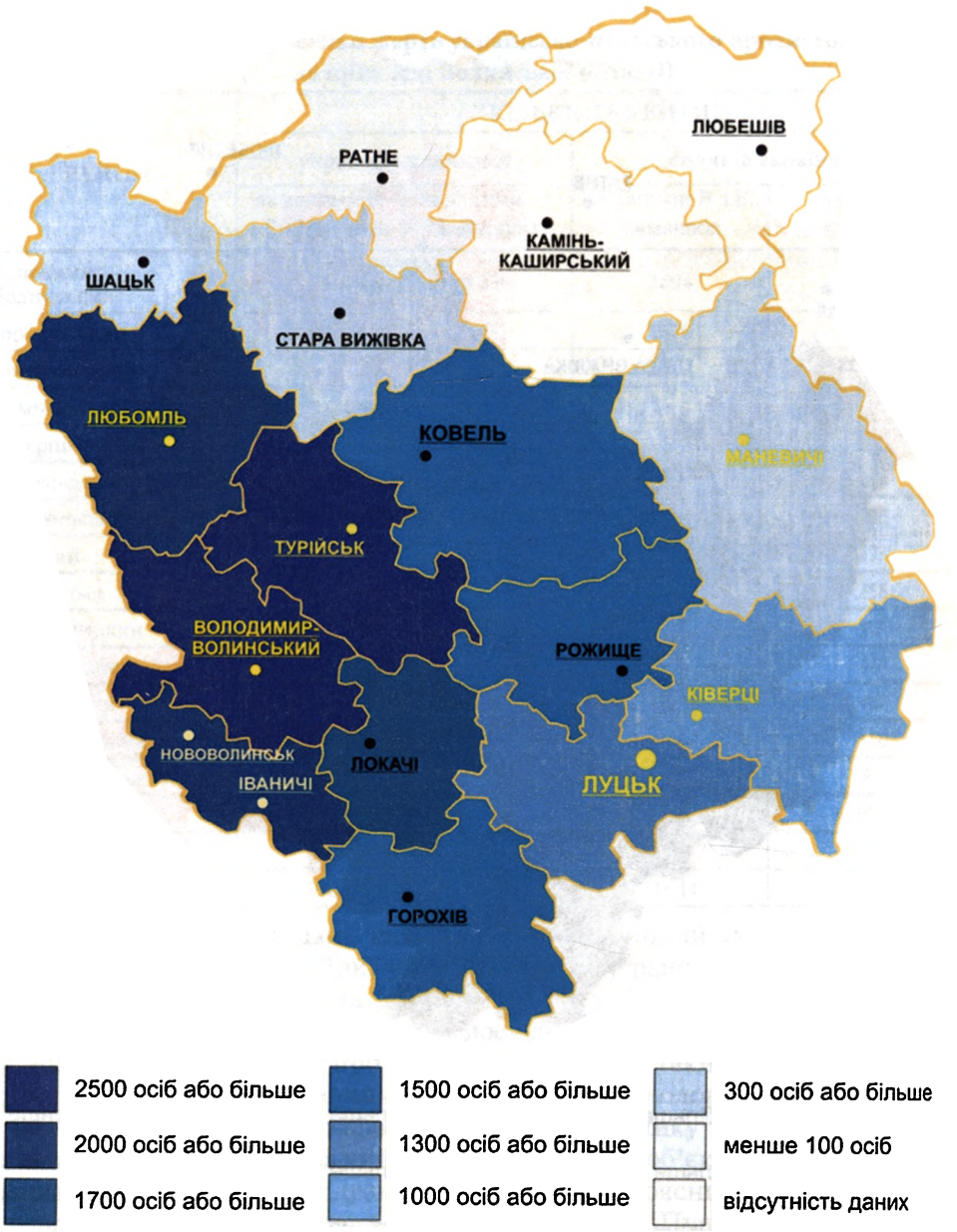

Рис.4.4. Кількість польських жертв українсько-польського протистояння у Волинській області (за польськими даними)

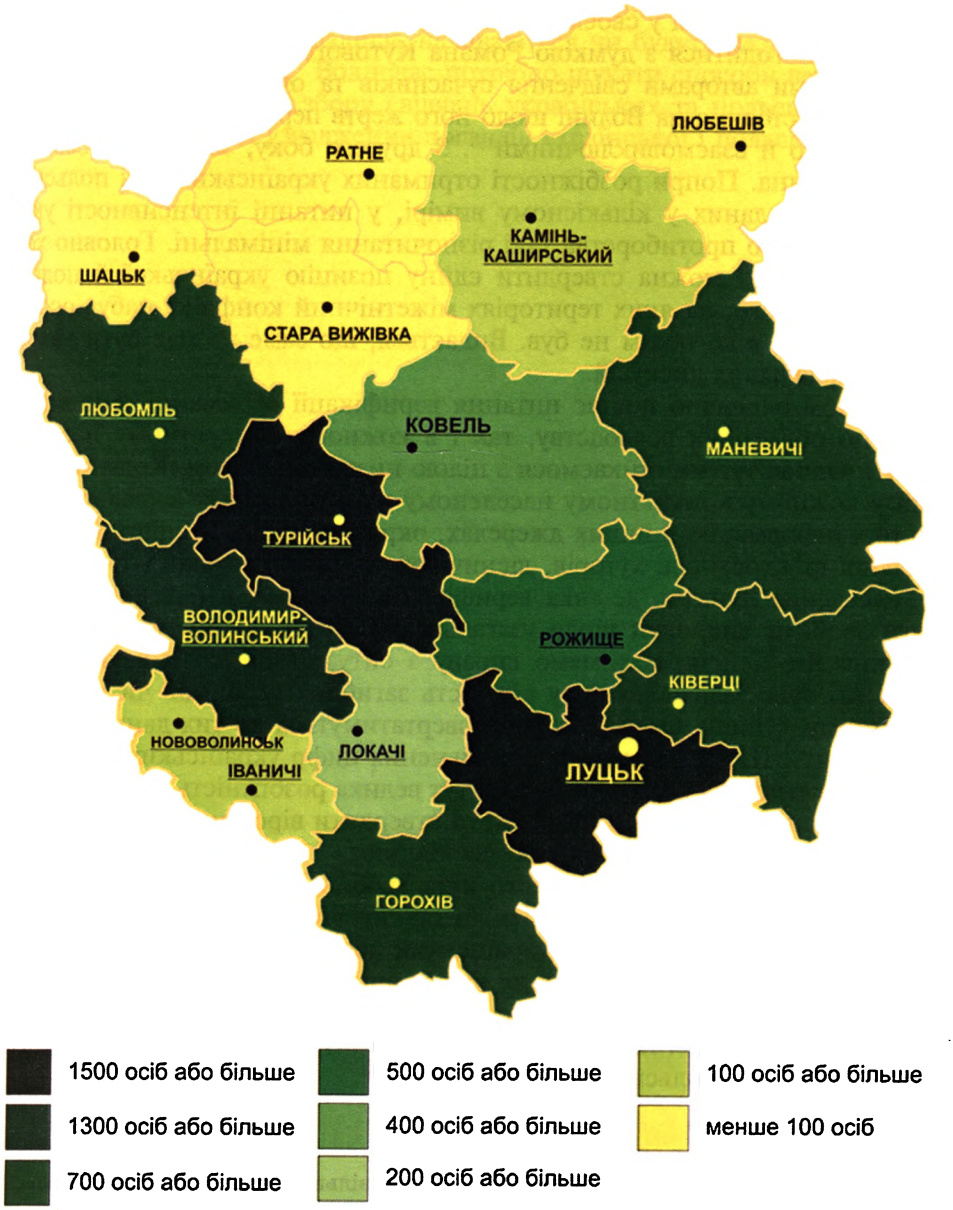

Рис 4.5. Кількість українських жертв українсько-польського протистояння у Волинській області (за українськими даними)

Особливої уваги заслуговують дані щодо українських жертв, оскільки донедавна вчені не мали у своєму розпорядженні жодної інформації.

Варто погодитися з думкою Романа Кутового, що зібрані українськими та польськими авторами свідчення сучасників та очевидців українсько-польського протистояння на Волині щодо його жертв переважно є досить суперечливими, а то й взаємовиключними[166]. З другого боку, звертає на себе увагу інша обставина. Попри розбіжності отриманих українськими та польськими дослідниками даних у кількісному вимірі, у питанні інтенсивності українсько-польського протиборства такі різночитання мінімальні. Головно ходить про те, що нині можна ствердити єдину позицію української й польської сторін щодо того, на яких територіях міжетнічний конфлікт набув особливо гострих форм, а де таким не був. Видається, що саме це має бути вихідною точкою подальших дискусій.

Цілком очевидно постає питання верифікації отриманих даних (як загалом по області чи воєводству, так і в кожному конкретному населеному пункті). Однак тут ми стикаємося з цілою низкою проблем. Коли ходить про події у кожному конкретному населеному пункті, то дуже складно віднайти про них інформацію в інших джерелах, окрім спогадів. У співвідношенні до загальної кількості сіл, хуторів, лісничівок, осад, фільварків і т. д., відсоток тих населених пунктів, де така верифікація можлива, є невеликим і не дає змоги зробити висновки щодо узагальнених даних. Окрім того, як слушно зауважив Ян Кенсік, матимемо справу з ситуаціями, коли в українському документі буде зазначено одну кількість загиблих українців чи поляків, а у польському – іншу. Отож, історики звертатимуться до тих даних, які важко перевірити[167]. Що ж стосується узагальнених цифр українських та польських втрат у міжетнічному конфлікті, то й тут велика розбіжність даних, які фіксують тогочасні документи, не дає змоги ствердити вірогідність відомостей, що їх отримали українські та польські дослідники.

Спробу вийти з цього глухого кута зробив Іван Патриляк. Відштовхуючись від даних перепису 1931 р. та орієнтовних даних щодо чисельності мешканців Волині на 1939 р., український дослідник, відкидаючи інші чинники зміни чисельності населення краю (виїзд як «німців» на територію генерал-губернаторства, радянські депортації та призив до війська, загиблих від рук німців, вивезення на роботи до Німеччини), виводить орієнтовну цифру жертв українсько-польського протистояння[168].

---

[166] *Кутовий Р. С.* Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського міжнаціонального збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Р. С. Кутовий // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Іст. науки. – Луцьк, 2011. – Ч. 10. – С. 108.

[167] *Кенсік Я.* Дискусія / Ян Кенсік // Україна – Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнар. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–10 листопада 2001 р. – Луцьк : ВМА «Терен», 2004. – С. 84.

[168] *Патриляк І. К.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / Іван Патриляк ; Центр дослідж. визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – С. 424–425.

Сучасна історіографія проблеми дає змогу ствердити, що точну кількість жертв українсько-польського етноконфлікту встановити навряд чи вдасться. Будь-які цифри, які називалися, називаються чи будуть називатися, можуть бути лише приблизними. Водночас потрібно шукати способи верифікації даних, отриманих під час збору свідчень українських та польських очевидців трагічних подій задля узгодження поглядів української і польської сторін.

РОЗДІЛ 5

«ВОЛИНСЬКІ ПОДІЇ» У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ТА ПОЛЯКІВ

На відміну від більшості історіографічних проблем, які залишаються вузькофаховими питаннями, дискусія навколо українсько-польських відносин на західних землях України у роки Другої світової війни набула широкого суспільного резонансу і в Польщі, і в Україні. «Волинська дискусія» стала, за визначенням львівського історика, проф. Ярослава Грицака, першою такою великою історичною дискусією в Україні. Власне у цьому контексті хочеться нагадати думку знаної польської дослідниці Боґуміли Бердиховської, яка стверджувала, що наприкінці 20 ст. історія українсько-польських конфліктів була основною метою польських досліджень і преси на українську тематику, і все, що не належить до матерії конфлікту, на сторінках польської преси просто не з'являлося[1]. Нині пам'ять про ті трагічні події є радше пам'яттю, надбаною через медіа (репрезентованість «волинських подій» у польських та українських ЗМІ у 2003 р. була винятковою) та від старших родичів. Симптоматичними є слова Марека Зюлковського про те, що «правда про трагедію на Волині є, на цей час, більш медіальним фактором, ніж обґрунтованою історичною точкою зору»[2].

Центральні польські видання «Газета виборча» («Gazeta Wyborcza») та «Річпосполита» («Rzeczpospolita») не є винятком з цієї загальної тенденції. Не випадково середовище «Газети виборчої» видало низку своїх матеріалів про непросте примирення у вигляді книги. Слід додати, що ця збірка матеріалів була перекладена українською мовою[3] й отримала схвальні відгуки[4]. Чи не найважливішу ідею цього видання сформулював Адам Міхнік, який стверджує: «Часом добре взутися у чужі чоботи. Якщо ти українець, спробуй взутися в польські чоботи. Спробуй поглянути на кривавий польсько-український вузол очима поляка, родину якого убили на Волині на твоїх очах. [...] А якщо ти поляк, подивитися українськими очима на те саме»[5].

Експеримент, на який пішла «Газета виборча», почавши у липні 1995 р. публікацію циклу «Волинь: пошук правди», на думку Анджея Качинського, полягав у тому, щоб спершу зіставити між собою обидва описи волинської трагедії 1943 року, попри неминучі суперечності[6]. А вже під час діалогу,

[1] *Berdychowska B.* Wokól tego, co dzieli: Najnowsza historia poslko-ukraińska na lamach polskiej presy / Bogumiła Berdychowska // Historycy polscy i ukraińscy wobec problematów XX wieku. – Kraków : Universitas, 2000. – S. 198.

[2] *Зюлковський М.* Міст над Волинню / Марек Зюлковський // Українське слово. – 2003. - 11-17 верес. – С. 21.

[3] Волинь: дві пам'яті : збірка статей, опубл. у «Газеті виборчій» / упоряд. М. Войцехівський ; пер. з пол. В. Павлів. – К. : Дух і Літера, 2009. – 302 с., [4] л. фотогр.

[4] *Махун С.* Польща – Україна: як «узгодити образ минулого»? / Сергій Махун // Дзеркало тижня. – 2009. – 10 жовт. – С. 25.

[5] Wołyń 1943–2008: pojednanie : Zbiór artukylów publikowanych w „Gazecie Wyborczej" / Wybor tekstów Marcin Wojciechowski. – Warszawa : Agora, 2008. – S. 111.

[6] *Kaczyński A.* Ocalona pamięć Wołynia / A. Kaczyński // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 07.07. - S. 22.

як слушно зауважує Тімоті Снайдер, виникнуть інші версії історії, більш відкриті щодо іншої сторони[7]. Загалом підбірка кількадесяти (включно з листами читачів) текстів перервала тоді багаторічну мовчанку навколо волинської трагедії. При цьому, як справедливо зауважує Анджей Качинський, реакція на проект «Газети виборчої» у 1995 р. була різною: до прикладу, керівник осередку «Карта» Збігнєв Глюза вбачав у цьому проекті більше шкоди, ніж користі, а речник Світового союзу вояків АК Тадеуш Філіпковський від імені своєї організації висловив подяку виданню[8].

Упродовж наступних десятиліть ця тема відображалася на шпальтах «Газети виборчої» та «Речіпосполитої». Участь у суспільній дискусії взяли відомі польські (Ґжеґож Мотика, Ришард Тожецький та ін.), українські (Ігор Ільюшин, Микола Кучерепа, Володимир Репринцев) та чужоземні (Тімоті Снайдер) історики. Власне на фахівцях лежав і лежить важливий обов'язок документування та вивчення як українських, так і польських жертв. Бо лише після цього, як слушно зауважував Володимир Репринцев, ми зможемо сказати одні одним: «Пробачаємо і просимо пробачення»[9].

Хоча одразу слід зазначити, що аналіз матеріалів двох провідних видань Польщі підтверджує й іншу тенденцію у розгляді «волинської трагедії»: політичний та емоційний складники залишаються настільки вагомими, що виважене слово фахівців далеко не завжди буває почутим. У цьому контексті слід обов'язково назвати публікації на газетних шпальтах з одного боку Марека Зюлковського, Ярослава Каліновського, Анджея Пшевозніка, а з іншого — Віктора Медведчука, Віктора Ющенка та ін. Водночас, як справедливо зауважив Ґжеґож Мотика, про історію слід пам'ятати, але вона не повинна детермінувати сьогодення [10].

Потрібно зазначити, що в польській національній свідомості українсько-польське протистояння поступово обростає певними міфами та набуває ознак сакралізації. Нагадаємо бодай скандальну історію із світлиною з обкладинки книги Александра Кормана[11], що була покладена в основу проекту пам'ятника Маріана Конєчного і, як виявилося, не мала жодного стосунку до подій Другої світової війни[12].

---

[7] *Snyder T.* Zakładnicy pamięci / T. Snyder ; rozmawiał M. Wojciechowski // Gazeta Wybocza. – 2009. – 28.03.

[8] *Kaczyński A.* Ocalona pamięć Wołynia / A. Kaczyński // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 07.07. – S. 22.

[9] *Reprincew W.* Mit rezuna / W. Reprincew ; tłum. z ukraiń. A. Guzowska // Gazeta Wyborca. – 1995. – 9.10. – S. 16; *Репринцев В.* Міф різуна /Володимир Репринцев // Волинь: дві пам'яті : збірка статей, опубл. у «Газеті виборчій» / упоряд. М. Войцехівський ; пер. з пол. В. Павлів. – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 75.

[10] *Motyka G.* Ludobójstwo, konflikt czy wojna / G. Motyka // Rzeczpospolita. – 2003. – 24.05.

[11] *Korman A.* Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna / A. Korman // Genocide of UIA on the Polish people : photografic dokumentation. – Wrocław : Nortom, 2003. – 89 s.

[12] *Rutkowska A.* Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie / A. Rutkowska // Rzeczpospolita. - 2007. – 19.05. – S. X1.

У цьому ж контексті слід сприймати і статті Еви Сємашко – співавторки чи не найрезонанснішої книги про події на Волині (зрештою, численні рецензії та коментарі на шпальтах лише «Речіпосполитої»[13] вияснюють суспільну вагу цього видання). Досить типовим слід вважати для представників кресов'яцьких середовищ пасаж цієї авторки про паралелі між українським «геноцидом» та загальновідомим геноцидом вірмен під час Першої світової війни (на думку Еви Сємашко, аналогія стосується рівно ж заперечення у сучасній Туреччині та Україні факту genocidium atrox)[14] .

У будь-якому разі на шпальтах обох центральних польських видань представлено позиції різних верст польського суспільства, а їх численність підтверджує актуальність теми українсько-польського протистояння. У Польщі існує ціла низка видань, які представляють крайні праві погляди, позицію «кресов'яцького середовища» (серед інших назвемо «Głos Kresowian», «Myśl Polska», «Na Rubieży», «Nasz Dziennik», «Semper Fidelis», «Tylko Polska» та ін.). Виважені позиції натрапляють на гостру критику їх авторів[15], як, зрештою, і позиція польської влади. Одностороннє чорно-біле бачення минулого (матеріали на кшталт «Польська Голгофа»[16], «Цей геноцид прийшов з Волині»[17], «Спочатку Волинь, а потім Сагринь»[18], «Українські терористи з ОУН–УПА – співтворці операції «Вісла»[19] та ін.), висловлюване на їх шпальтах, навряд чи може бути прийняте по інший бік кордону.

Коли ходить про українські ЗМІ, то проблемі українсько-польських стосунків загалом і зокрема протистояння у роки Другої світової війни чільне місце відведено на шпальтах таких центральних газет, як «День», «Україна молода». Слід бодай згадати, що 2003 р. редакція газети «День» запросила до дискусії фахівців-істориків (Я. Ісаєвича, І. Ільюшина, В. Трофимовича, Ю. Шаповала, Н. Яковенко), представників інтелектуальної (М. Жулинського, Д. Павличка, В. Скуратівського) та політичної (Л. Кравчук, В. Медведчук) еліти. Позиція більшості учасників обговорення зводилася до ствердження формули «вибачаємо та просимо вибачення» й наголошенні факту, що одностороннього каяття не може бути апріорі. Не випадковою слід вважати

---

[13] *Odojewski W.* Zapominane ludobójstwo / W. Odojewski // Rzeczpospolita. – 2002. – Nr. 193. – 20 sierpnia. – Wyd. 2701; *Stańczyk T.* Wołyńskie inferno / T. Stańczyk // Rzeczpospolita. – 2001. – 14.07. – Wyd. 2366. – S. X1 та ін.

[14] *Siemaszko E.* Od walk do ludobójstwa / Ewa Siemaszko // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07. – Wyd. 161. – S. R-003.

[15] *Budzisz F.* Prounowskie sympatie „Gazety Wyborczej" / Feliks Budzisz // Na Rubieży. – 2005. – Nr. 81. – S.30; *Mamcarz-Plisiecki A.* „Rzeczpospolita" i szowinistyczna wersja historii / Artur Mamcarz-Plisiecki // Nasz Dziennik. – 2010. – 20–21 lutego.

[16] *Prus E.* Polska Golgota / Edward Prus // Na Rubieży. – 1996. – Nr. 17. – S. 1.

[17] *Żuk S.* To ludobójstwo przyszło z Wołynia / Z inż. Sulimirem Stanisławem Żukiem, świadkiem zbrodni nacjonalistów ukraińskich na Kresach, autorem książki „Skrawek piekła na Podolu" ; rozmawia Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 28 lutego – 1 marca.

[18] *Austyn M.* Najpierw Wołyń, a później Sahryń / Marcin Austyn // Nasz Dziennik. – 2009. – 4 września.

[19] *Stec K.* Terroryści ukraińscy z OUN-UPA współtwórcy operacji „Wisła" / Kazimierz Stec // Na Rubieży. – 2006. – Nr. 88. – S.100.

і думку, що існували й існують дві національні правди, а тому, мабуть, час потребує засудити насильницькі дії з обох сторін (без намагання виявити більш чи менш винну)[20]. З останніх матеріалів згадаємо проект тижневика «2000» – «Синдром пам'яті»[21]. Українському читачеві були представлені позиції українських (В. Бадяка, В. Трофимовича, Ю. Шухевича) та польських (Я. Калиновського, Л. Куліньської, Л. Попека) вчених та політиків.

Серед видань, які представляють погляди української правиці, особливо широко тема українсько-польського протистояння була репрезентована у всеукраїнському тижневику «Шлях перемоги». Про позицію представників цього середовища можна судити вже із заголовків матеріалів: «Поляки самі собі виховали ворогів»[22], «Каятися має Польща»[23], «Каяття чи розбиття прагнуть?»[24] та ін. Не менш показовим є висвітлення «волинської трагедії» у прокомуністичних виданнях, які друкували статті в радянському стилі з яскраво вираженою антинаціоналістичною риторикою[25] або й просто передруковували польські матеріали[26].

Цікавим є порівняльний аналіз матеріалів, присвячених конфліктові, у газетах «День» та «Rzeczpospolita" у помісячному розрізі (у 2003 р.).

---

[20] *Махун С.* Дві правди: Як позбутися стереотипів «чорно-білого» бачення історії? / Сергій Махун // День. – 2003. – 8 лип. – С. 4.

[21] *Вавилова Е.* Синдром памяти / Елена Вавилова // 2000. – 2009. – 13–19 марта. – С.F.1-F.3; 20–26 марта. – С. F.1-F.3; 3–9 апр. – F.1-F.3.

[22] *Бондарук Л.* Поляки самі собі виховали ворогів / Леся Бондарук // Шлях перемоги. – 2003. – 16 квіт. – С. 6, 9.

[23] *Бондарук Л.* Каятися має Польща /Леся Бондарук // Шлях перемоги. – 2003. – 9 лип. – С. 1.

[24] *Кармелюк А.* Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву «примирення» з допомогою засудження ОУН–УПА / Андрій Кармелюк // Шлях перемоги. – 2003. – 12 берез. – С. 4.

[25] *Наконечний В.* Волинь – криваве поле геноциду // Комуніст. – 2003. – 28 берез. – С. 2; 2 квіт. – С. 2; 4 квіт. – С. 4; *Зарічанський М.* Не побоїмось гіркої правди / М. Зарічанський // Рад. Волинь. – 1998. – 6 лют. – С. 3; 12 лют. – С. 3; 19 лют. – С. 3; 26 лют. – С. 3; 5 берез. – С. 5; *Наконечний В.* В стороні від істини / В. Наконечний // Рад. Волинь. – 1997. – 10 квіт. – С. 1–2; *Наконечний В.* Час візьме своє / В. Наконечний // Рад. Волинь. – 2003. – 10 лип. – С. 2.

[26] «Волинська трагедія» замість геноциду / пер. В. Нестерова // Комуніст. – 2009. – 7 серп. – С. 4; *Нестеров В.* «Немає перелому в справі геноциду» / Володимир Нестеров // Комуніст. – 2009. – 25 берез. – С. 2.

газета «День» газета „Rzeczpospolita"

Рис.5.1. Частота публікацій, присвячених конфлікту у газетах «День» та «Річпосполита»[27]

Показовою слід вважати значно більшу увагу до історичного контексту подій, критичного аналізу доробку істориків на шпальтах саме українського видання «День». Адже попит на інформацію про події у роки Другої світової війни на момент суспільної дискусії був значно більший з українського боку. Натомість обговорення подій 1943–1944 років на сторінках газети «Rzeczpospolita» відбувалося більше у політичній площині, ніж науковій чи суспільній.

Не випадковим є той факт, що порівняно з центральними виданнями значно ширше обговорювалася проблема українсько-польського етнічного конфлікту в місцевій пресі. На шпальтах регіональних видань ця тема почала з'являтися ще в 90-х роках[28]. Слід зазначити, що частина згаданих матеріалів «Газети виборчої» були надруковані в луцькій газеті «Вічe»[29], викликавши дискусію навколо цієї проблеми[30]. Не менш активним та гострим було

---

[27] *Богачевська О.* Висвітлення польсько-українського збройного конфлікту на Волині 1943–1944 років у польських та українських щоденних виданнях : кваліфікац. робота [Електронний ресурс] / Ольга Володимирівна Богачевська ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К., 2012. – С. 124. – Режим доступу : http://diploma.j-school.kiev.ua/blog/Bogachevska_Olha_dyploma2012/

[28] *Вербич В.* Кому потрібні односторонні звинувачення? Штрих до українсько-польських контактів на Волині / Віктор Вербич // Народна трибуна. – 1992. – 2 груд. – С. 6; *Данилюк В.* Смерть називається «Пшебраже» / Володимир Данилюк // Волинь (Луцьк). – 1995. – 27 квіт. – С. 2; *Кошелюк Р.* Як починалося протистояння між поляками та українцями / Р. Кошелюк // Народна трибуна. – 1992. – 9 груд. – С. 6; Непотрібний третій фронт. З історії УПА // Молода Волинь. – 1992. – 17 лип. – С. 4; *Новицький С.* Минуле нагадує і застерігає: Два обличчя поляків / С. Новицький // Рад. Волинь. – 1991. – 25 трав. – С. 3.

[29] *Сміян К.* Шовіністи з АК / Костянтин Сміян // Вічe. – 1995. – 24 серп. – С. 6; *Кучерепа М.* Волинська різня / Микола Кучерепа // Вічe. – 1995. – 24 серп. – С. 6; *Філяр В.* Ліквідатори з УПА / Владислав Філяр // Вічe. – 1995. – 24 серп. – С. 6.

[30] *Данилюк В.* З хворої голови на здорову? або чому польська преса нагнітає істерію довкола села Гайове? / Володимир Данилюк // Вічe. – 1996. – 10 жовт. – С. 8; *Данилюк В.* Чому поляки іменують село Гайове старою назвою і діють на Волині, як у своєму воєводстві?! / Володимир Данилюк // Вічe. – 1996. –3 жовт. – С. 1, 7; *Кічий І.* Вчорашні рани болять сьогодні / І. Кічий // Вічe. – 1996. – 12 верес. – С. 6; *Романюк Н.* На чиєму

обговорення непростих стосунків між українцями та поляками в роки Другої світової війни у регіональних ЗМІ і в 2003 р. Чимало уваги цій темі тоді приділили рівненська та луцька «Волинь», «Вісник & К», особливістю матеріалів яких слід вважати широке представлення свідчень-спогадів мешканців краю. Не випадково український історик та журналіст Андрій Павлишин зазначає, що національні та столичні медіа подають інформацію відсторонено, наче без особливої зацікавленості, тоді як у регіональних виданнях тих місцевостей, де відбувався конфлікт, ця тема актуальна й дискутована[31].

Відзначимо також репрезентованість цієї проблематики і у західних ЗМІ (німецькі — «Berliner Zeitung»[32], «Die Welt»[33], «Frankfurter Rundschau»[34], британські — «Financial Time»[35] і «ББС-Ньюс»[36]; бельгійська — «Le Soir»[37], швейцарські — «Neue Zürcher Zeitung»[38], «Aargauer Zeitung», американська «The New York Times»[39], австрійська — «Der Standard»[40] та ін.).

Не менш яскраво представлено «волинську проблему» і в інших медіа. Напередодні шістдесятиріччя Польське радіо у передачі «Sygnały dnia» провело

березі правда? / Ніна Романюк, Микола Юрчук // Вісе. – 1995. – 20 січ. – С. 7.

[31] 60 років волинської трагедії : матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів «Події на Волині: як жити з цим тягарем?» (м. Острог, 11–12 квіт. 2003 р.). – К. : Посольство Республіки Польща в Україні, 2003. – С. 26–28.

[32] *Flückiger P.* Schritte zur Aussöhnung [Електронний ресурс] / Paul Flückiger // Berliner Zeitung. – 2003. – 11 Juli. – Режим доступу : http://www.berliner-zeitung.de/archiv/schritte-zur-aussoehnung,10810590,10099912.html

[33] *Gnauck G.* Sofern Heute die Feier gelingt [Електронний ресурс] / Gerhard Gnauck // Die Welt. – 2003. – 11 Juli. – Режим доступу : http://www.welt.de/print-welt/article245590/Sofern_heute_die_Feier_gelingt.html

[34] *Fluckiger P.* Polen-Ukraine: Schritte zur Aussohnung / Paul Flückiger // Frankfurter Rundschau. – 2003. – 11 Juli.

[35] *Wagstyl S.* Poland and Ukraine seek to put wartime atrocities behind them [Електронний ресурс] / S. Wagstyl // Financial Times. – 2003. – 11 July. – Режим доступу : http://www.artukraine.com/old/events/volyn_trag3.htm

[36] Poland and Ukraine resolve massacre row [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3057243.stm

[37] *Wiszniewska I.* Les massacres de 1943 Pologne – Ukraine: une lente reconciliation [Електронний ресурс] / I. Wiszniewska // Le Soir. – 2003. – 12 juillet. – Режим доступу : http://archives.lesoir.be/histoire-les-massacres-de-1943-pologne-ukraine-une-lent_t-20030712-Z0NAZF.html

[38] Mühsame polnisch-ukrainische Versöhnung (Gedenken an die Massaker in Wolhynien vor 60 Jahren) [Електронний ресурс] // Neue Zürcher Zeitung. – 2003. – 21 Juli. – Режим доступу : http://www.nzz.ch/2003/07/21/al/article8z69o_1.280035.html

[39] Ukraine: Joint Memorial to Massacre [Електронний ресурс] // The New York Times. – 2003. – 12 July. – Режим доступу : http://www.nytimes.com/2003/07/12/world/world-briefing-europe-ukraine-joint-memorial-to-massacre.html

[40] *Lendvai P.* Gift des Nationalismus: Gute Nachrichten versinken oft in der Flut von Schrecken erregenden Berichten aus Weltb [Електронний ресурс] / Paul Lendvai // Der Standart. – 2003. – 17 Juli. – Режим доступу : http://derstandard.at/1362642

розмову координатором урочистостей вшанування пам'яті жертв волинських подій, міністром М. Сівецем; на хвилях І радіопрограми у передачі «Muzyka i aktualności» говорив про причини цих трагічних подій головний редактор «Нашого слова» Мирослав Вербовий; інформації про дискусію у Сеймі та у Верховній Раді подавали на чільних місцях усіх новин; TVP1 у час найбільшої глядацької уваги показало документальну стрічку Я. Новаковської «Волинь – запис злочину»; POLSAT використав тему про воєнного злочинця Б. Козія і показав на тлі «волинських холопів» спеціальний рапорт «Жива пам'ять»; була розмова про волинські події у передачі «Monitor wiadomości» з проф. А. Пачовським; ІІІ програма Польського радіо провела у прямому ефірі бесіду про Волинь за участю проф. В. Кулеші з ІНП і т. д.[41] Врешті TVP1 провела пряму трансляцію з урочистостей вшанування жертв у Павлівці.

Зауважуючи, що «волинська тема» не зникла з медіа й пізніше, слід згадати симптоматичну історію із покаранням Аґнєшки Арнольд. На телебаченні спочатку було показано першу частину її роботи «Очищення» («Oczyszczenie»), яка представляла український погляд на ту історію, а згодом другу, під назвою «Пробачення» («Przebaczenie»), що репрезентувала польську позицію. З подачі кресов'яцьких середовищ[42] (а саме – Towarzystwa Miłośników Wołynia і Polesia), Комісія етики медіа звинуватила авторку в недотриманні норм журналістики. І лише суд розставив усі крапки над «і»[43].

Серед того, що було продемонстровано 2003 р. на українських телеекранах у процесі суспільної дискусії, згадаємо документальний фільм «Волинь – 1943-й» Ігоря Чижова («Інтер»)[44], «Волинь. Знак біди» Олександра Балабана та Олександра Радинського (1-й Національний)[45], «Волинська трагедія: погляд з України» Г. Терещук[46]. Заслуговує на увагу і телеміст Україна – Польща, проведений на телеканалі СТБ[47]. Серед пізніших робіт слід назвати документально-публіцистичний чотирисерійний фільм «Синдром пам'яті» -

[41] *Вербовий М.* Волинь: пам'ять в ім'я правди і примирення / Мирослав Вербовий // Наше слово. – 2003. – 20 лип. – С. 2.

[42] Див.: *Małyszczycki Z.* Przebaczenie ą film dokumentalny / Zbigniew Małyszczycki // Na rubieży. – 2006. – Nr. 87. – S. 26; *Siekierka Sz.* Protesty w sprawie filmu „Przebaczenie" / Szczepan Siekierka // Na rubieży. – 2006. – Nr. 87. – S. 22; *Małyszczycki Z.* Przebaczenie – reakcja TVP na protesty / Zbigniew Małyszczycki // Na rubieży. – 2007. – Nr. 91. – S. 44.

[43] *Wróblewski B.* Urbański zapłaci za Wildsteina / Bogdan Wróblewski // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 11 czerwca.

[44] *Орлова Т.* «Волынь – 1943-й». Путь к примирению / Татьяна Орлова // Аргументы и факты. – 2003. – № 27 (июль). – С. 9; *Ткаченко М.* «Волинь-1943»: відвертий діалог про нашу спільну історію / М. Ткаченко // День. – 2003. – 4 лип. – С. 9.

[45] *Завгородня О.* Біда великим планом : нотатки з приводу нового документального фільму «Волинь. Знак біди» / Олена Завгородня // Дзеркало тижня. – 2003. – 16–22 серп. – С. 23; *Лукив А.* Волынь. Знак беды /Александр Лукив // Киевские ведомости. – 2003. – 28 июня. – С. 4; *Луків О.* Волинь. Знак біди / Олександр Луків // Молода Галичина. – 2003. – 3 лип. – С. 6.

[46] *Ігнатова О.* Волинь очима журналіста / О. Ігнатова // Поступ. – 2003. – 8 лип. – С. 3.

[47] *Базилевський Д.* Кров і сльози Волинської трагедії / Д. Базилевський // День. – 2003. – 11 лип. – С. 15.

спільний проект тижневика «2000» та студії Kinoart.el prodaction (автори сценарію – Максим Шапка та Олена Вавілова)[48].

Слід ствердити, що ЗМІ (друковані й електронні) суттєво впливають і на поточну внутрішню та зовнішню політику України і Польщі, і на формування громадської думки обох суспільств. Тим важливішим є об'єктивне журналістське висвітлення складних сторінок минулого (зокрема й «волинських» подій) та уникнення у пресі «мови ворожнечі»[49].

[48] Прес-конференція з нагоди презентації документально-публіцистичного багатосерійного фільму «Синдром пам'яті», спільний проект тижневика «2000» та студії Kinoart.el prodaction, Київ // 2000. – 2009. – 28 авг. – 3 сент. – С. F1, F4-F5.

[49] Мова ворожнечі (англ. *hate speech* – букв. «мова ненависті») – термін, який використовується для позначення будь-якої публічної «мовної» дії, прямо чи опосередковано заснованої на ксенофобії, яка слугує причиною агресії, насилля, ворожнечі та конфліктів за принципом національного, релігійного, соціального, іншого розрізнення. Комітет міністрів Ради Європи визначає мову ворожнечі «як усі форми самовиразу, які включають поширення, підбурення, сприяння або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму чи інших видів ненависті на ґрунті нетерпимості, у тому числі нетерпимість висловів у формі радикального націоналізму та етноцентризму, дискримінації та ворожості щодо меншин, мігрантів і людей з числа іммігрантів». Поняття найчастіше використовується у галузі юриспруденції та у сфері дотримання прав людини.

5.1. СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР «ВОЛИНСЬКОЇ ДИСКУСІЇ»

Попри численні публікації і в українських, і в польських засобах масової інформації обізнаність громадян про події на західноукраїнських землях виявилася невисокою. Перш ніж з'ясувати, як виглядають власне «волинські події» за результатами соціологічних опитувань, варто зауважити одну суттєву деталь. Дослідження польської суспільної думки показують, що у свідомості поляків дуже важливе місце посідає минувшина. Так, за даними Йоанни Конечної, серед причин, які роблять неможливим єднання народів, найчастіше апелюється до історії.

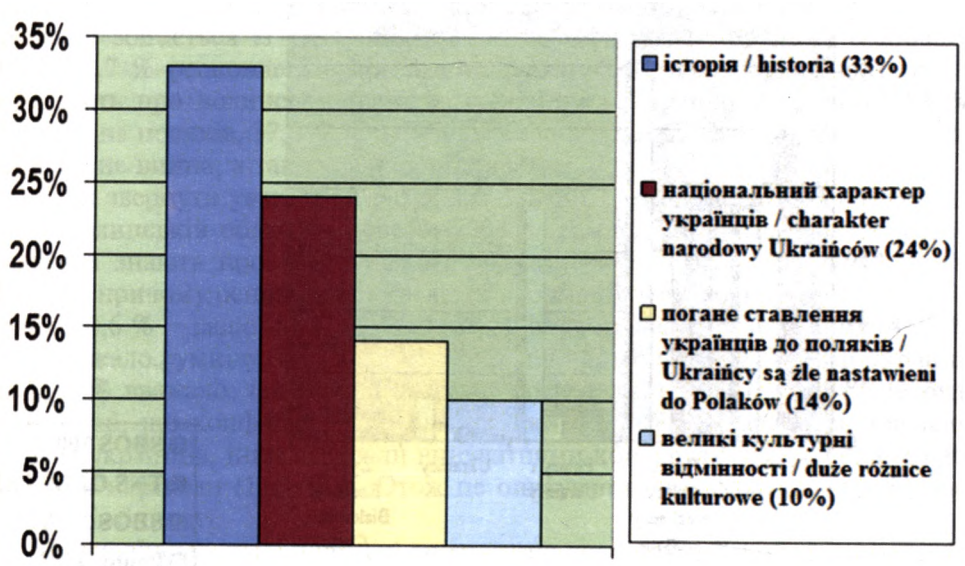

Рис. 5.2. Найчастіше згадувані причини, що перешкоджають єднанню (з погляду осіб, які вважали, що польсько-українське єднання неможливе)[50]

Так чи інакше, «українсько-польський конфлікт» у рейтингу TOP-22 знакових подій польської історії часів Другої світової війни опинився на 17-му місці.

Згідно з опитуваннями CBOS (Centrum badania opinii społecznej — Центр вивчення суспільної думки) у червні 2008 р., більша частина польських респондентів (59 %) ствердили, що чули про події на Волині 1943 р. (хоча лише 20 % задекларували добру обізнаність у проблемі). При цьому виявлено залежність інформованості про волинські події від віку опитуваних (найменш обізнаною виявилася вікова група 18—24 років; 2003 р. майже 2/3 опитаних у

[50] *Konieczna J.* Polska–Ukraina uzajemny wizerunek. Raport z badan [Електронний ресурс] / J. Konieczna. – Warszawa, 2001. – S. 38. – Режим доступу : http://www.isp.org.pl/files/56555785803640320012258894 89.pdf

віці до 35 років не змогли відповісти на жодне з поставлених питань). Іншим чинником, який визначав поінформованість, була освіта респондентів (40 % опитаних з вищою освітою стверджували, що чимало чули про події на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни). Що ж стосується питання про винуватців трагедії, то більша частина анкетованих (2008 р. таких було 57 %; 2003 р. – 45 %) не змогла дати відповіді (у 2008 р. 14 % назвали такими українців, 5 % – УПА, українських націоналістів, 19 % – росіян, СРСР, Сталіна, НКВС і т. д.; у 2003 р. дані були відповідно 19 % – українці, 10 % – УПА, українські націоналісти, 21 % – росіяни, СРСР, Сталін, НКВС) [51].

Цікаво простежити зміни у сприйнятті «волинських подій» у польській суспільній свідомості на підставі низки наявних опитувань суспільної думки щодо жертв конфлікту.

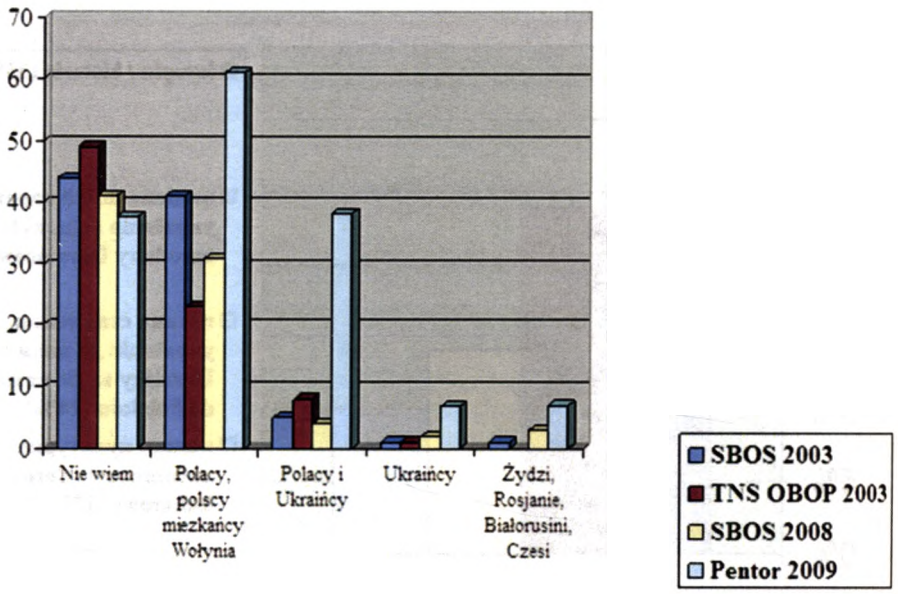

Рис. 5.3. Результати опитувань щодо того, хто був жертвами злочинів, вчинених 1943 р. на Волині

Один із авторів соціологічного дослідження «Між повсякденністю та великою історією» Лех М. Ніяковський відзначив ще одну тенденцію останніх років. Дослідження Pentor Research International у 2009 р. виявило зміну ставлення до українських жертв волинської трагедії. Факт наявності українських жертв респонденти виражали спонтанно, як на питання із відкритою відповіддю. «Для польського суспільства цей факт є таким, де безспірною жертвою були поляки, а винуватцем – українці. Образ цей однак не є чорно-білий,

[51] Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2003 [Електронний ресурс] / Opracował Michał Strzeszewski. – Режим доступу : www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF ; Wołyń 1943. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2008 [Електронний ресурс] / Opracowała Katarzyna Makaruk– Режим доступу : www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_110_08.PDF

оскільки значна частина респондентів припускає, що жертвами могли бути також представники українського народу, хоч і не уточнює, хто був їхнім катом – інші українці (а як відомо, УПА вбивала також українців, які підтримували поляків, та тих, хто становив політичну опозицію) чи поляки (у межах акцій-відповідей). <...> Засадничо – згідно з думкою респондентів – цей конфлікт є асиметричним, а не громадянською війною, як це представляє українська історіографія»[52].

Дослідження Центру імені О. Разумкова, які були проведені 21–29 квітня 2003 р., показали, що ледве 7,9 % українських респондентів оцінили свої знання щодо волинських подій як дуже добрі, 14,8 % ствердили, що знають про це у загальних рисах, 28,4 % щось чули, однак суті не знають, і 48,9 % респондентів нічого не знали про предмет опитування. Цікаво, що вікова обізнаність у предметі (найменший відсоток тих, хто задекларував добрі (4,4 %) або в загальних рисах (11,9 % знання продемонструвала вікова група 18–29 років) збігається із тенденціями, що їх зафіксували польські соціологи. Серед 22,7 % респондентів, які задекларували добру або в загальних рисах обізнаність про волинську трагедію, провину поклали на українців 4,8 %, 15,1 % – на поляків, 37,6 % – на обидві сторони, аж 25 % вважало, що жодна зі сторін не винна, а так склалися обставини[53].

Слід звернути увагу й на результати соціологічних досліджень, проведених у Волинській області в березні 2003 р. Там 89,7 % респондентів ствердило, що знають про «українсько-польський конфлікт у 1943–1944 рр. на Волині», причому основним джерелом інформації були ЗМІ (31,1 % – телебачення, 20,6 % – радіо, 51,1 % – газети). У значної частини опитаних (41,3 %) не викликало сумніву, що більших втрат під час конфлікту зазнали українці; ще 25,7 % вважало, що обидві сторони постраждали однаково. 38,7 % були переконані, що конфлікт розпочали поляки; 16,1 % покладали відповідальність на українців, інші називали винуватцями конфлікту німців (12,1 %) або червоних партизан (11,1 %)[54]. Отож це опитування показало очевидні регіональні відмінності.

Як українські, так і польські опитування виявили, що в обох суспільствах є доволі численна група, яка взагалі нічого не знає про спільну історію і навряд чи прагне знати (це близько 50 % населення і з одного, і з другого боку). У цьому контексті цікаво, що половина опитаних, які тою чи іншою мірою чули про події на Волині, висловили переконання, що відзначення річниці не вплине на міждержавні українсько-польські стосунки[55] і це засвідчує переважання нинішньої рації над порахунками минулого.

---

[52] Między codziennością a wielką historią: druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego / Piotr T. Kwiatkowski [et al.] ; wstęp Paweł Machcewicz ; koment. historyka Marcin Kula. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar ; Gdańsk : Muzeum II Wojny Światowej, 2010. – S. 258–259.

[53] Дзеркало тижня. – 2003. – 24–30 трав. – С. 5.

[54] *Berdychowska B.* Ukraińcy wobec Wołynia / Bogumiła Berdychowska // Zeszyty Historyczne. – 2003. – Z. 146 (t. 525). – S. 70.

[55] Wołyń 1943–2003. Warszawa, lipiec 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.tns-global.pl/archive-report/id/1439

Ймовірно, саме тому частина поляків вважає, що про події на західних землях України суспільство знає замало і ці події не займають належного місця в історичній пам'яті народу. Ситуацію навколо «волинських подій» вони сприймають через призму замовчування або «неправди через замовчування». У їх розумінні за таких обставин жертви не лише перестають існувати, а й втрачають належні їм права, передусім право на оборону та елементарну справедливість[56].

Можна погодитися з думкою Здзислава Рачинського, що нова генерація має своє бачення минулого, і це символічно, коли події минулого жодним чином не закривають шляхів для майбутніх поколінь[57]. У цьому сенсі вселяють надію опитування суспільної думки і в Україні, і в Польщі, оскільки в обох державах молоде покоління виказало небажання жити минулим та бажання досягнути порозуміння. Цілком виправданим донедавна виглядав висновок, який зробив Андрій Шептицький, що молодому поколінню (принаймні деяким його представникам) Україна більше асоціюється із помаранчевою стрічкою, ніж із сенкевичевим «різуном»[58]. І не менш оптимістично звучали слова Вадима Скуратівського про роковини волинської трагедії як нагадування: треба самим, чи не з нуля, розпочинати історичний процес. «Без геноцидів. Без взаємних образ. Без ідіотизму міфів, які напливають і напливають на нас із того минулого»[59].

---

[56] *Paź B.* Przemilczenie jako radykalna forma kłamstwa historycznego. Filozofia analiza zjawiska przemilczenia w kontekście ludobójstwa na Kresach / Bogusław Paź // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946 / pod red. B. Paźia. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – S. 140.

[57] Коментарі // Поступ. – 2003. – 16 лип.

[58] *Шептицький А.* Волинь 1943–2008. Примирення / д-р Андрій Шептицький // Наше слово. – 2008. – 28 верес. – С. 7.

[59] *Скуратівський В.* На роковини волинської трагедії / Вадим Скуратівський // Галицькі контракти. – 2003. – 21 лип. – С. 48.

5.2. ПОДІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ

Дискусія щодо трагічних подій на західних землях України у роки Другої світової війни в польському суспільстві розпочалася значно раніше ніж в Україні. Після 1989 р., коли в Польщі стало можливе проведення публічних дебатів на теми, раніше заборонені, предметом дискусії стали також міжнаціональні відносини. Було піднято проблеми польсько-німецьких стосунків на приєднаних після 1945 р. західних та північних землях. Предметом публічного обговорення стали також польсько-литовський та українсько-польський конфлікти у роки Другої світової війни. Щодо останнього, то потрібно насамперед згадати опубліковане у познанському суспільно-політичному місячнику «Nurt» у квітні – травні 1984 р. інтерв'ю варшавського професора Єжи Томашевського, яке викликало досить гостру дискусію в польському суспільстві (зауважимо, що ознайомитися з нею українська громада могла на сторінках часопису «Віднова»[60]). Власне таку бурхливу реакцію спровокувала висловлена поміж іншим теза про те, що «АК вирізувала на Кресах українців. Жінок, дітей і старих. І тут уже не можна говорити, що це була самооборона»[61]. Попри те, що українські автори майже не звертають на цю публікацію уваги, слід її виокремити поміж інших, оскільки саме цей матеріал став поштовхом для активізації збору даних щодо трагічних подій на Волині у середовищі АК (так стверджує, зокрема, співавторка книги «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945» Ева Семашко[62]).

На відміну від польської сторони, де історія українсько-польських конфліктів наприкінці 20 ст. стала основною серед наукових досліджень та публіцистичних нарисів на українську тематику, «волинські події» стали лише недавнім «відкриттям» для більшості українців (зокрема й істориків та політиків) і не справили якогось помітного впливу на їхню історичну свідомість, за винятком частини мешканців західних областей. Причинами відсутності волинських подій в історичній свідомості більшості українців дослідники (напр., А. Портнов) називають силу радянської ідеологічної кампанії, значно глибшу совєтизацію гуманітаристики в Україні, порівняно з країнами «совєтського табору»[63].

---

[60] Міфи і факти // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 106–130; *Вільчур Я. Е.* Повороти до поганої минувшини / Я. Е. Вільчур // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 131–134; *Серет Є.* Трагедія кресів / Є. Серет // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 135–139; *Яніцький В.* Міфи, факти і... неправди / В. Яніцький // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 139–143; У справі «Міфів і фактів» // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 144–156; *Томашевський Є.* Різні погляди на історію / Є. Томашевський // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 157–161.

[61] Міфи і факти // Віднова. – 1985. – Ч. 3. – С. 124.

[62] Musieliśmy pokazać tragedię na Wołyniu / Z Ewą Siemaszko, współautorką manumentalnej pracy „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945", rozmawią Mariusz Bober // Nasz Dziennik. – 2008. – 22–23 listopada.

[63] *Brusnyj A.* Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii / Andrij Brusnyj

У пам'яті та свідченнях очевидців, й відповідно у свідомості поляків, усталився кривавий образ конфлікту, жорстокість дій українських націоналістів. І навіть якщо такі описи мають пропагандистський характер, вони добре виявляють тип дискурсу, який запанував у Польщі в післявоєнні роки. На думку Валентини Гошовської, у суспільній свідомості, передовсім поляків, утвердився дещо спрощений погляд на ці події, а саме як на вбивство десятків тисяч беззахисних польських цивільних українськими військово-політичними структурами[64]. Загалом нині робиться спроба вималювати в суспільній свідомості поляків «українські злочини» як страшніші, ніж радянські чи німецькі[65]. Зрештою, порівняння волинських подій з Освенцімом та Катинню є досить промовистим[66]. Що це є позиція не поодиноких маргіналів, а частини польського суспільства, засвідчують подібні висловлювання віце-спікера Сейму, лідера Польської селянської партії Я. Калиновського [67] чи проведення конференцій під назвами на кшталт «Після Катині була Волинь»[68]. Як зауважує Гжегож Мотика, знак рівності між членами ОУН і УПА та нацистами й комуністами (радянськими) створює враження, що поляки мали справу з чимсь на зразок зовнішнього вторгнення і української окупації кресів[69].

Така ситуація дозволила на шпальтах львівської газети ствердити, що польська громада одностайно радикальна в оцінці волинських подій, у ній панує тенденція на виокремлення «волинського злочину» та перекидання усієї відповідальності на членів ОУН та бійців УПА[70]. Польська громадськість вимагає від державного керівництва України офіційних вибачень за те, що відбувалося десятиліття тому. В Україні ж, за словами Ярослава Ісаєвича, від певного моменту почала поширюватися така думка: якщо польська сторона вживає окреслень УПА як злочинної організації, то слід бути готовими вживати подібних оцінок та критеріїв стосовно АК[71].

// ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne. – 2003. – 2(10). – S. 56.

[64] *Гошовська В.* «Пам'ятати минуле заради майбутнього: До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943–1944 рр. / В. Гошовська ; підгот. С. Махун // День. – 2003. – 22 квіт. – С. 7.

[65] *Wieczorkiewicz P.* Masakra wołyńska / Paweł Wieczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S. 72; *Brodacki Kr.* Strach przed prawdą / Krystian Brodacki // Niedziela Ogólnopolska. – 2003. – Nr. 26; *Reszczyński W.* Wiktor Poliszczuk – poszukiwacz prawdy / Wojciech Reszczyński // Nasz Dziennik. – 2008. – 20 listopada.

[66] *Okoń Z.* Prawdę ujawnić, pamięć oczyścic // Rzeczpospolita. – 2000. – 02.05. – Wyd. 2094. – S. X1.

[67] *Трохимчук С.* Перемога здорового глузду / С. Трохимчук // Львівська газета. – 2008. – 27 трав.

[68] *Kamieniecka A.* Hołd i sprawiedliwa pamięć [Електронний ресурс] / Aneta Kamieniecka // Niedziela: Edycja przemyska. – 2008. – Nr. 44. – Режим доступу : www.niedziela.pl/drukuj.php?doc=ed200844&nr=29

[69] *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / Grzegorz Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – S. 465.

[70] Уроки національної гідності // Поступ. – 2003. – 10–16 лип. – С. 7.

[71] Trudny dialog: Rozmowa z prof. Jarosławem Isajewyczem // Wiele twarzy Ukrainy / pod

На хід полеміки впливало й те, що в українському суспільстві та серед провідних політиків і донині немає об'єктивної оцінки діяльності ОУН і УПА, визнання яких як чинників національно-визвольного руху розставило б крапки над «і» в багатьох проблемах, зокрема й «волинській». Частина учасників «волинської дискусії» прямо стверджувала, що єдиним способом покласти край спекуляціям і вирішити багато питань є визнання УПА воюючою стороною у війні, як це зробили поляки та інші європейські народи[72]. Леонід Кравчук – політик, якого важко запідозрити у прихильності до націоналізму – зауважив: «Ми можемо розглядати події як боротьбу проти окупації. Якщо ж ми не будемо на цьому акцентувати увагу і скажемо, що це була тільки воля якоїсь, скажімо так, екстремістської частини народу, тим часом хочемо ми цього чи ні, але засудимо національно-визвольний рух як такий»[73]. Власне з подібних аргументів викликала неприйняття позиція політичних опонентів В. Медведчука та В. Ющенка[74] у відповідних середовищах українського суспільства; водночас вони добре були прийняті у Польщі[75].

Це дало змогу Леонідові Зашкільнякові стверджувати про переважно внутрішньоукраїнський контекст конфлікту, пов'язаний із розходженнями в оцінці національного руху та спадку ОУН і УПА[76]. Можна констатувати: якщо польське суспільство провело декомунізацію ідеології й гідно вшанувало Армію крайову, то українське не розпрощалося з радянським минулим і продовжує дискусію щодо необхідності пошанування вояків УПА. Лише як додаткову ілюстрацію цієї позиції уже на «науковому» тлі згадаємо тезу В. Семененка: «Вперта прихильність Галичини до дій УПА та ОУН щодо поляків (хоча такі діячі ОУН(б), як М. Степанюк, Ю. Стельмащук, М. Лебідь, не кажучи вже про Т. Боровця та А. Шептицького і ОУН(м), гостро викривали терор) викликала влітку 2005 у Донецьку появу гасла "Треба виправити історичну несправедливість і віддати Польщі Західну Україну"»[77].

З іншого боку, «волинська дискусія» поставила перед українським та польським суспільством проблему усвідомлення того, наскільки відпові-

red. I. Chruślińskiej i P. Tymy. – Lublin : Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – S. 140.

[72] *Романюк Н.* Історію слід писати холодним розумом / Ніна Романюк // Досвітня зоря. – 2003. – 3 квіт. – С. 8.

[73] Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 7 трав. – С. 4–5; 16 трав. – С. 4–5.

[74] Див.: *В'ятрович В.* Волинське питання / Володимир В'ятрович // Поступ. – 2003. – 1 1 черв. – С. 10; *Потурай О.* Замість Кучми перед поляками вибачився Ющенко / Олег Потурай // Волинь (Луцьк). – 2003. – 31 лип. – С. 2.

[75] Показово, що фрагменти тексту Віктора Медведчука були опубліковані у таких періодичних виданнях, як «Gazeta Wyborcza» (24.04.2003), «Forum» (7–13.04.2003) та «Rzeczpospolita» (3.04.2003).

[76] *Зашкільняк Л.* Історія Польщі в українській історіографії і суспільній свідомості українців початку XXI століття [Електронний ресурс] / Леонід Зашкільняк. – Режим доступу : http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaszkilniak.pdf

[77] *Семененко В. І.* Історія України: Прихована правда: Від козацьких часів до сьогодення / В. І. Семененко. – Х. : Школа, 2009. – С. 336.

дає історичній правді той ідеалізований образ УПА та АК відповідно, який намагаються нині вималювати, розуміння того, що, як і в складі будь-якої армії, у лавах УПА і АК були не лише герої, але й вбивці та мародери[78]. Яскравим прикладом уявнення тієї нелегкої правди є книга Стефана Домбського «Екзекутор»[79] і дискусія навколо неї[80]. Вже поява її фрагментів спровокувала хвилю емоцій у середовищі АК. Почали лунати голоси, які заперечували правдивість описуваних подій і стверджували, що автор приписує собі дії інших осіб. І це не випадково, адже Домбський розповідає про пережите безпристрасно, без будь-яких ідеологічних масок, цілковито десакралізуючи героїчний міф АК.

Водночас прийшло розуміння, що УПА слід вшановувати за опір гітлерівцям, а ще більше – совєтам, а не за події 1943–1944 рр. Сучасні польські автори приходять до розмежування цих історичних явищ. При цьому вони звертають увагу на ту обставину, що все більше українських істориків розділяють боротьбу ОУН і УПА спочатку з німецьким окупантом, а згодом, від другої половини 1944 р., з радянським, і екстермінацію поляків у 1943–1944 рр.[81] Не випадково Анджей Талага зазначає, що хоч терор щодо поляків був справді страшним, однак це лише епізод у боротьбі УПА, яка уславилася щойно під час війни із совєтами; а тому не дивно, що західні українці пам'ятають оборону своїх сіл і містечок від депортацій та терору і не хочуть згадувати попередню «різню на поляках»[82]. Коментуючи цю тенденцію, Гжегож Мотика зауважує, що, зрозуміло, це не є повною історією УПА і в польської сторони це не викликає радості, однак немає й потреби демонізування тих поховань повстанців[83]. Логічним продовженням такої позиції є думка тих авторів, які вважають, що саме визнання польською суспільною думкою, того, що частина УПА, борючись за незалежність України, не заплямувала себе злочинами, а українською – що не потрібно ставити злочинцям пам'ятників – стане початком поєднання між двома народами[84].

[78] *Стріха М.* Асиметричність Волині / Максим Стріха // Українське слово. – 2003. – 15–21 трав. – С. 5.

[79] *Dąmbski S.* Egzekutor / Stefan Dąmbski ; [oprac. red. Aleksandra Janiszewska, Maria Krawczyk, Anna Richter]. – Warszawa : Ośrodek Karta, 2010. – 121, [3] s. : il. – (Tematy „Karty").

[80] *Lipiński P.* Przyjemność zabijania / Piotr Lipiński // Gazeta Wyborcza. – 2010. – Nr. 251. – S.1 2; *Stola D.* Przemoc chwalebna / Dariusz Stola ; rozm. przepr. Piotr Lipiński // Gazeta Wyborcza. – 2010. – Nr. 253, dod. Duży Format nr 42. – S. 14–15; *Wyżnikiewicz B.* Bolesna karta historii Armii Krajowej? / Bohdan Wyżnikiewicz // Kultura Liberalna. – 2011. – 8 lutego.

[81] *Rezmer W.* Dwie prawdy [Електронний ресурс] / Waldemar Rezmer. – Режим доступу: http://polska-zbrojna.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=10436&Itemid=145

[82] *Talaga A.* Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców / Andrzej Talaga // Nowe Państwo. – 2003. – Nr. 7. – S. 21.

[83] *Motyka G.* Ostro tak, ale czy zawsze prawdziwie? / Grzegorz Motyka // Zeszyty historyczne. – 1999. – Nr. 128. – S. 96.

[84] *Rola T.* Obraz OUN-UPA i ludobójstwa na Kresach na współczesnej Ukrainie / Tomasz Rola // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: ludobójstwo na

Як для української, так і для польської спільноти в ході суспільної дискусії з приводу «волинських» подій важливим було встановлення причин трагедії. При цьому українська сторона наголошувала на тому, що джерела українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни коріняться у спільному минулому та є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд та непорозумінь, які промовисто названо «волинським вузлом»[85], а відповідно «волинські події» — це обопільний вибух накопиченої поколіннями взаємної агресивності, спровокованої соціальним катаклізмом — тотальною війною[86]. Водночас з українського боку були й ті, хто не до кінця поділяв таке бачення подій. «Нам дуже зручно почуватися так, ніби якийсь невмолимий потік несе нас звідкись і кудись. Усе в такому потоці пов'язане залізними причинно-наслідковими зв'язками, і все можна пояснити, а значить, і зняти питання про відповідальність. Чим більше я читаю історичних розвідок про волинські події, тим менше я що-небудь розумію. Історики сперечаються про те, які чинники діяли на свідомість учасників подій, скільки було тих чинників. І апотеозом отих пояснень є вимога людей, що нібито є речниками «української сторони», включити волинську різанину в багатовіковий історичний процес, розглядати історію вбивств у контексті віковічної національно-визвольної боротьби українського народу проти польських та інших загарбників. Іншими словами, навіть засуджуючи такі крайні заходи, як широке застосування сили, ми нагадуємо, що наших селян змушували відбувати панщину, а козаків саджали на палі. Але історія завжди стояла перед вибором. Історію роблять люди, і майбутнє завжди відкрите так само, як завжди закрите і заковане в ланцюги причин і наслідків минуле»[87].

У деяких українських виданнях підкреслено акцентувалася польська провина у тих страшних подіях або йшлося про роль поляків як окупантів у розпалюванні українсько-польського протистояння. При цьому, посилаючись на Женевські конвенції 1949 р. та протоколи № 1 і № 2 до них від 1977 р. та виходячи з того, що АК — це державна армія, а УПА — армія народу, до подій 1943–1944 рр. застосовувалася теза: коли народ бореться за свою незалежність з окупантами, то він може використовувати будь-які засоби боротьби, які в нього є[88]. Відомий український громадський діяч Левко Лук'яненко витлумачив події Другої світової війни так: «... трагедією ці події є для польської імперської свідомості і зовсім не є трагедією для української нації. Навпаки, усунення з Української землі польської п'ятої колони є величезне благо, ве-

kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. Bogusława Pazia. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – S. 367.

[85] *Дашкевич Я.* Волинський вузол / Ярослав Дашкевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. – С. 17–21; *Гон М.* «Волинський вузол» / Максим Гон // День. – 2004. – 4 черв. – С. 8.

[86] *Карпець О.* Волинь-43: анатомія деструктивності / Олександр Карпець // День. – 2003. – 11 лип. – С. 21.

[87] *Попович М.* Волинь: наше і не наше горе / Мирослав Попович // Критика. – 2003. – № 5. – С. 3.

[88] Прес-конференція з нагоди презентації документально-публіцистичного багатосерійного фільму «Синдром пам'яті», спільний проект тижневика «2000» та студії Kinoart.el prodaction, Київ // 2000. – 2009. – 28 авг. – 3 сент. – С. F5.

личезна перемога української нації. До цієї перемоги нація прагнула упродовж усіх століть колоніального існування, отож радіймо, що цю проблему розв'язали наші батьки...»[89] Не випадково тогочасну ситуацію деякі автори вимальовують таким чином: ОУН і створена нею УПА не мали вибору і мусили або вибороти собі свободу і незалежність у збройній боротьбі, або покірно служити окупантам[90]. Репрезентанти крайніх поглядів часто-густо запитували: хто має каятись — жертва перед катом?[91] Богдан Зубенко так інтерпретував події на західноукраїнських землях: «Правда є такою, що поляки прийшли на Волинь непрошені і пішли звідти нешановані. Собаці — собача смерть...»[92] Очевидно, що такі матеріали не були визначальними для української дискусії.

Польською стороною широко обговорювалася ідеологія та політика Організації українських націоналістів як чинник ескалації протистояння[93], і як наслідок, на думку Ярослава Ісаєвича, у свідомості поляків панівним стало переконання, що головною причиною трагедії волинських сіл був прищеплений український націоналізм[94]. Показовою є позиція Еви Сємашко, яка стверджує, що головною причиною геноциду на Волині і Східній Галичині була злочинна ідеологія ОУН (а перед тим — УВО), яка полягала у створенні України для українців, моноетнічної держави лише для одного племені[95]. Досить добре ілюструють цю позицію слова ксьондза Ігнація Дека, який стверджував: «Знаємо, що у Другій Речіпосполитій мешкали на східних кресах поляки, українці, євреї. Впродовж багатьох років ці нації жили у згоді. Було багато шлюбів між поляками і українцями. Однак зродилася злочинна ідеологія з гаслом: «Україна для українців». Українці мріли про незалежність, про свою державу. Хтось підсунув їм думку, що першим кроком до самостійної України буде винищення поляків»[96]. З іншого боку, можна нагадати позицію польського публіциста Адама Кшемінського, який, засуджуючи терор щодо

[89] *Лук'яненко Л.* Ми боролися проти окупації / Левко Лук'яненко // За вільну Україну. - 2003. - 16 верес. - С. 1.

[90] *Маковський Ю.* У поневолювачів і окупантів вибачення не просять / Юрій Маковський // За вільну Україну. - 2003. - 3 черв. - С. 4.

[91] *Ганус А.* Воювати з окупантом - сором?! / Андрій Ганус // За вільну Україну. - 2003. - 8 лип. - С. 1-2.

[92] *Зубенко Б.* Польща і Україна. Польсько-українські відносини в минулому та сьогодні / Б. Зубенко. - Львів : [б. в.], 1998. - С. 86.

[93] *Berdychowska B.* Ukraińcy wobec Wołynia / Bogumiła Berdychowska // Zeszyty Historyczne. - 2003. - Z. 146 (t. 525). - S. 72.

[94] *Ісаєвич Я.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців / Ярослав Ісаєвич // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. - К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. - С. 294; *Ісаєвич Я.* 1943 рік у пам'яті поляків і українців / Ярослав Ісаєвич // День. - 2003. - 15 берез. - С. 5.

[95] *Siemaszko E.* To było piekło na ziemi / Ewa Siemaszko ; rozm. przepr. Piotr Zychowicz // Uważam Rze. - 2011. - Nr. 39. - S. 18.

[96] *Deca I.* Prawda fundamentem pojednania, wolności i pokoju: Homilia ks. bp. Ignacego Deca, ordynariusza świdnickiego, wygłoszona w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku podczas Mszy św. połączonej z odsłonięciem i poświęceniem pomnika pamięci Polaków pomordowanych na Kresach Wschodnich przez ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA w latach 1939-1947 // Nasz Dziennik. - 2011. - 16-17 lipca.

поляків на Волині, водночас робить застереження, що він «... був формою боротьби за незалежність і реакцією на багаторічне гноблення з нашого боку»[97].

В українському обговоренні значне місце посідало питання про політику Другої Речіпосполитої на західноукраїнських землях. Під час дискусії висловлювалася навіть думка про самоочевидну відповідальність за волинські події польської етнонаціональної політики, яка і є єдиним винуватцем усіх тих трагедій[98]. Михайло Косів, підсумовуючи пасаж з цього приводу, писав: «А звідки поляки взялися на Волині? Вони приїхали туди як колонізатори й окупанти, які насаджували тут свою адміністрацію, мову, релігію і т. п.»[99]. А львівський історик Ярослав Дашкевич зазначав, що на західноукраїнських землях був не просто конфлікт, а повстання проти трьох окупантів (німців, росіян, поляків), об'єднаних антиукраїнською ідеологією[100]. Аналогічну думку висловлює Володимир В'ятрович, зауважуючи, що причиною польсько-українського конфлікту була не якась абстрактна полонофобія, а конкретні факти намагань поляків виступати на українських землях у ролі окупанта[101]. Зрештою подібні міркування висловлювали й інші учасники дискусії[102]. Тут важливо звернути увагу на те, що розуміння впливу на перебіг подій у роки Другої світової війни не завжди виваженої та виправданої політики польської влади є й у частини польського суспільства.

При цьому наголошувалося на обмеженні українського шкільництва, жорстокій пацифікації у Галичині 1930 р., знищенні святинь на Холмщині і т. д. Очевидно, що це не завжди знаходило розуміння авторів з польського боку, які, навіть визнаючи ці дії офіційної Варшави як неправильні, наголошують на тому, що ці помилки не виправдовують страшного геноциду, який вчинили пізніше українські націоналісти[103]. Водночас учасники дискусії з польського боку досить часто підкреслювали, що українсько-польські стосунки на Волині напередодні Другої світової війни складалися щонайменше коректно, а тому про якусь нагромаджену ненависть не йдеться[104]. Хоча не

[97] Bracia zza Buga: wspomnienia z czasu wojny / zebrał Jan Turnau ; [przygot. do dr. Barbara Paprocka]. – Lublin : Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. – S. 6.

[98] З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Самостійна Україна. – 2003. – 25–31 берез. – С. 5.

[99] *Косів М.* Право на історичну пам'ять – не привід до нинішніх порахунків / Михайло Косів // Поступ. – 2003. — 29 трав. – 4 черв. – С. 6.

[100] *Дашкевич Я.* Волинський вузол /Ярослав Дашкевич // Універсум. – 2003. – № 5–6. – С. 19; *Дашкевич Я.* Волинський казан та його творці // Шлях перемоги. – 2003. – 18 черв. – С. 8.

[101] *В'ятрович В.* Вибачення за..? /Володимир В'ятрович // Розбудова держави. – 2003. – № 5–8. – С. 17.

[102] *Поровчук В.* Чи шукали поляки істину в Острозі: на форумі в Острозькій Академії головуючий (польський журналіст) відмовився надати слово народному депутату України / Віталій Поровчук // Волинь (Рівне). – 2003. – 18 квіт. – С. 6.

[103] *Siemaszko E.* To było piekło na ziemi / Ewa Siemaszko; rozm. przepr. Piotr Zychowicz // Uważam Rze. – 2011. – Nr. 39. – S. 18.

[104] *Gawin K.* Nie zaleczone rany- Stosunki polsko-ukraińskie wczoraj s dziś / Krzysztof Gawin // Konspekt. – 2006. – Nr. 2–3 (26).

так часто, але можна натрапити на тлумачення подій на Волині як результату польського колоніалізму та ствердження потреби кроків для підтримки українців у їх прагненні до незалежності[105].

У цей же контекст слід вписати часто вживане у «волинській» публіцистиці окреслення «українські етнічні землі». Для українських авторів досить важливою виявилася констатація, що УПА не воювала під Варшавою, не прагнула загарбати польські етнічні землі. Чимало учасників української дискусії наголошували на тому, що події відбувалися на українській етнічній території. «На відміну від поляків, українці боролись на своїй, а не на чужій землі зі всіма окупантами»[106]. О. Олексів сформулював цю тезу ще рельєфніше: «Волинська трагедія того періоду — то страшна, кривава трагедія насамперед двох народів, українського й польського, коли двоє слов'янських народів, польський та український, різали одне одного. Але є в тій історичній драмі одне "але", й дуже пекуче. Усе ж, як не бери, не вбивали українці поляків масово десь у Польщі й не збиралися цього робити. Натомість поляки різали нас, українців, масово на нашій рідній землі»[107]. Яскраво цю позицію продемонстрував і Микола Сивіцький, який стверджував, що кожна польсько-українська війна – повстання Хмельницького, Коліївщина і та остання – відбувалися не в Польщі, а лиш на окупованій Україні[108].

Водночас для польської сторони важливим було ствердження польської присутності від віків на територіях, де розгортався конфлікт, і, відповідно, визнання культурного внеску поляків. Звідси випливають розумування на кшталт тих, які висловив уже в українській дискусії Павло Зуб'юк. На його думку, спроби виправдання виглядають так, що ніби колись давно на землях Галичини та Волині жили лише етнічні українці, котрі мали свою державу, потім туди прийшли польські загарбники, знищили українську державність і тривалий час визискували українців. Заперечуючи це, репрезентанти такої позиції наголошують на тому, що поляки (католики) з'явилися на теренах України не набагато пізніше, ніж українці (православні), а тому розглядати їх лише як колоністів-чужинців неправильно[109]. На переконання учасників дискусії питання про етнічну належність волинської землі навіть попри глибоке взаємопроникнення обох культур упродовж століть неминуче виникатиме в будь-яких дискусіях з означеної проблеми[110]. Тому й можна натрапити у

[105] *Kukiz P.* Wołyń to rezultat polskiego kolonializmu / Rozmowa z wokalistą i aktorem Pawłem Kukizem ; rozmawiał Filip Memches // Kwarta. – 2012. – Nr. 2(3). – S. 96–97.

[106] *Червоній В.* Волинь 1943–44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби? / Василь Червоній // Слово і діло. – 2003. – 23 трав. – С. 7.

[107] *Олексів О.* Різали на нашій землі / О. Олексів // Поліський маяк. – 2003. – 26 лип. – С. 2.

[108] *Сивіцький М.* Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. / Микола Сивіцький // Волинь. – 2003. – 23 трав. – С. 6.

[109] *Зуб'юк П.* Що нам робити зі злочинами на Волині? [Електронний ресурс] / Павло Зуб'юк. – Режим доступу : http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/07/22/46394/; *Zubjuk P.* Co mamy zrobić ze zbrodniami na Wołyniu? [Електронний ресурс] / Paweł Zubjuk // Kresowy Serwis Informacyjny. – 2011. – 15 sierpień. – S. 37. –Режим доступу : http://ksi.kresy.info.pl/pdf/numer03.pdf

[110] *Парипа П.* Історичні граблі: Взаємне прощення давніх кривд – єдине розв'язання

польській дискусії на мотиви суму та жалю за тим мультикультурним суспільством, що формувалося й існувало впродовж століть та зникло із завершенням Другої світової війни.[111]

Чимало уваги було приділено в українській дискусії позиції лондонського еміграційного (екзильного) уряду. При цьому одні покладали відповідальність за розпалювання конфлікту на польський еміграційний уряд як такий, що намагався використати власний народ як інструмент своєї імперської політики[112]; інші вказували на нездатність лондонського уряду налагодити українсько-польську співпрацю для боротьби з німцями (не в останню чергу через внутрішні незгоди)[113].

Не менш важливим моментом у формуванні української позиції стало питання співпраці поляків із німецькою окупаційною адміністрацією та радянською партизанкою. «Поляки воліли піти на коляборацію з німцями та більшовиками, ніж шукати порозуміння з українцями, щоб по можливості боротися спільно проти німців та большевиків»[114]. Ігор Ільюшин, один із небагатьох істориків, у коло наукових інтересів якого потрапили події Другої світової війни на західноукраїнських землях, висловив думку, що безпосереднім мотивом для започаткування, а головне — продовження масової антипольської акції на Волині впродовж 1943—1944 рр. значною мірою стала та обставина, що місцеві поляки всілякими способами намагалися проникнути до адміністративного та господарського апарату окупаційної німецької влади[115].

Квінтесенцією позиції певної частини українського суспільства став відкритий лист народних депутатів України «З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині». З огляду на це дозволимо собі дещо ширшу цитату: «Використовуючи природний антагонізм між

протиріч між поляками та українцями / Петро Парипа // Галичина. – 2003. – 29 трав.

[111] *Siemaszko E.* Prawda przede wszystkim / Ewa Siemaszko // Tylko Polska. – 2003. – 17.07 – 30.07. – S. 16.

[112] *В'ятрович В.* Вибачення за..? / Володимир В'ятрович // Розбудова держави. – 2003. – № 5–8. – С. 19.

[113] *Гунчак Т.* Втрачена можливість: поляки та українці під час Другої світової війни / Тарас Гунчак // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 357; *Гунчак Т.* Втрачена можливість: поляки та українці під час Другої світової війни / Тарас Гунчак // День. – 2003. – 29 берез. – С. 7.

[114] Заява Проводу ОУН: З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44 років // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – С. 757; З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44-х років // Шлях перемоги. – 2003. – 2 квіт. – С. 2.

[115] *Ільюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди: роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів / Ігор Ільюшин // Війни і мир / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 376; *Ільюшин І.* Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між «двома правдами» / Ігор Ільюшин // 2000. – 2003. – 20 черв. – С. В 4–5; *Ільюшин І.* Волинська трагедія: пошук правди / Ігор Ільюшин // День. – 2003. – 3 квіт. – С. 5.

будь-якими окупантами та корінним населенням, поляки порозумілися на Волині з німцями, прагнучи з їхньою допомогою, а при зміні окупанта, – з допомогою "совєтов" спробувати провести чергову "пацифікацію", – безкарну різанину українців. До того ж емігрантський польський уряд небезпідставно розраховував на підтримку західними союзниками (як і після Першої світової) своїх державно-територіальних зазіхань. Сумніватися в намірах поляків не доводилося: про це свідчила і загальна україноненависницька політика міжвоєнної Польщі та нещадна передвоєнна різанина українців на Холмщині і Підляшші, і їхня ворожа до українців поведінка під час війни»[116].

Щодо характеру тих подій під час дискусії було висловлено декілька позицій. Зокрема наголошувалося, що це був конфлікт між збройними формуваннями УПА і АК. Намагаючись відійти від цього суто політичного чинника, інші автори вказували на соціальні причини в розгортанні українсько-польського протистояння. Символічною у цьому сенсі є назва спеціального числа львівського культурологічного часопису «Ї» — «Волинь 1943: Боротьба за землю». Обґрунтовуючи свій вибір, у передньому слові редакція вказувала, що на національно-конфесійний поділ накладалася соціальна стратифікація. «Селянин не мислить світу без землі, яка важливіша для нього і за ідею в усіх її формах та проявах, і за інтегральний націоналізм Дмитра Донцова, творів якого він ніколи не читав, і за побудову самостійної держави... За землю селянин часто готовий вести війну з ближнім, і деколи, на жаль, дійти до крайнощів. Так сталося на Волині 1943 року»[117]. Як народну помсту, подібну до Гайдамаччини, яку тяжко було стримати, характеризував волинські події Василь Кук[118].

Лише незначна частина українських авторів визнала події на Волині етнічними чистками. Твердження на кшталт «етнічні чистки на волинській землі»[119] або «незаперечним фактом є загибель від рук українців мирних польських сімей на землі, де вони жили віками»[120] не набули поширення в українському дискурсі. Хоча польські публікації ними рясніли. Власне ці термінологічні різночитання демонструють глибинні відмінності у баченні тих подій.

Спільне польсько-українське відзначення річниці трагедії поляків на Волині після 60 років мовчання викликало у багатьох поляків й українців різні почуття. Якщо у польському суспільстві не виникало питання, чи потрібне

---

[116] Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині // Воєнна історія. – 2003. – № 3–4. – С. 12; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Голос України. – 2003. – 16 трав. – С. 3; Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині // Слово і діло. – 2003. – 11 квіт. – С. 6.

[117] Переднє слово // Ї. – 2003. – № 28. – С. 10.

[118] Василь Кук: «УПА наказу не віддавала...» // Політика і культура. – 2003. – 25 лип. – 7 серп. (№ 28–29). – С. 12–13.

[119] *Попович М.* Волинь: наше і не наше горе / Мирослав Попович // Критика. – 2003. – Ч. 5 (травень). – С. 3.

[120] *Олексюк Б.* Волинь: іспит сумління для українців і поляків / Б. Олексюк // Львівська газета. – 2003. – 19 берез.; *Олексюк Б.* Іспит сумління / Б. Олексюк // Українське слово. – 2003.– 27 берез. – 3 квіт. – С. 13.

офіційне відзначення роковин подій на Волині, то 40 % українських громадян такі заходи вважали непотрібними[121]. В Україні доволі писали про те, що для політичного і, ймовірно, історичного реваншу Польща обрала зручний час внутрішньополітичної слабкості української держави, її соціальної апатії. Висловлювалися думки, що подібні заходи є нічим іншим, як демонстрацією сили. «Сьогодні Польща майже інтегрована в західний світ, вона навчилася піддружувати зі США і користатися з цього, вона значно потужніша і впевненіша, вона активніше відстоює свої інтереси на міжнародній арені»[122].

Розмірковуючи над причинами загострення дискусії щодо українсько-польського конфлікту, Микола Плав'юк (останній президент УНР в екзилі, голова Проводу ОУН) відзначав таке: змінилися взаємини між Україною і Польщею, і ці події, відповідно, трактують інакше; нині думка громадськості Польщі є настільки впливовою, що на неї інакше реагує польська влада і держава, ніж в Україні; в Україні ж немає настільки консолідованої думки про ці події Другої світової війни і визвольний рух у боротьбі за відновлення державної незалежності України; через те Україна не готова і на рівні громадської думки, і на рівні влади належно реагувати на процеси, які відбуваються у Польщі[123]. Хоча під час дискусії висловлювалися й більш дипломатичні пояснення «мовчанки» 1993 р.: польські політичні та інтелектуальні еліти, принципово налаштовані тоді на нормалізацію стосунків з Україною, свідомо уникали надмірного акцентування «волинської різанини», виходячи з позиції, що молодій Українській державі потрібно ще зміцніти, аби підготуватися до відповідальної розмови про темні сторінки національної історії[124].

Згадувалося й про психологічний момент офіційних перепросин польського президента у Єдвабному. Ілюстрацією можуть слугувати матеріали про волинські події у польському часописі «Więź», уміщені під заголовком «З українцями після Єдвабного»[125], стаття Ягенки Вільчак «Волинське Єдвабне»[126], Яна Енгельгарда «Єдвабне і Волинь»[127] чи депутата Європарламенту Януша Войцеховського «Пам'ять Єдвабного, непам'ять Волині»[128] або не менш про-

[121] Дзеркало тижня. – 2003. – 24–30 трав. – С. 5.

[122] *Зварич О.* Тіні забутих предків. Українська політика і її підходи до страшного / О. Зварич // Україна молода. – 2003. – 17 квіт. – С. 1, 4.

[123] *Плав'юк М.* Відлуння Волині 1943 року / М. Плав'юк ; розмову вів Є. Петренко // Воєнна історія. – 2003. – № 3/4. – С. 8.

[124] *Мотика Ґ.* Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях / Ґжеґож Мотика // Україна модерна. – 2009. – Ч.15. – С. 128; *Портнов А.* Украинские образы Второй мировой войны / Андрей Портнов // Вестник общественного мнения. – 2011. – №2. – С. 87.

[125] Z Ukraińcami po Jedwabnem: dyskusja / Grzegorz Motyka, o. Marek Skórka, Andrzej Talaga, Andrzej Żupański // Więź. – 2002. – Nr. 4 (522).

[126] *Wilczak J.* Wołyńskie Jedwabne / Jagienka Wilczak // Polityka. – 2003. – 07.12 (Nr. 28). – S. 24–27.

[127] *Engelgard J.* Jedwabne i Wołyń / Jan Engelgard // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 20–27 lipca (Nr 29-30). – S. 1.

[128] *Wojciechowski J.* Pamięć Jedwabnego, niepamięć Wołynia [Електронний ресурс] / Janusz Wojciechowski. – Режим доступу : http://januszwojciechowski.pl/index.php?option=com_

мовиста назва українського матеріалу «Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події»[129]. Знаний український історик Ярослав Грицак, розмірковуючи над волинськими подіями, зауважує, що Україна має складне та неоднозначне минуле, і її чекає ще не одне українське Єдвабне і не один Historikerstreit (суперечки про історію, битва істориків. — О. К.)[130]. «В свідомості поляків Волинь має бути для українців явищем рівноцінним Єдвабному — для поляків. Для польської свідомості логічно, що Волинь — це злочини передовсім українців, а для наших "правих" Волинь — це символ злочинів поляків. Тут немає нічого іншого, крім полярного бачення історії. Для поляків Волинь — це дублікат Єдвабного, де абсолютну вину несуть українці»[131]. Наче продовжуючи попередню думку Мирослава Мариновича, Андрій Кармелюк вказує, що поляки шукають в українців психологічної компенсації за їхнє вимушене каяття перед євреями[132]. А "правий" політик Андрій Шкіль прямо стверджує, що поляки думають відіграти за власну провину Єдвабного на українцях[133]. І власне останні позиції української сторони підтверджують думку Анджея Фрішке[134], Александра Малаховського[135], які вказують, що ступінь емоцій і неприйняття польською стороною Єдвабного дають змогу зробити висновок, що аналогічне спостерігатиметься з українського боку, і лише наступні покоління, можливо, зможуть дати собі раду з тими проблемами.

Варто й нагадати, що особливо польська сторона пов'язує акцію «Вісла» і Волинь за схемою: «Навіщо робите авантюри про акцію «Вісла» — це була правомірна й лагідна відповідь на те, що ви зробили на Волині». Саме тлумачення цих історичних подій як взаємозумовлених і невіддільних, навіть ставлення рівності між ними нині пропагуються у польському суспільстві. Водночас під час дискусії вказувалося на паралелі офіційних вибачень за депортацію українського населення в 1947 р. та потребі аналогічних кроків з

content&view=article&id=1586:pami-jedwabnego-niepami-woynia&catid=20:blog&Itemid=42

[129] *Левицька Г.* Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події / Галина Левицька // За вільну Україну. – 2003.– 15 лип. – С. 1–3.

[130] *Hrycak J.* Wołyń w ukraińskiej pamięci / J. Hrycak // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – Nr. 64. – S. 55.

[131] *Маринович М.* Не маємо права йти шляхом прикрих ювілеїв / Мирослав Маринович // Поступ. – 2003. – 10–16 лип. – С. 6–7.

[132] *Кармелюк А.* Шлях до примирення – в контексті історії: з приводу Волинської трагедії 1943 року / Андрій Кармелюк // Шлях перемоги. – 2003. – 26 лют. – С. 1.

[133] *Тиліщак В.* Честь України – понад усе / Розмову вів Володимир Тиліщак // Шлях перемоги. – 2003. – 9 лип. – С. 4.

[134] Z Ukraińcami po Ledwabnem: O trudnej polsko-ukraińskiej przeszłości i niełatwej drodze do porozumienia dyskutują: dr hab. Andrzej Friszke – historyk i redaktor „Więzi", dr Grzegorz Motyka – historyk, o. Marek Skórka – prowincjał zakonu bazylianów w Polsce, Andrzej Talaga – zastępca redaktora naczelnego miesięcznika „Nowe Państwo" oraz Andrzej Żupański – przewodniczący Okręgo Wołyń Światowego Związku Żolnierzy AK. Dyskusję prowadzi Jacek Borkowicz // Więź. – 2002. – Nr. 4 (522). – S. 36.

[135] *Małachowski A.* Znowu dzień nienawiści w Sejmie / Aleksander Małachowski // Przegląd. – 2003. – 14 lipca.

української сторони. Однак навіть з польського боку є застереження щодо таких аналогій, передусім з юридичного погляду: депортацію українців 1947 р. зорганізував визнаний на міжнародному рівні уряд ПНР, спадкоємицею якої є сучасна польська державність, чого не можна сказати про ОУН і УПА, які оскаржені у «волинській різні»[136]. Якщо підсумувати аргументи, які звучали проти таких аналогій, то вони зводяться до такого: 1) не можна ставити знак рівності між операцією «Вісла», під час якої було депортовано близько 150 тисяч українців, та подіями на Волині 1943 р., оскільки першу планувала Польська держава і здійснювало регулярне військо проти цивільного населення, а наслідком стала ліквідація компактного розселення українців з подальшою їх асиміляцією; 2) акціями на Волині не керувало легітимне керівництво чи представники Української держави (на той час УРСР); 3) єдине, за що можна просити вибачення Українській державі як правонаступниці УРСР, – це за застосування примусу щодо поляків при «добровільному обміні населенням» між СРСР та ПНР у 1945–1946 рр.

Власне це ілюструє позицію тих інтелектуалів, які стверджують, що про Волинь можна говорити лише на культурному, гуманітарному рівні (а не національному). Адже поляки/українці вважають себе патріотами, а українців/поляків, які мислять тими ж категоріями, звинувачують у націоналізмі[137]. Конструктивною, на нашу думку, є позиція тієї частини польського суспільства, яка вважає, що буде набагато легше вимагати від українців, щоб вони подивилися в обличчя власної історії тоді, коли самі поляки зможуть це зробити; коли визнають, що стосовно українців після війни застосували колективну відповідальність; коли матимуть досить моральної сили, щоб змиритися зі своєю історією, повною історією, тоді матимуть більше право вимагати того від своїх сусідів[138].

Під час українсько-польської дискусії звучали голоси, що, як і в роки Другої світової війни, нині у виграші виявляться «треті сили». Як образно висловився один із учасників «волинської» дискусії, у нагнітанні напруги між поляками й українцями з приводу волинських подій зацікавлені потайні сили – «швидше за все ті, які випливають з гнилої ріки (так по-монгольськи перекладається Мос-ква)»[139]. Аналізуючи хід обговорення «волинського» питання, Галина Левицька доходить до однозначного, на її думку, висновку, що сценарій політичної (а не молитовної) акції зі вшанування жертв трагедії писався у Москві з метою посіяти ворожнечу між Україною та Польщею[140]. Паралелі з ситуацією у Росії та розігруванням «волинської карти» проводить

---

[136] *Talaga A.* Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców / Andrzej Talaga // Nowe Państwo. – 2003. – Nr. 7. – S. 20.

[137] *Приставш Я.* Волинь 1943 і ми – українці в Польщі / Ярослав Приставш // Наше слово. – 2009. – 5 квіт. — С. 1, 6–7; 12 квіт. – С. 7.

[138] *Widacki J.* Pamięć Wołynia, pamięć Chełmszczyzny / Jan Widacki // Przegląd. – 2008. – Nr. 31.

[139] *Дужинський В.* Рука Москви на Волині / В. Дужинський // Поступ. – 2012. – 23 лип. – С. 10.

[140] *Левицька Г.* Пристрасті навколо Волинської трагедії / Галина Левицька // За вільну Україну. – 2003. –11–12 лип. – С. 1.

і Сергій Грабовський[141]. В унісон звучать також слова культуролога Мирослава Мариновича: «Було б дуже сумно, якби саме ця інерція ворожнечі призвела до того, що галичани своїми руками зіграють у ту партію, яка вигідна Москві»[142]. Олександр Скіпальський вказував, що в питаннях міждержавних стосунків є ще тіньова структура (спецслужби), а тому тут є й треті сили, які хочуть створити відповідне напруження. «Безумовно, що є країни, які б не хотіли бачити Україну сильною. Вам добре відомо, що українське керівництво говорить сьогодні про спільний економічний простір, у нас є потужні сили, які стверджують, що Україна завтра буде в Союзі. Ви знаєте, що в Росії один із геополітичних інститутів стверджує, що Україна буде поділена на дві України по Дніпру. Поляки як розумні аналітики про всякий випадок намагаються "застовпити" територію Волині, стверджуючи, що от "ми так страждали, отож маємо історичне право на цю землю"»[143]. Польські спроби зафіксувати "польськість" Волині та Галичини через написи на могилах підштовхує частину українського суспільства та політикуму до висновків, що в Польщі прагнуть відродити Річ Посполиту «від моря до моря»[144]. На успіх інформаційних стратегій Москви вказує Марко Смеречинський, який наголошує на тому, що ні в Польщі, ні в Україні майже не усвідомлюють, що не про минуле йдеться — не про Катинь, жертви Волині чи українські жертви від рук поляків, а про те, що Москва знову за допомогою історії та помічників намагається моделювати майбуття України та Східної Європи[145].

Рефреном у багатьох українських публікаціях звучала теза про примирення між обома народами через формулу взаємного вибачення. Напевне, не останню чергу в її появі відіграла роль як у Польщі, так і в Україні церква. Тут згадаємо насамперед звернення Папи Римського Івана Павла II[146] та душпастирський лист ієрархії Київсько-Галицької Митрополії Української

[141] *Грабовський С.* Волинський вузол: український вимір // Самостійна Україна. – 2003. – 1–14 лип. – С. 10; *Грабовський С.* Волинський вузол: український вимір / Сергій Грабовський //Українське слово. – 2003. – 10–16 лип. – С. 4.

[142] *Маринович М.* Не маємо права йти шляхом прикрих ювілеїв / Мирослав Маринович // Поступ. – 2003. – 10–16 лип. – С. 6–7.

[143] Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 16 трав. – С. 4; *Голод І.* Не схилились на Волині наші стяги жовто-сині... / Ігор Голод // Молода Галичина. – 2003. – 15 лип. – С. 6.

[144] *Голод І.* Волинь воювала за волю: українсько-польські стосунки вимагають взаємопрощення, аби в історичних порахунках не перемагала третя сторона / Ігор Голод // Молода Галичина. – 2003. – 10 лип. – С. 7.

[145] *Смеречинський М.* Примирення з ознаками протилежного / Марко Смеречинський // Український журнал. – 2010. – № 6 (58). – С. 13.

[146] Послання Папи Римського Івана Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 роках // Політика і культура. – 2003. – № 28–29. – С. 13; Лист Івана Павла II // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 789–790; Лист Святішого Отця [Івана Павла II] // Поступ. – 2003. – 10 лип. – С. 6–7.

греко-католицької церкви до братів і сестер сусідських народів українського і польського[147]. Духовенство виразно вказало на шлях розв'язання спільних проблем. «Ми дійшли висновку, що нашим обов'язком є зробити так, щоб український і польський народи підвели риску під минулим, – зауважив у інтерв'ю газеті «Україна молода» глава УГКЦ кардинал Любомир Гузар. – Ми не можемо змінити того, що було. Ми не можемо цього забути. Але треба сказати: нам прикро, що це сталося. Де ми зробили зло – просимо прощення. Де нам зробили зло – прощаємо, і це мусить бути з обох сторін»[148]. Такої ж позиції дотримувалися й представники православної церкви. У інтерв'ю польській газеті «Річ Посполита» митрополит Луцький і Волинський УПЦ Київського патріархату Яків зазначив: «Найголовніше, щоб у серцях не було зла. Ті, хто чинив зло, були далекими від церкви – навіть, якщо вони говорили протилежне. І зло треба засудити, незалежно від того, хто його чинив – українці чи поляки»[149].

Ключовою тут слід вважати тезу, що волинська трагедія 1943 р. є трагедією обох народів і потребує вибачення з обох сторін. Як слушно зауважив Леонід Залізняк, покаяння за історичні гріхи перед сусідами продуктивне лише тоді, коли воно щире і взаємне[150]. Саме таким побачила вихід із патової ситуації частина інтелектуалів (Мирослав Попович[151], Наталя Яковенко[152]). Загалом, сам факт покаяння у своїх гріхах, на думку Марії Погорілець, означав би вихід на адекватну самооцінку, відтак – на самоконтроль, самосвідомість і самоуправління[153].

Анджей Кресло, автор дослідження образу українця в сучасній польській пресі, означив проблематику Волині 1938–1943 рр. як питання «відповідальності за погром поляків у роки Другої світової війни»[154]. Так само для львівського історика Ярослава Грицака було очевидним, що над наступними поколіннями тяжіє певна відповідальність за дії їхніх попередників: «... між "нами"

[147] Перед вівтарем милосердя: Душпастирський лист ієрархів Київсько-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви до братів і сестер сусідських народів українського і польського // Волинь: дві пам'яті : пер. з пол. / упоряд. М. Войцеховський. – К. ; Варшава : Дух і літера, Об'єднання українців Польщі, 2009. – С. 181–184; Послання ієрархії Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви до українського і польського сусідніх народів-братів у Христі // Поступ. – 2003. – 7 трав. – С. 10.

[148] *Романець Д.* Блаженнійший Любомир Гузар: Захід боїться Сходу, як чорт – святої води / Д. Романець, Я. Музиченко // Україна молода. – 2003. – 4 квіт. – С. 4–5.

[149] Крок до примирення /Л. Хм. // Свобода. – 2003. – 18 лип. – С. 3.

[150] *Залізняк Л.* Що було на Волині?: Чи повинні українці вибачатися за Другу світову і перед ким / Леонід Залізняк // Україна молода. – 2012. – 6–7 квіт. – С. 7.

[151] *Попович М.* Волинь: наше і не наше горе / Мирослав Попович // Критика. – 2003. – № 5. – С. 3.

[152] Волинь – 1943/44: яким має бути український крок до порозуміння з Польщею? / підгот. Олександр Чаленко // День. – 2003. – 24 трав. – С. 5.

[153] *Погорілець М.* Філософія історії / Марія Погорілець // Поступ. – 2003. – 30 лип. – С. 10.

[154] *Кресло А. С.* Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003) : монографія / А. С. Кресло. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – С. 64.

і "ними" існує генетичний зв'язок, і ми пов'язані ниткою моральної відповідальности... якщо я емоційно відчуваю гордість за найкращі й найгідніші вчинки цієї групи, чому би я мав уникати моральної відповідальности за її гріхи та злочини? Без визнання цієї простої істини ми будемо приречені на замовчування й ретушування своєї історії. І лише з її визнанням формула "простіть нас, і ми вас прощаємо" набирає глибокого і не напускного змісту»[155]. Потрібно зазначити, що такий погляд має аналогії у позиції інтелектуалів інших європейських держав. Для прикладу згадаємо бодай позицію Томаса Венцлови щодо співвини литовців у винищенні євреїв, який наголошував, що до спільноти належать і справедливі, і злочинці, а кожен вчинений гріх обтяжує сумління цілого народу, сумління кожної особи[156].

При цьому проводилися аналогії із тим, як відбувалося французько-німецьке чи німецько-польське історичне порозуміння (слід згадати хоча б позицію Ярослава Грицака, який стверджував, що польсько-українське примирення схоже за своїм значенням до німецько-французького[157]). У статтях трапляються оригінальні паралелі та спроби порівняти примирення українсько-польське до польсько-німецького. Мацей Стасинський в есе «Як поляк з українцем» висловився з цього приводу так: «Образ українця і його ставлення до поляка у Польщі тісно пов'язаний з проблемою кривди, ката і жертви, злочину і відшкодування, подібно до образу німця. Однак якщо багато німців можуть сьогодні говорити про кривду, завдану полякам, і — більш того — називати її злочином, а багато поляків зуміли вийти з ролі жертв німецького насильства і визнати, що вигнання кількох мільйонів німців — це злочин колективної відповідальності, а землі, з яких їх було вигнано, то ніякі не "прастарі польські" землі, що їх "було повернуто до батьківщини", то у випадку України це не так. Як поляків і німців, так і поляків з українцями ділить і злочин, і вигнання. Однак зазвичай поляк говорить про свою кривду, українець про свою. Кожен з них виступає в ролі жертви, катом є той інший»[158].

Потрібно згадати про один важливий момент — моральний авторитет особи, що має промовити слова вибачення. Як вказує у своєму матеріалі Кость Бондаренко, покаяння тодішнього Президента України в умовах, коли більшість громадян України рішуче виступають із критикою чинного режиму, фактично не матиме сенсу й історичної ваги[159]. Більше того, як стверджує

---

[155] *Грицак Я.* Наше і дуже наше горе / Ярослав Грицак // Критика. – 2003. – № 7–8. – С. 14.

[156] *Terleskas A.* Jeszcze raz o Żydach i Litwinach / A. Terleskas // Lithuania. – 1991. – Nr. 2 (3). – S. 23.

[157] *Одинець С.* «Між Шептицьким і ОУН гармонії не було»: Ярослав Грицак, історик, про Владику Андрея, УПА і Волинь [Електронний ресурс] / Світлана Одинець // Львівська/Суботня пошта. – 2008. – 25 листоп. – Режим доступу : http://www.lvivpost.net/content/view/2376/406/

[158] Wołyń 1943–2008: pojednanie : zbiór artykułów publikowanych w "Gazecie Wyborczej" / [wybór tekstów M. Wojciechowski]. – Warszawa : Agora, 2008. – S. 195; Волинь: дві пам'яті : збірка статей, опубл. у «Газеті виборчій» / упоряд. М. Войцеховський; пер. з пол. В. Павлів. – К. : Дух і Літера, 2009. – С. 209–210.

[159] *Бондаренко К.* Трагедія Волині: погляд десятиліття / Кость Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 лют. – С. 3.

Максим Стріха, ефекту морального очищення для суспільства така заява не матиме, і навіть якщо президент говоритиме правильні речі, значна частина громадян апріорно сприйматиме їх з природньою пересторогою[160]. Неоднозначність ситуації, що склалася 2003 р., розуміли не лише в Україні, а й у Польщі. Так, польські автори досить точно її сформулювали, коли стверджували, що Кучма готовий сказати усе, що від нього вимагають, але його слова не мають великого значення, оскільки йому не вистачає авторитету, щоб він міг промовляти від імені свого народу[161], а тому й не матимуть впливу на українську свідомість[162]. Не випадково деякі учасники дискусії зауважували, що можливі жести вибачення українського президента не можуть бути порівняні з жестом президента Франції Ф. Міттерана та канцлера Німеччини Г. Коля на цвинтарі у Вердені або канцлера В. Брандта у Варшавському гетто[163]. Загалом же, польські представники уникали відповіді на питання про те, наскільки пересічних поляків влаштують вибачення офіційного Києва, який в очах польського суспільства має негативний імідж.

Хоча і за таких обставин в Україні можливе вибачення на офіційному рівні викликало у частини суспільства категоричне неприйняття. В українській дискусії деякі її учасники наголошували на тій обставині, що 1943 р. держави Україна на європейській політичній мапі взагалі не існувало, мешканці західноукраїнських земель були громадянами інших держав, а тому новітня українська державність не може мати жодного стосунку до того, що відбувалося в роки Другої світової війни.

З іншого боку, частина польської нації сприйняла формулу «Простіть нас і ми вас прощаємо» як ставлення знаку рівності між злочинцями та їхніми жертвами[164]. А тому, навіть визнаючи неправомірність дій поляків у окремих випадках (у Седлиськах, Гущі, Павлокомі), стверджується, що не можна підставляти іншу щоку й просити пробачення, коли ті, до кого мають бути скеровані ті вибачення, є спадкоємцями злочинців[165]. Водночас, слід

[160] *Стріха М.* Асиметричність Волині / Максим Стріха // Українське слово. – 2003. – 15–21 трав.– С. 5.

[161] *Łętowski M.* Wołyń 1943 – 2003 / Maciej Łętowski // Niedziela Ogolnopolska. – 2003. – Nr. 27; *Berdychowska B.* Ukraina: pół roku po Pawliwce / B.Berdychowska // Więź. – 2004. – Nr. 1. – S. 96; *Potomski P.* Stanowisko władz i czołowych sił politycznych Ukrainy wobec zbrodni na ludności polskiej w latach 1939–1947 / Mgr Piotr Potomski // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Czesław Partacz, Bogusław Polak, Waldemar Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. – Koszalin ; Leszno : Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego, 2004. – S. 265.

[162] *Łętowski M.* Wołyń – pamiętamy / Maciej Łętowski // Tygodnik Solidarność. – 2003. – 11 lipca. – S. 7.

[163] *Кармелюк А.* Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву «примирення» з допомогою засудження ОУН–УПА / Андрій Кармелюк // Шлях перемоги. – 2003. – 12 берез. – С. 4.

[164] *Niewiński J.* O prawdę i pamięć / Jan Niewiński ; rozm. przepr. Zbigniew Lipiński // Myśl Polska. – 2011. – Nr. 41/42. – S. 5.

[165] *Śmiech A.* Pawłokoma – wielki skandal! / Adam Śmiech // Myśl Polska. – 2006. – Nr. 22/23. – S. 4.

згадати думку, висловлену під час дискусії навколо проблеми Єдвабного, яка практично не звучала при обговоренні «волинського» питання: справа перепросин є винятково справою діалогу всередині суспільства, розмова із собою. Наголошувалося і на тому, що відверта розмова про всі «незручні» й «важкі» сторінки національної історії, зміна радянської політики «замовчування» європейською традицією «каяття» буде чітким сигналом світовій спільноті, що Україна бачить себе не лише жертвою, а й активним учасником Другої світової війни[166].

Не менш поширеним було твердження, що питаннями минулого мають займатися фахівці. І лише незначна частина авторів висловлювала думки на кшталт: «Не можемо погодитися з поширеною останнім часом в Україні тезою про те, що минуле має належати історикам, а нинішнє — політикам, і перші не повинні підміняти, а тим більше заважати іншим. Це — ілюзія, яка звучить гарно, для декого навіть переконливо, але вона нереальна, особливо коли йдеться про вивчення й оцінку подій, що зачіпають пам'ять, світогляд і переконання досі ще живих їхніх учасників»[167]. Дослідники доходили навіть висновку, що діалог істориків в осяжній перспективі не відіграватиме визначальної ролі у процесі побудови підвалин тривкого добросусідства (Хоча одразу слід зауважити, що ситуація не є унікальною — варто згадати бодай скептичну оцінку аналітиків діяльності німецько-чеської комісії істориків, яка на початку 90-х шукала компромісу у баченні проблеми Судет[168])[169].

Говорячи про українсько-польське протистояння, не можна оминути проблему вшанування пам'яті жертв тих подій. Символічність «польських могил на Волині» для польської спільноти досить яскраво сформулював ксьондз Анджей Пузон, який ствердив, що той, хто не розуміє мови польських цвинтарів, не розуміє Польщі, бо Батьківщина то люди й могили, а частина української землі належить до Польщі, бо тут спочивають поляки[170]. Очевидно, така позиція не може бути однозначно сприйнятою в Україні й не трактуватися українським суспільством як територіальні претензії.

Нині ми маємо ситуацію, коли практично по всій Польщі встановлюються пам'ятники, таблиці, «волинські хрести» (на теренах Польської держави встановлено близько 300 різних об'єктів, пов'язаних із вшануванням

---

[166] Друга світова війна в історичній пам'яті України (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 239.

[167] *Пацула Й.* Що далі?, або Яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки? / Йосип Пацула // Волинь (Рівне). – 2003. – 8 серп. – С. 6.

[168] *Grajewski A.* Trudne pojednanie: stosunki czesko-niemieckie 1989–1999 / Andrzej Grajewski ; Centrum Stosunków Międzynarodowych. – Warszawa : Fundacja CSM, 2000. – S. 38.

[169] *Стародуб А.* 60-та річниця волинських подій та процес очищення історичної пам'яті українського та польського народів [Електронний ресурс] / Андрій Стародуб // Український монітор. – 2003. – № 2. Режим доступу : http://www.ukraine-poland.com/u/dosvid/istoria.php?id=volyn.txt

[170] *Puzon A.* Tragiczne dzieje wołyńskiej zemi / Ks. Andrzej Puzon // Niedziela. – 2008. – Nr. 31. – S. 13.

жертв українсько-польського протистояння[171]). На Волині поляки встановили пам'ятні знаки жертвам українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. у 43 населених пунктах; у дев'яти селах благоустроїли цвинтарі, зокрема, на п'яти з них поховані вояки Армії крайової[172]. Навіть більше – з'являються вулиці жертв геноциду ОУН і УПА (як це сталося у Легниці, де частина вул. Pątnowskiej була перейменована на Aleja ofiar ludobyjstwa OUN–UPA[173] або рондо imenia ofiar Wołynia у Перемишлі[174]).

Поява таких монументів викликає неоднозначну реакцію в Україні. Так, зокрема, досить резонансними виявилися проекти пам'ятників у Варшаві[175] та Перемишлі[176] (щодо останнього, то зауважимо, що не менше емоцій викликав у Польщі його демонтаж 2008 р.[177]). З іншого боку, часто-густо подибуємо неприйняття польськими авторами зведення в Україні монументів керівникам УПА і ОУН або й вшанування останків повстанців[178]. У цьому аспекті можна

[171] *Siekierka Sz.* Przewodnik: pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański ; [Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów]. - Wrocław : Jakopol, 2007. – 301 s.; Pomnik tragedii Wołyńskiej 1943–1944 na Skwerze Wołyńskim w Warszawie / red. H. Rotbert. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy AK, okręg Wołyński, 2004. – 57 s.

[172] *Малімон Н.* Важливий крок до порозуміння [Електронний ресурс] / Наталія Малімон // День. – 2012. – 30 трав. (№91). – С. Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/vazhliviy-krok-do-porozuminnya

[173] Ulica im. ofiar OUN–UPA. – Режим доступу : http://www.kresy.pl/wydarzenia?zobacz/ulica-im-ofiar-oun-upa

[174] *Kamieniecki M.* Będzie rondo Ofiar Wołynia? [Електронний ресурс] / Mariusz Kamieniecki // Nasz Dziennik. – 2012. – 21 sierpnia. – Режим доступу : http://www.naszdziennik.pl/wp/7776,bedzie-rondo-ofiar-wolynia.html; *Kozłowska I.* Ofiary zbrodni wołyńskiej upamiętnione w Przemyślu [Електронний ресурс] / Izabela Kozłowska // Nasz Dziennik. – 2012. – 28 września. – Режим доступу : http://www.naszdziennik.pl/polska-kraj/11073,ofiary-zbrodni-wolynskiej-upamietnione-w-przemyslu.html ; *Zapałowski A.* Rondo Ofiar Wołynia w Przemyślu [Електронний ресурс] / Andrzej Zapałowski // Kresowy Serwis Informacyjny. – 2012. – 1 października. – S. 43. – Режим доступу : http://ksi.kresy.info.pl/pdf/numer17.pdf

[175] *Мельник Л.* Розхитане дерево міфів: «Документ – підтвердження злочинної діяльності УПА – фальшивка / Лідія Мельник, Богдан Юрочко // Львівська газета. – 2007. – 25–27 трав. – С. 1–2.

[176] *Гаврилюк Ю.* Пробна куля: У Перемишлі звели пам'ятник циганським дітям, зробивши з них «жертв УПА» / Юрій Гаврилюк // Львівська газета. – 2007. – 31 трав. – С. 1–2.

[177] *Kamieniecki M.* Zdemontowali pomnik, bo nie był poprawny politycznie / Mariusz Kamieniecki // Nasz Dziennik. – 2008. – 17 października; Skandal w Przemyślu z UPA w tle // Myśl Polska. – 2008. – 19 października. – S. 12.

[178] *Махцевич П.* Викричімось і пробачмо : пер. з пол. / Павел Махцевич, Ґжеґож Мотика // Волинь: дві пам'яті / упоряд. М. Войцеховський. – Київ ; Варшава : Дух і Літера ; Об'єднання українців Польщі, 2009. – С. 279; *Kruczek A.* Co wolno wojewodzie, to premiorowi? / Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 13 lipca.

пригадати попереднього голову Інституту національної пам'яті Януша Куртику, який розумів, що українці можуть мати свою оцінку щодо подій війни. Саме він, незадовго після присудження звання Героя України Роману Шухевичу, на питання журналістів, як він до цього ставиться, відповів, що українці мають право мати героїв, які не будуть героями для поляків, і навпаки. І прозвучала розумна теза, що ми маємо домовитися не узгоджувати поглядів щодо певних періодів і певних осіб, що кожен має право на свою оцінку. На жаль, така думка не стала панівною в Польщі, особливо зараз, напередодні відзначення 70-ї річниці подій на Волині[179]. Заходи української сторони, спрямовані на вшанування повстанського руху, мають потужний і переважно негативний розголос у польських ЗМІ. Останнім часом в Україні почали з'являтися пам'ятники, що вшановують українські жертви міжетнічного протистояння у 1943–1944 рр. (Гончий Брід[180], Красний Сад[181]).

Чимало питань викликають в суспільстві написи на пам'ятниках. Деякі автори звертають увагу на відмінності в підході до цієї справи української та польської сторін. Так, у написі на пам'ятнику в Гончому Броді влада уникла конкретизації, не вказуючи, від чиїх рук загинули українці, і не використовували слів на зразок «замордовані», «бандити». Водночас на пам'ятнику в Холмі напис менш толерантний: «На честь поляків, які були замордовані на східних територіях, жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами, членами ОУН–УПА, в 1943–1945 роках, а також тих братів-українців, які за порятунок поляків заплатили найдорожчу ціну» (Pamięci Polaków pomordowanych na Kresach Wschodnich ofiar ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich członków OUN-UPA w latach 1943-1945 oraz tych braci Ukraińców, którzy za ratowanie Polaków zapłacili cenę najwyższą). Така позиція, на думку українців, не сприяє справжньому примиренню[182].

Матеріали ЗМІ дають змогу ствердити ще одну суттєву особливість сприйняття подій семидесятирічної давнини. Аналіз матеріалів, присвячених українсько-польському протистоянню, наводить на думку, що порозуміння між сивочолими комбатантами АК і УПА, які дивилися один на одного крізь

---

[179] *В'ятрович В.* Польщею ширяться антиукраїнські настрої : інтерв'ю [Електронний ресурс] / Володимир В'ятрович ; спілкувався Сергій Багряний. – Режим доступу : http://sd.net.ua/2012/10/05/vyatrovich-interview-upa-poland.html

[180] *Романюк Н.* Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943–1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі? / Ніна Романюк // Україна молода. – 2011. – 19 жовт.; *Тарасюк В.* Пам'яті жертв кривавого конфлікту / Вікторія Тарасюк // Вісті Ковельщини. – 2011. – 18 жовтн. – С. 1; *Устимчук Р.* Зранена велич Гончого Броду / Роман Устимчук, Світлана Думська // Волинська газета. – 2011. – 20 жовт. – С. 2.

[181] *Боярчук П.* Реквієм над Красним Садом / Петро Боярчук // Волинь (Луцьк). – 2012. – 24 квіт. – С. 7; *Головачук С.* Свіча за Красний Сад / Світлана Головачук // Волинська газета. – 2012. – 26 квіт. – С. 1, 8.

[182] *Романюк Н.* Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943–1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі / Ніна Романюк // Україна молода. – 2011. – 19 жовт. – С. 10.

приціл автоматів, практично не можливе[183]. Хоч як це важко визнати, однак справжнє примирення можливе лише по смерті свідків – людей, через долі яких пройшла «волинська трагедія». Яніна Калиновська сказала доволі символічні слова: «Пробачити? А хто загалом нас просив вибачення?»[184].

З іншого боку, «волинська» дискусія показала, що порозуміння між націями можливе. Бо, хоча й не так часто, але можна було почути думки про потребу популяризації спільних акцій минулого. Зокрема, Дмитро Павличко наголошував: «... Ми повинні не лише сказати: "Просимо пробачення і пробачаємо", але маємо шукати в нашій історії і святкувати такі моменти, які нас зближують»[185]. При цьому наголошувалося на тому, що спільні дії поляків і українців не просто мали позитивні наслідки, а й впливали на хід європейської історії (напр., Грюнвальдська битва, битва на Синіх Водах, Хотинська битва і т. д.)[186].

Слід звернути увагу на ще один факт, який доводить, що «волинська» тема вже стає (стала) частиною суспільної пам'яті польської і української спільнот – наявність її у художній літературі (зокрема, у творах визначної української поетки та громадської діячки Ліни Костенко[187], відомого польського письменника Влодзімєжа Одоєвського[188] та в чи не найактивнішого у цій царині польського автора Станіслава Сроковського[189]; однак варто одразу зазначити, що за виваженістю і художньою якістю ці твори навряд чи можна порівнювати). Так само можна тлумачити появу тематики на театральній сцені – перша вистава на цю тему «Балада про Волинь» постала в інтерпретації театру «Не цього разу» («Nie Teraz») з Тарнова (сценарист та режисер Томаш Антоні Жук)[190]; цікавим досвідом у цьому напрямі є спільний спектакль, що

[183] *Махун С.* Польща – Україна: як «узгодити образ минулого»? / Сергій Махун // Дзеркало тижня. – 2009. – 10 жовт. – С. 25.

[184] *Narbutt M.* Nie czekaj, nie wypatruj : dzieci Wołynia / Maja Narbutt // Rzeczpospolita. – 2003. – 12 lipca. – S. A8.

[185] Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003.– 7 трав. – С. 5.

[186] *Червак Б.* Волинь – це бумеранг українсько-польських відносин / Богдан Червак // Українське слово. – 2009. – 12–18 серп. – С. 11.

[187] *Костенко Л.* Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – С. 301–302.

[188] *Odojewski W.* Zasypie wszystko, zawieje... / Włodzimierz Odojewski. – Warszawa : Świat Książki – Bertelsmann Media, 2008. – 655, [1] s. – (Biblioteka Polska XX Wieku); Odojewski W. Oksana / Włodzimierz Odojewski. – Warszawa : Twój Styl, 1999. – 568 s. – (Wielki Wóz); *Odojewski* W. Oksana, l'Ukrainienne / Włodzimierz Odojewski ; trad. du polonais par Agnès Wisniewski. – Montricher : Les Éditions Noir sur Blanc, 2003. – 374, [7] s.

[189] *Srokowski S.* Nienawiść: (opowiadania kresowe) / Stanisław Srokowski. – Warszawa : Prószyński i S-ka, 2006. – 261, [2] s; *Srokowski S.* Ukraiński kochanek / Stanisław Srokowski. – Kraków : Arcana, 2008. – 500 s.; *Srokowski S.* Zdrada : powieść kresowa / Stanisław Srokowski. – Kraków : Arcana, 2009. – 348 s. [Stanowi t. 2 powieści pt.: Ukraiński kochanek]; *Srokowski S.* Ślepcy idą do nieba / Stanisław Srokowski. – Kraków : Arcana, 2011. – 299 s. [Stanowi t. 3. sagi, t. 1. pt.: Ukraiński kochanek, t. 2. pt.: Zdrada]/

[190] *Stankiewicz-Podhorecka T.* Ludobójstwa na Polakach wciąż bez kary [Електронний ресурс]

стосується українсько-польського конфлікту в 1943–1947 рр., артистів Люблінського театру «ScenaPrapremier InVitro» та харківського – «Арабеска»[191].

Потрібно також згадати, бодай побіжно, про результати широкої дискусії. Для того щоб усвідомити потребу кардинальних зрушень щодо бачення тієї чи іншої проблеми неминучою є зміна свідомості кожного українця і поляка зосібна для досягнення гармонії в стосунках, а також для позбавлення представників обидвох народів від негативних моральних відчуттів унаслідок трагічних подій, до яких спричинилися й українська, і польська сторона.

І тут зміни не є такими відчутними, як би хотілося. Ґжеґож Мотика, зокрема, зауважує, що українська позиція щодо антипольської акції ОУН і УПА є для значної частини польського суспільства абсолютно незрозумілою, що особливо яскраво виявили урочистості з нагоди 65-річчя волинських подій у 2008 р.: щоразу частіше виникали питання, чи Україна, яка не засудила злочини, скоєні УПА щодо польського народу, може бути державою, дружньою Польщі. З іншого боку, як зауважує дослідник, в Україні польська оцінка антипольської акції УПА нерідко визнається за вияв упередженості й антиукраїнської налаштованості, тим самим оминається той факт, що для поляків це був один із найкривавіших епізодів Другої світової війни[192].

Хочеться вірити, що, як стверджує Роман Кабачій, волинська дискусія навчила зацікавлених вести розмову на історичну тему з українських державницьких позицій – раніше вона виглядала як етнічно-націоналістична або ж банально-радянська[193]. Так само справедливо буде твердити, що спільним уроком воєнних лихоліть є розуміння потреби безпристрасно досліджувати спільне минуле, а не шукати винуватців, а також захист прав українців у сучасній Польщі та їхньої тисячолітньої історії та культури, як і безперешкодний розвій польської громади в Україні[194].

Підводячи підсумки дискусії навколо «волинської трагедії», слід звернути увагу на думку Ярослава Грицака про те, що українську дискусію стосовно цієї сторінки вітчизняної історії не можна оцінювати надто позитивно, але не заслуговує вона й на нищівну критику. Бо суспільство, що має такі значні проблеми зі своїм минулим, потребує інших критеріїв оцінки, ніж ті, котрі ці проблеми загалом уже пережили. Між хвалою і критикою є місце для критичної похвали чи, як хто воліє, похвальної критики[195].

/ Temida Stankiewicz-Podhorecka // Nasz Dziennik. – 2011. – 31 maja. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110531&typ=my&id=my04.txt

[191] Powstaje polsko-ukraiński spektakl dotyczący wydarzeń na Wołyniu. – Режим доступу: http://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/powstaje-polsko-ukrainski-spektakl-dotyczacy-wydarzen-na-wolyniu

[192] *Motyka G.* Polsko-ukraiński konflikt pamięci: Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii / Grzegorz Motyka // Więź. – 2009 (R. 59). – Nr. 10. – S. 28.

[193] *Кабачій Р.* УПА: страх Польщі й..., України? / Роман Кабачій // Україна молода. – 2006. – 27 лип. – С. 9.

[194] *Гузь І.* До питань україно-польського конфлікту / Ігор Гузь // Слово і діло. – 2003. – 25 квіт. – С. 3.

[195] *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом : історичні есе / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2004. – С. 135.

Загалом, як слушно стверджує Богуміла Бердиховська, роздуми над волинською трагедією залежатимуть передусім від того, чи зможемо пам'ятати, що українсько-польські стосунки розпочалися не 1943 р., та від того, як будуть поставлені акценти: на відданні шани загиблим та замордованим чи на нескінченних звинуваченнях[196].

[196] *Berdychowska B.* Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? / Bogumiła Berdychowska // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – Nr. 9. – S. 103.

5.3. ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА «ВОЛИНСЬКОГО ПИТАННЯ»

Ситуація з дискусією навколо подій у роки Другої світової війни є яскравим підтвердженням теоретичної тези Жоржа Мінка про неприховане використання історії у політичних чи лобістських завданнях — для того, щоб мобілізувати електорат навколо символічних цілей, а також для просування своїх вимог на світовій арені[197]. На підпорядкованість внутрішній та зовнішній політиці звертали увагу й учасники історичних дебатів навколо «волинських подій»[198]. Уже сам факт долучення до обговорення цієї теми представників українського (Л. Кравчук[199], В. Литвин[200], Л. Лук'яненко[201], В. Медведчук[202], В. Ющенко[203] та ін.) й польського (М. Зюлковський[204],

[197] *Мінк Ж.* Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. : Жорж Мінк, Лора Неймайєр у співпр. з Паскалем Боннаром ; [пер. з фр. Є. Марічева]. – К. : Ніка-Центр, 2009. - С. 18–24.

[198] *Wasilewski K.* Rzezie na Wołyniu / Krzysztof Wasilewski // Przegląd. – 2011. – 17 lipca. - S. 14.

[199] Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 7 трав. – С. 4–5; № 82. – 16 трав. – С. 4–5.

[200] *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / Володимир Литвин // Голос України. - 2002. – 12 листоп. – С. 4–6; *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / Володимир Литвин. – К. : Ін-т історії НАН України, 2002. – 133 с.

[201] *Лук'яненко Л.* До 60-річчя події 11 липня 1943 року / Левко Лук'яненко // Бахмутський шлях. – 2003. – № 3/4. – С. 110–115; *Лук'яненко Л.* До 60-річчя події 11 липня 1943 р. / Левко Лук'яненко // Самостійна Україна. – 2003. – 15–21 верес. – С. 6–7.

[202] *Медведчук В.* Волинь – наш спільний біль // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова редкол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. - (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 763–769; *Медведчук В.* Волинь – наш спільний біль /Віктор Медведчук // Волинь (Луцьк). – 2003. – 8 квіт. – С. 2; *Медведчук В.* Волинь – наш спільний біль / Віктор Медведчук // День. – 2003. – 2 квіт. – С. 1, 4; *Медведчук В.* Волинь – наш спільний біль / Віктор Медведчук // Молода Галичина. – 2003. – 10–16 квіт.

[203] Лист Віктора Ющенка до Адама Міхніка про Волинь // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова редкол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003 - (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 783–788; *Ющенко В.* Будуймо демократію на Законі Правди : лист лідера блоку «Наша Україна» редакторові «Газети виборчої» Адаму Міхніку з приводу 60-річчя Волинської трагедії // Україна молода. – 2003. – 9 лип. – С. 4; Ющенко про волинську трагедію // Поступ. – 2003. – 10 черв. – С. 8; *Juszczenko W.* Kamienie pamięci / Wiktor Juszczenko ; przełożyli Bogumiła Berdychowska i Marcin Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 31.05. - S. 14.

[204] *Зюлковський М.* Міст над Волинню / Марек Зюлковський // Волинь і Холмщина 1938-

Я. Калиновський[205], М. Сівець[206] та ін.) політикуму є доволі промовистим. Якщо ж ми долучимо численні заяви різноманітних партій та громадських діячів[207], то політична складова виступає ще більш рельєфно. За таких обставин спокуса використання минулого в сучасній політичній грі є надто великою, а виважена позиція інтелектуалів, таких як Яцек Куронь[208], нехай і шанованих

1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова редкол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 800–802; *Зюлковський М.* Міст над Волинню / Марек Зюлковський // Українське слово. – 2003. – 11–17 верес. – С. 4; *Ziółkowski M.* Most nad Wołyniem / M. Ziółkowski, S. Kamiński // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 29.07. – S. 13.

[205] *Гук Б.* Добра пам'ять ПНП про Східні Креси? / Богдан Гук // Наше слово. – 2008. – 10 берез. – С. 1, 3.

[206] *Сівець М.* Совість кожного підкаже потрібні слова / Марек Сівець // День. – 2003. – 15 берез. – С. 6; *Сівець М.* Совість кожного підкаже потрібні слова / Марек Сівець // Дзеркало тижня. – 2003. – 8 берез. – С. 1, 5; *Siwiec M.* Nie robić krwi / Marek Siwiec // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8–9 marca. – S. 18–19.

[207] Відкритий лист з приводу 60-річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 2–3; Від засудження до примирення: Народні депутати України звернулися з відкритим листом до громадськості з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині // Київські відомості. – 2003. – 20–26 черв. – С. 4; Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині // Слово і діло. – 2003. – 11 квіт. – С. 6; Відкритий лист народних депутатів з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині // Голос України. – 2003. – 29 трав. – С. 3; Волинь – наша земля, скроплена нашою кров'ю // Шлях перемоги. – 2003. – 27 лют. – С. 4. [заява Київського крайового Братства ОУН-УПА]; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Голос України. – 2003. – 16 трав. – С. 3; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Самостійна Україна. – 2003. – 25–31 берез. – С. 5; З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Волинь (Рівне). – 2003. – 11 квіт. – С. 6; З приводу польсько-українських подій на Волині 43–44-х років : Заява Проводу ОУН // Шлях перемоги. – 2003. – 2 квіт. – С. 2; Заява Української Народної Партії з приводу 60-річчя подій на Волині // Волинь (Рівне). – 2003. – 11 лип. – С. 1; Ми боронили рідну землю: Становище Головної Булави Всеукраїнського Братства ОУН-УПА // Шлях перемоги. – 2003. – 9 лип. – С. 6; Незагоєна рана Волині: Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // Самостійна Україна. – 2003. – 26–31 берез. – С. 4.

[208] *Kurón J.* Prawo potomków / J. Kurón // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння : дослідж., док., спогади / голова редкол. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 761–762; *Куронь Я.* «Земля не увібрала в себе всю кров...» / Я. Куронь // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 316-318; *Куронь Я.* Дорогі друзі / Я. Куронь // Поступ. – 2003. – 21 берез. – С. 10; *Куронь Я.* Дорогі друзі / Я. Куронь // Поступ. – 2003. – 21 трав. – С. 10; *Куронь*

у суспільстві, залишається заледве почутою (а іноді й гостро критикованою[209]) і її радше приймає протилежна сторона. Показово, що іноді крайніми представниками дискусії, на поглядах яких не може бути побудоване порозуміння, представляють саме Яцека Куроня і Едварда Пруса[210].

Першим кроком на шляху до примирення зі складним українсько-польським минулим у політичній площині слід вважати спільну заяву президентів України і Польщі Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р.[211] Саме в цій заяві на офіційному рівні висловлено прагнення остаточно подолати складну українсько-польську історичну спадщину та названо її найтрагічніші моменти (йшлося про події на Волині у 1942–1943 рр., а також горезвісну операцію «Вісла»).

Чинником, який закгивізував участь політиків у дискусії, стала запланована у рамках заходів для відзначення 60-річчя «волинських подій» спільна заява парламентів обох країн. І хоча Папа Римський Іван Павло II закликав до виваженості, у польському парламенті текст заяви, погоджений уповноваженими парламентів обох країн, викликав критику низки політичних угруповань як такий, що не відповідає «польській рації». Під час парламентських слухань, крім компромісного варіанта, партії «Право і Справедливість» та «Ліга польських родин» запропонували ще один проект. Від передбачав внесення до тексту рішення засідання слово «геноцид», яке, на думку його авторів, найкраще схарактеризувало б трагедію поляків на Волині[212]. Власне цю позицію поділяло чимало депутатів, однак фракції «Союз демократичної лівиці», «Громадянська платформа» та «Союз праці» брали до уваги, що в такому вигляді текст не прийме українська сторона. Зрештою, депутати «Права і справедливості» утрималися від голосування, посилаючись на неможливість підтримати текст без слова «геноцид» і водночас не бажаючи виступати

Я. «Земля не увібрала в себе всю кров» / Я. Куронь // День. – 2003. – 29 берез. – С. 7; *Куронь Я.* Простіть нам / Я. Куронь // Самостійна Україна. – 2003. – 25–31 берез. – С. 4.

[209] *Małyszczycki Z.* Jacek Kuroń i banderowiec to dwie bratnie dusze / Zbigniew Małyszczycki // Na Rubieży. – 2002. – Nr. 63. – S. 7.

[210] *Hałaś M.* Niezagojona rana Wołynia / Marcin Hałaś // Sląsk. – 2003. – Nr. 7 (93). – S. 23.

[211] До примирення і взаємного прощення // Українська культура. – 2003. – № 8. – С. 3; Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 5–7; Wspólne oświadczenie Prezydentow Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu. Kijow, 1997 r. // Ukraina–Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe / pod red. R. Drozda, R. Skeczkowskiego, M. Zymomrji. – Koszalin, 1999. – S. 3–4; Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. – 1997. – № 90–91. – 24 трав. – С. 2.

[212] Симптоматичним є коментар Еви Семашко щодо заяви, підготовленої парламентами: «Однозначно неприйнятною є заява, підготовлена парламентами Польщі і України. З моральної точки зору її не можна сприйняти – на одній площині поставлено злочин геноциду з оборонними чи нечисленними відплатними акціями. Це відбулося під тиском українських націоналістичних середовищ і свідчить про те, наскільки впливовими вони є в Україні» (Rzeczpospolita. – 2003. – 8 lipca).

всупереч думці українського парламенту[213]. Остаточно Сейм прийняв рішення 323 голосами, 35 депутатів проголосувало проти та 14 утрималося[214].

З українського боку також розгорнулася бурхлива дискусія навколо цього питання. Більшість українських політичних середовищ була переконана, що текст є далеким від історичної об'єктивності. Представники Народного руху України (НРУ), Конгресу українських націоналістів (КУН), партій «Реформи і порядок» та «Батьківщина» і деяких інших ще до обговорення у парламенті спільної декларації кваліфікували заходи «з метою вшанування лише жертв з боку польського населення як недопустимі»[215]. Єдиним дисонансом стала заява комуністів, які вважали, що проект узгодженої заяви є надто м'яким та домагалися засудження УПА[216]. Зрештою в українському парламенті 10 липня 2003 р. заяву було прийнято у 227 голосів, тобто з мінімальною перевагою в один голос. Отож, контроверсії у тексті ухвали викликали з польської сторони – відсутність терміна «геноцид», а з української – недостатня увага українським жертвам конфлікту.

На думку Петра Тими, сучасний польський політичний контекст пам'яті про жертви Волині показує розробка державними органами програми відзначення подій на Волині, фінансування книжки Владислава та Еви Сємашків Канцелярією Президента Кваснєвського, Бюро національної безпеки і Радою охорони пам'яті та мучеництва, депутатські запити й заяви до міністра закордонних справ Влодзімєжа Тімошевича чи маршалка сейму Марека Боровського з вимогами офіційного засудження державою злочинів на поляках[217].

Власне у 2008 р. з польської сторони пролунали досить потужні голоси про ревізію попередніх документів щодо українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях. Хоча урядові кола Польщі намагалися в тій чи іншій формі злагодити ці голоси, однак вони сприяли відзначенню 65-х роковин волинської трагедії на високому рівні (були залучені канцелярія президента Польщі, офіційний Інститут національної пам'яті). Показовим є той резонанс, який викликали дії президента Леха Качинського, який не з'явився на траурних заходах, а у листі, який був зачитаний, не було згадок про УПА чи геноцид, а висловлено співчуття полякам та їх родинам, жертвам «волинських подій 1943–1944 рр» (жорсткі коментарі з'явилися не лише у правих виданнях[218], але й у одній з найвпливовіших газет «Rzeczpospolita»[219]).

---

[213] *Андрусечко П.* По «волинському колу» / Петро Андрусечко // Український тиждень. – 2008. – № 28.

[214] Fałszywa nuta „pojednania" // Myśl Polska. – 2003. – 20–27 lipca. – S. 3.

[215] Голос України. – 2003. – 16 трав. – С. 3.

[216] *Левицька Г.* Пристрасті навколо Волинської трагедії / Г. Левицька // За вільну Україну. – 2003. – 11–12 лип. – С. 1.

[217] *Тима П.* Чи можливе примирення за схемою: «Не вибачаючи, вимагаємо вибачення» / Петро Тима // Наше слово. – 2003. – 9 берез. – С. 3.

[218] *Dytkowski J.* Zawstydzająca postawa prezydenta / Jacek Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 12–13 lipca. – S. 1, 3.

[219] *Ziemkiewicz R.* Zmowa milczenia o rzezi wołyńskiej / Rafał Ziemkiewicz // Rzeczpospolita. – 2008. – 14 lipca. – S. A2.

Слід зауважити, що товариства кресов'яків є силою, яка намагається тиснути на сучасну владу у справі Волині. Яскравим виявом такої активної позиції є бодай те, що уже 14 липня 2008 р. президент Лех Качинський назвав «волинські події» геноцидом. І це відбулося після шквалу критики глави держав на відмову від патронату над науковою конференцією, присвяченої знищенню поляків на Волині на відсутність на меморіальних урочистостях у Волинському сквері у Варшаві[220]. А рік по тому люблінська воєвода Ґеновефа Токарська у Холмі висловилася значно чіткіше: «Сьогодні те, що на безборонній польській людності вчинила у 1943–1944 роках Організація українських націоналістів і її збройні формування УПА, визначено терміном етнічних чисток і є злочином геноциду. Було теж злочином геноциду тоді, у 40-х роках 20 ст.» [221].

У соціологічному, правовому та політологічному розрізі проблеми слід наголосити на симптоматичності останніх рішень польської влади. Йдеться про ухвалу Сейму від 15 липня 2009 р.[222] (прийняття якої деякі автори вважають de facto і de jure денонсуванням документів 2003 р. про взаємне примирення та прощення[223]) та ухвали регіональних сеймиків (Нижньосілезького від 29 вересня 2008 р.[224], Опольського від 27 жовтня 2009 р.[225], Підкарпатського від 28 грудня 2009 р.[226], Любуського від 23 лютого 2010 р.[227], Люблінського від 6 липня 2010 р.[228], Малопольського від 27 вересня 2010 р.[229], Мазовецького від 11 липня 2011 р.[230]), окремих посадових осіб[231] щодо вшанування 65-річчя подій та «вшанування жертв геноциду поляків на східних кресах Другої Речіпосполитої». Рівно треба згадати спроби встановлення 11 липня як Дня

---

[220] *Gmyz C.* Lech Kaczyński: Rzeź Wołynia to ludobójstwo // Rzeczpospolita. – 2008. – 15 lipca. – S. A5; *Stróżyk J.* Czy rzeź Wołynia to ludobójstwo / Jarosław Strózyk, Marek Dłużniewski // Rzeczpospolita. – 2008. – 14 lipca. – S. A8; *Ziemkiewicz R.* Zmowa milczenia o rzezi wołyńskiej / Rafał Ziemkiewicz // Rzeczpospolita. – 2008. – 14 lipca. – S. A2.

[221] *Nieśpiał T.* Wołyń 1943 to było ludobójstwo / Tomasz Nieśpiał // Rzeczpospolita. – 2009. – 13 lipca. – S. A4.

[222] *Приставш Я.* Сейм вшанував жертви Волині 1943-44 рр. / Ярослав Приставш // Наше слово. – 2009. – 26 лип. – С. 1.

[223] *Грабовський С.* Україна й Польща: час відкинути міфи / Сергій Грабовський // Український тиждень. – 2011. – 23 черв.

[224] http://bip.umwd.dolnyslask.pl/dokument.php?iddok=2793&idmp=217&r=r

[225] http://umwo.opole.pl/docs/1__378_uch_x_rezolucja_x_.pdf

[226] www.wrota.podkarpackie.pl/res/bip/uchwaly/umwp/sejmik/09/gru/XLI_762_09_resolut.pdf

[227] http://www.bip.lubuskie.pl/uploads/sejmik/uchwaly/2010/XLVII_2010_stanowisko2.pdf

[228] http://www.bip.lublin.pl/um/index.php?id=57&p1=18647&p2

[229] www.wrotamalopolski.pl/root_BIP/BIP_w_Malopolsce/root_UM/podmiotowe/Sejmik/Rezolucje+Sejmiku/2010/rezolucja28_10.htm

[230] http://www.mazovia.pl/sejmik/uchwaly-sejmiku/uchwala,2045,9911.html

[231] *Гук Б.* Добра пам'ять ПНП про Східні Креси? / Богдан Гук // Наше слово. – 2008. – 10 берез. – С. 1, 3; *Kruczek A.*Co wolno wojewodzie, to premiorowi? / Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 13 lipca; *Nieśpiał T.* Wołyń 1943 to było ludobójstwo / Tomasz Nieśpiał // Rzeczpospolita. – 2009. – 13 lipca. – S. A4.

пам'яті жертв геноциду на східних кресах. Хоч наразі на загальнопольському рівні ці спроби не виявилися успішними, проте на рівні воєводств такі рішення уже прийняті (наприклад, Опольського від 24 квітня 2012 р.[232]), а громадський тиск з метою прийняття відповідної ухвали на рівні держави (зокрема, збирання підписів громадян) не припиняється[233].

Як зауважує український дослідник Ігор Ільюшин, щось мало статися у мисленні польських політиків упродовж року, щоб вони за каденції одного президента та за умов незмінності зовнішньополітичної стратегії, у якій Україні відводиться роль одного із «найстратегічніших польських партнерів», змінили свій підхід до оцінки того, що мало місце у взаєминах між українцями і поляками на т. зв. «кресах всходніх» в роки Другої світової війни[234]. Дійшло до того, що члени загальнопольського Комітету з організації заходів із нагоди 65-річниці тих подій через польських євродепутатів від Ліги польських родин 29 жовтня 2007 р. зробили спробу внести у порядок денний засідання Європарламенту питання про визнання «злочинів ОУН і УПА» та юридичної їх кваліфікації як таких, «що мали ознаки геноциду»[235]. Уже сама термінологія цих документів є більш ніж промовистою. Російський історик і політолог Олег Неменський слушно зауважує, що така резолюція невигідна Польщі, але вона настільки гармонійно вплетена в саму логіку й глибокі традиції польської політики, що її просто не могло не бути[236]. Не менш показовим є мовчання і відсутність реакції з боку українських владних структур, чути лише поодинокі голоси інтелектуалів[237] та громадських діячів[238]. При цьому варто звернути увагу на ще одну обставину, пов'язану з прийняттям таких політичних рішень: якщо у Польщі Сейм прийняв постанову, у якій стверджено, що ОУН і УПА 1943 р. провела масову антипольську акцію мордування населення, яка мала ознаки етнічної чистки та риси геноциду, то після цього будь-якому історикові важко буде висловити іншу позицію[239].

[232] http://umwo.opole.pl/docs/uchwala_sejmiku_x_11_lipc.pdf

[233] Komitet Inicjatywy Ustawodawczej projektu ustawy w sprawie ustanowienia dnia 11 lipca Dniem Pamięci Męczeństwa Kresowian uzyskał osobowość prawną // Kresowy Serwis Informacyjny. – 2013. – Nr 1 (20). – S. 26; Akcja zbierania podpisów trwa // Kresowy Serwis Informacyjny. – 2013. – Nr 3 (22). – S. 40.

[234] *Ільюшин І.* Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах слідства польського Інституту національної пам'яті / Ігор Ільюшин // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. праць. Серія : Історія, міжнародні відносини / голов. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 4. – С. 43.

[235] *Matusz J.* Europosłowie reagują na próbu rehabilitacji UPA [Електронний ресурс] / Józef Matusz. – Режим доступу : http://www.rp.pl/artykul/65650.html

[236] *Неменский О.* Эхо Волынской резни / Олег Неменский // Русский журнал: Тема недели. – 2009. – №20 (34). – С. 19.

[237] Небезпечна подачка екстремістам: Чому мовчать совісні поляки? // День. – 2009. – 1 серп. – С. 4.

[238] Заява Львівського обласного громадського об'єднання «Українська альтернатива» щодо антиукраїнських проявів у офіційній політиці Республіки Польща // 2000. – 2009. – 21–29 авг. – С. А3.

[239] *Ільюшин І.* Варто вести діалог відверто [Електронний ресурс] / Ігор Ільюшин ;

2011 р. напередодні польських виборів до парламенту, тема українсько-польського конфлікту знову стала предметом публічного обговорення. Депутат Сейму Францішек Єжи Стефанюк (Franciszek Jerzy Stefaniuk) запропонував прийняти ухвалу «Про встановлення 11 липня Днем мучеництва кресов'яків». При цьому політик порівнював те, що відбувалося на західних українських землях, із нацистськими та радянськими злочинами, а українських повстанців — із сучасними терористами[240]. Потрібно лише зазначити, що зрештою ухвалу, прийняття якої планувалося у день візиту до Польщі президента України Віктора Януковича, було знято із порядку денного.

Чимало дискусій і в Україні, і в Польщі викликало створення 15 грудня 2007 року оргкомітету під промовистою назвою «Загальнопольський комітет відзначень 65-ї річниці геноциду, здійсненого ОУН—УПА проти польського населення східних кресів», який очолив тодішній віце-спікер Сейму Ярослав Калиновський. Важливо, що цей комітет поставив низку вимог до польського парламенту, зокрема: визнати злочинними організаціями ОУН та УПА, а також інші формування українських націоналістів, які співпрацювали з німцями, та вшанувати жертви геноциду, вчиненого на кресах, називаючи цей злочин властивим терміном (геноцид)[241]. У цьому контексті цікавою є реакція з українського боку на діяльність цієї структури: так голова Секретаріату КУН назвав ці заяви з боку Польщі провокацією Москви[242]. Симптоматично, що уже в 2011 р. почав діяти Міжнародний комітет з нагоди відзначення 70-ї річниці апогею геноциду, здійсненого українськими шовіністами у 1939—1947 рр., головою якого став той самий Ярослав Калиновський. Не випадково глава Української греко-католицької церкви Блаженніший Святослав (Шевчук) наголосив напередодні 70-ї річниці кривавий подій, що ставлення деяких радикальних угруповань показує, як багато належить зробити для примирення, аби це зрозуміли усі прошарки суспільства[243].

На відміну від 2003 р., коли 60-річчя трагічних подій отримало широкий суспільний резонанс по обидва боки кордону, 65-річчя українсько-польського протистояння в Україні пройшло непомітно, попри гострі заяви польської сторони.

розмовляв Ігор Ісаєв // Наше слово. – 2012. – 29 лип. – Режим доступу : http://nslowo.pl/content/view/2451/135/

[240] Sprawozdanie Stenograficzne z 18. Posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 11 lipca 2012 r. (pierwszy dzień obrad) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter7.nsf/0/CDB391BA63FE8B39C1257A3E00472B28/%24File/18_a_ksiazka.pdf

[241] *Шевців А.* УПА знову стає знаряддям боротьби за електорат у Польщі / Андрій Шевців // Наше слово. – 2008. – 25 трав. – С. 3.

[242] Заяви з боку Польщі стосовно ушанування 65-ї річниці геноциду, вчиненого ОУН і УПА проти польського населення на Волині, є провокацією Москви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.radical.org.ua/index.php&option=com-content&view=article&idview&id=87

[243] Глава УГКЦ про Волинську трагедію, радикалів і Московську патріархію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unian.ua/news/509050-glava-ugkts-pro-volinsku-tragediyu-radikaliv-i-moskovsku-patriarhiyu.html

Події останніх років показують, наскільки неоднозначно може сприйматися проблема українсько-польського протистояння в українському та польському суспільствах. Указ президента Віктора Ющенка про присвоєння звання Героя України Степанові Бандері в Польщі сприйняли насамперед крізь призму «волинських подій» (хоча з 1941 р. той перебував у німецькому концтаборі Заксенгаузен). На початку президентства Віктора Януковича суспільну ситуацію збурила скандальна виставка 2010 р. «Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН–УПА». Водночас саме такі події виявляють, наскільки високою є політизація цієї теми та використання її в сучасній політиці. Не випадково чимало учасників дискусії, що її викликала виставка, яку організував депутат-регіонал Вадим Колесниченко[244], вказували, що розсварити Україну і Польщу вигідно третій стороні – Росії[245]. Андрій Портнов слушно зауважив з цього приводу: безвідповідальні політичні маніпуляції вкотре ускладнили саму можливість серйозної рефлексії про Волинь 1943 р.[246]

Матеріали політиків та публіцистів на шпальтах газет мали значно більший суспільний резонанс, ніж доробок учених-істориків. Науковці ж – українські та польські – залишилися у меншості, місце фактів, належно задокументованих, часто-густо займали емоції. Після ліквідації у 1989 р. у Польщі цензури побіч з появою об'єктивних наукових робіт, досліджень, у статтях у пресі, в офіційних документах почали з'являтися висловлювання про 500 тисяч польських жертв від рук українців, емоційні вислови про незасуджений злочин, про геноцид поляків, що його запланували і здійснили українські націоналісти.

Ярослав Поліщук висловив думку, що хоча воєнне минуле вже неймовірно далеко й давні образи стираються під тиском часу, все ж досі існують політичні сили, яким вигідно роздмухувати польсько-український конфлікт; обидва ж суспільства живуть власними проблемами і не готові перейти той

---

[244] *Tuzow-Lubański E.* Nie można budować państwa na bagnie: Rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką – organizatorem wystawy „Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA" // Myśl Polska. – 2010. – 23–30 maja; *Kolesnyczenko W.* Nie można budować państwa na bagnie: rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką – organizatorem wystawy „Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA" / rozm. przepr. Eugeniusz Tuzow-Lubański // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2010. – Nr. 3 (107). – S. 66–73.

[245] *Музиченко Я.* Над Варшавою – Москва?: Кремлівські організатори виставки сфальсифікованих «документів» про Волинську трагедію прагнуть тримати Польщу на прив'язі / Ярослава Музиченко // Україна молода. – 2010. – 15 квіт. – С. 6–7; *Кабачій Р.* Терор історією // Роман Кабачій // Український тиждень. – 2010. – 16–22 квіт.; *Захаров Д.* Напівправда, брехня чи провокація?: Післямова до виставки «Волинська різня» / Денис Захаров // День. – 2010. – 23–24 квіт. – С. 11.

[246] *Portnow A.* O kompleksie ofiary z czystym sumieniem, lub ukraińskie interpretacje „rzezi wołyńskiej" 1943 r. / Andrij Portnow // Kurier galicyjski. – 2011. – 30 czerwca – 14 lipca (Nr 12). – S. 8.

принциповий поріг у взаємних стосунках, який передбачає взаємне прощення минулого заради майбутнього[247].

У цьому особливу роль відіграють, на думку українських дослідників, зокрема Ярослава Дашкевича, товариства «кресов'яків», які розгорнули бурхливу антиукраїнську істерію[248]. Серед інших назвемо Товариство шанувальників Львова і південно-східних окраїн (Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich), Товариство приятелів Крем'янця і Волинсько-Подольської землі (Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej), Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów), Товариство охорони польських могил на Сході (Stowarzyszenie Straży Mogił na Wschodzie), Світовий союз ветеранів Армії крайової (Światowy Związek Żolnierzy Armii Krajowej) і навіть кресов'яцька партія (Polskie Stronnictwo Kresowe). Вплив же цих середовищ на польський політикум забезпечує їхня співпраця з однією із парламентських партій – Польською Народною Партією (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL).

Загалом, праві середовища в Польщі є основним експертом і водночас суспільним контролером дій влади, яка, незважаючи на свою проукраїнську позицію, не може зробити «неправильних» кроків, бо їй одразу згадають «непатріотичні» гріхи, і це змушує польський уряд балансувати. З іншого боку, Анна Стронська висловила думку, що українська державність є замолодою, наболілою, щоб зуміти толерувати нехай би пам'ять про польське сторічне домінування[249].

У ході вшанування жертв українсько-польського протистояння в останні десятиріччя визначилася низка населених пунктів, які стали і символом трагедії часів Другої світової війни, і символом пошуків шляхів примирення між українцями та поляками. У цьому ряду передусім слід згадати с. Павлівка (колишній Порицьк), де вперше у липні 2003 р. відбулося офіційне пошанування загиблих під час українсько-польського етнічного конфлікту. І хоча цей крок неоднозначно сприйняли і в Україні, і в Польщі бо, на думку деяких авторів, він був більше вимушений політичними реаліями, аніж історичною правдою, і, по суті, нічого не змінив, адже в значної частини людей по обидва боки кордону і надалі залишилася своя думка щодо трагічних подій 1943 р.[250], усе ж саме цей жест започаткував пошуки точок дотику у баченні минувшини. Тим паче, що ці офіційні заходи мали серйозний резонанс у ЗМІ – відбувалася пряма трансляція на 1 TVP, радіо, з'явилася ціла низка матеріалів у польській („Rzeczpospolita" присвятила у липні урочистостям дві спеціальні

[247] *Поліщук Я.* Бандити і жертви: чорно-білий світ пам'яті / Ярослав Поліщук // Всесвіт. – 2009. – № 1–2. – С. 202–205.

[248] *Дашкевич Я.* Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі (Товариства кресов'яків та їх діяльність) / Ярослав Дашкевич // Український час. - 1991. – № 1 (8). – С. 15.

[249] *Stronska A.* Dopóki milczy Ukraina / Anna Stronska. – Wyd. 2 rozsz. – Warszawa : Trio, 2006. – S. 28.

[250] *Вербовий М.* Волинь: пам'ять в ім'я правди і примирення / Мирослав Вербовий // Наше слово. – 2003. –20 лип. – С. 2.

вкладки)[251] та українській (центральній та регіональній)[252] пресі. І. Ільюшин зауважує, що в коментарях польських друкованих ЗМІ висловлювався докір на адресу президента України за те, що він не попросив вибачення за злочини проти поляків[253]. Прикладом можуть бути думки, висловлені на шпальтах газети «Життя Варшави» про те, що «президент України Л. Кучма не вибачився перед поляками і говорив більше про страждання українців...»[254].

Не менш знаковою, ніж Павлівка, виявилася Павлокома – невеличке українське село у Березівському повіті (нині Прикарпатське воєводство), де 1–3 березня 1945 р. загинуло 366 українців (як образно висловилася свідок тих подій Наталія Кузьма: «Занапастили тоді не одне, і не два людські життя, а ціле покоління»[255]). Павлокома, як і Волинь, стала одним із символів непростих українсько-польських взаємин: упродовж років про трагедію не згадували, а мешканці села чинили супротив вшануванню, встановленню хрестів на могилах загиблих[256]. І ось через шістдесят років після трагедії 13 травня 2006 р. президенти України Віктор Ющенко та Польщі Лех Качинський відкрили новопосвячений меморіал та поклали до нього квіти[257]. У своєму слові

[251] *Czarkowski M.* Cena prawdy / M. Czarkowski // Rzeczpospolita. – 2003. – 15.07. – S. X1; *Kościński P.* Pamięć o ofiarach Wołynia: Trzeba przekazywać prawdę o Wołyniu / P. Kościński // Rzeczpospolita. – 2003. – 12.07. – S. X1; *Skórzyński J.* Prawda i przebaczenie / J. Skórzyński // Rzeczpospolita. – 2003. – 11.07. – S. X1.

[252] *Васильків В.* Монумент примирення постав у Павлівці / Віталій Васильків // Луцький замок. – 2003. –17 лип. – С. 1; *Голод І.* Не схилились на Волині наші стяги жовто-сині... / Ігор Голод // Молода Галичина. – 2003. – 15 лип. – С.1, 6; *Данилюк В.* Чи буде примирення після... примирення? / Володимир Данилюк // Віче. – 2003. –17 лип. – С. 1–3; *Лагановський Л.* Пам'ять. Скорбота. Єднання / Леонід Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 15 лип. – С. 1, 3; *Макар М.* Пам'ять. Скорбота. Єднання? / Максим Макар // Шлях Перемоги. – 2003. – 16 лип. – С. 1, 2; *Мігус С.* Спроба примирення в Павлівці на Волині / Степан Мігус // Наше слово. – 2003. – 20 лип. – С. 1, 7; Символ українсько-польського примирення // Демократична Україна. – 2003. – 15 лип. – С. 1; *Шеремета Е.* На Волыни Леонид Кучма и Александр Квасьневский открыли памятник украинско-польского примирения / Е. Шеремета // Факты. – 2003. – 12 июля. – С. 2; *Якименко М.* Полеглих вічність не мертва, допоки пам'яттю їм платять / М. Якименко, В. Королюк // Голос України. – 2003. –15 лип. – С. 11; *Kuczma L.* Całym sercem odczuwamy Wasze nieszczęście / L. Kuczma ; przem., tł.: obchody 60 rocznicy tragedii wołyńskiej // Gazeta Wyborcza. – 2003. – Nr. 162. – S. 13.

[253] *Ільюшин І.* Деякі теоретичні проблеми дослідження українсько-польських відносин XX століття / Ігор Ільюшин // Галичина. – 2008. – Ч. 14. – С. 104.

[254] Kuczma nie przeprosił [Електронний ресурс]. // Życie Warszawy. – 2003. – 11 lipca. Режим доступу: http://www.zyciewarszawy.pl/artykul/131433-Kuczma-nie-przeprosil.html.

[255] «І тоді приснилась мені живою мама...» (Трагедія Павлокоми очима дитини : згадує Наталя Кузьма з дому Мудрик, народжена 1933 року) // Наше слово. – 1998. – 8 берез. – С. 3.

[256] *Will J.* Grzechu nie mierzy się liczbami / J. Will // Polityka. – 2006. – 20 maja. – S. 17.

[257] *Карпій В.* Біль і урок Павлокоми: У суботу за участю Президентів України Віктора Ющенка і Республіки Польща Леха Качинського відкрито меморіал невинно загиблим 2–3 березня 1945 року 366 українцям цього села / Володимир Карпій, Ігор Табінський

президент України В. Ющенко висловив переконання, що зустріч у Павлокомі, попри минулу трагедію, стане взірцем для Європи та започаткує нову добу у стосунках між обома державами й народами[258]. Водночас польський президент говорив про злочин Павлокоми і зазначив, що вона стала для українців символом трагедії їхнього народу, а пролита тоді кров є мірилом сумління для обох народів. Зрештою, Лех Качинський зауважив на потребі повної правди у стосунках між обома народами[259]. При цьому, як зауважує Іза Хруслінська, у коментарях на маргінесах опинився один із найважливіших аспектів урочистостей — пам'ятник у Павлокомі став символічним вшануванням тисяч українців, які загинули від польських рук на теренах сучасної Польщі[260]. Рівно ж урочистості у Павлокомі для українців є важливими, бо символізують очищення від неправди, проголошуваної впродовж десятиліть у ПНР і донині частиною істориків, що винятково українські націоналісти мордували поляків, а поляки цілковито безневинні[261].

Наступна зустріч лідерів обох держав відбулася уже в лютому 2009 р. на Львівщині — у с. Гуті Пеняцькій. І хоча, на відміну від попередніх зустрічей на найвищому рівні, ця викликала чимало дискусій в українському суспільстві, проте виважена позиція обох президентів дала змогу уникнути суспільних збурень. Адже і Віктор Ющенко, і Лех Качинський у своїх виступах наголошували на ролі третіх сторін та на важливості правди про ті події для майбутнього Польщі, України та загалом Європи[262]. І хоча така позиція

(фото) // Сільські вісті. – 2006. – 16 трав. – С. 1, 2; *Wojciechowski M.* Pawłokoma, od rzezi do pojednania / Marcin Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2006. – Nr. 109. – S. 20–21.

[258] *Гук Б.* Павлокома — символ пам'яті і примирення / Богдан Гук, Мирослав Вербовий // Наше слово. – 2006. – 21 трав. – С. 1, 3; Prezydenci w Pawłokomie / Lech Kaczyński, Wiktor Juszczenko // Gazeta Wyborcza. – 2006. – Nr. 112. – S. 23. [Przemówienia prezydentów Polski i Ukrainy].

[259] *Гук Б.* Павлокома – символ пам'яті і примирення / Богдан Гук, Мирослав Вербовий // Наше слово. – 2006. – 21 трав. – С. 1, 3; *Kaczyński L.* Wystąpienie prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego na uroczystościach w Pawłokomie // Nasz Dziennik (Wyd. 2). – 2006. - Nr. 112. – S. 3.

[260] *Chruślińska I.* Pamiętać o Pawłokomie: Polaków i Ukraińców rozrachunek z przeszłością / Iza Chruślińska // Przegląd Polityczny. – 2006. – Nr. 77. – S. 84.

[261] *Wojciechowski M.* Pawłokoma, od rzezi do pojednania / Marcin Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2006. – Nr. 109. – S. 20–21.

[262] *Борковський А.* Президентська молитва: Сьогодні на Львівщині Віктор Ющенко та Лех Качинський вшанують пам'ять замордованих поляків та українців / Антін Борковський // Україна молода. – 2009. – 28 лют. – С. 2; *Мельник О.* Минуле не перекреслить спільне майбутнє / Оксана Мельник // Урядовий кур'єр. – 2009. – 3 берез. – С. 3; *Czawaga K.* 65. rocznica zagłady Huty Pieniackiej / Konstanty Czawaga // Kurier galicyjski. – 2009. – 2-16 marca. – S. 3; *Orłowski W.* Pomordowanym w Hucie Pieniackiej: 65. rocznica upamiętniona przez prezydentów Polski i Ukrainy / Wojciech Orłowski // Gazeta Polska. – 2009. - Nr. 9. – S. 17; *Romer M.* Przeszłość nie powinna odbierać nam szansy / Marcin Romer (tekst) ; Maria Basza (zdjęcie) // Kurier galicyjski. – 2009. – 2–16 marca. – S. 1; *Zawadzki M.* Polsko-ukraińskie pojednanie pod Lwowem / Mariusz Zawadzki // Gazeta Wyborcza. - 2009. – 02.03.

не влаштувала частину польського суспільства[263], проте не закрила шляху до діалогу.

Звертає на себе увагу спроба дотримання офіційним Києвом та Варшавою своєрідного паритету у вшануванні і польських, і українських жертв протистояння, що дає шанси на побудову нормальних взаємин між державами. Загалом можна ствердити, що офіційні Київ та Варшава намагаються дотримуватися проголошеної тези, що конфлікти минулого не можуть перекреслити того, що протягом століть поєднує Україну і Польщу[264]. Така плідна співпраця є виявом заміни радянської політики «замовчування», європейською традицією «каяття та прощення». Хоча останні неузгодженості з відкриттям меморіалів у Островках та Сагрині дають підґрунтя для поважних роздумів.

Аналіз українсько-польських відносин дає змогу ствердити, що існує щонайменше два їх виміри — офіційний та загальносуспільний. Прагнення обох народів до правди досить вдало висловив професор Богдан Осадчук у інтерв'ю тижневику „Wprost": «Теперішні польсько-українські стосунки як хороші — на найвищому рівні, дещо гірші — на середньому, а зовсім погані — внизу»[265]. Якщо в міждержавних стосунках можна було простежити ознаки взаєморозуміння, то на особистісному рівні ситуація виглядає значно складнішою. Слід констатувати, що поняття «примирення», «злагоди», «розуміння» та інших варіацій вербального дискурсу умиротворення, незважаючи на наполегливість їх поширення політиками та публіцистами, залишаються здебільшого декларативними. Тим більше, що дії політиків не додають позитиву (згадаймо бодай скандальну організацію заходів у Павлівці, коли у радянському стилі було обмежено участь громадян в офіційних заходах[266]). Водночас варто згадати позицію частини польського суспільства, яка полягає на ствердженні, що сучасна політика «Боронь Боже не образити українців», коли пам'ять жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни приносять у жертву сучасним політичним потребам, а поліпшення українсько-польських стосунків відбувається на рахунок «польських трупів»[267], зазнає поразки[268]. З іншого боку, як зауважує Сергій Грабовський, первинним має бути діалог

[263] *Śladewska M.* Manipulacja historią Huty Pieniackiej / Monika Śladewska // Przegląd. – 2009. – 3 maja. – S. 40–41; *Kruczek A.* Pojedzie prezydent. A Kresowianie? / Adam Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 18 lutego.

[264] Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польщі // Поступ. – 2003. – 16 лип. – С.

[265] Ludzie [Електронний ресурс] // Wprost. – 2001. – Nr. 19 (963). – Режим доступу : http://www.wprost.pl/ar/10033/Ludzie/?O=10033&pg=1

[266] *Романюк Н.* «Сидіть дома й не рипайтесь» / Ніна Романюк // Україна молода. – 2003. – 22 лип. – С. 5; *Романюк Н.* «Сидіть удома й не рипайтесь» / Ніна Романюк // Волинь (Рівне). – 2003. – 25 лип. – С. 1, 2; *Саквук В.* Чому нас не пустили до Президента? / Володимир Саквук // За вільну Україну. – 2003. – 22 лип. – С. 3.

[267] *Szulc L. J.* Spadkobiercy PRL / Leszek Jan Szulc, Roman Ciosmak, Stanisław Tomanek ; red. tech. Marcin Rzeszotarski. – Warszawa Autorskie Wydawnictwo Ave, 2010. – S. 34.

[268] *Dybicz P.* To było ludobójstwo : Gdyby rzezi wołyńskich dokonali Rosjanie, w każdym miasteczku byłby pomnik upamiętniający ofiary / Paweł Dybicz // Przegląd. – 2012. – 29 lipca. – S. 8.

«притомних» інтелектуалів, які спроможні на об'єктивний погляд щодо іншої сторони та на раціональну, без зайвої істерії каяття, самокритику, а вже по тому може виступати політична складова[269].

Події останнього часу засвідчують, що гострі конфлікти минулого й надалі так чи інакше впливають на сучасні політичні стосунки між двома країнами. Водночас, як визнає більшість українського та польського політикуму, не болючими образами минулого, а перспективами майбутнього мають переймthemися два сусідні народи. Однак, така стратегія поведінки українського та польського істеблішменту породжує звинувачення в тому, що пам'ять минулого радше підпорядковується сучасним політичним реаліям та потребам, аніж є справді тим, що хвилює сучасних політиків.

[269] *Грабовський С.* Волинська трагедія: те, про що зазвичай говорять історики / Сергій Грабовський // День. – 2009. – 11 серп. – С. 4.

ВИСНОВКИ

Вивчення міжнаціональних відносин є важким і суперечливим завданням для дослідників. Особливо це стосується трагічної історії 20 ст. – періоду, коли українці пройшли шлях від імперської доби через непрості лихоліття Першої світової війни, піднесення доби національної революції 1917–1921 рр., сподівання відновлення національних держав, невідновні втрати сталінізму, суперечливий досвід міжвоєнного періоду загалом, який довершили трагічні наслідки Другої світової війни. Усе це не лише не розв'язало проблем, які накопичилися впродовж попередніх століть, але додало нових.

Результати дослідження дають змогу стверджувати, що українсько-польське протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни відображено в українській та польській історіографії, однак рівень і глибина дослідженості окремих конкретно-історичних проблем не завжди відповідають потребам та викликам сучасної вітчизняної й західної науки. «Справа Волині» є складною ще й тому, що містить у собі низку контекстів. Один план – пізнавальний, історичний, пов'язаний із позитивістською вірою, що можлива якась особливо вартісна об'єктивна оповідь, яка наблизить факти та заспокоїть наш етичний неспокій, оскільки віримо в те, що ця історія й знання щось «вирішать». Друга справа – це надзвичайно живі соціопсихологічні сліди. Через контакти інтелектуалів, науковий і культурний діалог долаються негативні нашарування й стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, а водночас і національне порозуміння. Ця проблема не є лише соціологічною та політичною, а й містить травматично-психічний аспект. І саме ця психологічна зумовленість надає історичним дослідженням специфічного інформаційного й емоційного сенсу. Є ще й третій важливий чинник, який ми маємо взяти до уваги, – зміна методології історичних студій. Причини цього полягають в інертності творчої діяльності істориків та слабкому використанні сучасних теоретико-методологічними розробок і новацій. У глобальному суспільстві, у якому ми нині живемо й до якого «долучаємося», доволі яскраво простежується тенденція толерантного ставлення до іншого (навіть якщо вона іноді нав'язується «згори»).

Знання про етнонаціональні відносини на західних землях України в роки Другої світової війни нагромаджувалися специфічним способом. І в Україні, і в Польщі осмислення українсько-польських взаємин відбувалося в площині двох підходів – панівного «традиційно-націоцентричного» (протиставлення українців та поляків як непримиримих опонентів у боротьбі за території) й «модерністсько-поліцентричного», який передбачає відмову від перекладання однобічної вини на польську чи українську сторони й урахування природних національних вимог кожної з них. Радянська (комуністична) історіографія ґрунтувалася на приматі «соціально-класового» над «національним», тож польсько-українські відносини трактувалися крізь призму «співпраці трудящих обох національностей» у «спільній боротьбі проти буржуазії». Такі позиції зумовили або замовчування проблеми українсько-польського протистояння в

роки Другої світової війни в працях цього періоду, або їх побіжне висвітлення для підтвердження негативного образу УПА чи АК. Водночас слід зазначити, що фактичний матеріал, який зібрали окремі автори (наприклад А. Щесняк і В. Шота), заслуговує на увагу сучасних дослідників. Український дослідник Іван Мищак, аналізуючи стан вивчення волинської трагедії 1943 р. у сучасній історіографії, зауважує, що нині немає підстав стверджувати про «українське» та «польське» бачення проблеми, оскільки в обох країнах виділилося декілька наукових напрямків, що по-різному інтерпретують тогочасні події[1].

Загалом проблема українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни є викликом для національних історіографій. Часто-густо об'єктивний розгляд трагічних подій замінюють національна рація та бажання заперечити аргументи протилежної сторони. Це досить чітко можна простежити вже на рівні термінів, які використовують дослідники на означення подій. Так, серед польських авторів одностайно вони визнаються етнічними чистками, екстермінацією (нерідко – геноцидом), що не однозначно сприймаються українськими вченими. Неоднозначність трактування того, що відбувалось у роки Другої світової війни на західних землях України між українцями та поляками, відображають широта й діапазон тих термінів, які використовують на їх означення.

Ураховуючи, що джерельна база проблеми українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни розпорошена в різних державних відомчих архівах, фондах музеїв і бібліотек, приватних колекціях України, Польщі, Німеччини, США, Канади, важливим дослідницьким завданням є продовжити збір, пошук і видання документів, укласти та видати мартиролог жертв українсько-польського протистояння. Зібрання повної бібліографії й опис усієї літератури, що порушує питання українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни, є надскладним завданням. Його реалізація потребує спільних дій українських і польських учених та долучення до цього спеціалізованих закладів. Хоча, сподіваємося, запропонована в нашому дослідженні бібліографія може стати основою для цього.

Як суто історіографічне питання, українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни містить у собі низку окремих дослідницьких проблем. Передусім, слід зазначити, що в науковому дискурсі істотним питанням виявилося з'ясування причин, які призвели до кривавих подій на західних землях України. Учені дійшли єдиного висновку, що це був комплекс чинників суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Водночас, якщо в українській історіографії більша увага приділялася розгляду особливостей національної політики Другої Речі Посполитої, то в польській важливим виявилося з'ясування впливу ідеології українського націоналізму й рішень ОУН і УПА на розгортання антипольських акцій. Це виглядає цілком логічним, адже, з правового погляду, передусім потрібно довести наявність спеціального наміру знищити ту чи іншу етнічну або соціальну групу.

Важливою для розуміння природи конфлікту є та обставина, що терени, на яких відбувалося криваве протистояння, у баченні і українців, і поляків

[1] *Мищак І.* Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію / І. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 462.

були невід'ємною складовою частиною їх візії майбутнього державотворення. І український, і польський політичний провід не уявляли існування своїх національних держав без західних земель або без «східних кресів», відповідно. Маючи досвід розв'язання суперечностей у Європі після Першої світової війни (Версальсько-Вашингтонська система), і українці, і поляки вважали, що статус території визначатиме етнічний склад населення. Відповідно, простежувалося прагнення до моноетнічності через деукраїнізацію та деполонізацію. Кожна зі сторін, маючи свою логіку, не бажала чути аргументів опонента, а спроби порозуміння між репрезентантами українського та польського підпілля виявилися запізнілими. Водночас у розпалюванні цього конфлікту були зацікавлені насамперед Німеччина й СРСР, оскільки вони небезпідставно побоювались об'єднання українців і поляків у боротьбі проти обох тоталітарних режимів. Спроби українського та польського підпілля на місцевому рівні зупинити стихійне кровопролиття мали ситуативний характер і нерідко зривалися провокаціями третьої сторони з метою не допустити примирення обох національних збройних формувань — УПА і АК. У зв'язку з цим слід вважати, що конфлікт 1942—1944 рр. міг би не набрати таких масштабів, якби представникам політичного проводу українського та польського національних рухів удалося порозумітися.

Бажаючи відійти від суто політичних складників ескалації українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, нині дослідники все більше уваги звертають на соціальні та антропологічні чинники загострення міжетнічних відносин. Адже слід пам'ятати, що досвід попередніх років (і радянського, і німецького режимів) засвідчував нівелювання цінності людського життя. З іншого боку, втрата близьких, особисті переживання загострювали емоції та часто-густо спонукали до дій.

Відмінності можна простежити і в поглядах на поширення й розгортання військово-політичного конфлікту. Якщо більшість українських дослідників вважає початком протистояння принаймні події 1942 р. на Холмщині, то їхні польські колеги розпочинають із Волині. У цьому можна простежити логіку кожної з національних історіографій. Водночас потрібно, на нашу думку, визнати слушність тих авторів, які вважають невипраданим виокремлювати події на Волині із контексту подій на всьому українському заході та північному заході й не можуть розглядатись ізольовано від подій на Холмщині й Підляшші, Галичині та інших регіонах України.

Питанням, яке викликає дискусії між українськими та польськими істориками, є встановлення кількості осіб, котрі загинули під час міжетнічного конфлікту. Хоча чимало дослідників стверджують, що встановити точне число українців і поляків, які загинули під час тих трагічних подій, нині не можливо, проте приблизну їх кількість науковці намагаються з'ясувати. При цьому кожна зі сторін обговорення часто-густо вважає, що інша зацікавлена у викривленні даних. На розгляд цього аспекту українсько-польського протистояння впливає й та обставина, що українська сторона тривалий час послуговувалася даними польських колег. Нині з польського боку прийнято вважати найімовірнішою цифрою польських жертв на Волині 50—60 тис. осіб (що, відповідно, зафіксовано в протоколах узгоджень спільних українсько-польських семінарів «Україна — Польща: важкі питання»), а загалом на за-

хідних землях України – понад 100 тис. Поява, зрештою, власне українських розвідок робить можливим перехід дискусії на новий етап. При цьому, попри варіативність отриманих українських і польських результатів, справа не є безнадійною, адже в оцінці того, які території постраждали під час конфлікту більше, а які – менше, дослідники не мають суттєвих розбіжностей.

Попри неординарність та особливість подій 1943–1944 рр. на західних землях України слід визнати й те, що їх аналіз дає змогу виявити низку спільних рис з іншими етнічними конфліктами в європейській історії. Чи не найчастіше українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни порівнюють із сербсько-хорватським конфліктом цього періоду. Однак не менш виправданими можуть бути паралелі з тим, як складалися стосунки поляків з іншими сусідами – білорусами й особливо литовцями. Це, зі свого боку, спростовує звинувачення деяких польських авторів у надзвичайній жорстокості та патологічній кровожерливості українців.

Досягнутий рівень знань зумовлює доцільність поглибленої розробки низки аспектів українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Украй бажаною була б поява робіт, які б ставили історію УПА в широкий історично-порівняльний контекст та показували українсько-польські міжетнічні відносини у взаємозв'язку й у контексті особливостей міжетнічної історії Європи загалом і Центрально-Східної Європи зокрема. З іншого боку, потрібні дослідження на рівні мікроісторії (перебіг українсько-польського протистояння в окремих населених пунктах і регіонах), які б відкрили нові можливості для з'ясування загальних питань, таких як хід протистояння чи кількість жертв міжетнічного конфлікту. Перспективним слід уважати дослідження антропологічного виміру питання українсько-польського протистояння, показ тих факторів, які впливали на поведінку особи в кожній конкретній ситуації, що не можливо без поглиблення міждисциплінарного підходу до вивчення проблеми. Важливе також співвіднесення соціально-економічних причин конфлікту з національними та політичними чинниками. Поки що немає й окремої розвідки монографічного характеру, присвяченої історії дослідження українсько-польського протистояння на західних землях України в роки Другої світової війни (наша праця певною мірою може заповнити цю прогалину).

Трагічні події воєнного лихоліття посідають чільне місце в історичній пам'яті поляків. Це дуже яскраво ілюструє позиція офіційної влади Польщі щодо відзначення 70-річчя волинських подій. Її чітко сформулював голова ІПН Лукаш Камінський, заявивши, що вшанування жертв «волинської різанини» буде найважливішою історичною подією 2013 р. і заходи матимуть декілька вимірів: по-перше, це постановка цього питання в міждержавних стосунках між Україною й Польщею; по-друге, це остання можливість для Польської держави віддати справедливе пошанування жертвам; по-третє, це освітні заходи для поширення знань про «волинську трагедію»[2].

Сучасні стереотипні уявлення та домінантні дискурсивні практики навколо «волинської трагедії», які усталилися в українському суспільстві впро-

[2] Najważniejsze wydarzenia historyczne 2013 roku [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://fakty.interia.pl/historia/news/najwazniejsze-wydarzenia-historyczne-2013-roku,1879136,5967

довж останнього десятиліття, є ідеологічним конструктом, створеним спільними зусиллями громадських діячів, фахових істориків і публіцистів та суспільно легітимованим через офіційну версію національної історії. Як справедливо зазначає Станіслав Стемпень, українці та поляки повинні, по-перше, «примиритися з історією» чи представити її згідно з історичною правдою, а не через перебільшення власних страждань і замовчування чи применшення мук сусідів; по-друге, наважитися на опрацювання та запровадження відповідних освітніх програм, що дали б змогу не лише інтелектуальним елітам, а й широкому загалу суспільства зрозуміти причини взаємних «кривд» й антагонізмів[3]. Саме тому важливим результатом дискусії навколо «волинської проблеми» є те, що в обох суспільствах з'являється розуміння: у трагедії 1943–1944 рр. винні і українці, і поляки. Скрупульозне вивчення дає змогу відійти від чорно-білого бачення історії й виявити ті причини, що спричинили конфлікт. Розрахунок зі «злою історією» є одним із засадничих мотивів європейської історіографії та вимогою історичної свідомості більшості європейських спільнот. Трагедії 20 ст., воєнні злочини й геноциди роблять розрахунок універсальною справою, яка стосується всіх і провокує питання про причини цього «цивілізаційного зламу».

Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни справді є однією з найскладніших проблем спільної минувшини обох народів. Саме тому як історичний факт воно потребує серйозних, тривалих і детальних студій, які повинні мати комплексний, міждисциплінарний характер, проводитися на міждержавному (міжнародному) рівні й, зрештою, бути відокремленими від поточних політичних запитів та вимог. Лише на таких засадах можлива достатньо адекватна історична, політична, юридична й моральна оцінка подій. Окрім того, в Україні потрібна чітка державна інформаційна політика у «волинському питанні», адже після суспільної дискусії 2003 р. ця тема практично зникла з громадського обговорення. Водночас досягнення у вивченні проблеми дають надію, що з часом історики, незалежно від своєї національної рації, наближатимуться до об'єктивної, прийнятної для всіх оцінки подій.

[3] Stępień S. Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach / Stanisław Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – Nr. 9. – S. 112.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

І нарешті – найприємніша і найскладніша місія, яку має автор будь-якої праці – скласти вдячність тим, без чиєї допомоги та поради книга щонайменше була б іншою. Перш за все хочу згадати славної пам'яті академіка Ярослава Ісаєвича з благословення якого у поле моїх наукових інтересів потрапила проблема українсько-польського протистояння на західних землях України у роки Другої світової війни. Цей факт накладає додаткову відповідальність за результати студій. Тут же слід висловити щирі слова подяки проф. Миколі Литвинові, який був добрим порадником, вдумливим та критичним читачем на етапі підготовки до друку, що звичайно дозволило уникнути частини хиб, які вкралися у текст дослідження. Загалом хочу згадати колектив Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України у Львові, який дозволив мені бути бодай частково причетною до цієї наукової лабораторії.

Окремо хочу подякувати моїм колегам зі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Адже саме з цим вишем пов'язане все моє свідоме життя. Підтримка і розуміння, та й загалом надана мені можливість написати цю монографію рідним колективом є неоціненною.

Не можу оминути словами вдячності і проф. Богдана Якимовича, який став моїм провідником у науковий світ і на чию допомогу я можу розраховувати повсякчас. Не стала винятком і робота над цією книгою. Щирі слова особистої вдячності Богданові Бернадському, Андрієві Боляновському, Геннадієві Бондаренкові, Володимирові Пришлякові, Олександрові Седлярові, Людмилі Стрільчук. Слід окремо назвати ім'я Івана Пущука як вияв визнання його титанічної праці

Теплим словом хочу згадати працівників Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки, які завжди були уважними до мене і терпляче виконували мої численні прохання. Особлива вдячність відданим своїй справі працівникам відділу краєзнавчої роботи.

Мені хочеться подякувати батькам і особливо матусі без доброго слова і постійного хвилювання якої навряд чи побачило б світ це видання. Її щоденна допомога дозволили реалізувати поставлені завдання.

І, звичайно, мої щирі вибачення перед тими, чиї імена повинні були б бути тут теж згадані, але з якихось причин мною забуті. Прошу щиро їх пробачити мені цей недогляд і не тримати образи.

SUMMARY

The history of the Ukrainian–Polish relations has known the times of successful cooperation and the periods of mutual hostility. So both sides regret, those reciprocal insults very often brought about blood feud. The 20th century was not an exception. The World War II resulted in mutual bloody execution of the Ukrainians and the Poles Moreover, the consequences of that resistance are still felt in the relations between our people. Thus the so-called "Volynian case" is to be considered from various points. Firstly, from the scientific historiographical point of view, and secondly – from the political and social one.

As a problem of scientific discourse, Ukrainian–Polish contrariety in the years of World War II contains a number of questions. The question of first consideration is to find out what had caused those bloody events. The scientists have come to the conclusion, that it was the entire complex of social-political, social-economic and mentality factors. At the same time, the Ukrainian historiography lays emphasis on the analysis of the peculiarities of the Second Rech Pospolyta national policy, while the Polish scholars concentrate on the studies of Ukrainian nationalism ideology influence, the decisions of OUN and UPA and development of antipolish movement. It is also worth mentioning that state formation processes and different vision of the future promoted the progress of the conflict, since both Ukrainian and Polish government could not even imagine the existence of their national states without Western lands and Eastern territories accordingly.

The problem of even greater importance is the number of conflict victims. To solve this problem is not an easy task because many factors influence the objectivness of the scientists. Firstly, Ukrainian researchers have been referining to the Polish data sources for a long time; secondly, both of the sides of the discussion think that their opponents are interested in misrepresentation of the data, and thirdly, restriction in the results verification. But the analysis shows, that the state of things is not as hopeless as it may seem, since there are no essential contradictions among Ukrainian and Polish scientists in terms who suffered more.

Notwithstanding the peculiar features of 1943-1944 events on the territory of the Western lands of Ukraine, one should admit that the analysis of them gives the possibility to define a number of common features with other ethnic conflicts in the European history.

More and more of ten Ukrainian-Polish contrariety in the years of World War II os compared to Serbian-Ch conflict. Another parallel which can be justified is the relations of Poles with other neighbouring countries : Biloruss and especially Lithuania.

Modern stereotypical approaches and do prevailing discourse practices as to "Volynian tragedy" is an ideological construct, created by common efforts of public figures, historians and publicists and later legitimated through the official version of the national history. As Stanislaw Stempen' suggests, the Ukrainians and the Poles have to recognize the historical truth, and give up the exaggeration of their own sufferings and lessening the tortures of their neighbours. Secondly, both sides ought to introduce educational programs, which would give a possibility not only for

intellectual elites, but also for public to understand the causes of mutual hostility and antagonisms. The most important result of this hotly debated issue of "Volynian tragedy" is that it provides further opportunities for both societies to understand: that both Ukrainians and the Poles are to be blamed for the tragedy. Thourough studies enable the people to change the white-and-black vision of the history and determine the main reasons for the conflict.

So settle accounts with "evil history" is one of the basis motives in European historiography and the demand of historical consciousness of the European communities. The tragedies of the 20th century, military crimes and henocide make "settling accounts" a universal goal and concerns everyone, since it provokes the question about the causes of the "civilization break".

The Ukrainian-Polish contrariety in the years of World War II is really one of the most complicated problems of the common past of both nations. It is this factor that heighten the need for serious, thorough, detailed and prolonged studies, which are to be conducted at international level and, at any rate, to be separated from the political demands and needs. Only such approach shall lead to adequate and faithful historical, political, legal and moral evaluation of the events.

БІБЛІОГРАФІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА РЕПОРТАЖІ З ОФІЦІЙНИХ ЗАХОДІВ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. До примирення і взаємного прощення : [Текст спільної заяви президентів України і Польщі Л. Кучми та А. Кваснєвського] // Українська культура. – 2003. – № 8. – С. 3.

2. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії: Верховна Рада України, Сейм Республіки Польща // Україна–Польща: уроки другої світової війни : наук. семінар молодих вчен., 27 лют. 2003 р, Тернопіль. – Тернопіль, 2003. – С. 191.

3. Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії : Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 7. – С. 224.

4. Спільна заява Президента Україна і Президента Республіки Польща «Про примирення - в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» // Україна–Польща: уроки другої світової війни : наук. семінар молодих вчен., 27 лют. 2003 р, Тернопіль. – Тернопіль, 2003. – С. 188–190.

5. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща „До порозуміння і єднання" // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 5–7.

6. Dokumenty i materiały. I. Przemówienia wygłoszone w Porycku-Pawliwce 11 lipca 2003 r // Przeszłość i Pamięć. – 2003. – № 3/4. – S. 89–95.

7. Filipowski Cz. Uroczystości 28 lutego 2009 w Hucie Pieniackiej / C. Filipowski // Na Rubieży. - 2009. – № 103. – S. 10–12.

8. Kruczek A. Żaden z przywódców nie nazwał ludobójstwa po imieniu / A. Kruczek, H. Pienicka. // Na Rubieży. – 2009. – № 103. – S. 19–20.– Przedruk z „Dziennika".

9. Pomni tragicznych wydarzeń na Wołyniu, Chełmszyźnie i Galicji Wschodniej...: Wspólne oświadczenie parlamentów Polski i Ukrainy w związku z 60 rocznicą tragedii wołyńskiej : Tekst przemówienia prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego, wygłoszonego w Pawliwce na Ukrainie z okazji 60. rocznicy tragedii wołyńskiej : Виступ Президента України Леоніда Кучми з нагоди 60-ї річниці Волинської трагедії // Над Бугом і Нарвою. – 2003. – Ч. 3. – С. 4–6, 18.

10. W.F. Uroczystości w Porycku (obecnie Pawliwka) z okazji 60 rocznicy tragicznych wydarzeń wołyńskich / W.F. // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. - № 3 (79). – S. 5–6.

11. Wspylne oświadczenie Prezydentow Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu. Kijow, 1997 r. // Ukraina–Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe / pod red. R. Drozda, R. Skeczkowskiego, M.Zymomrji. – Koszalin, 1999. – S. 3–4.

* * *

12. Борковський А. Президентська молитва : Сьогодні на Львівщині Віктор Ющенко та Лех Качинський вшанують пам'ять замордованих поляків та українців / А. Борковський // Україна молода. – 2009. – 28 лют. (№ 38).– С. 2.

13. Васильків В. Монумент примирення постав у Павлівці / В. Васильків // Луцький замок. – 2003. –17 лип. (№ 29). – С. 1.

14. Виступ Президента України Леоніда Кучми з нагоди 60-ої річниці волинської трагедії // Вільна думка. – 2003. – 14-17 лип. (Ч. 28/29). – С. 12.

15. Голод І. Не схилились на Волині наші стяги жовто-сині... / І. Голод // Молода Галичина. – 2003. – 15 лип. (№ 77). – С. 1, 6.

16. Гук Б. Павлокома — символ пам'яті і примирення / Б. Гук, М. Вербовий // Наше слово. – 2006. – 21 трав. (№ 21). – С. 1, 3.

17. Данилюк В. Чи буде примирення після... примирення? / В. Данилюк // Віче. – 2003. –17 лип. (№ 29). – С. 1–3.

18. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії. : [Схвалена Верховною Радою України 10 липня 2003 р.] // Голос України. – 2003. – 8 серп.

19. Заява з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії : [Схвалена Верховною Радою України] // Слово і діло. – 2003. 11 лип. (№ 27). – С. 1.

20. Із виступу Президента Польщі Александра Кваснєвського у Павлівці 11 липня ц. р. // Слово і діло. – 2003. – 18 лип. (№ 28). – С. 6.

21. Карпій В. Біль і урок Павлокоми : У суботу за участю Президентів України Віктора Ющенка і Республіки Польща Лєха Качинського відкрито меморіал невинно загиблим 2-3 березня 1945 року 366 українцям цього села / В. Карпій, І. Табінський (фото) // Сільські вісті. – 2006. – 16 трав. (№ 55). – С. 1, 2.

22. Лагановський Л. Пам'ять. Скорбота. Єднання : [Репортаж про відзначення 60-річчя волинських подій у Павлівці] / Л. Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 15 лип. (№ 128). – С. 1, 3.

23. Лісовий І. Будувати примирення на правді : фоторепортаж / І. Лісовий // Наше місто. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 1.

24. Макар М. Пам'ять. Скорбота. Єднання? / М. Макар // Шлях Перемоги. – 2003. - 16 лип. (Ч. 29). – С. 1, 2.

25. Мариньоха В. У нас мета одна–взаємопримирення і єднання : На заходах з нагоди 60-ї річниці трагічних подій на Волині в с. Павлівка Іваничівського району / В. Мариньоха // Наше життя. – 2003. – 17 лип. (№ 57). – С. 1, 2.

26. Мельник О. Минуле не перекреслить спільне майбутнє / О. Мельник // Урядовий кур'єр. – 2009. – 3 берез. (№ 38). – С. 3.
Трагедія спаленого дощенту заселеного польськими родинами села Гути Пеняцької, що в самому серці Галичини, та всіх його мешканців залишалася впродовж десятиліть болючою, задавненою раною в українсько-польських відносинах. Чотири роки тому,

задля взаємного прощення і примирення двох народів, на місці знищеного села встановлено пам'ятний знак. На цьому наголошували у своїх виступах Президент України Віктор Ющенко та Президент Польщі Лех Качинський, які взяли участь у заходах з нагоди 65-х роковин трагедії села Гути Пеняцької.

27. Михальчук А. Честь жертвам і правді : У заходах з нагоди 60-ї річниці українсько-польського конфлікту брали участь президенти двох держав / А. Михальчук // Слово правди. – 2003. – 15 лип. (№ 56). – С. 1–2.

28. Мігус С. Спроба примирення в Павлівці на Волині / С. Мігус // Наше слово. – 2003. – 20 лип. (№ 29). – С. 1, 7.

29. Нестерук Л. Примирення відбулося / Л. Нестерук // Володимир вечірній. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 3.

30. Петрощук В. Пам'ять. Скорбота. Єднання / В. Петрощук // Колос. – 2003. – 18 лип. (№ 29) – С. 1–2.

31. Пеценюк А. Пам'ять. Скорбота. Примирення / А. Пеценюк // Досвітня зоря. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 1.

32. Пирожик О. Чи відбулося примирення та поєднання? / О. Пирожик, М. Якименко // Волинські губернські відом. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 1, 4–5.

33. Про організацію міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки". Розпорядження голови обл. держадміністрації № 88 від 5.03.03 // Досвітня зоря. – 2003. – 10 квіт. (№ 15). – С. 2.

34. Символ українсько-польського примирення // Демократична Україна. – 2003. – 15 лип. (№ 53). – С. 1.

35. Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польщі // Поступ. – 2003. – 16 лип. (№ 120). – С. 9.

36. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання" // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 трав. (№ 90/91). – С. 2.

37. Тимощук Ю. Павлівська панорама літа 2003-го / Ю. Тимощук // Слово і діло. – 2003. – 11 лип. (№ 27). – С. 2.

38. Шеремета Е. На Волыни Леонид Кучма и Александр Квасьневский открыли памятник украинско-польского примирения / Е. Шеремета // Факты. – 2003. – 12 июля (№ 123). – С. 2.

39. Якименко М. Полеглих вічність не мертва, допоки пам'яттю їм платять : [Про вшанування пам'яті жертв україно-польського конфлікту у селі Павлівці на Волині] / Якименко М., Королюк В. // Голос України. – 2003. – 15 лип. (№ 129). – С. 11.

40. Якимчук Л. Пам'ять – Скорбота – Єднання / Л. Якимчук // Вільним шляхом. – 2003. – 19 лип. (№ 29/30). – С. 1.

41. Czawaga K. 65 rocznica zagłady Huty Pieniackiej / K. Czawaga // Kurier galicyjski. – 2009. – 2-16 marca (№ 9). – S. 3.

42. Kaczyński L. Wystąpienie prezydenta RP Lecha Kaczyńskiego na uroczystościach w Pawłokomie // Nasz Dziennik (Wyd. 2). – 2006. – № 112. – S. 3.

43. Kruczek A. Żaden z przywódców nie nazwał ludobójstwa po imieniu [Електронний ресурс] / A. Kruczek, H. Pienicka // Nasz Dziennik. – 2009. – 2 marca (№ 51). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20090302&typ=sw&id=sw11.txt

44. Kuczma L. Całym sercem odczuwamy Wasze nieszczęście przem., tł.: obchody 60. rocznicy tragedii wołyńskiej / L. Kuczma // Gazeta Wyborcza. – 2003. – № 162. – S. 13.

45. Kwaśniewski A. Pamięć, żal, pojednanie / A. Kwaśniewski // Trybuna. – 2003. – 12-13.07. – S. 3.

46. Orłowski W. Pomordowanym w Hucie Pieniackiej : 65 rocznica upamiętniona przez prezydentów Polski i Ukrainy / W. Orłowski // Gazeta Polska. – 2009. – 4 marca (№ 9). – S. 17.
W Hucie Pieniackiej, byłej polskiej wiosce na Kresach, spotkali się prezydenci Polski i Ukrainy. Dla kilkuset Polaków i Ukraińców był to ważny krok na drodze ku pojednaniu.

47. Oświadczenie prezydentów Ukrainy i Polski na temat tragedii wołyńskiej // Dziennik Kijowski. – 2003. – lipiec (№ 14). – S. 4–5.

48. Prezydenci w Pawłokomie : [Lech Kaczyński, Wiktor Juszczenko] // Gazeta Wyborcza. – 2006. – № 112. – S. 23.
Przemówienia prezydentów Polski i Ukrainy.

49. Romer M. Przeszłość nie powinna odbierać nam szansy / M. Romer, M. Basza // Kurier galicyjski. – 2009. – 2-16 marca (№ 9). – S. 1.

50. Wystąpienie Prezydenta Polski podczas obchodów 65 rocznicy pacyfikacji Huty Pieniackiej, 28 lutego 2009 roku // Kurier galicyjski. – 2009. – 2-16 marca (№ 9). – S. 2.

51. Zawadzki M. Polsko-ukraińskie pojednanie pod Lwowem / M. Zawadzki // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 02.03. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/dziennikarze/1,84008,6332319,Polsko_ukrainskie_pojednanie_pod_Lwowem.html

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ

52. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 Кн. Кн. 1. – К. : Либідь–Військо України, 1994. – 432 с.; Кн. 2. – К. : Либідь–Військо України, 1994. – 688 с.

53. Литвин М. Документ Армії Крайової про військово-політичні протистояння на заході України в роки Другої світової війни / М. Литвин // Україна у минулому / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Львівське відділення; ред. кол. : К. Бондаренко [та ін.]. – К. : Л. : 1995. – Вип. 7. – С. 129–151.

54. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 1.: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939 – 1945 роках : історико-документальне дослідження / І. Ольховський. – К. : Гарт, 2008. – 248 с.

55. Ольховський І. Кривава Волинь. Кн. 2.: Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939-1945 роках : історико-документальне дослідження / І. Ольховський. – К. : Гарт, 2011. – 344 с.

56. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА. У 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942-1945. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.; Т. 2. Війна після війни. 1945-1947. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 576 с.

57. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття = Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku: Невідомі документи з архівів спецслужб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942-1945. Ч. 1. Стосунки АК-УПА на фоні політики окупантів. на Волині. – Варшава; К., 2005. – 878 с. ; Ч. 2. В Галичині. На землях Холмщини і Грубешівщини. – Варшава; К. : 2005. – 1512 с.

58. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Володимир-Волинський район / І. А. Пущук; упоряд. і авт. ком. І. Пущук; за заг. ред. Я. Федорчука. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 420 с.

59. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Горохівський район. / І. А. Пущук. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – 308 с.

60. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / І. А. Пущук; упоряд. І. А. Пущук; під заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2010. – 348 с.

61. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / І. А. Пущук; упоряд. і авт. коментарів І. Пущук; за заг. ред. Я. П. Федорчука. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 336 с.

62. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Ківерцівський район. / І. А. Пущук. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2008. – 312 с.

63. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Луцький район і м. Луцьк. / І. А. Пущук. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2009. – 444 с.

64. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Любомльський і Шацький райони / І. А. Пущук; упоряд. і авт. коментарів І. Пущук; за заг.ред. Я. Федорчука. – Луцьк: Твердиня, 2011. – 320 с.

65. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Рожищенський і Маневицький райони / І. А. Пущук. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – 384 с.

66. Пущук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 - 1944 років. Турійський район / І. А. Пущук. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – 324 с.

67. Садовий О. (Мирослав Прокоп). Куди прямують поляки? / О. Садовий (Мирослав Прокоп) // Ідея і чин. – 1944. – № 7. – С. 8–13.

68. Садовий О. Куди прямують поляки? / О. Садовий // Літопис Української Повстанської Армії. – 3-є вид. – Торонто, 1990. – Т. 2: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2: Бойові дії УПА. – С. 47–57.

69. Садовий О. Куди прямують поляки? / О. Садовий // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1977. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 2.– С. 47–57.

70. Садовий О. Куди прямують поляки? / О. Садовий // Літопис Української Повстанської Армії.– – Торонто, 1995. – Т. 24. – С. 298–305.

71. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. – 344 с. ; Т. 2. – 360 с.; Т. 3. – 432 с.

72. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук; вступ. ст. Я. Ісаєвича. – Л.: Ін-т українознав. імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 189 с.

73. Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944 /Wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński. – Kraków: Fundacja Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2003. - XVI, 526 s. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 21); (Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939-1945; t. 1).

74. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 1: wrzesień 1939–czerwiec 1941. – 2-gie wydanie. – Londyn, 1970. – 584 s.

75. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 2: czerwiec 1941–kwiecień 1943. - Londyn, 1973. – 554 p.

76. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 3: kwiecień 1943–lipiec 1944. – Londyn, 1976. – 627 p.

77. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 4: lipiec 1944–październik 1944. – Londyn, 1977. – 470 p.

78. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 5: październik 1944–lipiec 1945. – Londyn, 1981. – 543 p.

79. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. Tom 6: Uzupełnia. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1989. – 524 p.

80. Koprowski M. Wołyń : epopeja polskich losów 1939-2013 : akt I / Marek A. Koprowski. – Zakrzewo : Wydawnictwo Replika, 2013. – 314 s., [8] s. tabl. : il.

81. Dzieci Kresów. 1 / [oprac. L. Kulińska]. – Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009. – 177, [3] s.

82. Dzieci Kresów. 2 / [wybór i oprac. L. Kulińska]. – Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2006. – 304 s. : il.

83. Dzieci Kresów. 3 / [oprac. L. Kulińska]. – Kraków : Wydawnictwo Jagiellonia, 2009. – 474, [2] s. : il.

84. Interwencja abpa Bolesława Twardowskiego u abpa Adama Stefana Sapiehy w 1944 roku na rzecz ratowania Polaków przed napadami nacjonalistów ukraińskich: (materiały źródłowe) / [oprac. J. Wołczański] // Nasza Przeszłość. – 2008. – T. 109. – S. 207–238.

85. Jasrzębski S. Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939–1947 / S. Jastrzębski. – Wrocław: Nortom, 2007. – 263, [1] s. : il.

86. Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946 / S. Jastrzębski. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004. – 472 s., [8] s. tabl. : fot., mapy, portr.

87. Komański H. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946 / H. Komański, S. Siekierka. – Wrocław : Nortom, 2004. – 1182 s. : fot., mapy, portr.

88. Konieczny Z. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918-1947 / Z. Konieczny. – Wrocław : [Na rubieży. Zakład Wydawniczy]: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 536 s. : err.

89. Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944 / wstęp i oprac. L. Kulińska, A. Roliński. – Kraków : FCDCN, 2004. – IX, – 380 s. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 24); (Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939-1945; t. 2).

90. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / L. Kulińska. – T. 1. – Kraków : Abrys, 2002. – 547 s.; T. 2. – Kraków : Abrys, 2001. – 1063 s.

91. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich spod znaku OUN-UPA na ludności polskiej w powiecie Horochów, woj. Wołyń w latach 1939 – 1944 // Na Rubieży. – 2007. – № 94. – S. 47–51.

92. Mądro R. Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część I. Przebieg i wyniki ekshumacji w Woli Ostrowieckiej / R. Mądro // Archiwum medycyny sądowej i kryminologii. – 1993. – T. 43, №. 1. – S. 47–63.

93. Mądro R. Badania masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez nacjonalistów ukraińskich w roku 1943 w powiecie lubomelskim. Część II. Przebieg i wyniki ekshumacji w Ostrówkach / R. Mądro // Archiwum medycyny sądowej i kryminologii. – 1993. – T. 43, № 1. – S. 64–78.

94. Mądro R. Wyniki badań masowych grobów ludności polskiej zamordowanej przez ukraińskich nacjonalistów w 1943 r. w powicie lubomelskim / R. Mądro // Na Rubieży. - 1993. – № 2(3). – S. 21–24.

95. Martyrologia polskich dzieci na Kresach RP 1942-1945 / wybór i oprac. L. Kulińska. - Kraków; [Liszki] : Platan, 2003. – 190 s. – (Biblioteka Historyczna Ogólnopolskiego Okręgu Żołnierzy Armii Krajowej Obszaru Lwowskiego im. „Orląt Lwowskich". Na Kresach Południowo-Wschodnich 1939-1945; 16).

96. Michna A. Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich: na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939-1947 / A. Michna. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 103, [1] s., [8] s. tabl. : il. (w tym kolor.). – (Monografie / Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu ; t. 61).

97. Orłowski W. Tragedia Huty Pieniackiej w materiałach niemieckiego Archiwum Państwowego / W. Orłowski // Na Rubieży. – 2008. – № 98. – S. 46–49.

98. Popek L. Ekshumacja szczątków ludności polskiej wymordowanej przez UPA w pow. Lubomelskin / L. Popek // Biuletyn Informacyjny: Światow Związek Żolnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński. 27 Wołyńska Dywizja AK. – 1993. – kwiecień-czerwiec. № 2 (38). – S. 27–45.

99. Róg T. Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939-1948. Powiat Lubaczów. Gmina Cieszanów. – Rzeszów, 2011. – 424 s. : 16 s. wkł. zdj.
Niniejsza publikacja stanowi efekt programu badawczego IPN pn. „Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939-1948". Jest zarazem pierwszym tomem serii z tego zakresu. Dotyczący genezy i przebiegu konfliktu oraz strat ludzkich na terenie gminy Cieszanów w powiecie lubaczowskim. Zebrany i zamieszczony tu materiał może stanowić kapitalne źródło wiedzy – zarówno dla profesjonalnych historyków, jak i dla osób zainteresowanych historią regionu.

100. Siekierka Sz., Komański H., Bulzacki K. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław : Wydawnictwo Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 1269 s.: il.

101. Siekierka Sz., Komański H., Różański E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Sz. Siekierka, H. Komański, E. Różański. – Wrocław : «Atla 2»: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów «Na Rubieży», [2008]. – 879 s. : il.

102. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945. T. 1-2 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

103. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945. T. 1-2. / W. Siemaszko, E. Siemaszko – Wyd. 3. – Warszawa : Wydawnictwo von Borowiecky, 2008. – 1440 s.

104. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki – Warszawa: Tyrsa, 1992-1994. – T. 1 – 315 s. ; T. 2. – 334 s. ; T. 3. – 438 s.

105. Sosenkiewicz S., Tomczyk N . Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na polskich leśnikach w latach 1938-1948 / S. Sosenkiewicz, N. Tomczyk; wstęp N. Tomczyk. – Wrocław : Nortom 2008. – 80 s. : il.

106. Wołczański J. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe. Cz. 1 / J. Wołczański. – Kraków : Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej OB. ŁAC, 2005. – 590 s., [1] k. tabl. luzem złoż. : il.

107. Wołczański J. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymskokatolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce wschodniej w latach 1939-1945: materiały źródłowe. Cz. 2 / J. Wołczański. – Kraków : Wydawnictwo Bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej Ob. Łac., 2006. – 966 s.

108. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce : (1942-1947) / [mater. zebrali Maciej Dalecki et al. ; red. naukowa Z. Konieczny] ; Polski Związek Wschodni w Przemyślu. - Przemyśl : «San Set» : PZW, 2001. – 237, [1] s.

* * *

109. Zychowicz P. Masakra na Trupim Polu / P. Zychowicz // Uważam Rze. – 2011. – № 29. – S. 60-61. – Режим доступу: http://uwazamrze.pl/2011/08/13418/masakra-na-trupim-polu/

110. Zychowicz P., Serwetnyk T. Dzieci na Trupim Polu / P. Zychowicz, T. Serwetnyk // Rzeczpospolita. – 2011. – 13 sierpnia. – Режим доступу: http://www.rp.pl/artykul/40,701215-Dzieci-na-Trupim-Polu.html

СПОГАДИ ТА РОЗПОВІДІ ПРО ПОДІЇ В ОКРЕМИХ МІСЦЕВОСЦЯХ

111. Боляновський А. До питання про події у селі Гута Пеняцька в лютому 1944-го року / А. Боляновський // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. – С. 28-30.

112. Власюк Л. Содом і Гомора наших днів (Спогади з подій на Холмщині у 1944 р.) / Л. Власюк // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 77-83.

113. Вербич В. „Його кров залила моє обличчя": Як український націоналіст врятував від смерти польську родину : [М. Куделя] / В. Вербич // Самостійна Україна. – 2003. – Ч. 4. (жовт.-груд.). – С. 52-57.

114. Власюк Ю. Д. Село – і серце одпочине... : [Про події в с. Ставки на Турійщині] / Ю. Д. Власюк – Київ: АртЕк, 2003. – 104 с.

115. Гордієнко М. З волинських і поліських рейдів: Із дій УПА Північ, 1943-44. – Торонто: накладом Т-ва колишніх вояків УПА в Канаді і США, 1959. – 160 с.

116. Данилюк А. Зруйнування Красного Саду / А. Данилюк // Літопис Волині. – Нью-Йорк ; Вінніпеґ ; Буенос-Айрес, 1953. – Ч. 1. – С. 80.
Німецькі окупанти зруйнували село Красний Сад, Луцького повіту, весною 1943 року. Подія ця відбулася в останніх днях березня або в перших днях квітня. Весняного ранку відділ німецьких «СС» оточив село. Всіх людей зігнали до однієї клуні, яку обставили кулеметами й підпалили. Спалили також усі хати та господарські будинки. Майно пограбували, а худобу забрали. Тоді загинуло мученицькою смертю коло двохсот жителів села. Згадуючи про зруйнування Красного Саду, не можна промовчати про вчинки поляків із сусініх колоній: Марися, Мар'янувка і Анджеювка. Жителі тих колоній увесь час робили доноси до коменданта району Сенкевичувка, зондерфюрера Гампеля і до гебітскомісара в Луцьку. Після того, як українська поліція перейшла до повстанців, місцеві поляки, на заклик німецької влади, зголосилися до поліції. З того моменту почались планові напади на село, що закінчувалися грабунками, душогубствами та пожежами.

117. Данилюк В. О. Вірити занадто боляче... Волинь: Хроніка подій 1939-1944 : худ.-док. повість / В. О. Данилюк. – Луцьк: Ініціал, 1995. – 224 с.

118. Жулинський М. Поминаймо в скорботі, але не в гніві: Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр. / М. Жулинський // Київ. – 2003. – № 9. – С. 123-140.

119. Жулинський М. Г. Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр. / М. Г. Жулинський– Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. – 44 с.

120. Каркоць М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / М. Каркоць. - Міннеаполіс, 1995.

121. Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського легіону самооборони / М. Каркоць-Вовк; передм. А. Семенюка. – 2-е вид., доп. – Рівне, 2002. – 248 с.

122. Котульський М. Бої УПА з німцями і поляками біля Володимира / М. Котулинський // Літопис Волині. – 1967. – Ч. 9. – С. 28-31.

123. Коц М., Осауленко Л. Українсько-польський, чи польсько-український конфлікт // Коц М. Г., Осауленко Л. М. Волинь у лещатах смерті. Сторінки з життя Миколи Коца і не тільки : публіц.-докум. повість. – Луцьк, 2007. – С. 210-217.

124. Крем'янченко О. На свято Покрови (З недавніх споминів) / О. Крем'янченко // Літопис Волині. – 1955. – Ч. 2. – С. 89-92.

125. Крохмалюк Р. Заграва на Сході : спогади й документи / Р. Крохмалюк. – Торонто ; Нью-Йорк, 1978. – 352 с.

126. Куделя М. Біля містка через річку // Куделя М. Крізь бурі лихоліть/ М. Куделя. – Ст. Паул ; Міннеаполіс, 1999. – С. 105-115.

127. Куделя М. Волинська трагедія / М. Куделя // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині : матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ій річниці Незалежності України і 485-ій річниці надання Ковелю магдебурзького права: зб. наук. праць. У 2-х ч.– Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 314-318.

128. Куделя М. Українсько-польська вендетта в роки розбою Другої світової війни / М. Куделя // Самостійна Україна. – 1998. – лип.-верес. (Ч. 3). – С. 30-36.

129. Кучерепа М. М. Польська самооборона с. Пшебраже . Перебріддя на Волині в 1943-1944 роках / М. Кучерепа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича; голова ред. кол. Я. Ісаєвич, відп. ред. О. Аркуша. – Л., 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера – С. 552-558.

130. Малімон Н. Чужі пам'ятники / Н. Малімон // Любіть Україну: кращі роботи волинських журналістів-дипломантів обласного конкурсу. – Луцьк, 2003. – С. 20-24. Про трагедію 11 липня 1943 р. у с. Кисилин Локачинського району.

131. Михальчук В. Біля джерел далеких мрій... / В. Михальчук // Самостійна Україна. – 2002. – P. LIV (54). – Ч. 2. – С. 42-44; Ч. 4. – С. 43-47.

132. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади / М. Подворняк. – Вінніпеґ (Канада) : „Волинь", 1981. – 242 с. – (Інститут дослідів Волині, Ч. 44).

133. Стецюк Г. Чорні дні Волині. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН / Г. Стецюк. – Володимир-Волинський: Світязь, 1992. – 128 с.

134. Спогади // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 547-749. –(Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

135. Цибульський Г. Червоні ночі / Г. Цибульський – К., 1970. – 125 с.

136. Якимук Я. Кривавий березень 1944 року / Я. Якимук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. наук.зб. – Луцьк, 2007. – Вип.25: Матеріали XV Волин. обл. іст.-краєзн. наук. конф. м. Любомль, 25 жовт. 2007 р. – С. 178-182. *Про події у с. Запілля Любомльського району Волинської області на підставі спогадів.*

137. Bąkowski W. Zagłada Huty Pieniackiej / W. Bąkowski. – Kraków : Wydaw. Biblioteki Złoczowskiej : nakł. Klubu Złoczowskiego, 2001. – 168, [1] s. : il., mapy.

138. Bień E. Smerť lacham, czyli ekspatriacja ludności polskiej / E. Bień // Na Rubieży. – 1998. – № 98. – S. 49-51.

139. Ból, cierpienie, pamięć : księga pamięci w 65 rocznicę ludobójstwa polskiej ludności cywilnej: suplement do książki «Zagłada Huty Pieniackiej» wydanej w 2001 / [red. wyd. R. Maćkówka] ; Klub Złoczowski. – Kraków : Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2009. – 119, [1] s. : il.

140. Buczkowski Cz. Sahryń w latach 1942-1944 / Cz. Buczkowski // Na Rubieży. – 2011. - № 115. – S. 13-16.

141. Cybulski H. Czerwone noce / H. Cybulski ; [oprac. literackie H. Pająk]. – [Wyd. 5 zm.]. - Warszawa: Bellona, 1990. – 372, [4] s., [16] s. tabl. : fot., portr.

142. Cybulski H. Czerwone noce./ H. Cybulski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1967. – 377 s.

143. Cybulski H. Czerwone noce. / H. Cybulski. – wyd. 2. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. – 380 s.

144. Cybulski H. Czerwone noce. / H. Cybulski. – wyd. 3. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1974. – 388 s.

145. Cybulski H. Czerwone noce. / H. Cybulski.– wyd.4. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977. – 392 s.

146. Dąmski S. Egzekutor / S. Dąmbski; [oprac. red. A. Janiszewska, M. Krawczyk, A. Richter]. - Warszawa : Ośrodek Karta, 2010. - 121, [3] s. : il. – (Tematy „Karty").

147. Dębski W.S. Było sobie miasteczko : opowieść wołyńska / W. S. Dębski. – Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2006. – 556 s. : il. (w tym kolor.).

148. Dębski W.S. Było sobie miasteczko : opowieść wołyńska / W. S. Dębski. – 2-e wyd. - Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2011. – 554 s. : il. (w tym kolor.)
Autor opisuje tragedię wołyńskich Polaków bez nienawiści wobec sprawców, kryje emocje, stara się jak najrzetelniej rejestrować fakty, obiektywizuje zdarzenia. W zasadzie nie komentuje ówczesnego barbarzyństwa, ale i tak naga rzeczywistość mówi wszystko. Ból i trwoga właściwe tomowi drugiemu tłumią zaś rzewność i nostalgiczność części pierwszej. Jestem przekonany, że dla czytelników nie pamiętających lat II wojny światowej książka ta stanie się bezcennym materiałem poznawczym. Dla historyków z kolei wobec zniszczenia dokumentacji administracyjnej i kościelnej z terenu kisielińskiego będzie miała znaczenie źródłowe, poszerzy zasób wiedzy przedmiotowej, pomoże w weryfikowaniu danych. (...) Donat Niewiadomski.

149. Garbacz J. Wspomnienia o Wołyniu. Byłem świadkiem wielkiej zbrodni / J. Garbacz // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2004. – październik-grudzień (№ 4(84)). – S. 38-48.

150. Garbowski H. Polesie Wołyńskie pod okupacją niemiecką / H. Garbowski. – Warszawa : von borowiecky, 2003. – 146, [1] s.

151. Gross E. Zbrodnie Ukraińskiej Powstańczej Armii / E. Gross. – Głogów : nakł. autora, 1999. – 452, [2] s. : fot.

152. Hajdamowicz E. Moja ostatnia noc w Lipnikach – byłam świadkiem... / E. Bagińska-Hajdamowicz // Na Rubieży. – 1994. – № 2 (8). – S. 22–23.

153. Hermaszewski M. Tragiczna marcowa noc 1943 roku / M. Hermaszewski // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. - S. 243-251.

154. Hermaszewski W. Echa Wołynia / W. Hermaszewski. – Warszawa : Bellona, 1995. – 94 s.

155. Jasiński F. Kronika: losy Polaków parafii Kąty, powiatu krzemienieckiego, województwa wołyńskiego w latach 1939-1945 / F. Jasiński. – Sandomierz : [«Koncept» Biuro Reklamy i Promocji], 1999. – 108 s. : il.

156. Jezierski R. Moje wspomnienia z Porycka na Wołyniu / R. Jezierski // Na Rubieży. – 2011. – Nr 116. – S. 44-49.

157. Konieczny Z. Był taki czas : u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie / Z. Konieczny ; Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu, Archiwum Państwowe w Przemyślu. - Przemyśl : PTH.O : AP, 2000. - 55 s. : err.

158. Konieczny Z. Był taki czas : u źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie / Z. Konieczny ; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu, Polski Związek Wschodni. Zarząd Główny w Przemyślu. – Wyd. 2. – Przemyśl : Archiwum Państwowe [etc.], 2005. – 86 s.

159. Kornatowski A. O płonącym Wołyniu: wspomnienia Kresowiaka: w 60 rocznicę mordu Polaków na Wołyniu / A. Kornatowski. – Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 2006. – 61, [1] s.

160. Kownacka-Góral A. Z Przebraża na Wołyniu do Opola / A. Kownacka-Góral. – Łodź, Lublin : Wydawnictwo Polihymnia, 2008. – 220 s.

161. Krasowski J. Wołyński oddział „Kozaka" / J. Krasowski [nazwa] „Lech" [pseud.]. – Szczecin : Wydawnictwo Promocyjne „Albatros", 1996. – 100 s.

162. Krasowski J. Wspomnienia wołyniaka / J. Krasowski [nazwa] „Lech" [pseud.]. – [Szczecin] : nakł. autora, [1994]. – 214 s.

163. Krasowski J. Wspomnienia wołyniaka. Cz. 2, Praca w PRL-u / J. Krasowski [nazwa] „Lech" [pseud.] – [Szczecin] : Albatros, 1995. – 96 s.

164. Kulińska L. Koszmar dzieci / L. Kulińska // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2008. – październik-grudzień. (№ 100). – S. 68-76.

165. Kulińska L. Koszmar dzieci / L. Kulińska // Na Rubieży. – 2008. – № 99. – S. 56–59.

166. Kulmanowski J. „Podeszło do mnie trzech Ukraińców i zaczęli mnie kłuć bagnetami" (relacja byłego mieszkańca kolonii Ugły na Wołyniu) / J. Kulmanowski // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 253-255.

167. Lipniki : oprac. zbiorowe / do dr. przygotowali: H. Słowiński, B. Rudnicka-Kędzierska. - Wrocław : [s. n.], 1998. - 109 s. : il. (w tym kolor.), mapy, err.

168. Lubieniecka-Baraniak K. Gdy brat staje się katem. Opowieść dokumentalna. / K. Lubieniecka-Baraniak. – Szczecinek: Fundacja Nasza Przyszłość, 2007. – 448 s.

169. Malec-Mucha T. Gdy na Wołynu rzeź wybuchła / T. Malec-Mucha // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2005. – № 3 (lipiec–wrzesień). – S. 49-58.

170. Mamczar A. „Albo mnie zastrzel, albo mnie wypuść, niech nie palę się żywcem z tymi dziećmi" (relacja mieszkanki kolonii Pendyki na Wołyniu) / A. Mamczar // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 256-262.

171. Mariański A. Bolesna prawda – Zasmyki, powiat Kowel / A. Mariański // Na Rubieży. - 2007. –№ 91. – S. 55–59.

172. Mateja A. Córki pana Pończochy: Konflikt na Wołyniu w pamięci polskiej rodziny – reportaż / A. Mateja, dziennikarka „Tygodnika Powszechnego" // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – № 64. – S. 56-63.

173. Misiło E. Pawłokoma 3 III 1945 r. / E. Misiło. – Warszawa : UKAR, 2006. – 182 s.: il.

174. Narbutt M. Pamięć o zapomnienie / M. Narbutt // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2004. – № 4 (październik-grudzień). – S. 48-56.

175. Odnous B. Lato 1943 / B. Odnous // Karta. – 2005. – № 46. – S. 98-121.
Od 1991 roku trwa śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na Wołyniu w latach 1939-45. Prowadzone jest przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN w Lublinie. Akta sprawy liczą obecnie 57 tomów (po około 200 kart każdy) i dokumentów stale przybywa: protokoły z przesłuchań świadków, relacje i wspomnienia (również drukowane), listy osób prywatnych, raporty organizacji podziemnych, także nieliczne zdjęcia. Przedstawiamy wybór z całego materiału zgromadzonego w Instytucie Pamięci Narodowej w Lublinie.

176. Okoń Z. Kresowi sąsiedzi: w szponach trzech ludobójczych hord / Z. Okoń. – Rzeszów: Fosze, 2005. – 143 s.

177. Oliwa Apolinary. Gdy święcono noże. – Opole: Wyd. Opolskie Tow. Kult.-Oświat., 1973. – 141 s.

178. Orłowska-Łosek J. Zagłada Janowej Doliny – polskiej osady górniczej w gminie Kostopol / J. Orłowska-Łosek // Na Rubieży. – 1994. – № 2 (8). – S. 24-26.

179. Ozarowski F. Wolyn aflame / F. Ozarowski „Mietlica"; transl. from the Pol. by Jan Peczkis; ed. by Jean Wilson. – Chicago, Il. : Wici, 1997. – 357, [3] s.: fot., mapy.

180. Ożarowski F. Gdy płonął Wołyń. / F. Ożarowski – Chicago, 1995.

181. Pielichowski S. „Cudem udało się mi ujść z życiem" (relacja mieszkańca wsi Herbutów w województwie stanisławowskim) / S. Pielichowski // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. – Wrocław, 2011. – S. 267-270.

182. Piliszewska I. Zamordowani za to, że byli Polakami. Relacji wysłuchał Damian Szymczak / I. Piliszewska // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – № 1/2 (styczeń–luty). – S. 143–148.

183. Piotrowski Cz. Przez Wołyń i Polesie na Podlasie / Cz. Piotrowski. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1998. - [4], 264 s. : fot., mapy, pl., portr., rys., wykr.

184. Popek L. Ostrówki. Wołyńskie ludobójstwo / L. Popek; przedmowa A. K. Kunert. – Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2011. - 272 s.
30 sierpnia 1943 r. Ostrówki i Wola Ostrowiecka, wsie położone w powiecie lubomelskim, zostały zaatakowane przez sotnie Ukraińskiej Powstańczej Armii. W ciągu zaledwie kilku godzin banderowcy w niezwykle okrutny sposób wymordowali ok. 1050 bezbronnych i niewinnych mieszkańców. Ich majątek zrabowano, a zabudowania spalono. W taki tragiczny sposób zakończyła się historia tych dwóch wsi istniejących niemal czterysta lat. Napadu dokonano w ramach szeroko zakrojonej akcji eksterminacyjnej ludności polskiej prowadzonej przez nacjonalistów ukraińskich. Było to zaplanowane, zrealizowane i do dnia dzisiejszego nieosądzone ludobójstwo. W książce, którą przekazuję do rąk Czytelników, przedstawiłem dzieje tych dwu wsi do czasu tragedii w dniu 30 sierpnia 1943 r. Opis zagłady został zrelacjonowany przez tych, którzy cudem ocaleli. Chwała im za to, że zgodzili się rozdrapać z tak wielkim trudem zabliźnione rany po to, aby dać świadectwo prawdzie. Jakże bolesnej dla kolejnych pokoleń Polaków i Ukraińców. (ze Wstępu Leona Popka). Książka dokumentuje różnorodne działania służące upamiętnieniu ofiar, ich mogił, miejsc, które w szczególny sposób wiążą się z tamtą tragedią. To również opowieść o trwającym już prawie dwadzieścia lat polskim pielgrzymowaniu, nie tylko rodzin ofiar, tam, na miejsca zbrodni, na odbudowany z pietyzmem cmentarz parafialny w Ostrówkach, gdzie spoczęły szczątki ofiar wydobyte podczas ekshumacji w 1992 r. i gdzie urządzono kwatery wojenne polskich żołnierzy poległych w 1920 i w 1939 r. Mówi też o czymś bardzo ważnym – o kontaktach przybyszy z Polski z ukraińskimi mieszkańcami tamtych okolic, ofiarującymi nie tylko wspólnotę modlitwy w czasie Mszy św. odprawianych w intencji ofiar, ale także życzliwość i konkretną pomoc, również lokalnych władz, dla polskich inicjatyw. (z Przedmowy dr. hab. Andrzeja Krzysztofa Kunerta, sekretarza Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa).

185. Przybysz A. Wspomnienia z umęczonego Wołynia: 1939-1943 / A. Przybysz. – Wrocław : Nortom, 2000. – 101 s. : il., mapy.

186. Przybysz A. Wspomnienia z Wołynia / A. Przybysz. – Głogów, 1986.

187. Rodziewicz-Szepietowska T. Wspomnienia z trzech okupacji (fragmenty) / T. Rodziewicz-Szepietowska // Cracovia Leopolis. – 2008. – № 1 (53). – S. 35-41.

188. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944 / W. Romanowski. – Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993. – 408 s.

189. Romanowski W. Kainowe dni / W. Romanowski. – Warszawa : Wyd. Instytut Zw. Zawodowych, 1990. – 263 s.

190. Rosa E. Wspomnienia z lat przeżytych na Wołyniu / E. Rosa. – Toronto : Zw. Ziem Wschodnich RP, 1997. – 116, IV s.: faks., fot., mapy.

191. Różański E. Nie każdy Ukrainiec był Polakowi wilkiem. Ukraińcy, którzy potępiali ideologię głoszoną przez OUN-UPA, ostrzegali Polaków przed napadami, ukrywali ich i bronili przed śmiercią, nie szczędząc przy tym własnego życia / E. Różański // Na Rubieży. – 2003.– № 65. – S. 1-13; № 67. – S. 1-10.

192. Selwa J. Strzelano tylko do świń... Mowi Józef Kuc / J. Selwa // Na Rubieży. – 1999. – № 37. – S. 6–10.

193. Selwa J. Tajemnicze okoliczności mordu w Rublinie / J. Selwa // Na Rubieży. – 1995. – № 4 (14). – S. 26-27.

194. Sikorski M. Ukrainiec powiedyiał: „Zabiję was" / M. Sikorski // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010. – № 7/8. – S. 138-141. Wspomnienia Mariana Sikorskiego, byłego mieszkańca kolonii Ułanowka w pow. Włodzomierskim na Wołyniu, zostały nagrane na taśmę magnitofonową w 2003 r. i spisane przez Sławomira Pocha oraz przekazane przez niego do Biura Edukacji Publicznej IPN (znajdują się także w zbiorach E.Siemaszko). Tutaj zamieszczamy tylko fragment tych wspomnień.

195. Simek V. U nas na Volyni. / V. Simek . – Sokolov, 1993.

196. Sobiesiak J. Przebraze: [Powieść]. / J. Sobiesiak. – Wyd. II. – Warszawa: Wydawn. Min. Obrony Nar., 1971. – 174 s.

197. Sobiesiak J. Przebraze: [Powieść]. / J. Sobiesiak. – Wyd.III. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1973. – 136 s., tabl. 2.

198. Sobiesiak J. Przebraże: [Powieść] / J. Sobiesiak. – Wyd. I. – Warszawa : Wydawn. Min. Obrony Nar., 1969. – 174 s.
Jest to opowieść o walce przeciwko nacjonalistom ukraińskim, opowieść „o ludziach prostych i silnych", którzy potrafili stawić czoło przeważającej liczbie wroga i ocalić tysiące niewinnych mieszkańców Wołynia; starców, kobiety, dzieci. Autor był blisko tych wydarzeń, a nieraz w samym ich środku. Jego partyzancka pozycja pozwalała mu widzieć i wiedzieć więcej od tych, którzy bezpośrednio zaangażowani w ową straszną rzeź swoją uwagę kierowali przede wszystkim w stronę ochrony swego życia i życia swoich bliskich. Książka jest próbą rzekleństwa głupoty i podłości ludzkiej, a zarazem hołdem złożonym poświęceniu i dojrzałości człowieka, wystawionego na próbę w okresie szczególnego upadku jakichkolwiek norm moralnych.

199. Soboń B. Wołyński życiorys: wspomnienia i refleksje: (wokół Kopalni bazaltu w Janowej dolinie pow. Kostopol) / B. Soboń. – Wyd. 2. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1999. – 167 s., [1] s. tabl. : il., 3 mapy, err.

200. Sokólski C. Relacja byłego mieszkańca Borszczówki na Wołyniu / C. Sokólski // Przeszłość i Pamięć. – 2003. – № 3/4. – S. 96-99.

201. Solak A. Zbrodnia w Malinie. Cz. 1-2 / A. Solak // Myśl Polska. – 2005. – № 29/30. - S. 16-17; № 31/32. – S. 16-17
Polem. z publikacjami Grzegorza Motyki nt. udziału Polaków w niemieckiej policji pomocniczej na Wołyniu.

202. Sołtysiak G. Huta Stepańska / G. Sołtysiak // Karta. – 1992. – № 8. – S. 66-82.
Cytowane tu we fragmentach relacje pochodzą w dużej części ze zbiorów Komisji Historycznej Środowiska 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Środowisko to, zorientowawszy się w 1985 roku, jak słabo zdokumentowany jest ten okres historii, zaapelowało do swych członków o szczegółowe świadectwa. Kopie wybranych relacji przechowywane są m.in. w Archiwum Wschodnim. Wykorzystaliśmy także fragmenty wspomnień Władysława Kobylańskiego W szponach trzech wrogów, złożonych do druku w Wydawnictwie Bellona. Relacji uczestników wydarzeń zostały tu uzupełnione cytatami z nie drukowanego opracowania Wincentego Romanowskiego, który opierał się również na świadectwa ze środowiska Wołyńskiej Dywizji AK.

203. Stański Z., Stański W. Poryck – miasteczko kresowe: symbol tragedii Polaków na Wołyniu / Z. Stański, W. Stański. – Totuń : Adam Marszałek, 2005. – 177 s.

204. Szpringel E. Bóg nas uratował / E. Szpringel (Szpryngiel) // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2010. – № 7/8. – S. 142-148.

205. Śladami ludobójstwa na Wołyniu: okrutna przestroga / oprac. L. Karłowicz, L. Popek ; Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, Stowarzyszenie Upamiętnienia Polaków Pomordowanych na Wołyniu z siedzibą w Zamościu, Środowisko 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Oddział Lubelski. - Lublin : Polihymnia, 1998. - 606 s., [14] s. tabl. (w tym kolor.) : faks., fot., mapy.
Są obecnie „historycy", którzy poddają nadal w wątpliwość podstawowe fakty związane z rzeziami wołyńskimi. Twierdzą oni - nie ma żadnych wiarygodnych materiałów, wszystko oparte jest na fantazjach Polaków! Prezentowana książka zawiera kilkaset takich „fantazji". Zaiste Polaków na Wołyniu musiałoby opanować jakieś zbiorowe szaleństwo, by jak jeden mąż zaczęli opowiadać zmyślenia o koszmarze roku 1943. Te relacje są jednym wielkim oskarżeniem, pokazują do czego doprowadzić może szowinistyczny obłęd. Autorzy tego opracowania dokonali pracy benedyktyńskiej - relacje uzupełnione są wykazami pomordowanych przez UPA mieszkańcow poszczególnych wsi. Na mapach województwa wołyńskiego zaznaczono każdy przypadek (udokumentowany) mordu na ludności polskiej. Zaprezentowano bogaty, nieznany do tej pory zbior fotografii (m.in. wstrząsające obrazy pomordowanych z rejonu Hrubieszowa i Bełżca). Powstanie tego dokumentalnego dzieła zawdzięczamy wspólnym wysiłkom Stowarzyszenia Upamiętniania Polaków Pomordowanych na Wołyniu z siedzibą w Zamościu i Towarzystwu Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej w Lublinie. Autor wstępu Leon Karłowicz - pisze: Wśród rożnych refleksji, jakie budzi lektura niniejszej książki, jedna przewija się szczególnie mocno: jaki naród pragnęli mieć w przyszłej wolnej Ukrainie zwolennicy Bandery i wykonawcy jego poleceń? Naród zbrodniarzy. Bo przecież każdy młody mężczyzna, który odmawiał zabijania Polaków, ginął. Choćby był najlepszym człowiekiem. Jeśli miało się chęć zyskać uznanie w oczach przywodców, należało mordować. Miarą zasług i bohaterstwa była liczba uśmierconych „Lachow" (...) Okrutna przestroga (opracowanie Jerzy Dębski, Leon Popek), Lublin 1997, ss. 428. „Myśl polska" o Kresach Nr

3(48) marzec 1998.

206. Śladewska M. Byłam świadkiem / M. Śladewska // Na Rubieży. – 2007. – № 91. – S. 59-61.

207. Świadkowie mówią. – Warszawa: Światowy Związek Żołnerzy Armii Krajowej, okręg Wołyń, 1996. – 146 s.

208. Wilczur J. Zbrodnia bez kary / J. Wilczur // Na Rubieży. – 2001. – № 52. – S. 1-3.

209. Wolak T. Przebraże – osiedle polskie na Wołyniu / T. Wolak, C. Piotrowski // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 3 (lipiec-wrzesień). - S. 41-51.

210. Wolak T. Przebraże 1943 / [red. T. Wolak ; tekst T. Wolak, Cz. Piotrowski]. – 15 s.

211. Wołyński Testament / oprac. L. Poper, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira. – Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. – 236, [1] s., [53] s. tabl., [4] k. tabl. złoż. : il., mapy.

212. Zadeberny F. Wigilia 1943 w Kruchowie / F. Zadeberny // Semper Fidelis. – 1995. - № 6 (listopad–grudzień). – S. 25-27.
Wieś Kruchów przed wojną należała do powiatu Złoczów woj. Tarnopol, a po wybuchu wojny i zajęciu tych terenów przez okupanta sowieckiego, do rejonu Olesko woj, Lwów.

213. Zmarłym ku pamięci – żyjącym ku przestrodze // Na Rubieży. – 1993. – № 2(3). – S. 2-16.

Relacji swiadków z Ostrowków i Woli Ostrowieckiej Aleksandra Praduna, Czesława Wasiuka, Władysływa Soroki, Ewy Szwed, Tomasza Muzyki, Wiesława Bechy, Marianny Soroki, Agnieszki Muzyki.

214. Żuk S. S. Skrawek piekła na Podolu: Huta Pieniacka - Hucisko Brodzkie / S. S. Żuk; [sł. wstępne Jan Michalewski]. – Warszawa : nakł. autora, 2007. – Wyd. 2-e, poszerz. i uzup. - 162, [1] s., [1] k. tabl. złoż. : il. (w tym kolor.)

215. Żuk S. S. Zagłada Huty Pieniackiej: Fragmenty relacji naocznego świadka / S. S. Żuk // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. J. Niewiński. – Warszawa, 2005. – S. 52-54.

216. Żur L. Mój wołyński epos / L. Żur. – Suwałki: Hańcza, 1997. – 198 s.

* * *

217. Байда Г. Про трьох мам, дві країни і одну родину / Г. Байда // Сім'я і дім. – 2003. - 20 листоп. (№ 47). – С. 11. Спогади лучанки Г. Байди про „волинську трагедію".

218. Барбелюк Т.М. Свідчимо... / Т. Барбелюк // Слово праці. – 2003. – 8 лип. (№ 50). - С. 2; 10 лип. (№ 51). – С. 2.

219. Біль П. Подай же, брате-ляше, руку... / П. Біль // Наше життя. – 2003. – 28 серп. (№69). – С. 3.

Петро Біль, пенсіонер, колишній житель с.Запілля.

220. Божко А. Стражденна й мила серцю мого дитинства Холмщина / А. Божко // Слово правди. – 2003. – 17 квіт. (№ 32). – С. 7; 3 трав. (№ 36). – С. 7; 6 трав. (№ 37). – С. 3; 8 трав. (№ 38). – С. 7.

221. Боярчук П. Трагедія зветься «Красний Сад» / П. Боярчук // Слово Просвіти. – 2010. – 7-13 жовт. (Ч.40). – С. 5; 14-20 жовт. (Ч. 41). – С. 6-7.
Петро Боярчук, письменник, лауреат премії імені Агаатангела Кримського.

222. Вербич В. "Його кров залила моє обличчя". Як український націоналіст врятував від смерті польську родину / В. Вербич // Сім'я і дім. – 2003.– 23 січ. (№ 4). – С. 3.

223. Верховини були знищені поляками за декілька годин // Слово і діло. – 2003. – 4 лип. (№ 26). – С. 6.

224. Вітрук Г. На трьох Святих у Ставки прийшло лихо засніженим ранком / Г. Вітрук // Слово правди. – 2003. – 5 черв. (№ 46). – С. 3.

225. Вітюк Г. Красний Сад стерли з лиця землі, але не з пам'яті / Г. Вітюк // Віче. – 2003. – 30 січ. (№ 5). – С. 6.

226. Влашинець Л. Розстріляний цвіт Красного Саду / Л. Влашинець // Горохівський вісн. – 2003. – 17 трав. (№ 19). – С. 6.

227. Вознюк І. Трагедія села Стариків / І. Вознюк // Волинь. – 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 6.
Іван Вознюк, мешканець Рокитного.

228. Волинь – 1943: операція „Перевертні" / підгот. І. Ольховський // Українська газ. – 2003. – 18-24 груд. (№ 47). – С. 1, 8-9.
Свідчення очевидців про трагедію с. Вижгова Любомльського району Волинської обл.

229. Ворона Т. Так було / Т. Ворона // Володимир вечірній. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 5.
Розповідь Акуліни Ткачук про події в селі Верба.

230. Гаврилюк В. Кривава Трійця у Черничах / В. Гаврилюк; фото Ю. Новодворського // Волинь. – 2003. – 31 лип. (№ 86). – С. 7.

231. Гаврилюк В. Українські мученики Україною забуті : [Про трагедію сіл Черчиці та Кічкарівка (тепер Луцьк)] / В. Гаврилюк // Волинь. – 2004. – 12 серп. (№ 90). — С. 3.

232. Гарбарчук К. Кривавий понеділок у Богушівці / К. Гарбарчук // Вісник & К. – 2003. – 15 трав. (№ 20). – С. 14.

233. Герасимович Г. Дерев'янська трагедія : [Спогади про події біля Клеваня] / Г. Герасимович // Волинь. – 2003. – 28 лют. (№ 9). – С. 6.

234. Глущук О. Кров лилася з обох сторін... / О. Глущук // Наше життя. – 2003. – 24 лип. (№ 59). – С. 3.
Олександр Глущук, учасник війни, с. Запілля.

235. Гнатюк П. „Ми пережили три окупації. І одна з них – польська" / П. Гнатюк // Селянське життя. – 2003. – 5 лип. (№ 26). – С. 2, 3.
Петро Гнатюк, смт. Локачі Волинська область.

236. Гнатюк П. „Ми пережили три окупації. І одна з них – польська" / П. Гнатюк // Волинські губернські відом. – 2003. – 24 лип. (№ 30). – С. 6.

237. Григоренко С. Хочеться забути, але потрібно пам'ятати... / С. Григоренко // Аверс-прес. – 2003. – 16 жовт. (№ 42). – С. 2.
Спогади про українсько-польські відносини в 1943 році у с. Годовичі, Тростянка Рожищенського району.

238. Данилюк В. Ексгумація – не політика / В. Данилюк // Волинська газета – 2011. - 18 серп. (№ 33). – С. 8. – Режим доступу: http://volga.lutsk.ua/ukr/news/news/1063/

239. Данилюк В. Смерть називається "Пшебраже" / В. Данилюк // Волинь. – 1995. - 27 квіт. (№ 47). – С. 2.

240. Данилюк С. „Пройдуть роки і проминуть віки..." – „Пшейдо лята і віекі пшеміно..." / С. Данилюк // Україна молода. – 2003. –12 черв. (№ 105). – С. 12.

241. Денищук А. Як знищили Старики / А. Денищук // Волинь. – 2003. – 15 серп. (№). - С. 6.

242. Дмитрук В. Красний Сад знищили у страсний тиждень / В. Дмитрук // Волинь. - Луцьк. – 2003. – 1 трав. (№ 48). – С. 3.
Володимир Дмитрук, кандидат історичних наук, доцент ВДУ імені Лесі Українки.

243. Дорощук С. Пам'ять жертв польсько-німецького терору стукає в наші серця / С. Дорощук // Волинь. – 2003. – 14 берез. (№ 11). – С. 7.
Коротка інформація про події в с. Бугрин Гощанського району Рівненської області.

244. Дорощук С. Спогади про минуле / С. Дорощук // Волинь. – 2003. – 7 берез. (№ 10). – С. 7.
Записано зі слів очевидців подій у с. Поляни на Березнівщині.

245. Дубук М. Перед святом Петра та Павла хати у Рудці-Козинській горіли, як свічки / М. Дубук // Вісник & К. – 2003. – 19 черв. (№ 25). – С. 14.

246. Дубук М. У червневий день 43-го гинули невинні коршівські селяни / М. Дубук // Вісник & К. – 2003. – 24 лип. (№ 30). – С. 14.

247. Жулинський М. Поминаймо в скорботі, а не в гніві / М. Жулинський // Слово Просвіти. – 2003. – 16-22 лип. (№ 29). – С. 3; – 23-29 лип. (№ 30). – С. 4.

248. Звірства польських катів // Волинь. – 2003. – 9 трав. (№ 19). – С. 6.
Про події у с. Ямполь на Костопільщині записано зі слів очевидців та родичів загиблих: Івана Тукаша, Миколи Короля, Івана Переходька, Федори Бугай (дівоче прізвище Жук), Степана Осипчука, Степана Омельчука, Арсена Рижого, Якова Бурди, Галини Ігнатюк.

249. Зламанець Й. Тяжко ворушити минуле / Й. Зламанець : [Спогади мешканця с. Гайки] // Народне слово. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 2.

250. Кузьма (Мудрик) Н. «І тоді приснилась мені живою мама...» : [Трагедія Павлокоми очима дитини згадує Наталя Кузьма з дому Мудрик, народжена 1933 року] / Н. Кузьма (Мудрик); до друку підгот. М. Іваник // Наше слово. – 1998. – 8 берез. (№ 10). - С. 3; 15 берез. (№ 11). – С. 3; 22 берез. (№ 12). – С. 3; 29 берез. (№ 13). – С. 3.

251. Карасюк В. Мої сторінки війни: Правда і домисли про «Волинську трагедію» / В. Карасюк // Віче. — 2008. — 8-14 трав. (№ 19). – С. 10.

252. Карпович Г. Л. Спогади / Г. Л. Карпович // Волинь. – 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 6.

253. Касьянчук С. Спочатку ми з поляками дружили / С. Касьянчук // Волинь. – 2003. – 13 трав. (№ 52). – С. 2.
Житель Луцька Сергій Касьянчук згадує події 1940-х років XX ст. на території Голобського (нині Ковельського) району.

254. Качанівський С. Колоденська трагедія / С. Качанівський // Волинь. – 2003. – 20 черв. (№). – С. 6.

255. Кваша В. [Поляки з Холодної Долини] / В. Кваша // Волинь. – 2003. – 11 квіт. (№ 15). – С. 7.

256. Кваша В. Повертаючись до трагедії села Малин / В. Кваша // Волинь. – 2003. – 27 черв. (№ 26). – С. 6.

257. Ковтун Ю. Розстріляний рай / Ю. Ковтун, М. Якименко // Волинські губернські відомості. – 2003. – 17 квіт. (№ 16). – С. 10.

258. Корнійчук М. То хто ж має просити вибачення / М. Корнійчук // Волинь. – 2003. – 16 трав. (№ 20). – С. 7.

259. Корнійчук Н. Спаська трагедія в Мощаниці / Н. Корнійчук // Вільним шляхом. – 2003. – 27 черв. (№ 26).
Записано зі слів очевидця подій, колишнього мешканця с. Мощаниця, А. Довгуна.

260. Красовський В. Це було біля Степаня / В. Красовський // Волинь. – 2003. – 9 трав. (№). – С. 6.

261. Крещук С. Три хрести над могилою. А у ній 100 покійників : [жертв німецько-польської каральної операції 1943 р. в с. Баїв Луцького району Волинської обл.] // Волинь. – 2003. – 16 груд. (№ 144). – С. 2.

262. Кривицька Г. „Не судіть і не осудять вас..." // Г. Кривицька / Наш край. – 2003. – 11 груд. (№ 51). – С. 4.
Про конференцію „Не судіть і не осудять вас", присвячену 60-річчю трагічних подій на Волині 1943-1944 рр., яка відбулася в Рожищенській школі № 2; є свідчення очевидців.

263. Кричильський С. Ремель: вічна ганьба поляків / С. Кричильський // Волинь. – 2003. – 21 берез. (№ 12). – С. 1, 3; 28 берез. (№ 13). – С. 6.

264. Кричильський С. Трагедія села Ремель / С. Кричильський // Волинь. – 2003. – 14 берез. (№ 11). – С. 7.

265. Кудацький Л. Одні хотіли незалежності, інші панування: спогади очевидця : [Про події у с. Майдан Ковельського району Волинської обл.] / Л. Кудацький // Сільські новини. – 2003. – 15 квіт. (№ 30). – С. 2.

266. Куделя М. Біля містка через річку...: До 60-річчя Волинської трагедії / М. Куделя // Слава праці. – 2003. – 12 лип. (№ 52). – С. 2; 15 лип. (№ 53). – С. 2; 17 лип. (№ 54). – С. 2.

267. Куделя М. Життя в лабетах кривавого танцю смерті / М. Куделя // Луцький замок. – 1999.– 27 трав. (№ 21). – С. 9.
М. Куделя, лауреат премії Фонду Тараса Шевченка.

268. Ладижинський Р. Ксьондз-упир / Р. Ладижинський // За вільну Україну. – 2003. - 15 лип. (№ 76). – С. 3.

269. Лис С., Гуменюк Н. Черчицька трагедія / С. Лис., Н. Гуменюк // Віче. – 2003. – 24 квіт. (№ 17). – С. 4-5.

270. Литвин М. Гута Пеняцька: нацистський слід польської трагедії 1944 року / М. Литвин // День. –2009. – 28 лют. (№ 35). – С. 4. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/265297/

271. Лосічко М. Польські злочини на Мостищині в роки Другої світової війни / М. Лосічко // Шлях Перемоги. – 2003. – 11 черв. (Ч. 24). – С. 8.
Михайло Лосічко, уродженець і житель села Пакість (тепер — Нагірне), нині мешкає у Мостиських.

272. Малімон Н. Пізнайтее правду і правда вас визволить : [Про трагедію Красного Саду] / Н. Малімон; фото В. Мельника // Віче. – 2012. – 26 квіт. – 2 трав. (№ 17). – С.1, 8.

273. Малімон Н. Чужі пам'ятники / Н. Малімон // День. – 2003. – 7 трав. (№ 78). – С. 20.

274. Мальчук С. Волинсько-польський конфлікт у свідченнях очевидців / С. Мальчук // Полісся. – 2003. – 24 черв. (№ 49). – С. 2.

275. Мельник Н. Во ім'я справедливості : [Про події з холмських селах Ласків та Сагринь] / Н. Мельник // Молода Волинь. – 1992. – 29 трав. (№ 55). – С.7.

276. Миронець А. То хто ж у кого повинен просити прощення? / А. Миронець // Волинь. – 2003. – 4 квіт (№ 14). – С. 6.
Спогади мешканця м. Дубно про події в с. Друхів Березнівського району.

277. Михальчук А. Пам'ять застерігає / А. Михальчук : [Про події у с. Стенжаричі свідчать очевидці] // Слово правди. – 2003. –22 трав. (№ 42). – С. 2.

278. Мицик Ю. Останній виїзд фурманів / Ю. Мицик // Шлях Перемоги. – 2003. – 4 черв. (№ 23). – С. 9.
Скорочений виклад розлогого репортажу Гелени Ковалік, який був видрукуваний на сторінках популярного польського журналу «Przegląd» (№13 (170) від 30.03.2003).

279. Міщук-Лазарчук О. На хуторі Гутвин / О. Міщук-Лазарчук // Волинь. – 2003. - 11 квіт. (№ 15). – С. 6.

280. Олійник В. Це відбулося на Дубенщині / В. Олійник // Волинь. – 2003. – 4 квіт. (№ 14). – С. 6.

281. Онищак Т. Де ж та правда? / Т. Онищак // Слово і діло. – 2003. –29 серп. (№ 30). – С.6.
Спогади М.П. Тиньчука, що мешкає в с. Чаруків Луцького району Волинської області.

282. Онуфрійчук М. Сагринь: 60 років тому це українське село було стерте з лиця землі / М. Онуфрійчук // Слово і діло. – 2004. – 27 лют. (№7). – С. 6.
Микола Онуфрійчук, голова Волинського товариства «Холмщина».

283. Остапчук А. Великодня трагедія / А. Остапчук // Волинь. – 2003. – 25 квіт. (№ 17). – С. 7.
Про події в містечку Верба на Дубенщині (Рівненська обл.).

284. Остапчук Н. Панахида у Малинівці / Н. Остапчук // Вісник & К. – 2003. – 18 груд. (№ 51). – С. 3.

285. Охримчук С. [Про що пам'ятає Білашів] / С. Охримчук // Волинь. – 2003. – 11 квіт. (№ 15). – С. 7.

286. Петрук Г. Палаюча Волинь / Г. Петрук // Волинь. – 2003. – 25 квіт. (№ 17). – С. 7.

287. Петрук Г. Палили і вбивали поляки українців, українці – поляків / Г.Петрук // Вісник & К. – 2003. – 8 трав. (№ 19). – С. 13.

288. Пилипей М. Справжнє обличчя Струтинського / М. Пилипей // Волинь. – 2003. – 7 берез. (№ 10). – С. 7.

289. Поліщук В. Їхні могили – на чужій землі / В. Поліщук // Україна молода. – 2003. –28 трав. (№ 94). – С. 6.
Валентин Поліщук, ветеран праці, відмінник охорони здоров'я, почесний донор (СРСР), смт. Любешів, Волинська області.

290. Притула Є. Трагедія Сагрині / Є. Притула // Слово і діло. – 2003. – 9 трав. (№18). – С. 6.

291. Притула Є. Трагічна доля Сагриня / Є. Притула // Наше місто. – 2003. – 12 черв. (№ 24). – С. 2.

292. Прокопчук Г., Прокопчук В. Злочин польської поліції в селі Гуменники / Г. Прокопчук, В. Прокопчук // Волинь. – 2003. –7 берез. (№ 10). – С. 7.

293. Пташник Б. Кривавий квітень Підборочча: до подій 1943 р. : [Спогади мешканця села] / Б. Пташник // Полісся. – 2003. – 3 черв. (№ 43). – С. 2.

294. Рабан Л. Що заважає жити в дружбі? : [Про трагічні події 1942-1943 рр. в с. Несвіч згадує жителька Луцька / Л. Рабан // Волинь. – 2003. – 6 трав. (№ 50). – С. 2.

295. Римарчук Л. Польські людолови : [Про події в с. Левятин Радивилівського району] / Л. Римарчук // Волинь. – 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 6.

296. Дем'янюка М. Правда про шуцмана Райковського / записав Б. Родчин зі спогадів М. Дем'янюка // Волинь. – 2003. – 25 квіт. (№ 17). – С. 7.

297. Романюк Є. „Свідчу і звинувачую" / Є. Романюк // Шлях Перемоги. – 2003. – 6-12 лют. (№ 7). – С. 9.
Про події в с. Молодятичі, що на Грубешівщині.

298. Сагринські спогади : [Спомин Галини Шишко] / підгот. Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 20 верес. (№ 38). – С. 9. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/644/99/

299. Сивак В. Трагедія Модриня / В. Сивак // Волинь. – 2003. –15 квіт. (№ 42). – С. 2.
Спогади уродженця Холмщини, жителя Луцька, про події 1943 року на батьківщині.

300. Синюк М. „Мій батько рятував своїх убивць" / записала В. Штинько // Волинь. – 2003.– 17 квіт. (№ 43). – С. 7.
Спогади М. Синюка про події в с. Свидники Грубешівського повіту.

301. Скоклюк С. Печаль ятрить рани... Українсько-польський конфлікт / С. Скоклюк // Вісті Ковельщини. – 2003. – 20 трав. (№ 77). – С. 3.

302. Скоклюк С. Спогади ятрять душу / С. Скоклюк // Слово і діло. – 2003. – 12 верес. (№ 32). – С. 6.

303. Слабецький О. Криваве літо 1945-го / О. Слабецький // Шлях перемоги. – 2003. - 2 квіт. (Ч. 14). – С.8.

304. Слабецький О. Покайтеся перед нами, поляками, за наш розбій... / О. Слабецький // За вільну Україну. – 2003.– 27-28 черв. (№ 70). – С. 12.

305. Слабецький О. Як палав Малин / О. Г. Слабецький // Волинь. – 2003. – 20 черв. (№ 25). – С. 6.

306. Слово після першого розстрілу / підгот. В. Рудич // Народне слово. – 2003. – 29 лют. (№ 9). – С. 5.

307. Сломінська-Предко Г. „Про це навіть згадувати страшно" : До 60-річчя трагедії на Холмщині / Г. Сломінська-Предко // Наше місто. – 2004. – 18 берез. (№ 12). – С. 5.

308. Сніцаревич Т. Трагедія села Тайкури // Волинь. – 2003. – 27 черв. (№ 26). – С. 6.
Спогади про події в с. Тайкури, є списки жертв польських, німецьких та мадярських окупантів.

309. Солодуха А. Ера жорстокості / А. Солодуха // Володимир вечірній. – 2003. – 19 черв. (№ 25). – С. 12.
Як розгортався українсько-польський конфлікт на території с. Вєров (нині біля с. Зоря Володимир-Волинського району).

310. Солонь С. Кузьмівська трагедія / С. Солонь // Волинь. – 2003. –7 берез. (№ 10). – С.7.

311. Сомська Н. Знати треба всю правду: українсько-польський конфлікт на Ковельщині : [Спогади мешканки с. Діброва] / Н. Сомська // Вісті Ковельщини. – 2003. – 24 черв. (№ 98/99). – С. 6.

312. Стосунки між поляками та українцями в роки Другої світової війни // Волинь. - 2003. – 14 лют. (№ 7). – С. 3.
Спогади про події на Дубенщині та Млинівщині, Володимирецька трагедія.

313. Супрунович М. Криваві дні Волині: Українсько-польський конфлікт / підгот. М. Супрунович // Вісті Ковельщини. – 2003. – 8 берез. (№ 41/42). – С. 6.
Спогади очевидців з Ковельщини Т. Варченка, І. Романюка, М. Пусь про події в с. Буцинь Старовижівського р-ну, с. Будище Ковельського р-ну, с. Грушівка.

314. Трофимук В. Після Малина спалили Туличів / В. Трофимук // Вісник & К. – 2003. - 4 верес. (№ 36). – С. 13.

315. Трофимук В. У день Трьох Святих людей рубали сокирами / В. Трофимук // Вісник & К. – 2003. – 5 черв. (№ 23). – С. 14.

316. Устимчук Р. Ексгумація совісті / Р. Устимчук // Волинська газ. – 2011. – 25 серп. (№34). – С. 10. – Режим доступу: http://volga.lutsk.ua/ukr/regions/region/1086/

317. Устимчук Р. Червона кров Красного Саду / Р. Устимчук // Волинська газ. – 2011. - 17 листоп. (№46). – С. 1, 9. – Режим доступу: http://volga.lutsk.ua/ukr/news/news/1370/

318. Федорус С. Вижила в концтаборі, а додому могла не дійти... / С. Федорус // Волинь. – 2003. – 10 черв. (№ 64). – С. 3.
Спогади жительки смт. Іваничі про трагічні українсько-польські відносини 1943-1944 рр..

319. Фостик Л. В моїм серці – Павлокома /Л. Фостик // Наше слово. – 2006. – 11 черв. (№ 24). – С. 4.

320. Хітько Т. Спогади українки з Волині / Тамара Хітько, пенсіонерка // Українське слово. – 2003. – 3-9 квітня (№ 14). – С. 14.

321. Хоменко М. Холмська Хатинь / М. Хоменко // Слово і діло. – 2003. – 16 трав. (№ 19). – С. 6.
Спогади про звірства поляків на Холмщині.

322. Чурило О. „Через високі пороги школи річкою лилася кров" / О. Чурило // Досвітня зоря. – 2003. – 17 квіт. (№ 16). – С. 9.
Спогади Віталія Несторовича Котельчука, очевидця подій на території Озютич, Манькова Локачинського району.

323. Шевцова О. Це було в Олександрівці / підгот. О. Шевцова // Волинь. – 2003. – 25 лип. (№ 20). – С. 6.

324. Шклярук Й. Пережите неможливо забути / Й. Шклярук // Народне слово. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 2.
Спогади про події на території Маковицької сільської ради в роки Другої світової війни.

325. Ягенський В. До помсти кликала жорстокість: Волинська трагедія: правда і вимисли / В. Ягенський // Волинь. – 2003. – 5 серп. (№ 88). – С. 3.

326. Якимук Я. Кривава весна 1944: минає 63-й рік, як у Запіллі Любомльського району розігралася кривава трагедія / Я. Якимук // Наше життя. – 2007. – 22 берез. (№23). – С. 3.

327. Boczar B. Nieukarane zbrodnie / B. Boczar // Nasz Dziennik. – 2003. – 30 czerwca (№ 150). – S. 15.

328. Ciaś-Tylenda L. Ucieczka z Wołynia: wspomnienia / L. Ciaś-Tylenda // Myśl Polska. – 2007. – №7. – S. 12.

329. Dancewicz M. Zagłada Puźnik / M. Dancewicz // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07.

330. Ferenc-Chudy P. Mie mamy już domu, Zuziu / P. Ferenc-Chudy // Gazeta Polska. – 2011. – 13 lipca (№ 28). – S.22-23. – Режим доступу: http://www.gazetapolska.pl/6269-plomienie-wolynia-po-zachodniej-stronie-bugu-nie-mamy-juz-domu-zuziu

331. Ferenc-Chudy P. Przerwane nabożeństwo / P. Ferenc-Chudy // Gazeta Polska. – 2009. – 15 lipca (№ 28). – S. 19.
Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939-1945 r.

332. Ferenc-Chudy P. Kiedyś byli Polakami / P. Ferenc-Chudy //Gazeta Polska. – 2009. – № 18. – S. 10-11.
Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939-1945 r.

333. Gajowczyk I. Lato 1943 roku na Wołyniu: relacja Ireny Gajowczyk sporządzona w 2003 roku / I. Gajowczyk // Najwyższy Czas! – 2007. – № 29/30. – S. XLIV-XLV.

334. Kruczek A. Kiesielinska epopeja / A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 10 sierpnia (№ 186). – S. 10-11. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20090810&typ=my&id=my11.txt

335. Kruczek A. Wołyńskie pola śmierci / A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2011. – 14 lipca (№ 162). – S. 20-21. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110714&typ=my&id=my07.txt

336. Kruczek A. Strach wraca do dziś / A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2011. – 3-4 września (№ 205). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat= 20110903&typ=my&id=my14.txt

337. Kulińska L. Do dziś słyszę ich jęki: Relacja Michała Wojszczyna / L. Kulińska // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07.

338. Kulińska L. Konaj Lachu! Relacja Bronisławy Murawskiej-Żygadło / L. Kulińska // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07.

339. Kulińska L. Pawłokoma / L. Kulińska // Dziennik Polski. – 2006. – 4 maja (№ 103). – S. 10. – Режим доступу: http://www.dziennik.krakow.pl/pl/aktualnosci/kraj/236854-pawlokoma.html

340. Kulińska L. Zamordowali mojego Jasia: Relacja Heleny Bieleckiej / L. Kulińska // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07.

341. Misiło E. Prowokacja Pawłokomska : pacyfikację Pawłokomy sprowokował oddział NKWD, który uprowadził Polaków / E. Misiło // Wprost. – 2006. – № 20. – S. 88-90. – Режим доступу: http://www.wprost.pl/ar/90307/Prowokacja-pawlokomska

342. Narbutt M. Pamięć i zapomnienie : Wołyń 61 lat później / M. Narbutt // Rzeczpospolita. – 2004. – № 184. – S. A8-A9.

343. Opowieść o zamordowanej wiosce: Pogromy polskiej ludności mieszkającej w Hucie Pieniackiej dokonane przez oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii i dywizji SS Galizien / W. Orłowski, F. Franczukowska, E. Bernacka, J. Orłowska, R. Wróblewska // Gazeta Polska. – 2008. – № 15. – S. 16-17.

344. Panteluk S. Jak żyć z tym ciężarem? / S. Panteluk // Dziennik Kijowski. – 2003. – kwiecień. (№8). – S. 4.

345. Popek H. To była ucieczka przed śmiercią / H. Popek; rozmawia A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2009. – 8 października (№ 236). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20091008&typ=my&id=my21.txt

346. Potkaj T. Krzyże z Przebraża: w kleszczach (nie-)pamięci: dyskusje polsko-polskie i polsko-ukraińskie przed 60. rocznicą Wołynia / T. Potkaj // Tygodnik Powszechny. – 2003. – 1 czerwca (№ 22). – S. 1, 5. – Режим доступу: http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2812/main02.php

347. Potkaj T. Tamtego lata w Kisielinie / T. Potkaj // Tygodnik Powszechny. – 2003. – 13 lipca (№ 28). – S. 1. – Режим доступу: http://www2.tygodnik.com.pl/tp/2818/main02.php

348. Proszowski I. Tragiczne wspomnienia / I. Proszowski // Nasz Dziennik. – 2003. – 30 czerwca (№ 150). – S. 15.

349. Seniów K. Pokój tylko na prawdzie / K. Seniów // Nasz Dziennik. – 2003. – 11 czerwca (№ 135). – S.15.

350. Śmiech A. Sahryń – reaktywacja / A. Śmiech // Myśl Polska. – 2009. – 6-13 grudnia (№ 49/50). – S. 14. – Режим доступу: http://wiernipolsce.streemo.pl/Community/28947, Blog_Wpis,Sahryn___reaktywacja.html

351. Stańczyk T. Jeszcze chce się wam śpiewać? : Kisielin, 11 lipca 1943 roku / T. Stańczyk // Rzeczpospolita. – 2003. – № 161. – S. A8.

Kisielin (Ukraina) stosunki etniczne 1939-1945 r.

352. Trusiuk T. To był mord na żywym ciele Polski / T. Trusiuk; rozm. przepr. A. Kruczek // Nasz Dziennik (Wyd. 2). – 2010. – 14 lipca (№ 162). - S. 11. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20100714&typ=my&id=my11.txt

353. Udało nam się przeżyć piekło / Z J. Kalinowską, rozmawia A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2008. – 11 lipca (№161). – S. 11-12. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080711&typ=my&id=my22.txt

354. Wilczur Jacek E. Siewcy kłamstwa i nienawiści / E. Wilczur Jacek // Magazyn tygodniowy. – 1991. – 12.04 (№15)*.

355. Filar W., P. Śmoleński. Żyjemy dzięki Ukraińcom, którzy ocalili nas przed Ukraińcami: [Rozmowa] / W. Filar ; rozmawiał P. Śmoleński // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 7 lipca (№ 183) – dodatek Duży Format. – S. 18-21.

356. Żurek A. Męczennicy Wołynia / A. Żurek // Nasz Dziennik. – 2011. – 30 sierpnia (№ 201). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110830&typ=my&id=my07.txt

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

357. Антонюк Я. М. СБ в українсько-польському конфлікті / Я. М. Антонюк // Антонюк Я. М. Діяльність Служби Безпеки ОУН. : істор.-краєзн. вид. – Луцьк, 2007. – С. 58-63.

358. Бойко М. Польська партизанка / М. Бойко // Бойко М. Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині. – Торонто ; Онтаріо ; Канада, 1976. – С. 226-244.

359. Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин / А. Боляновський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознав. імені І. Крип'якевича. – Л., 2005. - Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 68-119.

360. Бондаренко К. Погляд через десятиліття / К. Бондаренко // Волинь моя. – 2004. - Вип. 4. – С. 107-112.

361. Борбич М. Українсько-польський конфлікт на маневицькій землі / М. Борбич // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині : матеріали XIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України і 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права : зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 422.

362. Бутко С. Роль радянського партизанського руху в боротьбі проти ОУН і УПА та поглибленні українсько-польського конфлікту в 1943-1944 рр. / С. Бутко // Міжнар. Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 трав. 2000 р. Доповіді та повідомлення / Укр. іст. т-во; Чернів. нац. ун-т імені Юрія Федьковича; відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 104-109.

363. Бухало Г. Сучасні польські історики про Тараса Бульбу-Боровця / Г. Бухало // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи. – Рівне, 1998. – С. 35-43.

364. Бухало Г. Тарас Бульба-Боровець – командир УПА: „Поліська січ" і польське питання / Г. Бухало // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 282-289.

365. В'ятрович В. Вибачення за...? / В. В'ятрович // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 9. (верес.) – С. 21-25.

366. В'ятрович В. Вибачення за...? / В. В'ятрович // Розбудова держави. – 2003. – № 5/8. – С. 16-20.

367. В'ятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947 / В. В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 288 с.

368. В'ятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947 / В. В'ятрович. – Вид. 2-е, доп. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 368 с.

369. Вашкович В. Польський підпільний уряд і збройний конфлікт АК-УПА / В. Вашкович // Український Самостійник. – 1959. – Ч. 9 (верес.). – С. 9-15.

370. Вишневська О. Полеміка А. Семенюка з В. Поліщуком про українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни / О. Вишневська // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 483-487.

371. Власюк С., Марчук Т. Українсько-польське протистояння в часи ІІ світової війни на Горохівщині / С. Власюк, Т. Марчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині : матеріали XXXI Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., Луцьк – Горохів, 14-15 трав. 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 430-433.

372. Войнаровський А. Українсько-польське протистояння в 1943 – 1948 рр. та його наслідки / А. Войнаровський // Україна – Польща: уроки другої світової війни : наук. семінар молодих вчених. Тернопіль, 27 лют. 2003 р. – Тернопіль, 2003. – С. 136 – 144.

373. Войцеховський Ю. Волинська трагедія: погляд крізь роки / Ю. Войцеховський // Історія в шк. – 2003. – № 5/6. – С. 19-27.

374. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав „Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. / О. Гайдай, Б. Хаварівський – Тернопіль, 1996. – 155 с.

375. Гайдай О., Ханас В. Диверсійна та терористична діяльність Армії Крайової (1939-1944 рр.) / О. Гайдай, В. Ханас // Мандрівець. – 1996. – № 4/5. – С. 72-81.

376. Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939-1947 років (Львів, 23 травня 2003 р.) : матеріали круглого столу / упор. С. Трохимчук. – Л. : Вид-во Центр Галицького ін-ту, 2003. – 55 с.

377. Гика В. Українсько-польський конфлікт на Волині в 1943-1944 рр. у документах державного архіву Волинської області / В. Гика // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 446-450.

378. Гогун О. С. Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942-1944) / О. С. Гогун // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 151-158.

379. Гогун А. Эрих Кох и Сидор Ковпак на «кресах всходних» / А. Гогун // Новая Польша. – 2005. – № 7/8 (66). – С. 92-95.

380. Гогун А. Предпосылки антипольской акции УПА 1943 – 1944 гг. Новые документы / А. Гогун // Друга світова війна і доля народів України: 3-я Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27–28 жовт. 2008 р : тези доповідей. – К., 2008. – С. 52 – 53.

381. Гогун А. Украинско-польская партизанская война 1943-1944 гг. / А. Гогун // Клио. – 2003. – №4 (23). – С. 117-119.

382. Гогун А. 1943: украинско-польская трагедия / А. Гогун // Посев. – 2003. – № 9 (сент.). – С. 44-48.

383. Гогун А. Украинско-польская партизанская война 1943-1944 гг. А. Гогун // Войны, военные конфликты, терроризм как проявление экстремальных ситуаций в жизни людей: исторический опыт и уроки : материалы 31-й Всероссийской заочной конф. / под ред. С. Н. Полторака. – СПб., 2003. – С. 149-154.

384. Гонтар І. Політичні причини загострення українсько-польської конфронтації напередодні переселення 1944-1946 рр. / І. Гонтар // Наукові зап. Тернопіль. держ. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: Історія / гол. ред. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2001. – Вип. 13 – С. 160-163.

385. Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянюк В. Ф. Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смолянюк ; за заг. ред. Є. К. Марчука. – К., 2003. – 164 с.

386. Гридень В. Чи можна було уникнути проливу крови з поляками? (1939-1945) / В. Гридень // Вісті Комбатанта. – 1991. – Ч 2 (172). – С. 34-37.

387. Грицак Я. Наше і дуже наше горе / Я. Грицак // Критика. – 2003. – № 7/8. – С. 14.

388. Грицак Я. Тяжке примирення / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 126-137.

389. Грицаюк А. Відгомін минулого. До 60-річчя волинських подій / підгот. А. Грицаюк // Самостійна Україна. – 2004. – Ч. 3. – С. 49-54; Ч. 4. – С. 45-53.

390. Грицюк Ґ. Втрати населення на Волині у 1941-1944 рр. / Ґ. Грицюк // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Tyrsa, 2001. – Т. 5 : Матеріали V Міжнар. семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квіт. 1999 р. – С. 249-270.

391. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. - С. 148-170.

392. Грицьків Р. Українська Повстанська Армія у висвітленні сучасної польської історіографії: перші роки після падіння комуністичного режиму (кінець 1980-х - середина 1990-х) / Р. Грицьків // Україна – Європа – Світ : Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М.Алексієвець. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 221-228.

393. Гудь Б. Соціальне підґрунтя українсько-польських конфліктів на Правобережній Україні першої половини XX століття / Б. Гудь // Україна – Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива / за заг. ред. В. І. Сергійчука. – Ч. 1: Шлях України та Польщі до порозуміння – К., 2001. – С. 182-189.

394. Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуку першопричин конфліктів першої половини XX століття. / Б. Гудь. – Л. : Кальварія, 2000. – 192 с.

395. Гулай В. Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Історія / відп. за вип. В. І. Фенич. — Ужгород, 2007. – Вип. 18. – С. 65-70.

396. Гулай В. Екстремізація масової політичної свідомості польського населення Волині в часи конфлікту 1943–1944 рр. / Гулай В. В. // Наукові праці: наук.-метод. журн. Т. 44. – Миколаїв, 2005. – Вип. 31: Політичні науки. – С. 54-57.

397. Гулай В. Етнополітичні конфлікти та етнічна мобілізація в Західній Україні в роки Другої світової війни / В. Гулай // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Л., 2006. – Вип. 18. – С. 81-85.

398. Гулай В. Етносоціальна дистанція як прояв конфліктної взаємодії (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни) / В. Гулай // Буковинський журн. – 2008. – № 1. – С. 153-157.

399. Гулай В. Етноцентризм як домінанта масової самосвідомості польського населення Західної України в роки Другої світової війни // Науковий вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – Вип. 272. – С. 175-180.

400. Гулай В. Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943-1944 рр. / В. Гулай // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць. – Чернівці, 2006. – Т. 4. – С. 456-464.

401. Гулай В. Ідея етнополітичного самоствердження в концепціях польського підпілля в Західній Україні в роки Другої світової війни / Гулай В. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць.– Л., 2005. – Вип. 16. – С. 54–59.

402. Гулай В. Міжетнічна комунікація в західній Україні у роки Другої світової війни : моногр. / В. В. Гулай. – Л. : Вид-во Львів. Політех., 2011. – 460 с.

403. Гулай В. Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв, 2008. – Вип. 14. – С. 202-208.

404. Гулай В. Негативний стереотип українця в масовій свідомості поляків Волині в часи Другої світової війни / Гулай В. // Знаки питання в історії України: українська історія у европейському контексті : зб. матеріалів II Міжнар. конф. / упор. Є. М. Страшко. – Ніжин, 2005. – С. 134–136.

405. Гулай В. Особливості дегуманізації супротивника в українсько-польському конфлікті на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2006. – Вип. 323/324. – С. 102-106.

406. Гулай В. Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / В. Гулай // Буковинський журн. – 2005. – № 4. – С. 160-165.

407. Гулай В. В. Причини виникнення та особливості функціонування синдрому «образ ворога» в етнополітичних конфліктах (на прикладі українсько-польського конфлікту в Роки Другої світової війни) / В. Гулай // Наук. праці : наук.-метод. журн. Політичні науки. – Миколаїв, 2007. – Т. 65, вип. 52. – С. 180-184.

408. Гулай В. Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки Другої світової війни) / В. Гулай // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Ужгород, 2008. - Вип. 9 – С. 195-199.

409. Гунчак Т. Втрачена можливість. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / Т. Гунчак; за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 351-359.

410. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Історичний журн. – 2003. – №1. – С. 42-46.

411. Гунчак Т. Поляки й українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 172-178.

412. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Історіографічні дослідження в Україні . Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті Павла Михайловича Калениченка (1923-1983) / голова ред. кол. В. А. Смолій; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 335-343.

413. Гунчак Т. Поляки й українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран та [ін.].– Луцьк, 2003. – С. 144-152.

414. Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни / Т. Гунчак ; Укр. Вид. Спілка імені Юрія Липи. – К., 2011. – С. 76-88.

415. Дашкевич Я. Акція „Волинь". Волинський казан та його творці / Я. Дашкевич // Воля і Батьківщина. – 2003. – № 1/2 (16-17/32-33). – С. 5-15.

416. Дашкевич Я. Волинський вузол / Я. Дашкевич // Універсум. – 2003. – № 5/6. – С. 17-21.

417. Дашкевич Я. Волинь у політичних іграх в 40-х рр. XX століття / Я. Дашкевич // Розбудова держави. – 2003. – № 5/8. – С. 11-13.

418. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини) / Я. Дашкевич // Україна і Польща між минулим і майбутнім / упор. А. С. Павлишин. – Л., 1991. – С. 214-230.

419. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура / АН України; Т-во „Знання" України. – К., 1993. – Вип. 25/26. – С. 53-73.

420. Дашкевич Я. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) / Я. Дашкевич // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні / Наук. Т-во імені Шевченка в Україні, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України [та ін.]; ред. кол.: Я. Грицак та [ін.]. – Л., 1999. – Вип. 2. (1995-1997 рр.) – С. 155-156.

421. Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. / Я. Дашкевич // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні / Наукове Т-во імені Шевченка в Україні, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України [та ін.]; ред. кол.: Я. Грицак [та ін.]. – Л., 1999. – Вип. 2. (1995-1997 рр.). – С. 157-159.

422. Дашкевич Я. Третій фронт у міжнародній грі в минулому і тепер / Я. Дашкевич // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – С. 138-147.

423. Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Україна вчора і нині : нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 126-133.

424. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) / Я. Дашкевич // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали Міжнар. наук. конф. Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р. – К., 1993. – С. 23-29.

425. Демкович-Добрянський М. Трагедія Другої світової війни / М. Демкович-Добрянський // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 45-52.

426. Дем'янюк О. Міжнаціональне протистояння на Волині у 1943 р. / О. Дем'янюк // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. праць / ред. кол.: Р. П.Карпюк [та ін.]. — Луцьк, 2010. – Вип. 4. – С. 38-45.

427. Денисюк М. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни у спогадах / М. Денисюк, В. Трофимович, А. Каляєв // Наукові зап. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 247-263.

428. Денищук О. Злочини польських шовіністів на Волині. Кн. 1. Рівненська область. / О. Денищук. – Рівне : ППДМ, 2003. – 352 с.

429. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. / В. Деревінський // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць / за ред. П. М. Чернеги. – К. ; Краків, 2002. – С. 158-160.

430. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.). / В. Дзьобак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.

431. Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941-45 рр. у світлі польських документів / О. Дзюбан // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні (1995-1998). – Л., 1999. – Вип. 2. – С. 182-193.

432. Дмитерко О. Українсько-польські стосунки на сторінках української підпільної преси 40-50-х рр. XX ст. / О. Дмитерко // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 459-463.

433. Дрозд Р. Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-44 рр. / Р. Дрозд // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 180-187.

434. Дрозд Р. Навколо причин антипольської акції ОУН-УПА в 1943-1944 роках / Р. Дрозд // Український альманах. – 2003. – С. 172-177.

435. Євтушик М. Стало долею село / М. Євтушик // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся : наук. зб. : матеріали XXI Волин. обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 17 листоп. 2006 р. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 43-44.

436. З хроніки подій на українських землях (рік 1943) // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Торонто, 1990. – Кн. 2: Бойові дії УПА. – С. 161-176.

437. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943-1944 годов: сб. док. и исслед. / сост. А. Дюков. — М. : Алексей Яковлев, 2008. — 144 с.

438. Заведнюк В.Ф. Польсько-українські відносини в II світовій війні // Заведнюк В. Ф. Вони вмирали, їм сурми не грали... (документи, спогади, коментарі). / В. Ф. Заведнюк. – Тернопіль, 2000. – С. 285-290.

439. Залізняк Б. Не переписуймо свою історію / Б. Залізняк // Дзвін. – 2003. – № 10. - С. 84-87.

440. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині і в Східній Галичині в 1939-1944 рр. / Л. Зашкільняк // Педагогічна думка. – 2008. – № 4. - С. 31-35.

441. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках /Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова ред. кол. Я. Ісаєвич, відп. ред. О. Аркуша. – Л., 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера – С. 486–491.

442. Зашкільняк Л. Позиція польського еміграційного уряду щодо польсько-українського конфлікту на Волині в 1942-1943 рр. / Л. Зашкільняк // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 406-422.

443. Зашкільняк Л. Україна і Польща в XX столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Наукові зап. нац. ун-ту „Острозька академія". Історичні науки. - Острог, 2003. – С. 72-84.

444. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939 – 1944 роках: невідома війна / Л. Зашкільняк // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. – Л., 2006. – Том CCLI: Праці Історично-філософської секції. – С. 325-367.

445. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ : Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку : Міжнар. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2011. – Ч. 2. – С. 89-95.

446. Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / А. Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 261-286. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

447. Ільницький В. Українсько-польське протистояння на теренах Дрогобиччини (1943–1944 рр.): документи ОУН і УПА / М. Галів, В. Ільницький. – Дрогобич : Посвіт, 2008. – 60 с.*

448. Ільницький В. Українсько-польське протистояння на Дрогобиччині у 1943 – 1944 рр. / В. Ільницький, М. Галів // Мандрівець. – 2009. – № 1(79). – С. 46-55.

449. Ільницький В. Українсько-польське протистояння у 1943 – 1946 рр. (За матеріалами Дрогобицької області) / В. Ільницький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; голова ред.. Я. Ісаєвич, упоряд. М. Литвин, В. Футала. – Л., 2008. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття. – С. 399–405.

450. Ільюшин І. Актуальні проблеми методології та історіографії українсько-польських відносин XX століття / І. Ільюшин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16, ч. 1. – С. 394-404.

451. Ільюшин І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА / І. І. Ільюшин // Український іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 94-104.

452. Ільюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні у 1939-1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії / І. Ільюшин // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 90-101.

453. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. / І. Ільюшин. – К. : Ін-т історії України; Київ. славістичний ун-т, 2003. – 313 с.
У монографії на тлі загального українсько-польського міжнаціонального конфлікту, що за часів Другої світової війни охопив землі спільного проживання двох народів, висвітлюються причини і перебіг особливо трагічних подій на Волині 1943-1944 років, опанованій в той період гітлерівцями. Своє завдання автор вбачав у наданні відомої йому інформації про ті події, що міститься в доступних українських, радянських, польських і німецьких архівних документах, та її аналізі.

454. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943 / І. Ільюшин // Енциклопедія історії України: В 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К., 2003. – Т. 1: А-В. – С. 609.

455. Ільюшин І. Волинська трагедія: пошук правди. Роздуми українського історика на сторінках книги польських авторів / І. Ільюшин // Війни і мир, або „Українці - поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 371-379.

456. Ільюшин І. Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії крайової в Західній Україні (1939-1945 рр.) / І. Ільюшин // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923-1983) / голова ред. кол. В. А. Смолій; відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К., 2003. – Ч. 1. – С. 343-359.

457. Ільюшин І. До питання про антипольський фронт ОУН і УПА в роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Наукові зап. нац. ун-ту „Острозька академія". Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 241-249.

458. Ільюшин І. До питання про волинську трагедію в 1943-1944 рр. / І. Ільюшин // Український іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 115-123.

459. Ільюшин І. До питання про діяльність Армії Крайової й українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Вісник Київ. ун-ту: Історичні науки. – К., 1998. – Вип. 37. – С. 37-41.

460. Ільюшин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині у 1943 році? Документи свідчать / І. Ільюшин // Український альманах. - 2003. – С. 167-171.

461. Ільюшин І. Минуле під слідством / І. Ільюшин // Критика. – 2011. – Ч. 5/6. – С. 27-30.

462. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (В світлі польських документів) / І. Ільюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. - 198 с. – (НАН України, Ін-т історії України).

463. Ільюшин І. Польська проблема в державотворчій діяльності ОУН та спроби українсько-польського порозуміння в 1940-1941 рр. / І. Ільюшин // Україна - Європа – Світ : Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 5. У 2 ч.: Україна – Європа – Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку : Міжнар. зб. наук. праць на пошану проф. М. М. Алексієвця / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2011. – Ч. 2. – С. 96-105.

464. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Україна-Польща: важкі питання : матеріали II Міжнар. семінару істориків „Українсько-польські стосунки 1918-1947 рр.". Варшава, 22-24 трав. 1997 р. – Варшава, 1998. – Ч. 1/2. – С. 154-171.

465. Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ільюшин. – К. : Ін-т історії НАН України, 2001. – 290 с.

466. Ільюшин І. Роль і місце поляків в антиукраїнських акціях на Волині в 1943-1944 рр. / І. Ільюшин // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 300-313.

467. Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945) / І. Ільюшин. – К. : Вид. дім Києво-Могилянська акад., 2009. – 399 с.

468. Ільюшин І. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни / І. Ільюшин // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 54–63.

469. Ільюшин І. Українське питання в політичних програмах польського підпілля під час Другої світової війни // Питання нової і новітньої історії : міжвід. наук. зб. – К., 1996. – Вип. 42. – С. 101-108.

470. Ільюшин І. Українсько-польський конфлікт за часів Другої світової війни / І. Ільюшин // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць / за ред. П. М. Чернеги. – Київ, 2002. – С. 136-138.

471. Ільюшин І. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Наукові зап. НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Вип. 40. – К., 2002. – С. 55-60.

472. Ільюшин І. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни / І. Ільюшин // Український альманах. – 2002. – С. 118-122.

473. Ільюшин І. Українсько-польські взаємини за часів Другої світової війни / І. Ільюшин // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 54-63.

474. Ільюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Ільюшин // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (голова кол.), Г. В. Боряк [та ін.]. - К., 2010. – Кн. 1. – С. 567-594.

475. Ісаєвич Я. 1943 рік у пам'яті поляків і українців / Я. Ісаєвич // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 292-298.

476. Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у XX ст. / Я.Ісаєвич // У пошуках правди : зб. матер. Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 5-21.

477. Ісаєвич Я. Перед 1943 роком був 1930-й і 1938-й: Польсько-українські відносини до і під час війни / Я. Ісаєвич // Універсум. – 2003. – № 5/6. – С. 13-16.

478. Ісаєвич Я. Перед 1943 роком був 1938-й: трагічне протистояння у пам'яті поляків і українців / Я. Ісаєвич //Незалежний культурологічний часоп. «Ї» : – 2003. – № 28. – С. 214-221.

479. Ісаєвич Я. Трагедія Волині 1943-1944 рр. (Інформація про попередні підсумки досліджень польсько-українського протистояння, проведені Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) / Я. Ісаєвич // Український історик. – Нью-Йорк ; К. ; Л. ; Острог ; Торонто ; Париж, 2004. – Т. 1/2 (161/162). – С. 159-161.

480. Ісаєвич Я. Українсько-польські взаємини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-26 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 5-8.

481. Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини періоду Другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Історія в шк. України. – 2003. – № 2. - С. 39-40.

482. Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 3-58. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

483. Кабачій Р. Реальність порозуміння / Р. Кабачій // Політика і культура. – 2003. - № 28/29. – С. 10-11.

484. Кабачій Р. Українці між Кресами та Закерзонням / Р. Кабачій // Критика. – 2003. - № 9. – С. 12-13.

485. Калакура О. Я. Інспірація польсько-українського міжетнічного конфлікту на завершальному етапі Другої світової війни / О. Я. Калакура // Над Дніпром і Вислою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – №2.3. – К., 2003 - 2004. – С. 280-289.

486. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Калакура. – К. : Знання України, 2007 – 508 с.

487. Калитко С. Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 р.) / Ін-т історії України НАН України [та ін.]; наук. ред. А. Г. Філінюк. - Хмельницький, 1999. – С. 382-383.

488. Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко // Наукові зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. пр. / за заг. ред. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242-247.

489. Калитко С.Л. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни / С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 66-68.

490. Каліщук О. До питання термінології наукового дискурсу (на прикладі проблеми українсько-польських стосунків на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни) // О. Каліщук / Питання історії України : зб. наук. пр. – Чернівці, 2010. – Т. 13. –С. 49-53.

491. Каліщук О. Проблема українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз / О. Каліщук // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : зб. наук. пр. / [відп. ред. М. Литвин]; Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. імені І. Крип'якевича. – Л., 2010-2011. – Вип. 3/4. – С. 292-306.

492. Каліщук О. Протистояння на українсько-польському пограниччі у роки Другої світової війни у історіографії 40-80-х рр. XX ст. / О. М. Каліщук // Історичні студії Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – Вип. 5. – С. 102-107.

493. Каліщук О. Спогади як джерело дослідження польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни / О. Каліщук // Бахмутський шлях. – 2008. - № 3/4. – С. 144-149.

494. Каліщук О. Спогади як джерело дослідження польсько-українських стосунків у роки Другої світової війни / О. Каліщук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині : матеріали XXXI Всеукр. наук-практ. іст.-краєзн. конф., Луцьк–Горохів, 14-15 трав. 2009 р. - Луцьк, 2009. – С. 354-359.

495. Каліщук О. М. Українське та польське державотворення і міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: історіографічний аспект / О. М. Каліщук // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Держава та армія. – Л., 2010. – № 670. – С. 159-166.

496. Каліщук О. М. Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни (за матеріалами тижневика «Наше слово», Варшава) / О. М. Каліщук // Історичні студії Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки.– Луцьк, 2009. – Вип. 2. – С. 10-14.

497. Каліщук О. М. Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни в підручниках та посібниках для вищої школи / О. М. Каліщук // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки.– Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 139-142.

498. Карпухіна Т. О. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні під час Другої світової війни / Т. О. Карпухіна // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців, 10-11 трав. 2006 р. – Рівне, 2006. – С. 194-197.

499. Карпухіна Т.О. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському протистоянні на другому етапі Великої Вітчизняної війни (1942-1945 років) / Т. О. Карпухіна // Актуальні проблеми історії України та всесвітньої історії. – 2006. – № 10. – С. 169-171.

500. Карпухіна Т.О. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки (1942 – 1947 рр.) / Т. О. Карпухіна // Історія очима молодих дослідників : матеріали регіональної наук.-практ. конф. молодих вчених, асп., здобувачів, магістрантів. – Рівне, 2007. – Вип. 2. – С. 53-62.

501. Кваша І. Волинь 1943-1944 років у контексті українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни / І. Кваша // Волинь очима науковців і практиків: історія, теорія, методика : матеріали обл. наук.-практ. конф. – Луцьк, 2010. – С. 174-181.

502. Кенсік Я. Втрати населення під час польсько-українського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Я. Кенсік // Україна-Польща: важкі питання / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004. – Т. 9: Матеріали IX і X Міжнар. наук. семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. – С. 36-44.

503. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття : ідеологія та практика / Ю. Киричук ; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л. : Добра справа, 2003. – 463 с. : іл.

504. Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942-1943 рр. / Ю. Киричук // Схід. – 2000. – № 1 (січ.-лют.). – С. 48-51.

505. Киричук Ю. Українсько-польське протиборство на Волині у 1942-1943 рр. / Ю. Киричук // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали Міжнар. наук. конф. 23-24 верес. 1999 р. / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л., 2001. – С. 193-195.

506. Киричук Ю. Українсько-польський збройний конфлікт 1942-1943 рр. / Ю. Киричук // Українські варіанти. – 1999. – № 3/4 (лип.-груд.). – С. 130-133.

507. Киричук Ю. Волинська трагедія 1943-1944 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-26 листоп. 1996 р.) / відп. ред. П. Федорчак; худ. Ю. Пиріг. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 280-283.

508. Киричук Ю. Українсько-польська збройна боротьба на західноукраїнських землях у 1942-1943 рр. / Ю. Киричук, В. Мороховський // Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. Слов'янські народи в Другій світовій війні : зб. наук. пр. / відп. ред. П. М. Чернега. – К., 2000. – С. 157-161.

509. Кічий І. В. До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / Кічий І. В. // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995 / Redakcja naukowa Bogusław Polak. - Koszalin, 1995. – S. 252–264.

510. Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни / І. Кічий // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-26 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 34-39.

511. Клець Д. Наукове обґрунтування наслідків польсько-українських конфліктів / Д. Клець // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 432-438.

512. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії / З. Ковалевський // Україна: Наука і культура. – 1993. – Вип. 26/27. – С. 200-232.

513. Ковалевський З. Польське питання у післявоєнній стратегії Української Повстанської Армії / З. М. Ковалевський // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003.– С. 287-333. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

514. Ковальчук В. М. Документи ОУН (б) і Запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Полісся у 1943-1944 роках: спроба групування за походженням / В. М. Ковальчук // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Том 12. – С. 89-92.

515. Кондратюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків / К. Кондратюк // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 439-445.

516. Конєчний З., Партач Ч. Перебіг українсько-польського конфлікту на Холмщині в 1939-1943 рр. / З. Конєчний // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 353-372.

517. Корнійчук Н. „Мертві зобов'язують живих" / Н. Корнійчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині : матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 12-ї річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права : зб. наук. праць. У 2-х ч. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 309-312.

518. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) / В. Косик // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – С. 94-107.

519. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) // Косик В. Правда історії: Роки окупації України 1939 – 1944 : зб. ст. – К., 2008. – С.117-144.

520. Косик В. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації / В. Косик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16, ч. 1. – С. 370-383.

521. Кошельник А. Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни / А. Кошельник // Наукові зап. Історичні науки. — Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 454-465.

522. Кравець М. З історії визвольного руху на Холмщині / М. Кравець // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук. конф. (21-22 листоп. 1996 р.) / відпов. ред. П. Федорчак; худ. Ю. Пиріг. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 176-180.

523. Кресло С. А. Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991-2003) / С. А. Кресло // Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістика. – Вип.27. – Л., 2006

524. Кулиньска Л. Обзор уничтожения польского населения восточных территорий в 40-х годах XX века: немецкая оккупация и действия ОУН-УПА / Л. Кулиньска // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк, 2010. – С. 62-71.

525. Кутовий Р. Casus Обірки: проблема датування початку збройного українсько-польського конфлікту на Волині / Р. Кутовий // Український іст. зб. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 318-336.

526. Кутовий Р. ОУН-м і українсько-польський міжнаціональний конфлікт в роки Другої світової війни / Р. Кутовий // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – 2003. – С. 289-300.

527. Кутовий Р. Позиція армії Т. Бульби-Боровця в українсько-польському конфлікті на Волині / Р. Кутовий // Науковий вісн. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – Ч. 5. – С. 172-177.

528. Кутовий Р. Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського міжнаціонального збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Р. С. Кутовий // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. - Луцьк, 2011. – Ч. 10. – С. 99-110.

529. Кутовий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941-1945) в документах німецької окупаційної влади / Р. Кутовий // Збірник навч. – метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. / гол. ред. Б. О. Ярош. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 68-73.

530. Кутовий Р. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт під час Другої світової війни в суспільній свідомості двох народів / Р. Кутовий// Розбудова держави: духовність, екологія, економіка : зб. матеріалів П'ятої Загальноукр. студент. наук. конф. – К., 1999. – С. 137-139.

531. Лавер О. Про людські втрати в україно-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни / О.Лавер // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред. С. Кульчицький; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 313-320.

532. Лавер О. Людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті 1941-1947 рр. / О. Г. Лавер // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2003. – Вип. 29. – С. 207-214.

533. Лисенко О. Українсько-польський конфлікт / О. Лисенко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / відп. ред.. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С.В.Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності. – С. 384-394.

534. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин; Інститут історії НАН України. – К., 2002. – 133 с.

535. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин // Волинь моя. – 2002. – Вип. 2. – С. 27-55.

536. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії // Литвин В. М. Вимір історією. Інтерв'ю. Виступи. Статті. – К., 2002. – С. 536-606.

537. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії /Володимир Литвин // Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія / В. М. Литвин; за ред. В. А. Смолія. – К., 2004. – С. 233-312.

538. Ліпкан А. ОУН-УПА та українсько-польський конфлікт 1943-1944 рр. як відлуння невирішених питань Паризької мирної конференції / А. Ліпкан // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали Міжнар. наук. конф., 14-15 трав. 1998 р. / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Каф. історії слов'ян. народів; відп. ред. П. М. Чернега. – К., 1998. – С. 193-197.

539. Ліпкан А. Г. З історії українсько-польського протистояння під час Другої світової війни / Ліпкан А. Г. // Наукові зап. : зб. наук. ст. нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова / укл. В. П. Дмитренко, І. М. Ковчина, Г. М. Скоробагатько. – К., 1999. – Т. 35, ч. 1. – С. 195-200.

540. Ліпкан А. Г. УПА та її боротьба на три фронти під час Другої світової війни // Наукові зап : зб. наук. ст. нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К., 2000. – Ч. 1. – С.233-241.

541. Лозицький В. Українсько-польське протистояння на Волині й у Поліссі / В. Лозицький // Україна дипломатична : наук. щоріч. / упоряд.: Л. Губерський [та ін.]. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 428-442.
Автор розглядає умови Ризького мирного договору як одну з причин українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни.

542. Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942-1945 рр. / Г. Мазур // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Tytsa, 2001. – Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квіт. 1999 р. – С. 208-220.

543. Мазурок В .П. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині та Східній Галичині в роки Другої світової війни / В. П. Мазурок // Зб. наук. пр. Серія: Історія та географія. – Х., 2011. – Вип. 41. – С. 22-26.

544. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження / Ю. Макар [та ін.]. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.

545. Макар Ю. Походження і характер польсько-українського протистояння під час Другої світової війни / Ю. Макар // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej / pod redakcją W. Bonusiaka. – Rzeszow, 2002. – S. 43-50.

546. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни / Ю. Макар // Український альманах. – 2003. – С. 189-199.

547. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки / Ю. Макар // Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 71-97. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

548. Макар Ю. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє / Ю. Макар // Україна - Польща: важкі питання / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004. – Т. 9: Матеріали IX і X Міжнар. семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. – С. 352-370.

549. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни / Ю. Макар, В. Макар // Питання історії України : зб. наук. ст. - Чернівці, 2003. – Т. 6. – С. 181 – 184.

550. Макар Ю., Струтинський В. Польсько-українські стосунки під час Другої світової війни та по її закінченні: спроба узагальнення / Ю. Макар, В. Струтинський // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19-20 квіт. 1995 р. – Луцьк, 1995. - С. 48-49.

551. Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1941-1945) / С. Макарчук // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – 2000. – Вип. 35/36. – С. 321-343.

552. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941-1947 рр. / С. Макарчук // Україна-Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квіт. 1999 р. –С. 291-307.

553. Макарчук С. Втрати населення на Волині у 1941-1947 рр. / Степан Макарчук // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 188-207.

554. Макарчук С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941-1945) // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Л., 1999. –Вип. 34. – С. 361-382.

555. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції // Україна – Польща: важкі питання / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004. – Т. 9. Матеріали IX і X Міжнар. семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. - С. 333-351.

556. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / С.Макарчук // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіц. ст., присвяч. 60-річчю визволення Волинської області від фашистських загарбників. – Луцьк, 2004. – С. 87-106.

557. Макарчук С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині XX ст. / С. Макарчук // Зб. пр. і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької / ред. кол.: М. Н. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Л., 1998. – С. 132-144.

558. Марущенко О.В. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С.44-55.

559. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 р. в сучасній українській історіографії / О. Марущенко // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112-126; 2004. – № 10. – С. 122-134; 2005. – № 11. – С. 116–124; 2006. – № 12. – С. 118-122.

560. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень / О. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 32-41.

561. Марущенко О. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9,ч. 1. – С. 126-135.

562. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський . – М. : Славянский диалог, 1999.

563. Матла О. Справа Гути П'еняцької і джерела / О. Матла // Вісті Комбатанта. – 1978. – Ч. 1 (93). – С. 55-61.

564. Мищак І. Сучасна українська та польська історіографія про волинську трагедію / І. Мищак // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С.456-464.

565. Міндюк О. Пізнаймо істину про волинську трагедію / О. Міндюк // Воля і Батьківщина. – 2004. – № 1 (18-34). – С. 97-102.

566. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Репринт / П. Мірчук – Л. : 1991. – 320 с.

567. Мосорко М. Волинська трагедія 1943 р. в сучасній польській історіографії / М. Мосорко // Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. студ. «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (10-11 трав. 2011 р.). У 3 т. – Луцьк, 2011. – Т. 1. – С. 92-93.

568. Мосорко М. Дискусійні питання українсько-польських відносин періоду Другої світової війни / М. Мосорко // Друга світова війна (1939-1945): сучасні погляди та інтерпретації : зб. наук. ст. учасн. Четвертих Всеукр. драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 28 квіт. 2011 р. / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Вєтров, О. О. Сушко. – К., 2011. – С. 362-369.

569. Мотика Ґ. Антипольська акція ОУН-УПА / Г. Мотика // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 31-37.

570. Мотика Ґ. Антипольська акція ОУН-УПА / Г. Мотика // Український альманах. – 2003. – С.178-188.

571. Мотика Ґ. Від Волині до акції «Вісла» / Ґ. Мотика // Педагогічна думка. – 2008. - № 4. – С. 24-28.

572. Мотика Ґ. Волинь 1943 року / Ґ. Мотика // Критика. – 2003. – № 7/8. – С. 10-12.

573. Мотика Ґ. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939-1956 рр. / Ґ. Мотика // Четвертий Міжнар. конгрес україністів. Одеса, 26-29 серп. 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія / Міжнар. асоц. україністів; відп. ред.: С. Кульчицький, В. Даниленко. – О. ; К. ; Л., 1999. – Ч. 2: XX ст. – С. 85-90.

574. Мотика Ґ. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Ґ. Мотика // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 48-56.

575. Мотика Ґ. Польсько-українські конфлікти на Волині в роки Другої світової війни у світлі польської історіографії / Г. Мотика // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19-20 квіт. 1995 р. – Луцьк, 1994. – С. 12-13.

576. Наконечний В. В стороні від істини // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзн. нариси. – Луцьк, 2006. – С. 300-304.

577. Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – 144 с.

578. Наконечний В. Волинь – криваве поле геноциду (з історії масового знищення польського населення на Волині в 1943 році) // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзн. нариси. – Луцьк, 2006. – С. 98-112.

579. Наконечний В. Злочини ОУН-УПА на Волині. Як і проти кого вони воювали / В. Наконечний // ОУН-УПА. Правдивая история. – К., 2006. – С. 97-133.

580. Наконечний В. Злочини ОУН-УПА на Волині (з ким і проти кого вони воювали) / В. Наконечний . – Луцьк: б.в., 2001. – 67 с.

581. Наконечний В. Час візьме своє // Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція : наук. та краєзн. нариси. – Луцьк, 2006. – С. 325-327.

582. Недиба А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: спроби порозуміння/ А. Недиба // Друга світова війна (1939 - 1945 рр.) : сучасні погляди та інтерпретації : зб. наук. ст. учасників четвертих Всеукр. драгоманівських читань мол. істориків : з нагоди 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. - К., 2011. - С. 145-153.

583. Олійник Ю. В. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь – Поділля в 1941-1944 рр. / Ю. Олійник // Україна і Польща в XX ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. пр. / за ред. П. М. Чернеги. – К. ; Краків, 2002. – С. 160-162.

584. Олійник Ю. В. До питання про міжетнічний конфлікт українського і польського населення на території генеральної округи Волинь – Поділля в роки Другої світової війни / Ю. В. Олійник // Поляки на Волині: історія і сучасність : наук. зб. „Велика Волинь": Праці Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині / гол. ред. М. Ю. Кострица. – Житомир, 2003. – Т. 30. – С. 171-176.

585. Ольховський І. Українсько-польське протистояння на території Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках / І. Ольховський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині : наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип. 25: Матеріали XV Волин. обл. іст.-краєзн. наук. конф. м. Любомль, 25 жовт. 2007 р. – С. 137-147.

586. Ольшанський Т. А. Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часоп. «Ї».– 1997. – Ч. 10. – С. 34-54.

587. Ольшанський Т.А. Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр. Т. А. Ольшанський // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2001. – Ч. 20. – С. 61-88.

588. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році / М. Омелюсік // Вісті комбатанта. – 1966. – Ч. 1. – С. 10-18; Ч. 2. – С. 16-25.

589. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році / М. Омелюсік // Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Торонто, 1989. – Кн. 1: Початки УПА: документи й матеріали. – С. 19-43.

590. Омелянчук І. У кожного своя правда? / І. Омелянчук // Волинь моя. – 2003. – Вип. 3. – С. 104-108.

591. Осипян А. Этнические чистки и чистка памяти: украинско-польское пограничье 1939-1947 гг. в современной политике и историографии / А. Осипян // Ab Imperio. – 2004. – № 2. – С. 297-328.

592. Остапюк О. Про українсько-польські відносини на Любомльщині в 1941 – 1944 рр. / О. Остапюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 32. – С. 267-269.

593. Офіцинський Р., Хаврак Л. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941-1944) / Р. Офіцинський, Л. Хаврак. – Ужгород : Ґражда, 2002. – 84 с.
У пропонованому дослідженні висвітлено діяльність у 1941-1944 рр. на галицьких теренах основних українських і польських політичних сил (ОУН, УЦК, Делегатура уряду) та військових організацій (УНС, УПА, АК, селянські батальйони), показано хід українсько-польських перемовин під впливом німецького і радянського факторів.

594. Павлишин А. Студії над ґенезою польсько-українських конфліктів у XX столітті / А. Павлишин // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 1997. – Ч. 10. – С. 114-135.

595. Павлюх М.В. Психосемантичний відтінок історіографічних термінів «волинська трагедія» та «волинська різанина» у сучасній українській і польській публіцистиці про події 1943 р. на Волині / М. Павлюх // Стиль і текст. – К., 2006. – Вип. 7. – С. 186–192.

596. Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 / В. С. Парсаданова. – М. : Наука, 1982. – 279 с.

597. Патер І. Українсько-польські відносини, польське підпілля та політичні настрої польського населення у Львові в роки Другої світової війни у світлі архівних документів / І. Г. Патер // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 11. – С. 93-97.

598. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця) / В. Поліщук . – Торонто ; Варшава ; К., 1995. – 483 с.

599. Поліщук В. Гірка правда: Злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця) / В. Поліщук. - Донецьк : Донеччина, 1996. – 495 с.

600. Поліщук В. Погляд з Канади. Відкритий лист історику, проф. Станіславу Кульчицькому (до відома Прем'єр-Міністру України і депутатам Верховної Ради України) / В. Поліщук // ОУН-УПА. Правдивая история. – К., 2006. – С. 26-56.

601. Поляк Б. Союз Збройної Боротьби – Армія Крайова і представництво уряду на Волині у 1939-1944 рр. Стан досліджень. Висновки / Б. Поляк // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19-20 квіт. 1995 р. – Луцьк, 1995. – С. 11-12.

602. Польсько-український конфлікт // Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.), Р. Грицьків [та ін.]. – Л., 2007. – С. 54-67.

603. Поп Ю. І., Калитко С. Л., Лациба В. П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / Ю. І. Поп, С. Л. Калитко, В. П. Лациба // Наукові зап. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. Українська історіографія на рубежі століть : матеріали Міжнар. наук. конф., 25-26 жовт. 2000 р. / відп. ред. В. А. Смолій. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 682-687.

604. Портнов А. Почути іншого / А. Портнов // Критика. – 2003. – № 7/8. – С. 5-9.

605. Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах „Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни" // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 11. – С. 139-158.

606. Рева Н. Події на Волині влітку 1943 р. у контексті ролі й місця України в планах Радянського Союзу та Німеччини / Н. Рева // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів : матеріали наук.-методологічного семінару «Україна у Другій світовій війні», підгот. каф. історії України ЧНУ імені Богдана Хмельницького з нагоди 60-річчя завершення Другої світової війни / за ред. В. В. Масненка, Ю. П. Присяжнюка. – Черкаси, 2006. – С. 41-48*.

607. Репринцев В. Польсько-українські відносини в період Другої світової війни / В. Репринцев // Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. - К., 1996. – С. 153-156.

608. Романюк Н. „Було" і „якби" в українсько-польських стосунках / Н. Романюк // Універсум. – 2003. – № 5/6. – С. 22-24.

609. Русначенко А. Українсько-польський конфлікт у Галичині в 1940-х роках / А. Русначенко // Міжнар. Наук. Конґрес „Українська історична наука на порозі XXI століття", Чернівці, 16-18 трав. 2000 р. : доп. і повід. / Укр. іст. Т-во, Чернів. нац. ун-т імені Юрія Федьковича; відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 126-134.

610. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-1950-х роках / А. Русначенко. - К. : Унів. вид-во „Пульсари", 2002. – 519 с.

611. Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940-1980 років / А. Русначенко. – К. : Вид. дім „КМ Academia", 1999. – 324 с.

612. Русначенко А. Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / А. Русначенко // Сучасність. – 2001. – № 10. – С. 89-112; № 11. – С. 89-104.

613. Савчин М. Політика ОУН-УПА щодо українсько-польських відносин під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки / М. Савчин // Дрогобицький краєзн. зб. Наук. вид. іст. ф-ту Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка / відп. ред. Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2000. – Вип. 4. – С. 234-242.

614. Савчук О., Комар В. Польські архіви – важлива джерельна база для дослідження українсько-польських стосунків на Волині періоду Другої світової війни / О. Савчук, В. Комар // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали іст.-краєзн. конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом, 19-20 квіт. 1995 р. – Луцьк, 1995. – С. 25-26.

615. Свідзинський А. До трагічних подій на Волині в роки Другої світової війни / А. Свідзинський // Розбудова держави. – 2003. – № 5-8. – С. 2-10.

616. Свідзинський А. До трагічних подій на Волині в роки Другої світової війни / А. Свідзинський // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 152-161.

617. Секерка С. Преступления украинских националистов против польского населения в 1939-1947 гг / С. Секерка // Украинский национализм и Донбасс: Историческая ретроспектива : сб. материалов. – Донецк, 2010. – С.56-61.

618. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, 1996. – 167 с.

619. Сергійчук В. Волинь у вогні / В. Сергійчук // Воля і Батьківщина. – 2004. – № 1 (18/34). – С. 105-109.

620. Сергійчук В. Втрати населення під час українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Україна – Польща: важкі питання / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004. – Т. 9. Матеріали IX і X Міжнар. семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. – С. 45-71.

621. Сергійчук В. Гіркі уроки минулого (Два уривки з дослідження „Трагедія Волині") / В. Сергійчук // Волинь моя. – 2003. – Вип. 3. – С. 114-120.

622. Сергійчук В. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-26 листоп. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 27-34.

623. Сергійчук В. Історичні витоки Волинської трагедії 1943 року // Воєнна історія. – 2003. – № 3/4. – С. 23-39. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_3.htm

624. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / В. Сергійчук // Альманах „Гомону України". – Торонто, 1997. – С. 96-146.

625. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / В. Сергійчук // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 4 (577). – С. 482-495; Кн. 5 (578). – С. 622-633; Кн. 6 (579). – С. 740-751.

626. Сергійчук В. Наша кров — на своїй землі : [Книга-відповідь на працю В. Поліщука „Гірка правда..."] / В. Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 1996. – 44 с.

627. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / В. Сергійчук. – 2-е вид., доп. – К. : 1996. – 59 с.: іл.

628. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / В. Сергійчук. – Вид. 3-е, доп. – К. : Укр. Вид. Спілка, 1997. – 68 с.

629. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі / / В. Сергійчук. – Вид. 4-е, доп. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2000. – 88 с.

630. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали // В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.

631. Сергійчук В. Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни: причини, перебіг і наслідки / / В. Сергійчук // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 162-191.

632. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – 576 с.

633. Сергійчук В. Трагедія Волині (Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни) / / В. Сергійчук // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 2. – С. 36-52; Кн. 3. – С. 61-74; Кн. 4. – С. 38-50; Кн. 5. – С. 30-42; Кн. 6. – С. 44-57.

634. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / / В. Сергійчук. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2003. – 140 с.

635. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / / В. Сергійчук. – Вид. 2-е, доп. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 200 с.

636. Сивіцький М. До проблеми українсько-польських взаємин / М. Сивіцький // Самостійна Україна. – 2002. – Р. LIV (54),ч. 4. – С. 48-52.

637. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 / М. Сивіцький // Календар-Альманах „Нового Шляху" / ред. П. Дорожинський. – Торонто, 1993. – С. 114-121.

638. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. / М. Сивіцький // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р. – К., 1993. – С. 241-248.

639. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка. – Л. : Ін-т українознав. імені Івана Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.

640. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. імені Івана Крип'якевича. – Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Л., 2004. – С. 142-157.

641. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. імені Івана Крип'якевича. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Л., 2005. – С. 143-170.

642. Сливка Ю. УПА і українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – С. 108-126.

643. Сливка Ю. УПА й українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 261-282.

644. Сміян П. К., Сміян К. П. Волинські і польські історичні джерела про діяльність Армії Крайової / П. К. Сміян, К. П. Сміян // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства : тези доп. і повідомлень VII Волин. іст.-краєзн. конф., 15-16 верес. 1994 р. – Луцьк, 1994. – С. 106-108.

645. Снайдер Т. Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569-1999 / Т. Снайдер ; пер. з анг. А. Котенко, О. Надтока; наук. ред. К. Диса. – К. : Дух і Літера, 2012. – 464 с.

646. Снайдэр Т. Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569-1999 / Т. Снайдэр ; пер. з анг. мовы [М. Раманоўскага і В. Калацкай]; навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск : Медысонт, 2010. - 424 с.: іл. - (Бібліятэка часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд»).

647. Сорока Ю. Польсько-українське військово-політичне протиборство у роки Другої світової війни / Ю. Сорока // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – Вип. 22. – С.23-27.

648. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у роки Другої світової війни / Ю. Сорока // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем : зб. наук. пр. / відп. ред. П. М. Чернега і Г. В. Стрельський. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 206-215.

649. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині у 1943 року / Ю. Сорока // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 301-305.

650. Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Г. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. – 144 с.

651. Стародубець Г. М. ОУН (б) як суб'єкт українсько-польських відносин у роки Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Г. Стародубець // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – Ч. 11. – С. 75-78.

652. Стародубець Г.М. ОУН як суб'єкт українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р. / Г. Стародубець // Наукові зап. Терноп. держ. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – С. 96-99.

653. Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень-липень 1944 р.) / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. імені Івана Крип'якевича. – Л., 2005. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 304-344.

654. Стеблій Ф. Армія Крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень–липень 1944 р.) / Ф. Стеблій. – Л. : 2010. – 68 с.

655. Стрілка Р. Польська самооборона й українці на Волині в 1942-1943 роках / Р. Стрілка // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 76-79.

656. Телеховський Ю. Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого / Ю. Телеховський // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 496-502.

657. Терещук Г. Правда про збройний міжнаціональний конфлікт на Волині 1943 року / Г. Терещук // Політика і культура. – 2003. – № 9 (188). – С. 26-27.

658. Терещук П. (Олександер Матла). Большевики про польське підпілля в Україні // Терещук П. Історичні нотатки. – Торонто, 1985. – С. 258-296.

659. Терещук П. Ворожі військові сили в боротьбі з УПА / П. Терещук // Визвольний Шлях. – 1970. – № 10. – С. 1083-1089.

660. Ткачук А. П. Про українсько-польські відносини у перші роки Другої світової війни в історичному дослідженні Є.Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи») / А. П. Ткачук // Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали наук. іст.-краєзн. конф., 19-20 квіт. 1995 р. – Луцьк, 1995. – С. 50-51.

661. Трофимович В. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Наукові зап. Нац. ун-ту „Острозька академія". Історичні науки. – Острог, 2003. – С. 250-262.

662. Трофимович В. Журнал „Ідея і чин" про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни / В. Трофимович // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., 27-28 листоп. 1998 р. / НАН України; Львів. наук. б-ка імені В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики / за ред. М. М. Романюка. – Л., 1999. – С. 179-184.

663. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. конф. / за ред. П. М. Чернеги. – К. : – Краків, 2002. - С. 143-146.

664. Трофимович В. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни / В. Трофимович // Історія в шк. – 2002. – № 5/6. – С. 28-31.

665. Трофимович В. Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни / В. Трофимович // Вісн. Львів. комерц. акад. Серія: Гуманітарні науки / гол. ред. С. Д. Гелей– Л., 2000. – Вип. 3. – С. 49-57.

666. Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трофимович // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 346-352.

667. Трофимович В. Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942-1944) / В. Трофимович // Наукові зошити іст. ф-ту Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка : зб. наук. пр. / відп. ред. Т. Полещук – Л., 2000. – Вип. 3. – С. 230-234.

668. Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939-1945 / В. Трофимович // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5: Матеріали V Міжнар. семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Луцьк, 27-29 квіт. 1999 р – С. 181-207.

669. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-45 рр. / / В. Трофимович / Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 118-146.

670. Трофимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941-1945 роки / В. Трофимович // У пошуках правди : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.].– Луцьк, 2003. – С. 375-392.

671. Трофимович В. У чорному трикутнику: Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1935-1945 років / В. Трофимович // Волинь. – 2003. – Ч. 5. – С. 153-174.

672. Трохимчук С. Волинська трагедія на тлі українсько-польського конфлікту 1939-1947 років / С. Трохимчук. – Л., 2003.*

673. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / М. Трухан. – Мюнхен ; Л. : ВП „Троян", 1992. – 256 с.

674. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни // Український альманах. – 2003. – № С. 189-193.

675. Філяр В. Українсько-польська збройна конфронтація на Волині в роки Другої світової війни: джерела, перебіг і наслідки / В. Філяр // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 192-215.

676. Філяр В. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої: причини, перебіг, наслідки, пропозиції на майбутнє / В. Філяр // Україна – Польща: важкі питання. / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004. – Т. 9: Матеріали IX і X Міжнар. семінарів „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни". Варшава, 6-10 листоп. 2001 р. – С. 308-332.

677. Хронологія Волинської трагедії 1943 року / уклав В. Сергійчук // Воєнна історія. - 2003. – № 3/4. – С. 40-63.

678. Царук Я. Волинська трагедія: свідчення очевидців // Війни і мир, або „Українці - поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 379-381.

679. Царук Я. Володимирщина в роки Другої світової війни / Я. Царук // Реабілітовані історією : зб. наук. ст. і матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 5-6 груд. 2002 р. / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2003. – С. 108-118.

680. Царук Я. Перебіг українсько-польського міжнаціонального конфлікту на Володимирщині / Я. Царук // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 392-397.

681. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943-1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. Є. Цепенда // Наукові пр. Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : матеріали Міжнар. наук. конф., 25-26 жовт. 2001 р. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 693-700.

682. Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943-1944 роках / І. Є. Цепенда // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2002. – Ч. 5. – С. 168-171.

683. Цепенда І.Є. Українсько-польське збройне протистояння в Західній Україні у 1943-1944 / І. Є. Цепенда // Україна між минулим і майбутнім : матеріали Всеукр. наук. конф. / голова оргком. Я. Кондратьєв – К., 2002. – С. 205-211*.

684. Чайковський А. Волинь 1942-1944 рр.: трагічна сторінка української історії / А. Чайковський // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 30: Матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., 24–25 берез. – С. 235-239.

685. Чапуга С. ОУН-УПА в польсько-українських відносинах у роки Другої світової війни / С. Чапуга // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук. конф. (21-22 листоп. 1996 р.) / відпов. ред. П. Федорчак; худ. Ю. Пиріг. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 277-280.

686. Чекан О. Назвати злочин злочином: Ґжеґож Мотика про огріхи національних правд – української та польської / О. Чекан // Український тижд. – 2009. – 22 трав. (№ 20).

687. Червак Б. Битва за Волинь / Б. Червак. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 64 с.

688. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська (1917-1995) / упоряд. Я. Дашкевич. – Л., 1996. – С. 553-562.

689. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943-1944 рр. у дзеркалі документів Державного архіву Служби безпеки України / Ю. Шаповал // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1. – С. 194-208.

690. Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння і баланс ненависти / Ю. Шаповал // Сучасність. – 2004. – № 7/8. – С. 104-117.

691. Шаповал Ю. Польсько-українські взаємини під час Другої світової війни: потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті / Ю. Шаповал // Ґенеза. – 2005. – №1. – С. 57–66.

692. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни / Ю. Шаповал // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – К., 2004. – С. 298-315.

693. Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над ново віднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Шаповал Ю. І. Доля як історія / Ю. Шаповал. – К., 2006. – С. 164-182.

694. Шимчишин О. З історії польсько-українських відносин 1941-1947 рр. / О. Шимчишин // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (21-22 листоп. 1996 р.) / Прикарпатський ун-т імені В. Стефаника ; відп. ред. П. Федорчак. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 312-315.

695. Шишкін І. Документи Армії Крайової як джерело вивчення волинської трагедії / І. Шишкін // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 450-458.

696. Шишкін І. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в період «Волинської трагедії» / І. Шишкін // Наукові зап. нац. ун-ту «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 315-324.

697. Шишкін І. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля (1939-1945): історіографія проблеми / І. Шишкін // Наукові зап. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 264-281.

698. Шишкін І. Українсько-польський конфлікт в 1943-1944 рр. / І. Шишкін / Наукові зап. Нац. ун-ту „Острозька академія". Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 262-268.

699. 60 років волинської трагедії : матеріали форуму українських і польських експертів та журналістів „Події на Волині: як жити з цим тягарем?», м. Острог, 11–12 квіт. 2003 р. – К. : Посольство Республіки Польща в Україні, 2003. – 191 с.

700. Яковлева Е.В. Польша против СССР 1939-1950 гг. / Е. Яковлева. – М. : Вече, 2007. – 416 с. – (Империя. RU).

701. Adamska J. Poryck – symbol wołyńskiej tragedii / J. Adamska // Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. – 2003. – № 3/4. – S. 12-23.

702. Berdychowska B. Schwierige Versohnung - Zur ukrainischen Wolhynien-Debatte 2003 / B. Berdychowska // Die Ukraine, Polen und Europa : Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze / R. Makarska, B. Kerski (Hrsg.). - Osnabrück, 2004. – S. 165-176

703. Berdychowska B. Wokól tego, co dzieli: Najnowsza historia polsko-ukraińska na łamach polskiej prasy / B. Berdychowska // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 198-205.

704. Bolesna rocznica: Sprawozdanie z sesji naukowo-historycznej: Polska – Ukraina // Realia i co dalej... – 2008. – № 3. (czerwiec). – S. 155-161
Referat L.Kulińskiej poświęcony przyczynom niewiedzy wśrod Polaków o mordach na Kresach.

705. Bonusiak W. Postawy Polaków i Ukraińców wobec okupantów na terenie Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej i Wołynia) w czasie II wojny światowej / W. Bonusiak // Міжнар. Наук. Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16-18 трав. 2000 р. Доповіді та повідомлення / Укр. іст. т-во, Чернів. нац. ун-т імені Юрія Федьковича; відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. – Чернівці, 2001. - Т. 2. – С. 91-95.

706. Bonusiak W. Postawy Polaków wobec okupantów na terenie Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej i Wołynia) w czasie II wojny światowej // Україна – Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива / за заг. ред. В.І. Сергійчука. – К., 2001. – Ч. 1: Шлях України та Польщі до порозуміння. – С. 284-293.

707. Bożyk A. Konflikt polsko-ukraiński na południowo-wschodniej Lubelszczyźnie podczas okupacji niemieckiej / A. Bożyk // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – № 13. – S. 159-175.

708. Budzisz F. Organizatorzy i przywódcy band morderców na Wołyniu / Feliks Budzasz // Na Rubieży. – 1994. – № 2 (8). – S. 3–5.

709. Bulzacki K. Fałszerstwa Grzegorza Motyki w tygodniku Wprost / Krzysztow Bulzacki // Na Rubieży. – 2003. – № 65. – S. 18-20.

710. Cebrat D. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez ukraińskich nacjonalistów w latach 1939–1945 na terenie województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego / D. Cebrat // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 101-102.

711. Drozd R. Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty – struktury / R. Drozd. – Warszawa: Burchard Edition, 1998. - 286 s.

712. Dziemiańczuk W. Polish self defence in Volhynia / W. Dziemianczuk ; [transl.: Ala Getlich & Hanna Sokolska]. – Toronto: Alliance of the Polish Eastern Provinces, 1999. – 128 p.: il., mapy.

713. Dziemiańczuk W. Wybaczyć nie znaczy zapomnieć / W. Dziemiańczuk. – Toronto : Związek Ziem Wschodnich RP, 1996. – 435, [21] s., [16] k. fot. : faks., fot., mapy, portr., reprod., rys.

714. Fijałka M. 27 Wołyńska Dywizja Piechoty AK / M. Fijałka ; wprowadzenie Piotr Stachiewicz. - Warszawa : „Pax", 1986. - 226, [2] s., [56] s. tabl. : faks., fot., mapy, portr.

715. Filar W. Działalność OUN-UPA na terenie Polski w latach 1945-1947 / W. Filar // Przed akcją „Wisła" był Wołyń: [praca zbiorowa / pod red. W. Filara] – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyń, 1997. – S. 56-65.

716. Filar W. Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1944. Podobieństwa i różnice / W. Filar // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa, 2003. - S. 41-58.

717. Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w drugiej wojnie światowej / W. Filar. - Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1999. – 149, [2] s.

718. Filar W. Nie wolno o tym zapominać / W. Filar // Na Rubieży. – 1999. – № 37. – S. 4–6.

719. Filar W. Od antypolskiej agitacji i indywidualnego teroru do eksterminacji ludności polskiej (Wołyń 1942–1944) / W. Filar // Stosunki polsko-ukraińskie: wojna i współczesność / pod red. J. Marszałek-Kawa i Z. Karpus. – Toruń, 2008. – S. 49-74.

720. Filar W. Okręg Wołyński Armii Krajowej / W. Filar // Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny / red. nauk. K. Komorowski; Wojskowy Instytut Historyczny. – Warszawa, 1996. – S. 225-249.

721. Filar W. Przebieg i przyczyny konfliktu ukraińsko-polskiego na Kresach Południowo-Wschodnich II RP / W. Filar // Przegląd Wschodni. – 2002. – T.8, z. 2. – S. 335-357.

722. Filar W. Przebraże - bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 121 s., [32] s. tabl., [2] k. tabl. kolor. złoż. : il.

723. Filar W. Tragedia Wołynia–przebieg, skutki, źródła (w 60. rocznicę wydarzeń wołyńskich) / prof. dr hab. W. Filar // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. - Koszalin ; Leszno, 2004. – S. 9-30.

724. Filar W. Ukraińsko-polska konfrontacja zbrojna na Wołyniu w latach II wojny światowej: źródła konfontacji, przebieg i skutki (referat wygloszony na konferencji naukowej w Łucku 21.05.2003 r.) / prof. dr. hab. W. Filar // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 2 (kwiecień-czerwiec). – S. 22-51.

725. Filar W. Wołyń 1939–1944: Historia, pamięć, pojednanie / W. Filar. – Warszawa : Agencja RYTM, 2009. – 271, [1] s. : il.
Opowieść o dramatycznych zmaganiach Polaków na Wołyniu w obronie wiary, polskości i godności ludzkiej w latach II wojny światowej. Inspirację do jej powstania stanowiła niezwykła podróż, jaką autor, po sześćdziesięciu latach nieobecności, odbył na swój rodzinny Wołyń. To podczas niej zapisane w pamięci zdarzenia, często bardzo tragiczne, odżyły z nową siłą. Książka nie jest oparta jedynie na subiektywnych wspomnieniach autora, ale również na solidnej, zdobywanej przez lata wiedzy, dokumentach i materiałach archiwalnych. Jej zakres chronologiczny obejmuje lata II Rzeczypospolitej, okupację sowiecką i niemiecką, akcje

antypolskich nacjonalistów ukraińskich, walki w szeregach 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK oraz spotkanie po latach z mieszkańcami rodzinnej wsi. Wiele miejsca zajmują refleksje i rozważania dotyczące przyczyn i skutków tragicznych wydarzeń wołyńskich, możliwości udzielenia pomocy zagrożonej ludności polskiej, niespełnionych nadziei na porozumienie polsko-ukraińskie i powstrzymywanie krwawej rozprawy nacjonalistów ukraińskich z ludnością polską, współdziałania 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK z jednostkami Armii Sowieckiej. Problemy te autor rozpatruje z uwzględnieniem ówczesnych realiów politycznych, społecznych i wojskowych oraz układu sił w toczącej się wojnie. Wiele uwagi poświęca też problemowi pojednania polsko-ukraińskiego. Podkreślając jego ważność i konieczność dla dobra przyszłych pokoleń Polaków i Ukraińców w jednoczącej się Europie, wskazuje na związane z tym procesem niebezpieczeństwo zatarcia prawdy o tragedii wołyńskiej, jednym z największych dramatów w dziejach narodu polskiego.

726. Filar W. Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludskiej / W. Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 467 s.

727. Filar W. Wołyń 1939-1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie : studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / W. Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – 467 s.: il.

728. Filar W. Wołyń w latach 1939–1944 / W. Filar // Przegląd Wschodni. – 2000. - T.6, z. 4. - S. 795–840.

729. Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed Akcją „Wisła" był Wołyń / pr. zbior. pod red. W. Filara. – Warszawa, 1997. – S. 5-55.

730. Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939-1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń ; Łysomice : Dom Wydawniczy Duet, 2007. – 509 s. : il.

731. Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939-1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 509 s. : il.

732. Filar W. Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944 / W. Filar // Na Rubieży. – 1995. – № 4 (14). – S. 1-3.

733. Filar W. Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942 – 1944 / W. Filar // Semper Fifelis. – 1995. – № 5. (wrzesień – październik). - S. 3-5.

734. Gałązka W. Działalność śledcza w sprawach zbrodni nacjonalistów ukraińskich / W. Gałązka // Pamięć i Sprawiedliwość . – 1996. – [T.] 39. – S. 245-247.

735. Gałązka W. Stan i perspektywy śledztw w sprawach dotyczących zbrodni nacjonalistów ukraińskich / W. Gałązka // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów, 1998. – S. 345–352.

736. Genocide and rescue in Wolyn : recollections of the Ukrainian Nationalist ethnic cleansing campaign against the Poles during World War II / ed. by T. Piotrowski. - Jefferson, N.C. ; London : McFarland & Company, 2000. - X, [2], 319 s. : mapy.

737. Grelka F. M. „Antypolska akcja" OUN-UPA na Wołyniu i w Galicji Wschodniej: Uwagi przy okazji badania paradygmatu stosunków polsko-ukraińskich / F. M. Grelka; tłum. P. Kosiński = W odpowiedzi F. Grelce, P. Machcewicz, G. Motyka // Pamięć i Sprawiedliwość. - 2004. - T. 2 (6). - S. 279-307, 398-401.

738. Hrycak J. Wolhynien in der ukrainischen Erinnerung / J. Hrycak // Die Ukraine, Polen und Europa : Europäische Identität an der neuen EU-Ostgrenze / R. Makarska, B. Kerski (Hrsg.). - Osnabrück, 2004. - S. 151-163.

739. Hrycak J. Wołyń w ukraińskiej pamięci / J. Hrycak // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. - 2003. - № 64. - S. 48-55.

740. Hryciuk G. Akcje UPA przeciwko Polakom po ponownym zajęciu Wołynia i Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1944 roku / G. Hryciuk // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. - Warszawa, 2003. - S. 101-117.

741. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Hryciuk. - Toruń : Adam Marszałek, 2005. - 424 s.: mapy.

742. Huk B. Historycy trudnego początku : reflesje nad kandycją najnowszej historiografii konfliktu polsko-ukraińskiego w latach czterdziestych XX wieku / B. Huk // Biuletyn Ukrainoznawczy. - 2006. - № 12. - S. 248-258. - Режим доступу: http://www.bogdanhuk.org/wp-content/uploads/2010/08/Bogdan-Huk-Historycy-trudnego-pocz%C4%85tku-PDF.pdf

743. Iljuszyn I. UPA i AK. Konflikt wojskowo-polityczny na Ukrainie Zachodniej (Wołyń i Galicja Wschodnia) w latach II wojny światowej / I. Iljuszyn // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - 2011. - S. 397-403.

744. Iljuszyn I. Kwestia ukraińska w planach polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach drugiej wojny światowej / I. Iljuszyn // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej ,Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. - Warszawa, 2003. - S. 118-121.

745. Iljuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989 / I. Iljuszyn // Historycy polscy i ukraińscy wobec problematów XX wieku: Forum Europy Środkowo-Wschodniej / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki; Fundacja im. Stefana Batorego. - Kraków, 2000. - S. 179-188.

746. Iljuszyn I. UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939-1945) / I. Iljuszyn; [tł. K. Kotyńska, A. Łazar]. - Warszawa : Związek Ukraińcow w Polsce, 2009. - 192 s.

747. Iljuszyn I., Mazur Gr. Epilog akcji „Burza" oraz losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 roku w świetle sowietskich dokumentów / I. Iljuszyn // Zeszyty Historyczne. - 2001. - № 138. - S. 124-145.

748. Jaczyńska A. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1948 w polskich podręcznikach szkolnych / A. Jaczyńska // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa, 2003.- S. 147-156.

749. Juśko P. Ludobójstwo ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w opinii historiografii polskiej i ukraińskiej oraz na łamach współczesnych podręczników do nauczania historii. Zarys problematyki / P. Juśko // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. E. Juśko–Tarnówi, 2008. – S. 109–119.

750. Kasianow G. The Burden of the Past: The Ukrainian-Polish Conflikt of 1943/44 in contemporary public, academic and political debates in Ukraine and Poland / G. Kasianow // The European Journal of Social Science Research. – 2006. – Vol. 19 (September-December). – P. 247-259.

751. Kersten K. The Polish-Ukrainian Conflict under communist rule / K. Kersten // Acta Poloniae Historica. – 1996. – Vol. 73. – P. 135-151.

752. Zgorzelski R., Kulińską L. Kiedy historię piszą politycy: rozmowa z dr. L. Kulińską, historykiem (przedruk) / R. Zgorzelski, L. Kulińską // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2004. – № 3 (lipiec–wrzesień). – S. 38-49.

753. Knap W. Trudna prawda / W. Knap // Cracovia Leopolis. – 2003. – № S (35a). – S. 14-15.

754. Kondracki A. Wołyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy / A. Kondracki // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 391-396.

755. Konieczny Z. Narastanie konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1944 na ziemiach południowo-wschodnich obecnej Polski / Z. Konieczny // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. - Koszalin, 2004. – S. 195-216.

756. Konieczny Z. Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939-1950 / Z. Konieczny ; Archiwum Państwowe w Przemyślu, Przemyskie Towarzystwo Archiwistyczne «Archiwariusz» w Przemyślu, Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Przemyślu. – Przemyśl : AP [etc.], 2002. – 191, [3] s., [1] k. tabl. złoż. : il., mapy.

757. Korman A. Ludobójstwo UPA na ludności polskiej: dokumentacja fotograficzna. Genocide of UIA on the Polish people: photografic dokumentation / A. Korman. – Wrocław: Nortom, 2003. – 89, [5] s.: il.
Po raz pierwszy ukazał się album zawierający wstrząsające fotografie, dokumentujące ludobójstwo Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) na ludności polskiej,na południowo-wschodnich kresach Rzeczpospolitej w latach II wojny światowej. Album ukazuje ogrom zbrodni, jakich dopuściła się UPA na Polakach, mordując w okrutny sposób kilkaset tysięcy ofiar: mężczyzn, kobiet, dzieci i starców. Była to w XX wieku czystka etniczna na nie spotykaną skalę w dziejach ludzkości. To przerażające, okrutne ludobójstwo nie zostało dotychczas potępione przez opinię publiczną Europy i świata. Prezentowany album zawiera 130 fotografii, dotyczących z reguły miejsc zbrodni (128) i upamiętnienia ofiar (2) z 35 miejscowości, przeważnie z lat 1942-1944. Autorstwo 96 fotografii jest nieznane, a tylko 34

autorów zostało zidentyfikowanych. Zebrana dokumentacja fotograficzna stanowi dorobek wieloletniej pracy badawczej autora, a znaczna część fotografii opublikowana została po raz pierwszy.

758. Korman A. Piąte przykazanie boskie: nie zabijaj!: nieukarane ludobójstwo dokonane przez ukraińskich szowinistów w latach 1939-1945 / A. Korman. – Londyn : Koło Lwowian w Londynie, 1989. – 46 s.

759. Korman A. Polskie ofiary i straty krwawego terroru OUN i UPA w latach 1939-1945 i następnych. Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbior referatów. Cz. 1. / A. Korman. – Katowice ; Oświęcem : [s.n.], 1999. – S. 91-101.

760. Korman A. Rozmiary i metody ersterminacji kresowej ludności polskiej przez terrorystów OUN-UPA w latach 1939-1947 / A. Korman // Na Rubieży. – 1995. – № 3. – S. 2-5.

761. Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej / A. Korman. – Wrocław : Nortom, 2002. – 162, [4] s. : il.

762. Korman A. Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej / A. Korman / Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące: [praca zbiorowa / pod red. J. Sokoła, J. Sudo]. – Chicago ; Poznań, 2005. – S. 142-179.

763. Korman A. Ukraińska Powstańcza Armia na terenach II Rzeczypospolitej i jej stosunek do ludności polskiej / A. Korman // Na Rubieży. – 1998. – № 31. – S. 12-18; 1999. – № 35. – S. 1–16.

764. Korman A. Zestawienie 362 metod tortur stosowanych przez UPA na Polakach / A. Korman // Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy. – № 17/18. (Grudzień 2003 / Marzec 2004). – S. 26-40.

765. Korzenie tragedii: [Rozmowa z R. Torzeckim] // Wiele twarzy Ukrainy / pod red. I. Chruślińskiej i P.Tymy. – Lublin ; Europiejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetówj, 2005. – S. 315-320.

766. Kowalewski Z. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii / Z. Kowalewski // Зустрічі. – Варшава, 1990. – № 3/4.

767. Kowalewski Z. Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii / Z. Kowalewski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. № 1088. Prace Historyczne. 103. – Kraków, 1993. – S. 189-224.

768. Krawczyk J. Tworzenie się samoobrony ludności polskiej przez eksterminacyjną akcji OUN-UPA na terenie byłego woj. tarnopolskiego w latach 1943 – 1944 / J. Krawczyk // Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność / pod red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpusa. – Toruń, 2008. – S.

769. Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA / opracował R. Niedzielko. – Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiego, 2007. – 224 s.

770. Kruczek A. To było ludobójstwo : [Przedruk z Naszego Dziennika № 62/2003] / A. Kruczek // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 51-55.

771. Kulczyćkyj S. Polska problematyka w ukraińskich badaniach historii OUN-UPA / S. Kulczyćkyj // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. naukowa G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa, 2003. – S. 133-140.

772. Kulińska L. Chto rizaw lachiw? Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie lat 1939–1947 w świadomości współczesnych Polaków / L. Kulińska // Glaukopis. – 2007–2008. – № 9/10. – S. 288–313.

773. Kulińska L. Eksterminacja i uchodźstwo kresowych Polaków na skutek ludobójczej akcji nacjonalistów ukaińskich w latach 1943-1944 w świetle materiałów Rady Głównej Opiekuńczej / L. Kulińska // Akcja „Wisła": przyczyny, przebieg, konsekwencje: materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23-24 lutego 2007 r. w Przemyślu /kom. red. B. Bobusia. – Przemyśl, 2007. – S. 33-77.

774. Kulińska L. Ludobójstwo polskiej ludności kresowej – fenomen drugiej wojny światowej, czy zbrodniczy plan ukraińskich nacjonalistów : [Genocide of Polish population in Eastern Borderlands – a World War II phenomenon or a criminal plan of the Ukrainian nationalists] / L. Kulińska // Ludobójstwo OUN-UPA w Małopolsce Wschodniej: materiały z konferencji naukowej odbytej 6 czerwca 2009 r. podczas VI Dnia Kultury Kresowej: Kędzierzyn Koźle / Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Oddział. – Dzierżoniów, 2009. – S. 37–55.

775. Kulińska L. Materiały do bibliografii dotyczącej ludobójstwa ludności polskiej dikinanego przez nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939-1947 / L. Kulińska // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. B. Grotta. – Warszawa, 2010. – S. 341-409.

776. Kulińska L. Nie tylko Wołyń / L. Kulińska // Sowiniec. – 2003. – № 22 (czerwiec). – S. 23 – 44.

777. Kulińska L. Nie tylko Wołyń: 1943-1944 / L. Kulińska // Cracovia Leopolis. – 2003. – № 35a. – S. 16-33.

778. Kulińska L. O zrozumienie i przyjaźń, czyli które z wątków z naszej najnowszej historii trzeba zwerefykować, by stosunki między polskim i ukraińskim narodem wróciły do normalności / L. Kulińska // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / pod red. B. Grotta. – Kraków, 2008. – S. 137–158.

779. Kulińska L. Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku / L. Kulińska // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945: materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. E. Juśko–Tarnów, 2008. – S. 17–64.

780. Kulińska L. Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków / L. Kulińska // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / pod red. B. Grotta. – Kraków, 2008. – S. 113-136.

781. Kulińska L. Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939-1947 w świadomości współczesnych Polaków / L. Kulińska // Krakowskie Studia Małopolskie. – 2007. – Vol. 11, № 11. – S. 341-368.

782. Kulińska L. Wypędzenie Polaków z terenów Małopolski Wschodniej u schyłku II wojny światowej i zaraz po niej / L. Kulińska // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 / pod red. B. Grotta; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie. - Warszawa, 2004. – S. 189-220.

783. Kulińska L., J. M. Paluch : [Rozmawia] / L. Kulińska ; rozmawia J. M. Paluch / // Cracovia Leopolis. – 2008. – № 4 (56). – S. 13-25.

784. Kulińska L. Zapomnij o Kresach / L. Kulińska // Wiedza i Życie. – 2010. – № 1 (nr.spec.: inne oblicza historii). – S. 12-17.

785. Kulińska L. Zbrodnie dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Małopolski Wschodniej w czasie II wojny światowej / L. Kulińska // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 / pod red. B. Grotta; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie. – Warszawa, 2004. – S. 119-144.

786. Kura A. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w świetle śledztw prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej / A. Kura // Na Rubieży. - 2008. – № 100. – S. 38-42.

787. Kuźmicz Ł. Zbrodnie bez kary / Ł. Kuźmicz. – Rzeszów : Agencja Poligraficzno-Wydawnicza „Sandra", 2006. – 349 s. : il., err.

788. Lotnik W. Nine lives: Ethnik conflict in the Polish-Ukrainian borderlands / W. Lotnik with J. Preece; forew. by N. Ascherson. – London : Serif, 1999. – 224 p.: mapa

789. Łada Kr. Creative Forgetting Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaigne against the Poles in Volhynia during World War II / Kr. Łada // Glaukopis. – 2005. – № 2/3. – P. 340 – 375.

790. Łada Kr. Creative Forgetting: Polish and Ukrainian Historiographies on the Campaign og Ethnic Cleasing against the Poles in Volhynia during World War II / Kr. Łada // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. - Koszalin ; Leszno, 2004. – S. 273-312.

791. Łada Kr. Ludobójstwo Poaków na kresach Wschodnich, czyli praktyczna realizacja rewolucji narodowej OUN / Kr. Łada // Rocznik Koszaliński.– Koszalin, 2003. – № 31. – S. 67-96.

792. Łada Kr. Priorytety nowej władzy banderowskiej na Wołyniu w świetle raportów politycznych referentów nadrejonów Wojskowej Grupy UPA „Turiw" (październik 1943) / Kr. Łada // Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność / pod red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpusa. – Toruń, 2008. – S. 26–48.

793. Łossowski P. Nie tylko Wołyń / P. Łossowski // Przegląd. – 2003. – 13 lipca (№ 28). – S. 46–48. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=4765

794. Łukaszów J. Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 / J. Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90 ,t. 455. – S. 159-199.

795. Łuny nad Wołyniem / przegląd. – 2003. – 22 czerwca (№ 25). – S. 46 – 49. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=4621

796. Małyszczycki Z. Motykowanie historii / Z. Małyszczycki // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2006. – № 1 (styczeń–marzec). – S. 31-35.

797. Mańkowski Z. Zbrodnie ludobójstwa w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945: teoria i praktyka / Z. Mańkowski. – Warszawa : Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce, 1983. – 17 s.

798. Marcinkowska B. Ustalenia wynikające ze śledztwa w sprawie zbrodni ludobójstwa funkcjonariuszy SS „Galizien" i nacjonalistów ukraińskich na Polakach w Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 roku / B. Marcinkowska // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 1. (luty). – S. 21–22.
Avtorka jest prokuratorem Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie, prowadzi śledztwo w sprawie zbrodni w Hucie Pieniackiej.

799. Markiewicz R. Eksterminacja ludności polskiej przez OUN-UPA w pow. Lubomi województwa Wołyńskiego w latach 1939-1944 / mjr R. Markiewicz „Mohort" // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. - Koszalin ; Leszno, 2004. – S. 217-224.

800. Masłowskyj W. Z kim i przeciw komu walczyli nacjonaliści ukraińscy w latach II wojny światowej? / W. Masłowśkyj ; [przekł. z jęz. ukr. Z. Małyszczycki]. – Wrocław : wydawnictwo „Nortom", 2001. – 329 s.

801. Mazur G. Niemcy i Sowieci a antypolska akcja UPA // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red.nauk. G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. – Warszawa, 2003. – S. 121-132.

802. Mędrzecki W. Doświadczenie Wołynia jako przedmiot sporu Polaków // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Нац. акад. наук України, Ін-т українознав. імені І. Крип'якевича. – Л., 2005. — Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 143-170.

803. Mędrzecki W. Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej / W. Mędrzecki // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4, z. 1. – S. 227-232.

804. Kulińską L., Rutkowska M .Milczenie nie zagoi ran : [Rozmowa] / L. Kulińską, M. Rutkowska // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2008. - № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 49-56.
Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, historykiem i politologiem, adiunktem Wydziału Nauk Społecznych Stosowanych AGH w Krakowie, redaktorem dwóch tomów wspomnień ofiar mordów dokonanych na Polakach przez OUN-UPA pt. „Dzieci Kresów".

805. Misiło E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939-1944. Dokumenty / E. Misiło // Zustriczi. – 1990. – № 3/4. – S. 141-172. – (wersja polskojęzyczna).

806. Motyka G. «Wojna w wojnie»: Konflikt polsko-ukraiński 1943-1945 / G. Motyka // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin : magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – № 64. – S. 38-47.

807. Motyka G. Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944 / G. Motyka, OBEP IPN Lublin // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8. (wrzesień). – S. 24–25.

808. Motyka G. Antypolska akcja OUN-UPA w ukraińskiej historiografii // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka ; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu. - Warszawa, 2003. – S. 147-156.

809. Motyka G. Der polnisch-ukrainische Gegensatz in Wolhynien und Ostgalozien / G. Motyka // Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Nythos der Armia Krajowa seit Zweiten Weltkrieg / im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsanites herausgegeben von B. Chiari unter Mitarbeit von J. Kochanowski. – München, 2003. – S. 531-547.

810. Motyka G. Kilka nieprawdziwych poglądów na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1948 / G. Motyka // У пошуках правди про акцію "Вісла". – Перемишль, 1998. – № 56.

811. Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii / G. Motyka // Przegląd Wschodni. – 1997. – T. 4, z. 1 (13). – S. 219-226.

812. Motyka G. Konflikt polsko-ukraiński w latach 1943-1948: aktualny stan badań / G. Motyka // Warszawskie Zeszyty Historyczne. – 1999. – №. 8/9. - S. 316-329.

813. Motyka G. O niektórych trudnościach badania konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1947 / G. Motyka // Kultura i Społeczeczeństwo. – 1992. – T.37, №4. – S. 147-169.

814. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła": konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / G. Motyka. – Warszawa : Wydawnictwo literackie, 2011. – 520 s.
Dziesiątki tysięcy zabitych cywilów, w tym kobiet, dzieci oraz starców, tysiące spalonych wsi oraz miasteczek, ponad półtora miliona wysiedlonych ludzi, zmuszonych do opuszczenia rodzinnych stron i pozostawienia dorobku swojego życia. Pod tymi liczbami kryje się porażający obraz historii, którą współdzielimy z Ukrainą. Pierwsza popularnonaukowa książka stanowiąca pełen zarys stosunków polsko-ukraińskich w latach 1943-1947. Autor przedstawia przebieg krwawego konfliktu jaki rozgorzał pomiędzy Polakami i Ukraińcami, a którego ramy chronologiczne wyznaczają dwa często przywoływane wydarzenia historyczne: rzeź wołyńska, czyli czystka etniczna dokonana na Polakach przez nacjonalistów ukraińskich w 1943 roku, oraz akcja «Wisła», przymusowe wysiedlenia Ukraińców z południowo-wschodniej Polski. Zatrważający bilans konfliktu do dziś ciąży na zbiorowej pamięci Polaków i Ukraińców. W swojej książce Grzegorz Motyka opowiada o najtrudniejszym okresie w dziejach dwóch narodów, kreśląc obraz, który na długo pozostaje w pamięci.

815. Motyka G. Od Wołynia do akcji „Wisła" / G. Motyka // Mowią wieki. – 2008. – № 9 (wrzesień). – S. 68-72.

816. Motyka G. Od Wołynia do akcji „Wisła" / G. Motyka // Więź. – 1998. – № 3. – S. 109-133.

817. Motyka G. Ostro tak, ale czy zawsze prawdziwie? / G. Motyka // Zeszyty historyczne. – 1999. – № 128. – S. 89-97.
Polemika z poglądami Włodzimierza Odojewskiego na temat stosunków polsko-ukraińskich w czasie II wojny światowej.

818. Motyka G. Plan: wykorczować / G. Motyka // Karta. – 2005. – № 46. – S. 90-97.

819. Motyka G. Polski policjant na Wołyniu / G. Motyka // Karta. – 1998. – № 24. – S. 126-140.

820. Motyka G. Polsko-ukraiński konflikt pamięci: Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii / G. Motyka // Więź. – 2009. – R. 59, №10. – S. 24-32.

821. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / G. Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953 / praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza.– Warszawa ; Londyn ; RYTM, 2002. - S. 279-407.

822. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków, 2000. – S. 166-178.

823. Motyka G. Próba spojrzenia na postępowania z ciałami ofiar konfliktu: walki polko-ukraińskie w latach 1943-1948 / G. Motyka // Kultura i Społeczeństwo. – 1998. – T. XLII, № 3. – S. 113-124.

824. Motyka G. Stosunki polsko-ukraińskie na terenie powiatów: Chełm, Włodawa i Biała Podlaska w latach 1943-1949 / G. Motyka // Rocznik Chełmski.– Chełm, 1999. – T. 5. - S. 213-226.

825. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948 / G. Motyka. - Warszawa: Volumen, 1999. – 552 s.

826. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. – Warszawa, 2006. – 728 s.

827. Motyka G. W cieniu grobów. Trudny dialog w czasie II wojny światowej / G. Motyka // Polska – Ukraina Ludzie pojednania. Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku. : Materiały z sesji naukowych / pod red. T. Stegnera. – Gdańsk, 2002. – S. 51–61.

828. Motyka G., Wnuk R. „Pany" i „rezuny". Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa : „Volumen", 1997. – 212 s.

829. Niedzielko R. Lato 1943 na Wołyniu: rzeź i ocalenie / R. Niedzielko // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2007. – № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 53-56; № 4 (październik-grudzień). – S. 48-51.

830. Niedzielko R. O Ukraińcach ratujących Polaków skazanych na zagładę przez OUN-UPA / R. Niedzielko // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 285-299.

831. Niedzielko R. Sprawiedliwi Ukraińcy / R. Niedzielko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – № 1/2 (styczeń-luty). – S. 77–85.

832. Niedzielko R. Sprawiedliwi Ukraińcy. Na ratunek polskim sąsiadom skazanym na zagładę przez OUN-UPA / R. Niedzielko // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. E. Juśko – Tarnów, 2008. – S. 93–107.

833. Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / T. Olszański // Więź. – 1991. - № 11/12. (listopad–grudzień). – S. 214–232.

834. Olszański T. A. Polacy i Ukraińcy u progu lat dziewięćdziesiątych / T. A. Olszański // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze = Варшавські українознавчі зошити. Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / за ред. С. Козака. – Варшава, 1994. – № 2. – С. 121-127.

835. Osadczy W. Kościoły wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej / W. Osadczy // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – № 1/2 (styczeń–luty). – S. 68–76.

836. Pamięć i nadzieja / opracował S. Koszewski. – Chełm : Stowarzyszenie „Pamięć i Nadzieja", 2010. – 132, [4] s.: il. kolor.
Spis treści: Stanisław Koszewski – Wstęp; Ewa Siemaszko – Ludobójstwo Polaków dokonane przez nacjonalistów ukraińskich – tereny i rozmiary; Ewa Siemaszko – Obrona ludności polskiej na Wołyniu przed zbrodniczymi działaniami nacjonalistów ukraińskich; Leon Popek – Zbrodnie OUN – UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r.; Marta Mikulska – Stosunki polsko-ukraińskie w powiecie chełmskim w latach 1939-1945; Lucjan Cimek – Bataliony Chłopskie w obronie ludności polskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej. Retrospekcja faktów; Sebastian Zygmuntowicz – Niemcy i Sowieci wobec wydarzeń wołyńskich w czasie II wojny światowej; Dorota Godziszewska – Problematyka ścigania i karania sprawców zbrodni ukraińskich nacjonalistów na ludności polskiej; Dokumentacja fotograficzna; Noty biograficzne.

837. Partacz Cz. Depolonizacja Wołynia i Małopolski Wschodniej przez OUN – UPA i Służbę Bezpieczeństwa OUN w latach 1943 – 1944 / Cz. Partacz // Rocznik Koszalinski.– Koszalin, 2003. – № 31. – S. 97–119.

838. Partacz Cz. Działalność nacjonalistów ukraińskich w ziemi Chełmskiej i na Podlasiu 1939 – 1944 / Cz. Partacz // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939 – 2004 / pod red. B. Grotta. – Warszawa, 2004. – S. 63–100.

839. Partacz Cz. Kwestia Ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939-1945 / Cz. Partacz. – Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, 2001. – 411 s.

840. Partacz Cz. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Łada. – Toruń : CEE Centrum Edukacji Europejskiej, 2003. – 410, [2] s. : faks., mapy, portr., wykr.

841. Partacz Cz. Przemilczane w ukraińskiej historiografi i przyczyny ludobójstwa popełnionego przez OUN-UPA na ludności polskiej / Cz. Partacz // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 147-178.

842. Partacz Cz. Przyczyny banderowskiego ludobójstwa na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / Cz. Partacz // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. B. Grotta. – Warszawa, 2010. – S. 161-172.

843. Partacz Cz. Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1947 / prof. dr hab. Cz. Partacz // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2009. – № 1 (styczeń-marzec). – S. 12-21.

844. Partacz Cz. Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w 1943 r. / Cz. Partacz // Rocznik Koszaliński. – 1996. – № 26. – S. 85–101.

845. Partacz Cz. Ten okrutny rok 1943 / prof. dr hab. Cz. Partacz // Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke ; Instytut im. gen. Stefana „Grota" Roweckiego. - Koszalin ; Leszno , 2004. – S. 123-158.

846. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / A. Peretiatkowicz. – Katowice : Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s.: mapy.

847. Peretiatkowicz A. Samooborona ludności polskiej na Wołyniu w latach 1943-1944 / A. Peretiatkowicz // Armia Krajowa na Wołyniu. – Warszawa, 1994. – S. 33–44.

848. Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona w dorzeczu Horynia / A. Peretiatkowicz. - Katowice : Biblioteka Wołyniaka, 1997. – 336 s.: mapy, err.

849. Peretiatkowicz A. Wołyńska samoobrona. Powiat dubieński / A. Peretiatkowicz // Na Rubieży. – 1994. – № 3 (9). – S. 21-23.

850. Piotrowski Cz. Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / Cz. Piotrowski. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyński, 1993. – 254 s.

851. Piotrowski T. Polish-Ukrainian Relations during World War II: Ethnic Cleasansing in Volhynia and Eastern Galicia / T. Piotrowski. – Toronto : The Adam Mickiewicz Found., 1995 – 55 s. : mapa.

852. Piskunowicz H. „Burza" na Wołyniu / H. Piskunowicz // Armia Krajowa na Wołyniu. - Warszawa, 1994. – S. 45–62.

853. Pisuliński J. Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela „Sępa" / J. Pisuliński // Pamięć i Sprawiedliwość. - 2005. – № 2. – S. 109–123.

854. Pojizdnyk I. Ukraiński Kościół Greckokatolicki wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939 – 1946 / I. Pojizdnyk // Pamięc i Sprawiedliwość. – 2007. – № 1 (11). – S. 145-176.

855. Poliszczuk W. 60. rocznica mordów wołyńskich: nauka, polityka, uczczenie ofiar / W. Poliszczuk. – Wrocław : Biuro Poselskie posła Antoniego Stryjewskiego, 2003. - 12 s. ; 21

856. Poliszczuk W. Bitter truth : the criminality of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) : (the testimony of a Ukrainian) / W. Poliszczuk ; [from the Pol. transl. to Eng. by C. Eljasz and L. Korneluk]. – Toronto : [nakład autora], 1999. - 403, [2] s. : il. ; 21 cm.

857. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu / W. Poliszczuk. – Toronto, 2000. –

858. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN i UPA. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T.2. Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920-1999 / W. Poliszczuk. – Toronto, 2000. – 778 s.

859. Poliszczuk W. Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie / W. Poliszczuk. – Toronto; Warzawa, 1996. – 92 s.

860. Poliszczuk W. Fałszowanie historii najnowszej Ukrainy; Wołyń 1943 i jego znaczenie / W. Poliszczuk. – Warszawa: Mideo; Toronto, 1999.

861. Poliszczuk W. Geneza nacjonalizmu ukraińskiego – odmiany faszyzmu europejskiego / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 2003. – № 68. – S. 15-33.

862. Poliszczuk W. Gwałt na prawdzie o zbrodniach OUN Bandery = Attack on the Truth about the Crimes of the OUN-Bandera by W. Poliszczuk = Насильство над правдою про злочини ОУН Бандери / W Poliszczuk. – Toronto, 2003. – 300 s.

863. Poliszczuk W. Ludobójstwo nagrodzone: problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce w zarysie / W. Poliszczuk. – Toronto, 2003. – 164 s.: il.

864. Poliszczuk W. Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich / W. Poloszczuk // Na Rubieży. – 1999. – № 39. – S. 46–53; № 40. – S. 14–20.

Uwagi do prac Międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918-1947" w Warszawie 22-24 maja 1997r.

865. Poliszczuk W. Manowce historyków: uwagi o badaniach stosunków polsko-ukraińskich / W. Poliszczuk/ – Toronto : Wiktor Poliszczuk, 1999. - [2], 45, [1] s. ; 21 cm.

866. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Cz. 1. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 3. Dokumenty z zakresu zasad ideologicznych i założeń programowych nacjonalizmu ukraińskiego / W. Poliszczuk. – Toronto, 2002. – 536 s.

867. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Cz. 2. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 4. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od 1920 do grudnia 1943 roku / W. Poliszczuk. – Toronto, 2002. – 524 s.

868. Poliszczuk W. Nacjonalizm ukraiński w dokumentach. Cz. 3. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 5. Dokumenty z zakresu działań struktur nacjonalizmu ukraińskiego w okresie od grudnia 1943 roku do 1950 roku / W. Poliszczuk. – Toronto, 2003. – 510 s.

869. Poliszczuk W. Naukowe manowce Grzegorza Motyki / W. Poliszczuk // Zeszyty Społeczne KIK. – 2007. – № 15. – S. 253-276*.

870. Poliszczuk W. Naukowe manowce Grzegorza Motyki. Polemika z książką G.Motyki pt. Ukraińska partyzantka 1942-1960, Warszawa 2006 / W. Poliszczuk // Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich / pod red. B. Grotta. – Kraków, 2008. – S. 243-266.

871. Poliszczuk W. Nie chodzi o przepraszanie, tylko o potępienie OUN-UPA / W. Poliszczuk // Kresy Wschodnie we krwi polskiej tonące: [praca zbiorowa / pod red. J. Sokoła, J. Sudo]. – Chicago ; Poznań, 2005. – S. 226-238.

872. Poliszczuk W. Prawosławnego Ukraińca w 55-tą rocznicę mordów wołyńskich Posłanie do braci Polaków / W. Poliszczuk. – Toronto ; Warszawa : [nakład autora], 1998. - [2], 58, [2] s. ; 20 cm.

873. Poliszczuk W. Przyczyny mordów na ludności ukraińskiej dokonywane przez banderowców / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 2007. – № 94. – S. 23–29.

874. Poliszczuk W. Puścić w niepamięć? (W obronie narodu ukraińskiego) / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 1994. – № 3 (9). – S. 6-10.

875. Poliszczuk W. Rocznica mordów wołyńskich: stan nauki polskiej / W. Poliszczuk // Sowiniec. – 2003. – № 22 (czerwiec). – S. 3–2.

876. Poliszczuk W. Ukraińskie ofiary OUN-UPA / W. Poliszczuk. – Warzszawa, 1998. – 23 s.

877. Poliszczuk W. Źrodła zbrodni OUN-UPA: integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 1. Zasady ideologiczne nacjonalizmu ukraińskiego. Ukraiński ruch nacjonalistyczny : struktura organizacyjna i założenie programowe / W. Poliszczuk. - Toronto, 2003. – 231 s.

878. Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994-2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939-1945) / R. Niedzielko (oprac. red); Naczelna dyrekcja archiwów państwowych, Ośrodek KARTA. – Warszawa, 2003. - 184 s.

879. Popek L. Polacy na Wołyniu po II wojnie światowej (1944-1999) / L. Popek // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. – Zamość, 2000.

880. Popek L. Wołyński cmentarz w Ostrówkach / L. Popek // Na Rubieży. – 1993. – № 2 (3). – S. 17–20.

881. Portnow A. O kpmpleksie ofiary z czystym sumieniem, lub ukraińskie interpretacje „rzezi wołyńskiej" 1943 r. / A. Portnow // Kurier galicyjski. – 2011. – 30 czerwca–14 lipca (№ 12). – S. 8-9.

882. Prawdy niewygodne: Rozmowa z Jackiem Kuroniem // Wiele twarzy Ukrainy / pod red. I. Chruślińskiej i P. Tymy. – Lublin, 2005. – S. 307-313.

883. Prusin A. Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943 – 1944 / A. V. Prusin // Ethnic Cleansing in Twentien – Century Europe / ed. by S. B. Vardy, T. Hunt Tooley. – New York, 2003. – P. 517-535. – Режим доступу: http://www.golden-hills.com/MolidorfNew/Cleansing.swf

884. Przed akcją „Wisła" był „Wołyń" : materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN-UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojałtańskiej [praca zbiorowa pod red. W. Filara]. – Warszawa : światowy związek żołnierzy Armii Krajowej okręg Wołyn, 2000. – 180 s.

885. Rojek-Skorupa S. Zagłada ludności polskiej na Wołyniu w latach II wojny światowej / S. Rojek-Skorupa // W dolinie Bugu, Styru i Słuczu. Wołyń w najnowszej historii Polski (wybrane zagadnienia). – Piotrków Trybunalski, 2005. – S. 273–288.

886. Rola T. Obraz OUN-UPA i ludobójstwa na Kresach na współczesnej Ukrainie / T. Rola // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 365-368.

887. Rzeź wołyńska nie jest już tematem tabu / rozmawia M. Ikonowicz // Przegląd. – 2008. – 27 lipca (№ 30). – S. 36-37. – [G. Motyka, badacz historii stosunków polsko-ukraińskich - (ur. W 1967 r.) docent Instytutu Studiów Politycznych PAN, pisarz i publicysta, jest autorem wielu prac na temat relacji między Polską a Ukrainą, m.in. książki „Ukraińska partyzantka 1942 – 1960"] – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=14139

888. Samborski M. Udział cywilnej ludności ukraińskiej w wydarzeniach wołyńskich w okresie drigiej połowy 1942 r. i w 1943 r. Bojówki i oddziały terenowe OUN-SD / M. Samborski // Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / pod red. nauk. B. Grotta. – Warszawa, 2010. – S. 173-206.

889. Serhijczuk W., Osobliwości przesiedlenia polskiej ludności Wołynia do Polski w latach 1944-1946 / W. Serhijczuk // Polacy i kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997. – Lublin, 1999.

890. Siemaszko E. „Bude lacka krow po kolina – bude wilna Ukrajina". Rzeź Polaków na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej dokonana przez OUN-UPA / E. Siemaszko // Biuletyn Informacyjny AK. Numer Specjalny. – 2009. – № 12 (grudzień). – S. 55-72.

891. Siemaszko E. Bilans zbrodni / E. Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamieci Narodowej. – 2010. – № 7/8. – S. 77-94.

892. Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / E. Siemaszko // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: fakty i interpretacje / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka; Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwno narodowi Polskiemu – Warszawa, 2003. – S. 59-75.

893. Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane na ludności polskiej Kresów Wschodnich przez nacjonalistów ukraińskich / E. Siemaszko // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. J. Niewiński. – Warszawa, 2005. – S. 13-17.

894. Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia (1939-1945) / E. Siemaszko // Polskie Państwo Podziemnie na Wołyniu w latach 1939-1944 / pod red. M. Sawczuka i L. Popka. – Sandomierz, 2006. – S. 29-59.

895. Siemaszko E. Ludobójstwo Polaków na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej / E. Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – № 1/2 (styczeń–luty). – S. 54–67.

896. Siemaszko E. Od walk i terroru do ludobójstwa / E. Siemaszko // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej : stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. E. Juśko – Tarnów, 2008. – S. 65-72.

897. Siemaszko E. Stan badań nad ludobójstwem dokonanym na ludności polskiej przez Organizację Nacjonalistów Ukraińskich i Ukraińską Powstańczą Armię / E. Siemaszko // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 319-344.

898. Siemaszko E. To było piekło na ziemi / E. Siemaszko; rozm. przepr. P. Zychowicz // Uważam Rze. – 2011. – № 39. – S. 18-21. – Режим доступу: http://uwazamrze.pl/2011/10/17889/to-bylo-pieklo-na-ziemi/; http://wiadomosci.wp.pl/title,To-bylo-pieklo-na-ziemi,wid,13946214,wiadomosc.html?ticaid=1d93d

899. Siemaszko E. Ukraimiec Polakowi człowiekiem: Ukraińscy sąsiedzi, którzy ratowali Polaków, byli bezwzględnie mordowani i torturowani przez UPA / E. Siemaszko // Uważam Rze. Historia. – 2012. – № 4 (lipiec). – S. 74-77.

900. Siemaszko E. Ukraińcy przeciwko Polakom – kresowa wojna cywilizacji / E. Siemaszko // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2007. –№ 4 (październik-grudzień). – S. 41-48.

901. Siemaszko E. Upowska rewolta / E. Siemaszko // Na Rubieży. – 2002. – № 61. – S. 1-4.

902. Siemaszko E. Wołyń pod okupacją niemiecką / E. Siemaszko // Niepodległość i Pamięć. - 2008. – № 1, cz. 1. – S. 237–266.

903. Siemaszko E. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów / E. Siemaszko // Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century / praca zbiórowa pod red. K. Jasiewicza. – Warszawa : Londyn, 2004. – S. 877 – 880.

904. Siemaszko E. Wypowiedź podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1945", zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej 27 maja 2003 r. / E. Siemaszko // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. J. Niewiński. – Warszawa, 2005. – S. 19-23.

905. Siemaszko E. Z., Paluch J. M. : [Rozmawia] / E. Siemaszko; rozmawi J. M. Paluch // Cracovia Leopolis. – 2003. – № S (35a). – S. 35-39.

906. Siemaszko E., Siemaszko W. Der Völkermord in Wolhynien 1943 und 1944 / E. Siemaszko, W. Siemaszko // Polen und der Osten, Texte zu einem spannungsreichen Verhältnis. - Frankfurt am Main, 2005. – S. 286-306.

907. Siemaszko E., Siemaszko W. Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej / E. Siemaszko // Europa Nieprowicjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999 /red. K. Jasiewicz. – Warszawa : Londyn, 1999. – S. 1035-1055.

908. Siemaszko W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942-1944 / W. Siemaszko // Ludobójstwo i wygnania na Kresach: zbior referatów / pod red. A. Peretiatkowicza. – Katowice ; Oświęcem: [s.n.], 1999. – . Cz. 1. – S. 82-90.

909. Siemaszko W. Kto mordował Polaków na Wołyniu–odpowiedź na atrtykuł W. Poliszczuka „Puścić w nieoamięć?" / W. Siemaszko // Na Rubieży. – 1996. – № 1(15). – S. 35-36.

910. Siemaszko W. Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939 – 1944 / W. Siemaszko // Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej / pod red. T. Stegnera; Towarzystwo Polsko-Ukraińskie w Gdańsku, Koło Naukowe Historyków Uniwersytetu Gdańskiego, Związek Ukraińsców w Polsce. – Gdańsk, 1993. – S. 146–155.

911. Siemaszko W. Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko // Studia Polonijne. – Lublin. 1998. – T. 19. – S. 89-105.

912. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939-1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Próba podsumowania / W. Siemaszko, E. Siemaszko // Na Rubieży. – 1995. – № 3. – S. 6-9.

913. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPAna ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko // Polacy i Ukraincy dawniej i dzis / pod red. B. Grotta. – Kraków, 2002. – S. 119-136.

914. Siemaszko W., Siemaszko E. Terror ukraiński i zbrodnie przeciwko ludzkości dokonane przez OUN-UPA na ludności polskiej na Wołyniu w latach 1939-1945: (załącznikami) / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa : SUOZNU, 1998. – 41 s.

915. Siemaszko W., Siemaszko E. Terror ukraiński, zbrodnie przeciwko ludzkości, ludobójstwo OUN-UPA na Wołyniu w latach 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko // Na Rubieży. – 1998. – № 28. – S. 12–28.

916. Smalej H. Zbrodnie ukraińskie na terenie Gminy Moniatyczne pow. Hrubieszów w l. 1939-1944 / H. Smalej. – Zamość, 2003. – 150 s.

917. Snyder Timothy. „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All": The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947 // Journal of Cold War Studies. – 1999. – Vol. 1, № 2. – pp. 86-120.

918. Snyder T. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / T. Snyder; przeł. M. Pietrzak-Merta. – Sejny : „Pogranicze", 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii).

919. Snyder T. Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce : czystka etniczna Ukraińców w Polsce, 1943-1947 / T. Snyder ; tł. z ang. E. Ladna // Nowa Ukraina. – 2007. – Z. 1/2.– S. 15-42.

920. Snyder T. Sześćdziesiąt lat temu na Wołyniu... / T. Snyder // Przegląd polityczny. – 2003. – № 61. – S. 92-94.
Tekst to fragment wykładu, który prof. T.Snyder wygłosił po polsku w Warszawie 20 marca, gdzie przebywał na zaproszenie Pracowni Literatury Ukraińskiej PAN.

921. Snyder T. The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943 / T. Snyder, Y. University // Past & Present. – 2003. – № 179 (may). – P. 197-234.

922. Snyder T. The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 / T. Snyder. – New Haven ; London : Yale University Press, 2003. – 367 p.

923. Snyder Timothy. Wołyń 1943 / rozmawiali: I. Chruślińska i P. Tyma // Przegląd polityczny. – 2003. – № 61. – S. 88-92.

924. Sokół M. Z dymem pożarów... / M. Sokół // Przeszłość i Pamięć. – 2003. – № 3/4. - S. 24-27.

925. Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947 : zarys problematyki / A. L. Sowa. - Kraków : Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998. – 342 s. : err.

926. Stępień S. Wołyń 1943 – historyczna retrospekcja oraz uroczystości po 60 latach / S. Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – № 9. – S. 104-121.

927. Stroński H. Konflikty na pograniczu polsko-ukraińskim w XX wieku // Konflikty etniczne : źródła–typy–sposoby rozstrzygania : materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeoligii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 5-7 grudnia 1994 / red. tomu I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz. – Warszawa, 1996.

928. Szawłowski R. Genocyd, czyli zbrodnie na narodach / R. Szawłowski // Myśl. pl. – 2008. - № 11 (jesień). – S. 52-56.

929. Szawłowski R. Trzy ludobójstwa / R. Szawłowski // Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy. (Grudzień 2003 / Marzec 2004). – № 17/18. – S. 8–16.

930. Szczepaniak E. Rok 1943 na kresach południowo-wschodnich RP w świetle publikacij prasowych polskiego panstwa podziemnego / E. Szczepaniak // Pamięc i Sprawiedliwość. – 1997-8. – № 8. – S. 298-316.

931. Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.

932. Szwiec W. Informacja o śledztwie w sprawie ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich w latach 1939–1945 na terenie Huty Pieniackiej / Waldemar Szwiec / W. Szwiec // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 117-125.

933. Śladewska M. Panu Grzegorzowi Motyce–ekspertowi do spraw polsko-ukraińskich / M. Śladewska // Na Rubieży. – 2006. – № 89. – S. 29–30.

934. Terles M.. Ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia 1942-1946 / M. Terles. – Toronto, 1993. – 80 p.

935. Ther Ph. Eine weitere Scheidung zweier ostmitteleuropäischer Völker: der polnisch-ukrainische konflikt 1939-1947 / Ph. Ther // Studia germanica et austriaca. – 2002. - № 2. – S. 13-23. – Режим доступу: http://sga.euweb.cz

936. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy : sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa : W-wo Naukowe PWN, 1993. – 348 s.

937. Torzecki R. Polacy–Ukraińcy w latach 1939-1948 / R. Torzecki // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Polonia. Sectio F Historia. – Lublin, 1996. – Vol. 51 (LI), 17. - S. 209-215.

938. Torzecki R. Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej / R. Torzecki // Dzieje Nainowsze. – 1993. – № 4. – S. 73-80.

939. Torzecki R. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny światowej / R. Torzecki; rozm. przepr. M. Czech, M. Sycz // Wiadomości Historyczne. – 1997. – № 5. – S. 264-276.

940. Trudna droga do pojednania: Rozmowa z J. Kuroniem // Wiele twarzy Ukrainy / pod red. I.Chruślińskiej i P.Tymy. – Lublin : Europiejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, 2005. – S. 301-306.

941. Trudny dialog: Rozmowa z prof. J. Isajewyczem // Wiele twarzy Ukrainy / pod red. I.Chruślińskiej i P.Tymy. – Lublin : Europiejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów, 2005. – S. 135-155.

942. Turowski J. Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK. – Warszawa : Państ. Wydaw. Naukowe, 1990. - 596, [4] s., [24] s. tabl. : faks., fot., portr.

943. Turowski J. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945 / oprac. J. Turowski i W. Siemaszko ; Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Instytut Pamięci Narodowej, Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie. – Warszawa : Wyd. Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce: Instytut Pamięci Narodowej, Środowiska Żołnierzy 27 WD Armii Krajowej, 1990. – 180 s.

944. Turowski J., Siemaszko W. Zaglada Parośli // Na Rubieży 1/17.

945. Turzański K. „Objektywizm" Grzegorza Motyki // Na Rubieży. – 44/12.

946. Ważniewski W. Działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii przeciwko ludności polskiej w województwie lwowskim pod koniec okupacji niemieckiej – chronologia wydarzeń (kwieceń – lipiec 1944 r.) // Stosunki polsko-ukraińskie 1939-2004 /red. B. Grott. – Warszawa, 2004. – S.145 – 159.

947. Wieczorkiewicz P. Masakra wołyńska / P. Wieczorkiewicz // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2009. –№ 4 (październik-grudzień). – S. 37-43.

948. Woczeja S. Tupet „Ukraińca" dr Grzegorza Motyki. Czy G. Motyka jest wykonawcą ściśle tajnej instrukcji – uchwały z dn. 22 czerwca 1990 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów? / S. Woczeja // Na rubieży. – 2011. – № 116. – S. 2-3.

949. Woczeja S. Tupet „Ukraińca" dr Grzegorza Motyki. Czy G. Motyka jwst wykonawcą ściśle tajnej isntrukcji – uchwały z dn. 22 zerwca 1990 r. Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów? / S. Woczeja // Biuletyn Informacyjny AK. – 2011. – № 2 (kwiecień-czerwiec). – S. 62-67.

950. Wołyń 1943 - rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich», Warszawa 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej - Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 152 s. (Seria: „Konferencje IPN", t. 41) *Tom zatytułowany hasłowo „Wołyń 1943 - rozliczenie" zawiera podsumowanie aktualnego stanu wiedzy o przyczynach i przebiegu ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach zamieszkujących wschodnie województwa II Rzeczypospolitej: wołyńskie, lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie oraz poleskie i lubelskie, o kwalifikacji prawnej masowych zbrodni na Kresach, stratach ludności polskiej (określonych łącznie na co najmniej 130 tys. osób) oraz roli Kościołów w konflikcie polsko-ukraińskim. Autorzy referatów i dyskutanci biorący*

udział w konferencji, która odbyła się 10 lipca 2008 w Galerii Porczyńskich w Warszawie, uwzględnili dorobek trzech środowisk: 1) uczestników seminariów „Polska–Ukraina: trudne pytania", 2) pracowników i współpracowników Instytutu Pamięci Narodowej, 3) świadków wydarzeń, działaczy społecznych i dokumentalistów m.in. z wrocławskiego Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów. ***Spis treści: Wstęp; Wykaz skrótów; Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947*** *Waldemar Rezmer – Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947: Czesław Partacz – Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947 (koreferat); Leonid Zaszkilniak – Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947 (koreferat);* ***Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku*** *Lucyna Kulińska – Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku; Ihor Iliuszyn – Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku (koreferat); Michał Klimecki – Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku. Stosunki polsko-ukraińskie: kalendarium wydarzeń 1939–1947 (koreferat); Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa Ryszard Szawłowski –* ***Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa;*** *Antoni Kura – Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w latach 1939–1947 w świetle śledztw prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej (koreferat); Piotr Zając – Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa (koreferat); Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań Ewa Siemaszko –* ***Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku*** *przez nacjonalistów ukraińskich. Aktualny stan badań; Tomasz Bereza – Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich. Program Biura Edukacji Publicznej IPN „Osobowy wykaz ofiar konfliktu ukraińsko-polskiego 1939–1948" (koreferat); Leon Popek – Straty ludności polskiej w wyniku zbrodni ludobójstwa dokonanych w latach czterdziestych XX wieku przez nacjonalistów ukraińskich (koreferat) Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku Ks. Józef Wołczański – Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku (konspekt referatu); Mariusz Krzysztofiński – Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościół rzymskokatolicki (koreferat); Igor Hałagida – Kościół a konflikt polsko-ukraiński w latach czterdziestych XX wieku. Kościoły wschodnie (koreferat);* ***Panel dyskusyjny: W rocznicę „rzezi wołyńskiej" – postulaty badawcze Edmund Bakuniak, Władysław Filar, ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski, Szczepan Siekierka, Paweł Wieczorkiewicz, Jan Żaryn (moderator);*** *Aneks:* ***Wystąpienia poza panelem dyskusyjnym i wypowiedzi nadesłane Krzysztof Bulzacki, ks. Tadeusz Pater, Józef Rell, Ewa Siemaszko, Czesław Wilczyński, Leonid Zaszkilniak (głos nadesłany), Jan Żaryn, Andrzej Żupański;*** *ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski – Zagłada Korościatyna (artykuł nadesłany);* ***Indeks osób***

951. Wołyń i Małopolska Wschodnia 1943-1944 / red. nauk. Cz. Partacz, B. Polak, W. Handke; Instytut im. gen. Stefana «Grota» Roweckiego. - Koszalin ; Leszno : Wydawnictwo Instytutu im. gen. Stefana «Grota» Roweckiego, 2004. – 324 s. : il. ; 24 cm.

952. Wołyń we krwi / Z E. Siemaszko rozmawia A. Cichobłazińska // Niedziela. – 2009. – № 28. – 12.07. – S. 32-33. – Режим доступу: http://niedziela.pl/artykul_w_niedzieli.php?doc=nd200928&nr=40

953. Wrona J. Stosunki polsko-radzieckie w latach 1944-1945 i ich ukraińskie aspekty / J. Wrona // Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. – Lublin, 1992. – S. 89-100.

954. Snyder T. Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uproscić: [Rozmowa z prof. T. Snyderem] / T. Snyder // Wiele twarzy Ukrainy / Pod red. I.Chruślińskiej i P.Tymy. – Lublin, 2005. – S. 321-331.

955. Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8 (wrzesień). – S. 17–20.

956. Zając P. Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939–1945 / P. Zając // Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego. – 2004. – № 1 (kwiecień). – S. 152-166.

957. Zając P. Informacja odnośnie do oceny karnoprawnej zdarzeń na terenie ówczesnego województwa wołyńskiego z lat 1939–1945 w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZpNP w Lublinie / P. Zając // Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych : ludobójstwo na kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939-1946 / pod red. B. Pazia. - Wrocław, 2011. – S. 103-116.

958. Zając P. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939-1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie / P. Zając // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. Tom 2. Ludobójstwo / pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 35-49.

959. Zając P. Ustalenia śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich na Wołyniu na ludności narodowości polskiej w latach 1939-1945 / prokurator P. Zając Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Lublinie // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 2 (kwiecień-czerwiec). – S. 4-21.

960. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności cywilnej w południowo-wschodniej Polsce: (1942-1947) / [mater. zebrali M. Dalecki et al. ; red. nauk. Z. Konieczny] ; Polski Związek Wschodni w Przemyślu. - Przemyśl : «San Set» : PZW, 2001. – 237 s.

961. Zestawienie walk i strat 27 Wołyńskiej Dywizji AK. Kalendarium działań // Biuletyn Informacyjny Okręgu Wołyńskiego. – 1990.– № 4 (październik-grudzień).

962. Zięba A.A. Ukraińcy w oczach Polaków (wiek XX) / A. A. Zięba // Dzieje Najnowsze. – 1995. – № 2. – S. 95-104.

963. Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej / R. Ziętek // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2001. – T. 7. – S. 251-289.

964. Ziółkowska E. Poryck / E. Ziółkowska // Przeszłość i Pamięć. – 2001. – № 3 (20). – S. 32–37.

965. Żurek S. UPA w Bieszczadach : straty ludności polskiej poniesione z rąk ukraińskich w Bieszczadach w latach 1939-1947 / S. Żurek. – Wrocław : Wydawnictwo «Nortom», 2007. – 259 s. : il.

* * *

966. Андріївський К. Протистояння / К. Андрієвський // Рідний край. – 2003. – 6 серп. (№ 59).– С. 3.

967. Бєльський В. Пам'яті жертв українсько-польського конфлікту / В. Бєльський // Волинські губернські відом. – 2003. – 27 лют. (№ 9). – С. 3.

968. Білий М. Не можна промовчати : [про статтю В. Литвина] / М. Білий // Шлях Перемоги. – 2003. –5 берез. (Ч. 10). – С. 10.

969. Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття / К. Бондаренко // Ого. - 2003. – 20 лют. (№ 32.). – С. 6.
Про сутички між поляками і українцями у 1943 р.

970. Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд десятиліття / К. Бондаренко, Центр досліджень політичних процесів «Експерт» // Дзеркало тижня. – 2003.– 15-21 лют. (№ 6). – С. 1, 3. – Режим доступу: http://www.dt.ua/1000/1030/37668/

971. Бондарук Л. Читачі про польсько-український конфлікт / Л. Бондарук // Шлях Перемоги. – 2003. – 9 лип. (№ 28). – С. 6.

972. Борбич М. Українсько-польський конфлікт на Маневиччині / М. Борбич // Нова доба. – 2003. – 31 трав. (№ 22). – С. 2.

973. Бухало Г. Їх убили поляки. У серпні 1939 року в Дермані / Г. Бухало // Волинь. - Рівне, 2003. – 16 трав. (№ 20). – С. 6.

974. Бухало Г. Їх убили поляки. У серпні 1939 року в Дермані / Г. Бухало // Шлях Перемоги. – 2003. – 28 трав. (№ 22). – С. 10. – [Передрук із газети „Волинь"].

975. Бухало Г. Тарас Боровець і польське повстання / Г. Бухало // Сім днів. – 2003. - 11 лип. (№ 28). – С. 10.

976. Бучило М. У Павлокомі загинули українці: Розмова з Є. Місилом // Наше слово. - 2006. – 18 черв. (№ 25). – С. 7-8.

977. В очікуванні взаємного вибачення // За вільну Україну. – 2003. –1 квіт. (№ 35). - С. 3. – [Уривок із монографії Ю. Киричука „Нариси історії українського національно-визвольного руху 1940-1950-х років XX ст."].

978. В'ятрович В. Вибачення за...? / В. В'ятрович // Волинь. – Рівне, 2003. – 30 трав. (№ 22). – С. 7; 6 черв. (№ 23). – С. 6.

979. В'ятрович В. Вибачення за...? / В. В'ятрович // Шлях Перемоги. – 2003. – 14 трав. (Ч. 20). – С. 9.

980. Вербич В. Скорбота, але не гнів: Крізь призму трагедії з відстані у 60 років / В. Вербич // Сім'я і дім. Народна трибуна. – 2003. –7 серп (№ 32). – С. 9.
«Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр.» — під цією назвою у рамках серії «Планета Література», започаткованою Волинським академічним домом і редакцією журналу «Терен», щойно побачила світ книга Миколи Жулинського. Екс-віце-прем'єр українського уряду переконаний: «Ми не повинні мовчати, бо замовчування історичної правди — це консервація ненависті й помсти, яка обов'язково почне бродити й зірве накривку європейського котла». «Висловлюю парадоксальну думку, — зауважує Микола Жулинський. — 60-річчя волинських подій стимулює нас, українців і поляків до пошуку нового рівня відкритості, усвідомлення історичної правди і порозуміння». Звісно, за умови, коли порозуміння вдасться досягти поміж українців. до речі Тим часом, відзначення «Волинської трагедії підігріло й антиукраїнські настрої в Польщі. Дебати в Інтернеті польської студентської молоді «Волин -1943!!! — Пам'ятаємо!» завершилися висновком, що наш край — це втрачені польські землі. А Ядвіга Новаковська, автор фільму «Волинь — запис вбивства», у статті «Єднання на цвинтарі» (тижневик «Впрост») пише: «Волинь 1920–30-х років... На старих фотографіях бачимо елегантних усміхнених людей. Міста, такі як Ковель, Луцьк, Володимир, постають у спогадах гарними й ошатними. Тепер тут немає нічого цікавого. Всюди брудно... У ресторані важко щось замовити, бо весь персонал п'яний. Вже о сьомій ранку кожен замовляє принаймні два келишки горілки, а касирка тримається за ящик, бо така п'яна, що не може встояти. Важко допроситися окрайця свіжого хліба. Ще й мають претензії, що приходимо і робимо замовлення». Подібна тональність домінує в більшості ЗМІ сусідньої держави.

981. Вербич В. У Луцьку створять банк даних волинської трагедії / В. Вербич // Сім'я і дім. Народна трибуна. – 2003. – 29 трав. (№ 22). – С. 4.

982. Витоки трагедії // Урядовий кур'єр. – 2003. – – 6 берез. (№ 43). – С. 16.

983. Відділи Армії крайової — учасники вбивства мешканців Сагриня 10 березня 1944 р. / підгот. Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 28 черв. (№ 26). – С. 9; 5 лип. (№ 27). – С. 9; 12 лип. (№ 28). – С. 9. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/505/99/

984. Волинська трагедія // Україна молода. – 2003. – 27 черв. (№ 115). – С. 3.

985. Волинське коло // Поступ. – 2003. – 10-16 лип. (№ 116). – С. 6-7.

986. Володимирський Ф. До 60-ї річниці подій на Волині / Ф. Володимирський // Шлях Перемоги. – 2003. – 26 берез. (№ 13). – С. 6.

987. Волошинська А. Трагедія українців Холмщини / А. Волошинська // Шлях Перемоги. – 2003. – 12 берез. (№ 11). – С. 12.

988. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Армія Крайова на Тернопільщині // Русалка Дністрова. – 1996. – Ч. 4. (74). – С. 2. – [уривок з книги "Хто пожав "Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр." (Тернопіль, 1996)].

989. Гнатюк О. Правда повинна восторжествувати / О. Гнатюк // Володимир вечірній. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 13.

990. Гнатюк П. Не обманюймо пам'ять, друзі / П. Гнатюк // Нова доба. – 2003. – 17 трав. (№ 20). – С. 1.

991. Гон М. „Волинський вузол": українці і поляки між двома світовими війнами / М. Гон // День. – 2004. – 4 черв. (№ 95). – С. 8; 11 черв. (№ 100). – С. 8. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/30773 http://www.day.kiev.ua/32506

992. Гордасевич Б. Волинь – 1943: спровокована трагедія / Б. Гордасевич // Вільне слово. – 2003. – – 9 лип. (№ 53). – С. 6.

993. Гордасевич Б. Волинь – 1943: спровокована трагедія / Б. Гордасевич // Голос України. – 2003. – 8 серп. (№ 147). – С. 7.

994. Грабовський С. Волинський вузол: український вимір / С. Грабовський // Самостійна Україна. – 2003. – 1-14 лип. (№ 25/26). – С. 10.

995. Грабовський С. Волинський вузол: український вимір / С. Грабовський //Українське слово. – 2003. – 10-16 лип. (№ 28). – С. 4.

996. Гриневич М. Волинь боролась за свою свободу / М. Гриневич // Поліський маяк. - 2003. – 6 верес. (№ 27). – С. 1, 2.

997. Гук Б. Був такий наказ : Розмова із співавтором книжки «Пани та різуни» Ґ. Мотикою / розмовляв Б. Гук // Наше слово. – 1998. – 15 берез. (№11). – С. 1, 5.

998. Гук Б. 10 березня 1944 р.–день злочину АК щодо української людності в II світовій війні / підгот. Б. Гук // Наше слово. – 2009. – 26 лип. (№ 30). – С. 9; 2 серп. (№ 31). - С. 9.

999. Гунчак Т. Втрачена можливість: Поляки та українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // День. – 2003. – 29 берез. (№ 57). – С. 7.

1000. Данилюк В. „ПЗП" 1943-1944 рр. (про організацію „Польський Повстанчий Союз") / В. Данилюк // Молода Волинь. – 1993. – 14 трав. (№ 20). – С. 5.

1001. Данилюк В. Війна на Волині: Криваве польсько-українське протистояння 60-річної давнини має стати уроком примирення двох народів / В. Данилюк // Київські відом. – 2003. – 14-20 берез. – С. 3.

1002. Данилюк В. Він потрібний як авторитетна людина... / В. Данилюк // Молода Волинь. – 1993. – 16 квіт. (№ 16). – С. 5.
В. Данилюк, науковий консультант групи «Реабілітовані історією».

1003. Данилюк В. Заграви над Бугом / В. Данилюк // Шацький край. – 1997. – 2 серп. (№ 31). – С. 2.

1004. Данилюк В. Треба мати мужність визнати власну ганьбу... / В. Данилюк // Вічє. - 2003. – 10 квіт. (№ 15). – С. 2.

1005. Данилюк В.Украинско-польская депортация. Почему два народа в годы войны оказались противостоящими друг другу / В. Данилюк // Киевские ведом. – 2004. - 9 июня. (№ 119). – С. 4-5.

1006. Данилюк В. Як Грубешів штурмували / В. Данилюк // Молода Волинь. – 1993. - 15 жовт. (№ 42). – С. 4.
В. Данилюк, науковий консультант групи «Реабілітовані історією».

1007. Дашкевич Я. Волинський казан та його творці / Я. Дашкевич // Шлях Перемоги. – 2003. – 18 черв. (Ч. 25). – С. 8; 25 черв. (Ч. 26). – С. 8.

1008. Дашкевич Я. Волинський казан та його творці: національна трагедія / Я. Дашкевич // Волинь. – Рівне, 2003. – . – 4 лип. (№ 27). – С. 6; – 11 лип. (№ 28).– С. 6. – [Передрук із газети „Шлях Перемоги"].

1009. Дворжак В. Просимо відгукнутися! / В. Дворжак // Волинь. – Рівне, 2003. – – 11 квіт. (№ 15). – С. 6.

1010. Дрозд Р. Трагедія Верховин у документах і фотографіях / Р. Дрозд // Українське Слово. – 1998. – 6 груд. (№ 49). – С.3; 13 груд. (№ 50). – С. 3; 20 груд. (№ 51). – С. 3.

1011. Євницький З. Історичні нариси про події Великої вітчизняної війни 1941-1944 років / З. М. Євницький // Вільним Шляхом. – 2003. – 19 квіт. (№ 16) ; – 10 трав. (№ 19).

1012. Жарчинська О. Українсько-польська різня 1943 року. Кому це було потрібно? / підгот. О. Жарчинська // Вісник & К. – 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 13; 8 трав. (№ 19). – С. 13.

1013. Залізняк Б. Не переписуймо історію! / Б. Залізняк // За вільну Україну. – 2003.– 10 черв. (№ 63). – С. 1, 6.

1014. Зарічанський М. Не побоїмось гіркої правди / М. Зарічанський // Радянська Волинь. – 1998. – 6 лют. (№ 6). – С. 3; 12 лют. (№ 7). – С. 3; 19 лют. (№ 8). – С. 3; 26 лют. (№ 9). – С. 3; 5 берез. (№ 10). – С. 5.

1015. Зварич О. Спи спокійно, український Гамлете... / О. Зварич // Україна молода. – 2003. – 10 лип. (№ 122). – С. 5.

1016. Івашко О. Подібне не повинно повторитися / О. Івашко // Селянське життя. – 2003. – 7 черв. (№ 22). – С. 2.

1017. Ільюшин І. Варто вести діалог відверто / І. Ільюшин ; розмовляв І. Ісаєв // Наше слово. – 2012. – 29 лип. (№31). – С. 1, 6. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/2451/135/

1018. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр.: пошук між „двома правдами" / І. Ільюшин // 2000. – 2003. – 20 черв. – С. В 4-5. – Режим доступу: http://2000.net.ua/2000/derzhava/1475

1019. Ільюшин І. Волинська трагедія: пошук правди / І. Ільюшин // День. – 2003. – 3 квіт. (№ 60). – С. 5. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/20596/

1020. Ільюшин І. Волинь 1943: хто винен? / І. Ільюшин // Поступ. – 2003. – 14-15 черв. (№ 98). – С. 8.

1021. Ільюшин І. Між двома правдами. Волинська трагедія без недомовок і замовчувань / І. Ільюшин // Київські відомості. – 2003. – 27 черв.–3 лип. (№ 26). – С. 4.

1022. Ільюшин І. Поміж двома правдами: Трагічні події 1943-1944 років на Волині потребують порозуміння, а не пошуку винних / І. Ільюшин // Волинь. – Луцьк, 2003. – 26 черв. (№ 71). – С. 3.

1023. Ісаєвич Я. 1943 рік у пам'яті поляків і українців / Я. Ісаєвич // День. – 2003. – 15 берез. (№ 47). – С. 5-6. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/16856/

1024. Ісаєвич Я. Давно скінчилася війна, і ми давно не вороги... / Я. Ісаєвич // Високий замок. – 2003. – 17 берез.

1025. Ісаєвич Я. Незагоєна рана Волині. Українсько-польські взаємини періоду другої світової війни: інтерпретації істориків і політиків / Я. Ісаєвич // Поступ. – 2003. - 28 лют. (№ 30). – С. 6.

1026. Ісаєвич Я. Пам'ятник треба поставити на кордоні / Я. Ісаєвич // Віче. – 2003. - 3 квіт. (№ 14). – С. 2.

1027. Ісаєвич І. Перед 1943 роком був 1938-ий: трагічне протистояння у пам'яті поляків і українців // Свобода (США). – 2003. – 11 лип. (№ 28).

1028. Кічий І. Вчорашні рани болять сьогодні : [Інтерв'ю] / І. Кічий ; розмову вів В. Простопчук // Віче. – 1996. – 12 верес. (№ 37). – С. 6.

1029. Кічий І. До історії українсько-польських конфліктів в роки Другої світової війни (на матеріалах Волинської області) / І. Кічий // Народна трибуна. – 1994. – 25 черв. (№ 48). – С. 6.
І. Кічий, завідуючий кафедрою історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки, професор.

1030. Киричук Ю. Плюси і мінуси визвольного руху / Ю. Киричук // Поступ. – 2003. - 23 квіт. (№ 63). – С. 8.

1031. Козловський Б. „Невиправдана жорстокість була з обох боків": 60 років не загоїли рани Волині / Б. Козловський // Високий Замок. – 2003. – – 22 трав. (№ 94). – С. 1-2.

1032. Козловський Б. „Ненависть не повинна передаватися із покоління в покоління": 60 років не загоїли рану Волині / Б. Козловський // Високий Замок. – 2003. - 29 трав.–4 черв. (№ 99). – С. 1, 3.

1033. Козловський П. Холмщина: винищення українців поляками у 40-х роках XX століття / П. Козловський // Шлях Перемоги. – 2003. – 2 лип. (Ч. 27). – С. 9.

1034. Колосок С., Кучерепа Н. М. Волынская трагедия: одностороннее покаяние? : [Интервью] // 2000. – 2003. – 28 марта–3 апреля. – (№ 13). – С. С 4.
Интервью кандидата исторических наук, члена группы экспертов по проведению дополнительных научных исследований трагических событий 1943–1944 гг. на Волыни при Совете национальной безопасности и обороны Украины, доцента Волынского государственного университета Н. М. Кучерепы.

1035. Корнійчук Н. Правда просить слова / Н. Корнійчук // Слово і діло. – 2003. – 4 квіт (№14). – С. 6.
Н. Корнійчук, член комісії по вивченню польського питання на Волині в м.Ківерці.

1036. Королюк В., Юркова О. Правда, що й досі ятрить і заважає жити : [Інтерв'ю] / підгот. В. Королюк, О. Юркова // Голос України. – 2003. – 3 лип. (№ 121). – С. 5.
Інтерв'ю з президентом Інституту національної пам'яті Леоном Кераса.

1037. Кошелюк Р. Як починалося протистояння між поляками та українцями / Р. Кошелюк // Народна трибуна. – 1992. – 9 груд. (№ 97). – С. 6.

1038. Кравчук Н. Від двох правд до однієї – дорога до порозуміння? / Наталя Кравчук // Наше слово. – 2003. – 29 червня (№ 26). – С. 3.

1039. Кравчук Н. Українці і поляки молилися разом / Н. Кравчук // Високий Замок. – 2003. – 12 черв. (№ 109). – С. 2.

1040. Куделя М. Волинська трагедія: правда і вимисли / М. Куделя // Волинь. – Луцьк, 2003. – 8 лип. (№ 76). – С. 3; 10 лип. (№ 77). – С. 7.
Микола Куделя, лауреат премії фонду Тараса Шевченка. с. Буяні Луцького району. Публіцистичні нотатки лауреата премії фонду Тараса Шевченка, відомого волинського патріота Миколи Куделі на цю непросту тему, що нині в кожного на вустах.

1041. Куделя П. Виваженість та історична достовірність – найкращі „помічники" в оцінці Волинських подій / П. Куделя // Рівненський кооператор. – 2003. – 4 лип. (№ 27). – С. 8.

1042. Куделя П. На засадах виваженості та історичної достовірності / П. Куделя // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 лип. (№ 127). – С. 13.

1043. Куц О. Напівправди не може бути / О. Куц // Вільним шляхом. – 2003. – 29 берез. (№ 13). – С. 1.

1044. Кучерепа М. Волинська різня / М. Кучерепа // Віче. – 1995. – 24 серп. (№ 34). – С. 6

1045. Кучерепа М. «Волинська трагедія»: без упереджень і спекуляцій / М. Кучерепа // Волинь. – Луцьк, 2003. – 31 трав. (№ 60). – С. 2.
Микола Кучерепа, професор Волинського державного університету ім. Лесі Українки, член робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. при Раді національної безпеки і оборони України.

1046. Кучерепа М. Правда повинна бути правдою / М. Кучерепа // Горохівський вісник. – 2003. – – 29 берез. (№ 13). – С. 2.

1047. Кучерепа М. Правда повинна бути правдою / М. Кучерепа // Наше життя. – 2003. – 29 берез. (№ 27). – С. 2; 3 квіт. (№ 28/29). – С. 2; 5 квіт. (№ 30). – С. 2.

1048. Кучерепа М. Правда повинна бути правдою / М. Кучерепа // Шацький край. – 2003. – 26 квіт. (№ 17). – С. 2; 3 трав. (№ 18). – С. 1; 8 трав. (№ 19). – С. 2.

1049. Лагановський Л. Не забувати минуле, дбати про майбутнє: До 60-річчя волинських подій 1943-1944 рр. / Л. Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 29 трав. (№ 97). – С. 15.

1050. Лагановський Л. Сповідувати правду і тільки правду. До 60-річчя Волинської трагедії / Л. Лагановський // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 берез. (№ 57). – С. 19.

1051. Лапків М. Будуймо майбутнє: до 60-річчя волинської трагедії / М. Лапків // Слава праці. – 2003. – – 8 лип. (№ 50). – С. 2.

1052. Левицький М. С. Кульчицький: Річниця волинських подій не може зняти з обговорення питання визнання УПА : [Розмова] / М. Левицький, С. Кульчицький // Наше слово. – 2003. – 15 черв. (№ 24). – С. 1, 7.

1053. Марчук Л. Необъявленная война / Л. Марчук, Я. Коляса // Комсомольская правда. – 2003. – 19 марта (№ 49). – С. 1, 8-9.

1054. Махун С. „Біла пляма" Волині: Українцям і полякам належить зробити ще один крок до примирення з минулим / С. Махун // День. – 2003. – 18 лют. (№ 30). – С. 2.

1055. Махун С. Дві правди: Як позбутися стереотипів „чорно-білого" бачення історії? / С. Махун // День. – 2003. – 8 лип (№ 114). – С. 4.

1056. Мисечко М. Полеглим борцям–храм пам'яті / М. Мисечко // За вільну Україну. - 2003. – – 21 жовт. (№ 117). – С. 6.

1057. Михайлів М. Експерти досліджують „волинську трагедію" / М. Михайлів // Волинь. – Луцьк, 2003. – 13 берез. (№ 28). – С. 2.

1058. Михальчук В. Відкритий Владиславу й Еві Сємашкам / В. Михальчук // Наше слово. – 2003. – 30 берез. (№ 13). – С. 8.

1059. Михальчук В. Пізнання правди – шлях до примирення : Відкритий лист В. і Є. Сємашкам / В. Михальчук // Шлях Перемоги. – 2003. –14 трав. (Ч. 20). – С. 12. - [Передрук з газети «Наше слово»].

1060. Між минулим і майбутнім: на шляху до європейської інтеграції : [Інтерв'ю з учасниками Міжнар. наук. конф. "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", м. Луцьк, 20-23 трав. 2003 р.] // Самостійна Україна. – 2003. – 24-31 трав. (Ч. 20). – С. 6-7.

1061. Мільков Б. Історія розставляє крапки над „і": Волинь–1943 / Б. Мільков // Україна молода. – 2003.– 8 лип. (№ 120). – С. 10.

1062. Міндюк О. До подій на Волині під час Другої світової війни / О. Міндюк // Просвіта. – 2003. – № 4. – С. 4.

1063. Міндюк О. Пізнаймо істину про волинську трагедію! / О. Міндюк // Молодь України. – 2003. – 3 черв. (№ 69). – С. 3.

1064. Мотика Ґ., Ігнатова О. Боюся, щоб поляки і українці не повернулися один до одного спинами з почуттям добре виконаного морального обов'язку : [Розмова] / Ґ. Мотика ; розмовляла О. Ігнатова // Поступ. – 2003. – 13 трав. (№ 74). – С. 4.

1065. Мотика Ґ. НКВД проти ОУН / Ґ. Мотика // Наше слово. – 1995. – 8 жовт. – С. 3, 6.

1066. Музиченко Я. Діалог після бою: 22 червня – День скорботи за жертвами Другої світової війни /Я. Музиченко // Україна молода. — 2003. – 21 черв. (№111). – С. 5.

1067. Музиченко Я. Чорне пасовище з червоною ознакою: За чиї помилки мають вибачатися українці? / Я. Музиченко // Україна молода. – 2003.– 23 квіт. (№ 75). – С. 5.

1068. Наконечний В. В стороні від істини / В. Наконечний // Радянська Волинь. – 1997. - 10 квіт. (№15). – С. 1-2.

1069. Наконечний В. Волинь – криваве поле геноциду / В. Наконечний // Комуніст. - 2003. – 28 берез. – С. 2; 2 квіт. – С. 2; 4 квіт. – С. 4.
Про причини масового кровопролиття на Волині.

1070. Наконечний В. Волинь – криваве поле геноциду / В. Наконечний // Радянська Волинь. – 2008. – 10 лип. (№27). – С. 1.
З книги «Роки... Події... Люди... Позиція...».

1071. Наконечний В. Мертві закликають живих: Проти фальсифікацій волинського професора І. Кічия, які він допустив на науковій конференції у Варшаві / В. Наконечний // Волинь. – Луцьк, 1994. – 4 серп. (№89). – С . 2,3.

1072. Наконечний В. Час візьме своє / В. Наконечний // Радянська Волинь. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 2.

1073. Небезпечна подачка екстремістам: Чому мовчать совісні поляки? / підгот. О. Решетилова, І. Сюндюков, «День», Т. Козирєва // День. – 2009. – 1 серп. (№133). – С. 4. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/277877

1074. Незагоєна рана Волині // Українське слово. – 2003. – 13-19 берез. (Ч. 11). – С. 5.

1075. Непотрібний третій фронт. З історії УПА // Молода Волинь. – 1992. – 17 лип. (№ 71). – С. 4.

1076. Грицак Я. Нещастя полягає в тому, що ми опинилися між Берліном і Москвою… / Я. Грицак ; розмовляла С. Вермбранд // Наше слово. – 2009. – 25 січ. (№ 4). – С. 7. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/302/97/
З Ярославом Грицаком — професором Львівського національного університету, а також Львівського католицького університету та Будапештського університету, розмовляла Станіслава Вермбранд.

1077. Никончук О. А хіба українцям не болять жертви поляків? / О. Никончук //Волинь. – Луцьк, 2003. – 19 лип. (№ 81). – С. 2.
Ольга Никончук, завідуюча редакцією видавничої групи «Реабілітовані історією.

1078. Новицький С. Минуле нагадує і застерігає: Два обличчя поляків / С. Новицький // Радянська Волинь. – 1991. – 25 трав. (№ 94). – С. 3.
Про події в с. Кисилин 1944 р.

1079. Олексів О. Різали нас на нашій землі / О. Олексів // Поліський маяк. – 2003. – 26 лип. (№ 21). – С. 2. – [Матеріали з книги О. Денищука „Злочини польських шовіністів на Волині (книга перша, Рівненська область)", Дубровицький район].

1080. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році / М. Омелюсік // Народна справа. – 1991. – лип. – С. 7; серп. – С. 3.

1081. Омелюсік М. УПА на Волині в 1943 році / М. Омелюсік // Краєвид. – 1997. – № 8. – С. 5.

1082. Омелянчук І. Волинь: у кожного своя правда / І. Омелянчук // Урядовий кур'єр. – 2003. – 22 трав. (№ 92). – С. 21.

1083. Ось де, люди, наша правда і сила... // Слово і діло. – 2003. – 18 лип. (№ 28). – С. 1-2.

1084. Новак-Єзьоранський Я., Бира Я. Час збирати каміння / розмову вів В. Павлів // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лют. (№ 6). – С. 3.

1085. Павлючик Г. Будьмо мудрими і об'єктивними // Нове життя. – 2003. – 1 лип. (№ 49). – С. 7
Роздуми жительки с. Люб'язь Любешівського району про українсько-польський конфлікт.

1086. Патриляк І. Волинь – 1943. До 60-річчя трагедії / І. Патриляк // Урядовий кур'єр. - 2003. – 25 берез. (№ 55). – С. 8-9.

1087. Патриляк І. Волинь – 1943 / І. Патриляк // Досвітня зоря. — 2003. – 10 квіт. (№15). – С.7.

1088. Петренко Л. Володимир В'ятрович: «Мене лякає така собі «гонка трупів» у волинській трагедії» / Л. Петренко // Шлях Перемоги. – 2011. – 5 жовт. (№40). - С. 3; 12 жовт. (№ 41). – С. 3

1089. Пилип'юк Р. Волинь пам'ятає / Р. Пилип'юк // Володимир вечірній. – 2003. –1 трав. (№ 18). – С. 12.

1090. Пирожик О. А біль, як істина – один... / О. Пирожик // Волинські губернські відом. – 2003. – 29 трав. (№ 22). – С. 11.
Нотатки з Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки.

1091. Попович М. „Це має бути спокутою гріхів перед власною совістю" / М. Попович // Дзеркало тижня. – 2003. – 15 лют. (№ 6). – С. 3.

1092. Потапчук Л. Добро і злагода – наша мета / Л. Потапчук // Вісник & К. – 2003. - 22 трав. (№ 21). – С. 4.

1093. Потульницкая А. Директор польского Института национальной памяти Леон Керес: «Мы хотим рассчитаться с прошлым и с надеждой смотрим в будущее» / А. Потульницкая // Факты. – 2003. – 10 июля (№ 121). – С. 14.

1094. Приступа Л. Польсько-українська трагедія / Л. Приступа // Володимир вечірній. - 2003. – 20 берез. (№ 12). – С. 12.

1095. Пусько І. Бандити чи патріоти? / І. Пусько // Волинська газета. — 2007. – – 15 лют. (№6). – С. 12.

1096. Пусько І. Непоховані, забуті / І. Пусько // Вільним шляхом. – 2006. – 14 жовт. (№43). – С. 3.

1097. Пшевознік А. Хочу мати право на могилу / А. Пшевознік // Поступ. – 2003. – 4 лип. №112. – С. 8.

1098. Рабан Л. М. Жива пам'ять: До 60-річчя волинської трагедії / Л. М. Рабан // Слава праці. – 2003. – 22 лип. (№ 56). – С. 2; 24 лип. (№ 57). – С. 2.

1099. Радіонов В. Відгомін / В. Радіонов // Українське слово. – 2003. – 4 верес.–10 верес. (№ 36). – С. 4.

1100. Романів О. Без шовінізму та ксенофобії. Вступне слово на відкритті конференції „Третій фронт у Західній Україні. 1939-1947 рр." / О. Романів // За вільну Україну. - 2003. – 27-28 черв. (№ 70). – С. 12.

1101. Романюк Н. „Було" і „якби" в українсько-польських стосунках / Н. Романюк // Україна молода. – 2003. – 8 квіт. (№ 64). – С. 5.

1102. Романюк Н. Історію слід писати холодним розумом / Н. Романюк // Досвітня зоря. – 2003. – 3 квіт. (№ 14). – С. 8.

1103. Романюк Н. На могилах треба молитися, а не мітингувати: Погляд з Волині 2003 на трагедію 1943 року / Н. Романюк // Україна молода. – 2003. – 12 берез. (№ 45). – С. 5.

1104. Романюк Н. Серце болить, а розказувать треба... / Н. Романюк // Слово і діло. – 2003. – 23 трав. (№ 20). – С. 2, 6.

1105. Романюк Н. Фальсифікація минулого – оманливий шлях у майбутнє / Н. Романюк // Слово і діло. – 2003.– 21 березня (№ 12). – С. 2-3.

1106. Романюк Н. На чиєму березі правда? / Н. Романюк, М. Юрчук // Віче. – 1995. – 20 січ. (№ 3). – С. 7.

1107. Садовий О. Куди прямують поляки? / О. С. Садовий // Волинь. – Рівне, 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 7; 9 трав. (№ 19). – С. 6.

1108. Садовнік Т. Ми приречені жити мирно, по-сусідськи / Т. Садовнік // Віче. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 2.

1109. Павлюк С., Седик О. Спокута: Трагічні події на Волині 1942-1943 років вимагають незаангажованого дослідження : [Інтерв'ю] / С. Павлюк ; розмову вів О. Седик // Хрещатик. – 2003. – 28 лют. (№30). – С. 6-7.
Інтерв'ю з директором Інституту народознавства Національної академії наук України (Львів, членом-кореспондентом НАНУ, доктором історичних наук, професором Степаном Павлюком.

1110. Семенюк М., Нагорний О. Зламати шаблю на кордоні : [Інтерв'ю] / М. Семенюк ; розмову вів О. Нагорний // Волинь. – Луцьк, 1993. – 18 трав. (№ 55). – С. 2.

1111. Семенюк С. Волинь: наше і не наше горе / С. Семенюк // Шлях Перемоги. – 2004. – 19 трав. (№ 21). – С. 8.

1112. Семенюк С. На часі: до питання про українсько-польських відносин / С. Семенюк // Шлях Перемоги. – 2003. – 9 лип. (№ 28). – С. 12.

1113. Сергійчук В. Наша кров — на своїй землі / В. Сергійчук // Народна армія. – 1997. – 26 листоп. (№ 213). – С. 4-5; 28 листоп. (№ 215). – С. 4-5; 29 листоп. (№ 216). – С. 4-5; 2 груд. (№ 217). – С. 4-5; 3 груд. (№ 218). – С. 4-5.

1114. Сергійчук В. Хроніка Волинської трагедії / В. Сергійчук // Волинь. – Рівне, 2003. – 21 лют. (№ 8).– С. 6; 28 лют. (№ 9). – С. 6; 7 берез. (№ 10).– С. 7; 14 берез. (№ 11). – С. 7; 21 берез. (№ 12). – С. 7; 28 берез. (№ 13). – С. 7; 4 квіт. (№ 14). – С. 6; 11 квіт. (№ 15). – С. 7; 18 квіт. (№ 16). – С. 7; 25 квіт. (№ 17). – С. 7.

1115. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. / М. Сивіцький // Волинь. – 2003. – 23 трав. (№ 21).– С. 6.

1116. Сивіцький М. Ще один голос в дискусії / М. Сивіцький // Українське слово. – 2003. – 18-24 верес. (№ 38). – С. 4.

1117. Сидорчук Д. Була й така правда / Д. Сидорчук // Слово правди. – 2004. – 23 берез. (№ 22). – С. 3.

1118. Сівак В. Чорний березень 1944-го: правда про події на українських землях за Бугом / В. Сівак // Волинь. – Луцьк, 2004. – 24 лют. (№ 21). – С. 3.

1119. Сливка Ю. Воювати на три фронти УПА не хотіла... / Ю. Сливка // Високий Замок. – 2003. – 7 лип. (№ 124). – С. 5.

1120. Сливка Ю. Не ворушити старі рани! Волинську трагедію не можна виривати із загального контексту українсько-польських відносин / Ю. Сливка // Високий Замок. – 2003. – 19 трав. (№ 91). – С. 5.

1121. Сміян К. Шовіністи з АК / К. Сміян // Віче. – 1995. – 24 серп. (№ 34). – С. 6.

1122. Степанюк К., Царук Я. Кілометраж долі і правди : [Інтерв'ю] / К. Степанюк, Я. Царук // Слово правди. – 2004. – 4 берез. (№ 18). – С. 2.

1123. Стрижак О. Про злочини поляків на нашій землі / О. Стрижак // Волинь. – Рівне, 2003. – 6 черв. (№ 23). – С. 6.

1124. Тарасюк П. Волинська трагедія: ратнівський рахунок / П. Тарасюк // Ратнівщина. - 2003. – – 29 лип. (№ 60). – С. 3.

1125. Терещук Г. Терор на Волині розпочала польська поліція / Г. Терещук // Львівська газ. – 2003. – 25 лют. (№ 35). – С. 4.

1126. Тинчук В. А висновки – читачам робити : з історії рідного краю / В. Тинчук // Вільним шляхом. – 2007. – 20 жовт. (№ 44). – С. 6.
Прд українсько-польські відносини на Ківерцівщині на основі книги В.Сергійчука «Поляки на Волині у роки II світової війни (К., 2003).

1127. Ткаченко І. За що лилася кров? / І. Ткаченко // Народне слово. – 2003. – № 7. – С. 2.

1128. Трагедія Волині: геноцид проти польського населення // Діалог. – 1993. – груд. (№ 49). – С. 4-5.

1129. Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трофимович // День. – 2003. –16 квіт. (№ 69). – С. 4.

1130. У соцтаборі Польща була найвеселішим бараком : Без табу // Народна справа. - 2003. – 7 серп. (№ 32). – С. 5-6.
Про дискусію щодо подій на Волині 1943 р. на Громадському радіо, у якій взяли участь українські та польські історики.

1131. Український і польський народи здатні домогтися повного історичного примирення // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 лип. (№ 127). – С. 1, 2.

1132. Українсько-польське повстання на Волині в роки Другої світової війни // Вісті. - 2003. – 1 серп. (№ 30). – С. 7.

1133. Українсько-польське протистояння на Волині в роки Другої світової війни // Вісник Дубенщини. – 2003. – 31 лип. (№ 61/62). – С. 1, 2.

1134. Федорович О. Кров невинно закатованих волає справедливості: Українсько-польські стосунки 1943-1944 років, зокрема, на Камінь-Каширщині–кривава сторінка історії / О. Федорович // Полісся. – 2007. – 22 трав. (№ 41). – С 2.

1135. Федущак І. Правдиві сторінки історії: Звернення / І. Федущак // Досвітня зоря. - 2003. – 5 черв. (№ 23). – С. 4.

1136. Ференчук М. Народовбивство / М. Ференчук // Полісся. – 2003. – 8 квіт. (№ 28). – С. 2.
Філяр В. Ліквідатори з УПА / В. Філяр // Вічe. – 1995. – 24 серп. (№ 34). – С. 6.

1137. Професор Владислав Філяр, колишній солдат 27-ої Волинської дивізії піхоти АК.

1138. Хоруженко О., Іванущенко Г., Косик В. Історик–це адвокат свого народу : [Інтерв'ю] / О. Хоруженко, Г. Іванущенко // Шлях Перемоги. – 2003. – 14 трав. (Ч. 20) – С. 5.
Інтерв'ю з В. Косиком, серед інших питань обговорювалися й українсько-польські стосунки у роки Другої світової війни.

1139. Царук Я. „В архівах – фальшивки!" / Я. Царук // Слово і діло. – 2004. – 30 січ. (№ 4). – С. 6.
Про достовірність архівних документів щодо кількості жертв на Волині у роки Другої світової війни, які були складені радянськими органами.

1140. Царук Я. „Найшла коса на камінь..." / Я. Царук // Волинь. – Луцьк, 2003. – 13 берез. (№ 28). – С. 7; 15 берез. (№ 29). – С. 3; 18 берез. (№ 30). – С. 3.

1141. Царук Я. „Лише правда є цікавою" / Я. Царук // Слово і діло. – 2003. – 9 трав. (№ 18). – С. 6; 16 трав. (№ 19). – С. 6; 23 трав. (№ 20). С. 6; 30 трав. (№ 21). – С. 7.

1142. Царук Я. 1943 рік. Трагедія в Порицьку. Тільки правда нам потрібна / Я. Царук // Слово і діло. – 2003. – 11 лип. (№ 27). – С. 6.

1143. Царук Я. А жертви полічили однобоко... / Я. Царук // Слово правди. – 2003. – 20 трав. (№ 41). – С. 3; 22 трав. (№ 42). – С. 2.
Ярослав Царук, краєзнавець, лауреат обласної премії імені Миколи Куделі.

1144. Царук Я. Волинська трагедія: свідчення очевидців / Я. Царук // День. – 2003. – 12 лип. (№ 118). – С. 6.

1145. Царук Я. Довкола давніх порицьких сумних подій–12 липня / Я. Царук // Слово правди. – 2003. – 8 лип. (№ 57). – С. 2.

1146. Царук Я. Заграви над Бугом / Я. Царук // Слово правди. – 1993. – – 10 квіт. (№ 29). – С. 2; 13 квіт. (№ 30). – С. 2; 17 квіт. (№ 31). – С. 2; 21 квіт. (№ 32). – С. 2; 24 квіт. (№ 33). – С. 2; 1 трав. (№ 35). – С. 2; 4 трав. (№ 36). – С. 2; 11 трав. (№ 38). – С. 2; 15 трав. (№ 39). – С. 2; 18 трав. (№ 40). – С. 2; 22 трав. (№ 41). – С. 2; 25 трав. (№ 42). – С. 2; 29 трав. (№ 43). – С. 2; 1 черв. (№ 44). – С. 2; 5 черв. (№ 45). – С. 2; 8 черв. (№ 46). – С. 2; 12 черв. (№ 47). – С. 2; 15 черв. (№ 48). – С. 2; 19 черв. (№ 49). – С. 2; 22 черв. (№ 50). – С. 2; 26 черв. (№ 51). – С. 2; 29 черв. (№ 52). – С. 2; 3 лип. (№ 53). – С. 2; 6 лип. (№ 54). – С. 2; 10 лип. (№ 55). – С. 2; 13 лип. (№ 56) – С. 2; 17 лип. (№ 57). – С. 2; 20 лип. (№ 58). – С. 2; 24 лип. (№ 59). – С. 2; 27 лип. (№ 60). – С. 2; 31 лип. (№ 61). – С. 2; 3 серп. (№ 62). – С. 2; 7 серп. (№ 63). – С. 2; 10 серп. (№ 64). – С. 2; 14 серп. (№ 65). – С. 2.

1147. Царук Я. Правда про Павлівку / Я. Царук // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 лип. (№ 28). – С. 2.

1148. Царук Я. Правда про Павлівку / Я. Царук // Українська газ. – 2003. – 23 жовт.– 5 листоп. (№ 40). – С. 8.

1149. Царук Я. Трагедія в Порицьку: свідчення очевидців / Я. Царук // Волинь. – Луцьк, 2003. – 12 лип. (№ 78). – С. 2.

1150. Царук Я. Фальсифікатори не вгамовуються / Я. Царук // Волинь. – 2011. - 24 берез. (№ 33). – С. 6. – Режим доступу: http://www.volyn.com.ua/index.php?rub=6&article=0&arch=1213

1151. Цыганков С. Соседи? Враги? / С. Цыганков, В. Толокин // Справедливість. – 2003. – 20 листоп. (№ 30). – С. 3.

1152. Червак Б. Волинь – це бумеранг українсько-польських відносин / Б. Червак // Українське слово. – 2009. – 12–18 серп. (№ 32). – С. 10-11.
Богдан Червак, член Проводу Українських Націоналістів, провідник Київської міської організації ОУН.

1153. Червак Б. Волинь як Рубікон / Б. Червак // Українське слово. – 2003 – 17-23 лип. (№ 29). – С. 1, 3.

1154. Червак Б. Правда про Волинь / Б. Червак // Українське слово. – 2003. – 13-19 берез. (№ 11). – С. 3, 5.

1155. Чернишова Н. Каміння, що росте крізь нас... / Н. Чернишова // Донбас. – 2003. - № 88. - 16 мая.*

1156. Чорновол І. Волинський геноцид. Це модно! / І. Чорновол // Поступ. – 2003. - 24 верес. (№ 172). – С. 10.

1157. Шаповал Ю. Чи подолано „волинський синдром" / Ю. Шаповал // День. – 2003. –15 берез. (№ 47). – С. 5. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/16855/

1158. Яблонський В. Щодо польсько-українського протистояння на Волині / В. Яблонський // Самостійна Україна. – 2003. – 1-14 лип. (№ 25/26). – С. 11.

1159. Eskalacja mordu: Fragment sprawozdania sytzacyjnego z ziem wschodnich za luty 1944 Departamentu informacji i Prasy Delegatury Rządu na Kraj // Rżeczpospolita. – 2008. - 10.07.

1160. Filar W. Likwidatorzy z UPA / W. Filar // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 162. – S. 12.

1161. Filar W. Zapłanowana zbrodnia / prof. dr hab. W. Filar // Nasz Dziennik. – 1998. - 31 lipca (№ 154). – S. 9.

1162. Iljuszyn I. Między dwiema prawdami / I. Iljušin tł. T. Servetnik // Rzeczpospolita. – 2003. – 12 lipca. (№ 161). - S. A7.

1163. Kulińską L., Zgorzelski R. Kiedy historię piszą politycy... : [Rozmowa] / L. Kulińską, R. Zgorzelski // Głos Kresowian. – 2004. – № 17.*

1164. Kulińską L., Zgorzelski R. Kiedy historię piszą politycy...: [Rozmowa] / Kulińską L.; rozmawiał R. Zgorzelski // Nowa Myśl Pol. – 2004. – № 32/33. – S. 16-17.

1165. R. Torzecki. Korzenie tragedii / R. Torzecki; rozmawia I. Chruślińska // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 12.07. (№ 161). – S. 10.

1166. Kościński P. Trudna dyskusja o Wołyniu / P. Kościński // Rzeczpospolita. – 2011. - 28 maja. – Режим доступу: http://www.rp.pl/artykul/665385.html

1167. Kuczerepa M. Z tej i tamtej strony / M. Kuczerepa // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 07.09. – S.11.

1168. Kulińska L. Tragedia polskich dzieci–ofiar nacjonalistów ukraińskich (1939–1945) / L. Kulińska // Nasz Dziennik: Dodanet historyczny IPN. – 2009. – 27 lutego (№ 2). – S. 5–7.

1169. Kyryjczuk J. Jak za Jaremy i Krzywonosa / J. Kyryjczuk, Tłum. M. Wojcichowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – № 96.

1170. Lato 1943 na Wołyniu: rzeź i ocalenie / oprac. R. Niedzielko // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2007. – 27 lipca (№ 2). – S. 8.

1171. Małyszczycki Z. Komu służy Grzegorz Motyka? / Z. Małyszczycki // Myśl Polska. – 2006. – № 44. – S. 7.

1172. Małyszczycki Z. Krętactwa Grzegorza Motyki / Z. Małyszczycki // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 21 września (№ 38). – S. 11.

1173. Małyszczycki Z. Potknięcia prof. Pawła Wieczorkiewicza : 65. rocznica wymordowania Polaków w Reymontówce i Lubieszowie / Z. Małyszczycki // Myśl Polska. – 2008. – № 43. – S. 17. – [Polem. z: Masakra wołyńska / P. Wieczorkiewicz // Wprost. - 2008 nr 35].

1174. Milczenie nie zagoi ran: Rozmowa z dr Lucyną Kulińską, historykiem i politologiem, adiunktem Wydziału Nauk Społecznych Stosowanych AGH w Krakowie, redaktorem dwóch tomów wspomnień ofiar mordów dokonanych na Polakach przez OUN-UPA pt. „Dzieci Kresów" / M. Rutkowska // Nasz Dziennik. – 2008. – 11 lipca (№ 161). – S. 10-11. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080711&typ=my&id=my21.txt

1175. Milczenie nie zagoi ran : [fragment rozmowy z dr. L. Kulińską] // Przegląd. – 2008. – 27 lipca (№ 30). – S. 38. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=14140

1176. Misiło E. Nie oczekiwać przeprosin / E. Misiło // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 26.10. – S. 14.

1177. Motyka G. Cień Kłyma Sawura: jak pogodzić pamięć polską i ukraińską / G. Motyka // Rzeczpospolita. – 2002. – 28.09 (№ 227). – S. A10-A11.

1178. Motyka G. Co ma „Wisla" do Wołynia? / G. Motyka // Gazeta Wyborcza. – 2001. – 24.02 (№ 71). – S. 18-19.

1179. Motyka G., A. Talaga. Krwawa dogrywka : [Rozmowa] / G. Motyka, A. Talaga // Nowe Państwo. – 2001. – 6 kwietnia (№ 14). – S. 34-36.

1180. Motyka G. Lachów usunąć! / G. Motyka // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 13-14 kwietnia (№ 87). – S. 20-21.

1181. Motyka G. Ludobójstwo, konflikt czy wojna / G. Motyka // Rzeczpospolita. – 2003. – 24.05 (№ 120). – S. A10-A12.

1182. Motyka G. Nic, tylko wstyd / G. Motyką; rozmawiał P. Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 27.04 (№ 99). – S. 7-9.

1183. Motyka G. Pierwsza armia III wojny światowej / G. Motyka // Wprost. – 2005. – № 44. – S. 78-80. – Режим доступу: http://www.wprost.pl/ar/82604/Pierwsza-armia-III-wojny-swiatowej/?I=1196

1184. Motyka G. UPAdek Wołynia / G. Motyka // Wprost. – 2003. – № 26. – S. 70-72. – Режим доступу: http://www.wprost.pl/ar/45707/UPAdek-Wolynia/

1185. Motyka G. Zapomnijcie o Ciedrojciu: Polacy, Ukraińcy, IPN / G. Motyka // Gazeta Wyborca. – 2008. – 24.05 (№ 120). – S. 23-24.

1186. Niedzielko R. Wśrod ludobójców okazali się ludźmi: Ukraińscy sprawiedliwi na zagładę przez OUN-UPA / R. Niedzielko // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2008. - 24 stycznia (№ 1). – S. 5.

1187. Nowak J.R. Ludobójcze rzezie na Kresach / J. R. Nowak / // Nasz Dziennik. – 2008. - 30-31 sierpnia (№ 203). – S. 20-21; 6-7 września (№ 209). – S. 20-21.

1188. Odojewski W. Zapominane ludobójstwo / W. Odojewski // Rzeczpospolita. – 2002. - 20 sierpnia. (№ 193). – S. A10.

1189. Osadczuk B. Model przebaczenia / B. Osadczuk // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 18.10. - S. 12.

1190. Osadczuk B. Musimy odpuścić soboe nawzajem swoje winy / B. Osadczuk // Tygodnik Solidarność. – 1997. – № 24. – S. 12-13.

1191. Pieruszewicz O. Polacy i Sowieci na Wołyniu / O. Pieruszewicz // Myśl Polska. – 2008. - 22-29 czerwca (№ 25-26). – S. 18-19.
Są to obszerne fragmenty referatu pt. „Współdziałanie polskiego podziemia z radzieckimi oddziałami partyzanckimi przy obronie ludności polskiej przed działaniami oddziałów OUN-UPA ma Wołyniu w 1943 r." wygłoszonego podczas międzynarodowej konferencji w Warszawie w dniu 17 maja 2008. Pełny tekst z przypisami bądzie opublikowany w tomie z materiałami z konferencji (przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego). Autorka jest pracownikiem naukowym Istytutu Slawistyki Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie.

1192. Poliszczuk W. Problem nacjonalizmu ukraińskiego w Polsce: 1. Geneza nacjonalizmu ukraińskiego. 2. OUN na drodze ku zbrodni. 3. Pod znakiem Stepana Bandery. 4. UPA w przededniu ludobójstwa. 5. Ludobójstwo na Wołyniu. 6. „Teren z Lachów oczyszczony". 7. Ukraińskie ofiary UPA. 8. Nie tylko na Wołyniu. 9. OUN-UPA i Niemcy. 10. OUN-UPA na „Zacurzoniu". 11. Przesiedlenia i operacja „Wisła". 12. Ludobójstwo nagrodzone / W. Poliszczuk // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 2 lutego (№ 5). – S. 16; 9 lutego (№ 6). - S.16; 16 lutego (№ 7). – S. 16; 23 lutego (№ 8). – S. 16; 2 marca (№ 9). – S. 16; 9 marca (№ 10). – S. 16; 16 marca (№ 11). – S. 16; 23 marca (№ 12). – S. 16; 30 marca (№ 13). - S. 16; 6 kwietnia (№ 14). – S. 16; 13 kwietnia (№ 15). – S. 16; 20 kwietnia (№ 16). – S. 16.

1193. Popek L. Nawet nie wiemy, co utraciliśmy na Kresach / L. Popek; rozmawia A. Kruczek // Nasz Dziennik. – 2011. – 30 września (№ 228). – S. 18-19. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110930&typ=my&id=my05.txt

1194. Reprincew W. Mit rezuna / W. Reprincew; tłum. z ukraiń. Ae Guzowska // Gazeta Wyborca. – 1995. – 9.10. – S. 16.

1195. Siemaszko E. Lipcowe ludobójstwo / E. Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2011. – 9-10 lipca (№ 158). – S. 25-26. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110709&typ=my&id=my11.txt

1196. Siemaszko E. „Mamusiu, zabierz nas!": O ostatnich chwilach Polaków mordowanych w Hucie Pieniackiej / E. Siemaszko // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2008. – № 8 (15). – S. 5-6.

1197. Siemaszko E. Musieliśmy pokazać tragedię na Wołyniu / E. Siemaszko; rozmawia M. Bober // Nasz Dziennik. – 2008. – 22-23 listopada (№ 273). – S. 16-18. - Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20081122&typ=my&id=my21.txt

1198. Siemaszko E. Niewygodna prawda, niechciana pamięć / E. Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2012. – 11 lipca (№ 160). – S. 11. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/wp/3571,niewygodna-prawda-niechciana-pamiec.html

1199. Siemaszko E. Od walk do ludobójstwa / E. Siemaszko // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07. (wyd. 161). – S. R-003. – Режим доступу: http://www.rp.pl/artykul/161001.html

1200. Siemaszko E. Prawda przede wszystkim: 60 lat po tragedii wołyńskiej / E. Siemaszko // Rzeczpospolita. – 2003. – 22 lutego (№ 45), wyd. 2856. - S. A5–A6.

1201. Siemaszko E. Prawda przede wszystkim / E. Siemaszko // Tylko Polska. – 2003. – 17.07–30.07 (№ 29/30). – S. 16.

1202. Siemaszko E. Rzezie metodą depolonizacji / E. Siemaszko; rozm. przepr. P. Dybicz // Przegląd. – 2012. – № 30. – S. 10-13. – Режим доступу: http://media.wp.pl/kat,1022945,page,2,wid,14790463,wiadomosc.html

1203. Siemaszko E. „Teraz wam trzeba umierać" / E. Siemaszko // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 29 czerwca (№ 26). – S. 11; 6 lipca (№ 27). – S. 11.

1204. Siemaszko E. „Teraz wojna – nie ma krewnych": Zaglada Huty Pieniackiej / E. Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2009. – 1 marca (№ 50). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20090228&typ=my&id=my31.txt

1205. Siemaszko E. Ucekli spod siekier i noży / E. Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2009. – 8 października (№ 236). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20091008&typ=my&id=my11.txt

1206. Siemaszko E. Ukraińcy przeciwko Polakom–Kresowa wojna cywilizacji / E. Siemaszko // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2007. – 27 lipca (№ 2). – S. 3-4.

1207. Siemaszko E. Upowska rewolta / E. Siemaszko // Nasz Dziennik. – 2002. – 27-28 kwietnia (№ 99). – S. 20-21.

1208. Siemaszko E. Wielkanoc 1943 r. na Wołyniu / E. Siemaszko // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2008. – 28 marca (№ 3). – S. 6.

1209. Siemaszko E. Wypowiedź 27 maja 2003 r. podczas dyskusji panelowej „Przeszłość, która dzieli. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943-1945", zorganizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Wrocławski i Kolegium Europy Wschodniej / E. Siemaszko // Głos Kresowian. – 2003. – maj–czerwiec. (№ 11).

1210. Siemaszko E. Wołyń i Sahryń / E. Siemaszko // Rzeczpospolita (W3). – 2011. – № 263. – S. P10-P11. – Режим доступу: http://www.rp.pl/artykul/61991,750348.html

1211. Siemaszko E. Wołyński genocyd: 60 rocznica ludobójstwa na Ukrainie / E. Siemaszko // Tygodnik Solidarność. – 2003. – 11 lipca (№ 28). – S. 10-11.

1212. Siemaszko E. Właściwe słowo: ludobójstwo / E. Siemaszko, W. Siemaszko; rozm. przepr. K. Jakubowski // Tygodnik Solidarność. – 2002. – 1 listopada (№ 44). – S. 10-11.

1213. Siemaszko E. Zbrodnie przed ołtarzem / E. Siemaszko // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07. (№ 161). – S. R-008. – Режим доступу: http://www.rp.pl/artykul/160977.html

1214. Snyder T. Wołyń, rok 1943 / T. Snyder // Tygodnik powszechny. – 2003. – 11 maja. (№ 19). – S. 1,7. – Режим доступу: http://tygodnik.onet.pl/35,0,12726,wolyn__rok_1943,artykul.html

1215. Snyder T. Zakładnicy pamięci / T. Snyder; rozmawiał M. Wojciechowski // Gazeta Wybocza. – 2009. – 28.03.

1216. Szawłowski R. Trzy ludobójstwa / R. Szawłowski // Nasz Dziennik: Dodatek historyczny IPN. – 2008. – 28 marca (№ 3). – S. 1-4.

1217. 65 lat temu spacyfokowano polską wieś na Ukrainie- Co stalo się w Hucie Pieniackiej: Była to niemiecka pacyfikacja dokonana rękami ukraińskich żolnierzy SS – o masakrze w Hucie Pieniackiej mówi dr hab. Grzegorz Motyka // Gazeta Wyborcza. – 2009. – 27 lutego. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,75515,6325865,65_lat_temu_spacyfikowano_polska_wies_na_Ukrainie_.html

1218. Torzecki R. Gdzie Sicz, gdzie Wisła / R. Torzecki // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 19.09. (№ 218). – S. 12.

1219. Torzecki R. Przebaczyć, jeśli nie można zapomnieć / R. Torzecki // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 26.10. – S. 14.

1220. Wieczorkiewicz P. Masakra wołyńska / P. Wieczorkiewicz // Wprost. – 2008. – № 35. – S. 72–74. – Режим доступу: http://www.wprost.pl/ar/137001/Masakra-wolynska

1221. Oramus Z. Co zdarzyło się na Wołyniu / Z. Oramus. // Życie. – 1995. – 5 maja.

1222. Żurek S. Rzeź–lipiec 1943 (cześć II: 15–31 lipiec) : 60-lecie ludobójstwa UPA na Wołyniu / S. Żurek // Tylko Polska. – 2003. – 17.07 – 30.07 (№ 29/30). – S. 18-21.

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

1223. Вовк М. Ю. Военная политика Польши на бывших национальных окраинах в годы Второй мировой войны в свете национальных проблем : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Вовк М. Ю ; Московский пед. гос. ун-т. – Москва, 2008. – 20 с.

1224. Гогун А. С. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943-1949) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. С. Гогун; Северо-Западная Акад. Гос. службы. – Санкт-Петербург, 2005.

1225. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX–першої половини XX століття: етносоціальний аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Б. В. Гудь ; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2008. – 34 с.

1226. Демидов С. Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. Ю. Демидов ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 18 с.

1227. Деревінський В. Ф. Діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в 1940-1953 рр.: етнонаціональний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / В. Ф. Деревінський ; Нац. акад.. оборони України. – К., 2003. –

1228. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Дзьобак ; Чернів. нац.. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 16 с.

1229. Ільюшин І. І. Армія Крайова в Західній Україні (1939-1945 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / І. І. Ілющин. – К., 2002. – 36 с.

1230. Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939-1945 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / І. І. Ільюшин ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 36 с.

1231. Ліпкан А. Г. Українське питання в радянсько-польських стосунках 20-50-х років XX ст.: Військово-історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / А. Г. Ліпкан ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2003. – 20 с.

1232. Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. П. Мазурок ; Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 23 с.

1233. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939-1950 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.12 / Ю. М. Сорока; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 33 с.

1234. Цепенда І.Є. Українсько-польські етнополітичні відносини 40-50-х років XX століття : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05 / І. Є. Цепенда ; НАН України; Ін-т політ. і етнонаціональних дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К., 2009. – 32 с.

1235. Шишкін І. Г. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / І. Г. Шишкін ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 20 с.

ТЕМА ПРОТИСТОЯННЯ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ У ШКОЛІ ТА ВИШАХ

1236. Алексєєв Ю. М., Вертегел А. Г., Даниленко В. М. Історія України : навч. посіб. для абітурієнтів та студ. ВНЗ / Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, В. М. Даниленко. – К. : Каравела, 2004 – С. 197*.

1237. Бойко О. Д Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – 3-є вид., виправ. і допов. – К. : Академвидав, 2007. – С. 480-481.

1238. Бойко О. Д Історія України : посіб. для студ. ВНЗ / О. Д. Бойко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 412.

1239. Гісем О. В. Історія України. 11 клас : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Веста : Вид-во «Ранок», 2007. – С. 75 – 80.

1240. Гісем О. В. Історія України. 10-11 класи : наочний довід. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – К. ; Х. : Веста, 2007. – С. 92-95.

1241. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : [Навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак. вузів, вчителів] / Я. Грицак. – К. : Ґенеза, 2000. – С. 244-256.

1242. Губарев В. К. Історія України : конспект лекцій для студ. і викл. / В. К. Губарев. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – С. 252.

1243. Ґудзь В. В. Історія України : підруч. для студ. неіст. спец. ВНЗ / В. В. Гудзь. – К. : Вид. Дім «Слово», 2003. – С. 388-389.

1244. Іванченко Р. П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Р. П. Іванченко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : МАУП, 2006. – С. 423-426.

1245. Історія України / керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Л. : Світ, 1996. – С. 311.

1246. Історія України : посібник / за ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К. : Вид. центр «Академія», 2002. – С. 345.

1247. Кондратюк К. К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939-1945) : навч. посіб. / К. Кондратюк. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка. – С. 116-129.

1248. Кондратюк К. К. Новітня історія України. 1914-1945 рр. : навч. посіб. / К. Кондратюк. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім.. І. Франка, 2007. – С. 224.

1249. Король В. Ю. Історія України : навч. посіб. / В. Ю. Король. – К. : Вид. центр «Академія», 2005. – С. 383.

1250. Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) : посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – С. 181-183.
Розділ ІІІ. Окупаційна політика Німеччини та її союзників в Україні; підрозділ: Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА.

1251. Лазарович М. В. Історія України : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К.: Знання, 2008. – С. 479.

1252. Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – К. : Наук. думка, 2006. - С. 578-580.

1253. Маґочій П. Р. Історія України. / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – С. 545.

1254. Мицик Ю. А., Бажан О. Г. Історія України : посіб. для вступ. до ВНЗ. Ч. 3: З 1914 р. до наших днів. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. - С. 141.

1255. Новітня історія України (1900-2000) : підруч. для студ. іст. спец. ВНЗ /А. Г. Слісаренко [та ін.]. – К. : Вища шк.., 2000. –

1256. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – Х. : Вид. дім «Школа», 2007. – С. 455-458.

1257. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В.Петровський, Л. О.Радченко, В. І.Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х. : Вид. дім «Школа», 2008. – С. 455-458.

1258. Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. Історія України у проблемному викладі, в особах, термінах, назвах і поняттях : навч. посіб. / І. В. Рибак, А. Ю. Матвєєв. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 67.

1259. Семененко В., Радченко Л. Історія України з прадавніх часів до сьогодення : навч. посіб. /В. Семенко, Л. Радченко ; за ред. М. І. Бондаренка. – 2-е вид., випр. та допов. – Х. : Торсінг, 2000. – С. 428-429.

1260. Сінкевич Є. Г. Українсько-польські відносини (1918-2008) : навч. посіб. / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 78-85.

1261. Світлична В. В. Історія України : навч. посіб. / В. В. Світлична. – 4-е вид. – К. : Каравела, 2006. – С. 263.

1262. Уривалкін О. М. Історія України (кінець XVII – початок XXI століття) : посібник / О. М.Уривалкін. – К. : КНТ, 2007. – С. 285.

1263. Черкащина Н. К. Історія України: від давніх часів до сьогодення: навч. посіб. / Н. К.Черкащина. – К. : ВД «Професіонал», 2005. – С. 163.

1264. Шоколюк О. І. Історія України : навч. посіб. / О. І. Шоколюк – К. : Центр навч. літ., 2004. – С. 182.

1265. Юрій М. Ф. Історія України : навч. посіб. / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – С. 160.

1266. Bulzarski K. „Teki Edukacyjne Instytutu Pamięci Narodowej. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947" / K. Bulzarski // Na Rubieży. – 2008. – № 95. – S. 33-49.

1267. Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski, J. Jacek Bruski ; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. - Wyd. 2 uzup. - Warszawa : Wydawnictwo Trio, 2006. – S. 158-165.

1268. Siemaszko E. Uwagi do Teki Edukacyjnej „Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1947" / E. Siemaszko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2009. – № 1/2 (styczeń–luty). – S. 169 – 175.

1269. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947 / [wprow., kalendarium, biogramy, słownik pojęć, wybór mater., oprac. A. Jaczyńska, G. Motyka, M. Zajączkowski ; red. A. Piekarska, M. Strasz]. - Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. - Teka (64 s ; 15 s., 40 k. tabl. luz.) : faks., fot., mapy, portr., rys., tab. – (Teki Edukacyjne IPN). [Zawiera: Materiały dla ucznia: historia, słownik pojęć, biogramy, kalendarium, wybór źródeł, fragmenty literatury. Materiały dla nauczyciela: scenariusze lekcji, tematy esejów, bibliografia. Karty: dokumenty, zdjęcia, mapy, diagramy]

1270. Wysocki J. Uwagi do „Teki Edykacyjne IPN. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939-1947" / J. Wysocki // Na Rubieży. – 2011. – № 114. – S. 3-18.

* * *

1271. Тима П. Пакетом по схемах / П. Тима // Наше слово. – 2003. – 19 січ. (№ 3). – С. 8-9. *Про видання Інституту національної пам'яті едукаційного пакету «Польсько-українські відносини 1939-1947»*.

1272. Wysocki J. „Teki edukaczjne IPN. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1947" / J. Wysocki // Myśl Polska. – 2008. – 17-24 sierpnia (№ 33/34). – S. 14-15; 31 sierpnia–7 września (№ 35/36). – S. 14-15; 14 września (№ 37). – S. 14-15; 21 września (№ 38). – S. 14-15.

ПОДІЇ ОЧИМА ПОЛІТИКІВ, ПОЛІТОЛОГІВ

1273. Андрусечко П. По «волинському колу» / П. Андрусечко // Український тиждень. - 2008. – 11-17 лип. (№ 28). – С. 34-35.

1274. Антошевський З. Відзначення шістдесятої річниці волинської трагедії – шлях до примирення // Україна і Польща: діалог культур (Мовно-літературні та суспільно-політичні відносини) : зб. наук. пр. – Луцьк, 2005. – С. 281-290.

1275. Бердиховська Б. Зустрічі над могилами? / Б. Бердиховська // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 208-213.

1276. Відкритий лист з приводу 60-річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // Незалежний культурологічний часоп. «Ї». – 2003. – № 28. – С. 2-3.

1277. Вільчур Я. Е. Повороти до поганої минувшини / Я. Е. Вільчур // Віднова. – 1985. - Ч. 3 (літо–осінь). – С. 31-134.
Дискусійний матеріал з приводу інтерв'ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка.

1278. Волинь: дві пам'яті : збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій» / упоряд. М. Войцеховський ; пер. з пол. В.Павлів. – К. : Дух і Літера, 2009. – 302 с., [4] л., фотогр.

1279. Волинь–1943/1944: невідома трагедія // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1-е. – К., 2004. – С. 318-345.

1280. Документи з відзначення 60-ї річниці трагічних подій на Волині 1943 року (звернення, заяви, листи) // Воєнна історія. – 2003. – № 3/4. – С. 10-22.

1281. Зам'ятін В. Перший день взаємного прощення / В. Зам'ятін // Над Бугом і Нарвою. – 2003. – № 3 (67). – С. 48.

1282. Зам'ятін В., Міхнік А. Синдром жертви : [Інтерв'ю] / В. Зам'ятін, А. Міхнік // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиної. – Вид. 1-е. – К., 2004. – С. 368-371.
Інтерв'ю з головним редактором найтиражнішої в Польщі „Газети виборчої" А. Міхніком.

1283. Зюлковський М. Міст над Волинню / М. Зюлковський // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 800-802. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1284. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / М. Зюлковські // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72-74.

1285. Зюлковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи / / М. Зюлковські // Україна дипломатична : наук. щоріч. / упоряд. Л. Губерський [та ін.]. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 478-483.

1286. Кирильчик Д. Українсько-польська проблематика / Д. Кирильчук // Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. – Детройт ; Нью-Йорк ; Торонто, 1993. – С. 68-74.

1287. Косів М. Право на історичну пам'ять – не привід до нинішніх порахунків / М. Косів // Віче. – 2003. – № 6. – С. 67-68.

1288. Коцарь Н. Волинська трагедія 1943–1944 років у контексті сучасних українсько-польських відносин / Н. Коцарь // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка ; Ін-т міжнар. відносин ; редкол. : Губарський Л. В. [та ін.]. – К., 2008. – Вип. 74, ч. 2. – С.33–34.

1289. Кук В.: „УПА наказу не віддавала..." : [Розмова з останнім головнокомандувачем УПА про волинську трагедію] / В. Кук // Політика і культура. – 2003. – № 28/29. – С. 12-13.

1290. Куронь Я. „Земля не увібрала в себе всю кров..." / Я. Куронь // Війни і мир, або „Українці – поляки: брати/вороги, сусіди..." / за заг. ред. Л. Івшиною. – Вид. 1-е. – К., 2004. – С. 316-318.

1291. Левський П. Польські враження, або як сприймають українців у Польщі / П. Левський// Універсум. – 2003. – № 5/6. – С. 25, 36-37.

1292. Лист Віктора Ющенка до Адама Міхніка про Волинь // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 783-788. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1293. Лист Івана Павла II // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 789-790. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1294. Лук'яненко Л. До 60-річчя події 11 липня 1943 року / Л. Лук'яненко // Бахмутський шлях. – 2003. – №3/4. – С. 110-115.

1295. Мартинов А. Українсько-польські відносини: від важкого минулого до європейського майбутнього / А. Мартинов // Україна. – 2003. – № 3 (Політикум) – № 22. – С. 4-5.

1296. Медведчук В. Волинь – наш спільний біль / В. Медведчук // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 763-769. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1297. Томашевський Є., Лучка П. Міфи і факти : [Інтерв'ю] / Є. Томашевський ; розмову вів П. Лучка // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 106-130.

1298. Неменский О. Эхо Волынской резни / О. Неменский // Русский журнал: Тема недели. – 2009. – № 20 (34). – С. 18–19.

1299. Олексюк Б. Примирення не означає забуття / Б. Олексюк // Сучасність. – 2008. – № 7. – С. 30-37.

1300. Павлів В. Контроверсії / В. Павлів // ПіК. – 2003. – № 18 (197). – С. 26.

1301. Пам'ять. Скорбота. Єднання. // Волинь моя. – 2003. – Вип. 3. – С. 71-82.

1302. Плав'юк М. Відлуння Волині 1943 року : [Розмова] / М. Плав'юк ; [розмову вів Є. Петренко] // Воєнна історія. – 2003. – № 3/4. – С. 5-9.

1303. Бжезинський З., Цапевич К. Поляки перед історичним вибором : [Розмова] / З. Бжезинський ;розмовляв К. Царевич // Універсум. – 2003. – № 5-6. – С. 26, 31.

1304. Полянська Н. М. 65-та річниця українсько-польського збройного конфлікту на Волині в інформаційному просторі / Н. М. Полянська // Історичні студії Волин. нац.. ун-ту імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 2. – С. 108-112.

1305. Попович М. Волинь: наше і не наше горе / М. Попович // Критика. – 2003. – № 5. - С. 2-3.

1306. Послання Папи Римського Івана Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943-1944 роках // Політика і культура. – 2003. – № 28-29. – С. 13.

1307. Путько-Стех А. Польща відзначатиме 60-ті роковини подій на Волині / А. Путько-Стех // Бористен. – 2002. – № 12. – С. 25-26.

1308. Сверстюк Є. Про нашу історичну пам'ять / Є. Сверстюк // Волинь моя. – 2003. - Вип. 3. – С. 109-110.

1309. Серет Є. Трагедія Кресів / Є. Серет // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 135-138.
Дискусійний матеріал з приводу інтерв'ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка.

1310. Сікора В. „Од можа до можа". А також „цвинтар" та „волинські події" в контексті нових українсько-польських взаємин / В. Сікора // Політика і культура. – 2003. - № 21. – С. 17, 20.

1311. Сікора В. Обходьмо пастки десятою дорогою / В. Сікора // Віче. – 2003. – № 6. - С. 69-72.

1312. Скуратівський В. На роковини волинської трагедії / В. Скуратівський // Контракти. – 2003. – № 29. – С. 48.

1313. Смоленський П. Похорон різуна / П. Смоленський ; пер. з пол. А. Бондар. – К. : Наш час, 2006. – 152 с. – (Класика світового репортажу).

1314. Стародуб А. 60-та річниця волинських подій 1943 року та процес очищення історичної пам'яті українського та польського народів / А. Стародуб // Український монітор. – 2003. – №2. – С. 89–97.

1315. Струцюк Й. Чи я б кричала, або декілька міркувань із приводу так званої «Волинської різанини» / Й. Струцюк // Струцюк Й. Під арештом ночі : оповідання, новели, есеї. – Луцьк, 2004. – С. 95–102.

1316. Томашевський Є. Різні погляди на історію / Є. Томашевський // Віднова. – 1985. - Ч.3 (літо–осінь). – С.157-161.
Відповідь проф. Є.Томашевського на полемічні виступи.

1317. У справі «Міфів і фактів» // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 144-156.
Вибрані листи до редакції місячника „Nurt" у справі інтерв'ю з проф. Є. Томашевським і вступний коментар („Nurt", листопад 1984, 11).

1318. Українці й поляки: альтернативи співробітництву немає // Волинь моя. – 2004. – Вип. 4. – С. 113-121.

1319. Червоній В. Волинь 1943-1944 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби? / В. Червоній // У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки", Луцьк, 20-23 трав. 2003 р. / упоряд. В. К. Баран [та ін.]. – Луцьк, 2003. – С. 215-225.

1320. Шептицький А. Волинь / А. Шептицький // Український журн. – 2009. – № 5. – С. 32-35.

1321. Шептицький А. Польща – Україна: назад у минуле / А. Шептицький // Український журн. – 2009. – № 9. – С. 10-12.

1322. Яніцький В. Міфи, факти і... неправди / В. Яніцький // Віднова. – 1985. – Ч. 3 (літо–осінь). – С. 139-143.
Дискусійний матеріал з приводу інтерв'ю з проф. Єжи Томашевським, яке провів Пйотр Лучка.

1323. Berdychowska B. Ukraina: pół roku po Pawliwce / B. Berdychowska // Więź. – 2004. – № 1. – S. 96-103.

1324. Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia / B. Berdychowska // Zeszyty Historyczne. – 2003. – Z. 146, t. 525. – S.65-104.

1325. Berdychowska B. Wołyń – wspólna refleksja nad przeszłością, czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie? / B. Berdychowska // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – № 9. – S. 98-103.

1326. Borkowicz J. Z nadzieją na pojednanie / J. Borkowicz // Więź. – 2003. – № 4 (kwiecień). – S. 119–125.

1327. Borkowicz J. Manowce pojednania / J. Borkowicz // Więź. – 2009. – № 10. – Режим доступу: http://www.laboratorium.wiez.pl/teksty.php?manowce_pojednania&p=1

1328. Bortnik Kr. Nie tylko w Pawliwce na Ukrainie, ale i tu w Krasiczynie... / K. Bortnik // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – № 9. – S. 122-127.

1329. Brusnyj A. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii / A. Brusnyj // ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne. – 2003. – № 2(10). – S. 56 – 68. – [стаття Андрія Портнова].

1330. Budzisz F. Mówić prawdę i wybaczyć / F. Budzisz // Dziś. – 1997. – № 7. – S. 68-74.

1331. Budzisz F. Najkrwawsza niedziela / F. Budzisz // Na Rubieży. – 2001. –№ 55. – S. 1–2.
11.VII.1943 r. na Wołyniu.

1332. Budzisz F. Przed 11 lipca 2003 roku w 60-rocznicę zbrodni ludobójstwa dokonanego przez faszystowskie bandy OUN – UPA / F. Budzisz // Na Rubieży. – 2000. – № 48. – S. 1–3.

1333. Budzisz F. Przemilczane ludobójstwo / F. Budzisz // Cracovia Leopolis. – 2000. – № S (23a). – S. 2-4.

1334. Budzisz F. Przeszkody polsko-ukraińskiego pojednania / F. Budzisz // Na Rubiezy. – 1999. – № 40. – S. 6–13.

1335. Budzisz F. Tamten krwawy lipiec / F. Budzisz // Stosunki polsko-ukraińskie „Glos Kresówian" / wybór i oprac. J. Niewiński. – Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2005. – S. 17-19

1336. Budzisz F. Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA / F. Budzisz // Cracovia Leopolis. - 2008. – № 3 (55). – S. 4-6.

1337. Budzisz F. Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA / F. Budzisz // Biuletyn Biuletyn. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – №1 (styczeń-marzec). – S. 12-17.

1338. Budzisz F. Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA / F. Budzisz // Na Rubieży. – 2003. – Nr.68. – S.10-11.

1339. Budzisz F. Uczcijmy godnie pamięć ofiar OUN-UPA / Feliks Budzisz // Na Rubieży. - 2008. – № 98. – S. 8-10.

1340. Bulzacki Kr. Nie wolno zmuszać do pokuty / K. Bulzacki // Na Rubieży. – 2003. – № 68. – S. 5-6.

1341. Bulzacki Kr. Stosunki polsko-ukraińskie w „Gazecie Wyborczej" / K. Bulzacki // Na Rubieży. – 1996. – № 3 (17).

1342. Bulzacki Kr. Zmarłym ku pamięci, żyjącym ku przestrodze / K. Bulzacki // Na Rubieży. - 1996. – № 17. – S. 7.

1343. Czopor S. Trudna droga do pojednania polsko-ukraińskiego / S. \ Czopor // Na Rubieży. – 2001. –№ 53. – S. 1.

1344. Popowycz M., Romanec D. Drogi i bezdroża UPA / z prof. M. Popowyczem, dyrektorem Instytutu Filozofii i Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, rozmawia D. Romanec // Przegląd powszechny. – 2005. – № 9 (wrzesień). – S. 88-98.

1345. Dybicz P. To było ludobójstwo / P. Dybicz // Przegląd. – 2012. – № 30. – S. 8-9.

1346. Dytkowski J. Nie ma wątpliwości, że ludobójstwo / J. Dytkowski // Na Rubieży. – 2008. - № 99. – S. 22–23.

1347. Głębocki B. Wołyń w ukraińskim zwierciadle / B. Głębocki // Przegląd. – 2003. – 6 lipca (№ 27). – S. 28. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=4720

1348. Hałaś M. Niezagojona rana Wołynia / M. Hałaś // Sląsk. – 2003. – № 7 (93). – S. 22-23.

1349. Hercuń W. Wołyń – wspólny ból – czy rzeczywiście wspólny? / W. Hercuń // Na Rubieży. – 2003. – № 68. – S. 6-9.

1350. Hermaszewski W. Najpierw był Wołyń, później akcja „Wisła" / W. Hermaszewski // Na Rubieży. – 2002. – № 60. – S. 24.

1351. Isakowicz-Zaleski T. (ks.). „Przemilczane ludobójstwo na Kresach" / (ks.). T. Isakowicz-Zaleski // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-1945 : materiały pomocnicze do nauczania historii Polski XX wieku / pod red. Edmunda Juśko – Tarnów : Samorządowe Centrum Edukacji, 2008. – S. 83–91.

1352. Isakowicz-Zaleski T. Przemilczane ludobójstwo na Kresach / T. Isakowicz-Zaleski. – Kraków : Małe Wydawnictwo, 2008. – 175, [1] s., [13] s. tabl. : il. (w tym kolor.).

1353. Jagodziński Z. Pięćdzisięciolecie ludobójstwa na Kresach / Z. Jagodziński // Na Rubieży. – 1994. – № 2 (8). – S. 1–2.

1354. Jagodziński Z.Zbrodnie ustrojone w laur. Stosunki polsko-ukraińskie / Z. Jagodziński // Na Rubieży. – 1995. – № 3. – S. 10-13.

1355. Jankiewicz L. Cztery lata po 60. rocznicy „Tragedii Wołyńskiej" / L. S. Jankiewicz // Głos Kresowian. – 2007. – № 27/28. (styczeń–czerwiec). – S. 102-108.

1356. Jankowski H. (ks.) Wybaczyć – nie znaczy – zapomnieć / H. (ks.) Jankowski // Na Rubieży. – 1993. – № 3 (4). – S. 8–10.

1357. Kalinowski J. Smoleński P. Mord to mord : [Rozmowa] / J. Kalinowski, P. Smoleński // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2008. – № 1 (97). – S. 67-75. *Rozmowa z Jarosławem Kalonowskim Pawła Smoleńskiego – redaktora Gazety Wyborczej.*

1358. Srokowski S., Narbut M. Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz : [Rozmowa] / Z pisarzem S. Srokowskim rozmawia M. Narbut // Na Rubieży. – 2008. – № 99. – S. 39–42.

1359. Kolesnyczenko W. Nie można budować państwa na bagnie: rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką - organizatorem wystawy «Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA» / W. Kolesnyczenko ; rozm. przepr. E. Tuzow-Lubański // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2010. – № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 66-73.

1360. Kołodziejczyk A. Rzeź wołyńska / A. Kołodziejczyk // Na Rubieży. – 2011. – № 113. – S. 43-45.

1361. Kownacki A. 65 rocznica masowych mordów na Wołyniu. Uczcili pamięć ofiar / A. Kownacki // Na Rubieży. – 2008. – № 99. – S. 9.

1362. Kulińska L. Skończyć z zmową milczenia / L. Kulińska // Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy. – Grudzień 2003 / Marzec 2004, № 17/18. – S. 22–25.

1363. Kuriata Cz. Ludobójstwo zmanipulowane: 66 lat rzezi na Kresach / Cz. Kuriata // Na Rubieży. – 2009. – № 106. – S. 6-8.

1364. Kuriata Cz. Ludobójstwo zmanipulowane / Cz. Kuriata // Przegląd. – 2009. – № 29. – S. 52-53. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=15467

1365. Kuroń J. Prawo potomków / J. Kuroń // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 761-762. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1366. Lackowski J. M. Ludobójstwo i polityka (Nasz Dziennik, 2–3 sierpnia) / J. M. Lackowski // Na Rubieży. – 2008. – № 99. – S. 14–18.

1367. Malikowski M. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: trudne problemy, trudne pytania, trudne rocznice / M. Malikowski // Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939-2004 / pod red. B. Grotta. – Warszawa, 2004. – S. 243-295.

1368. Małyszczycki Z. 60. rocznica w prasie / Z. Małyszczycki // Na Rubieży. – 2003. – № 69. – S. 29.

1369. Małyszczycki Z. Jedenasty lipca–65 rocznica / Z. Małyszczycki // Na Rubieży. – 2008. - № 98. – S. 17.

1370. Mariański A. Ludobójstwa nie było (?) / A. Mariański // Na Rubiezy. – 2009. – № 101. - S. 12-14.

1371. Mariański A. Nie ma jednej pamięci Wołynia / A. Mariański // Na Rubieży. – 2008. - № 97. – S. 16.

1372. Mariański A. Niechciana prawda / A. Mariański. – Lublin: Polihymnia, 2007. – 159, [3] s. *Słowo wstępne. Jest to zbiór moich listów i artykułów publikowanych w Naszym Dzienniku, Myśli Polskiej, Biuletynie Informacyjnym Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej Okręgu Wołyńskiego – 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty. Są też listy nie publikowane, chociaż wysyłane do różnych redakcji. Starałem się je pisać w miarę chronologicznie, umieszczając jednocześnie otrzymane odpowiedzi adresatów. Zrobiłem to tylko w tym celu aby uchronić od zapomnienia nie tylko same moje „wspominki", ale także przede wszystkim, ich treść. Bowiem – jak doświadczyłem – czas mocno zmienia i treść i wydarzenia, dostosowując je do ducha aktualnego czasu i poprawności politycznej. A jak wiadomo na przestrzeni tych ponad sześćdziesięciu lat nastąpiły wprost niewyobrażalne zmiany faktów z czasów II wojny światowej. Świadkowie czasów wojny ze zdumieniem patrzą na przekręty i fałszerstwa dokonane przez rządzących.*

1373. Melnyk M. Rola prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego oraz hierarchów kościoła w pojednaniu i dialogu polsko-ukraińskim na przestrzeni ostatnich lat / M. Melnyk // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2003. – № 9. – S. 83-97.

1374. Michnik A. Rana Wołynia / A. Michnik // Stosunki polsko-ukraińskie: historia i pamięć / pod red. J. Marszałek-Kawy i Z. Karpusa. – Toruń, 2008. – S. 251-262.

1375. Niedziela Sz. Stosunki polsko-ukraińskie: w sześdziesiąta rocznicę „rzezi wołyńskiej" / Sz. Niedziela // Znaki Nowych Szasów. – 2003. – № 5/6. – S. 161-175.

1376. Prus E. Atamania UPA [Ukraińskiej Powstańczej Armii]: tragedia kresów / E. Prus. - Warszawa : „Nortom", 1996. – Wyd. 2 popr. i rozsz. – 264 s.

1377. Prus E. Atamania UPA: tragedia kresów / E. Prus. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1988. – 368 s.

1378. Prus E. Requim nad zamordowanym polskim siołem / E. Prus // Nowy Przegląd Wszechpolski. – 2001. – Rok 8. – № 3/4. – S. 26–30.

1379. Prus E. Rycerze żelazne ostrogi: oddziały wojskove ukraińskich nacjonalistów w okresie II wojny światowej / E. Prus. – Wrocław: „Alta 2", 2000. – 269 s.

1380. Prus E. UPA - armia powstańcza czy kurenie rizunów? / E. Prus. - [Wyd. 2 poszerz. i popr.]. – Wrocław : „Nortom", 1997. – 133, [2] s. : fot., 1 rys.

1381. Prus E. UPA [Ukraińska Powstańcza Armia] - armia powstańcza czy kurenie rizunów ? / E. Prus – Wrocław : „Nortom", 1994. – 129, [3] s. : fot.

1382. Prus E. Zbrodnie nieukarane i celowo przemilczane / E. Prus // Na Rubieży. – 1998. – №31. – S. 12–18.

1383. Przebaczamy i prosimy o przebaczenie. List otwarty z okazji 60. rocznicy ukraińsko-polskiego konfliktu na Wolyniu // Więź. – 2003. – № 4. (kwiecień). – S. 116-118.

1384. Przewoźnik A. Tragiczne ślady historii / A. Przewoźnik // Na Rubieży. – 2008. – № 99. – S. 6-8.

1385. Smoleński P. Pochówek dla rezuna / P. Smoleński. - Wołowiec: „Czarne", 2001. – 160, [3] s.

1386. Szostkiewicz A. Prawda Wołynia / A. Szostkiewicz // Polityka. – 2003. – 19 lipca (№ 29). – S. 17. – Режим доступ: http://archiwum.polityka.pl/art/prawda-wolynia,379998.html

1387. Śladewska M. Przeprosin nie było–problem pozostał / M. Śladewska // Przegląd. – 2006. – 18 czerwca (№ 25). - Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=10874

1388. Śladewska M. „Tragedia wołyńska" zamiast ludobójstwa / M. Śladewska // Przegląd. – 2008. – 14 grudnia (№ 50). – S. 36–37. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=16616

1389. Śladewska M. Wybaczyć mogą tylko ofiary / M. Śladewska // Przegląd. – 2009. – 9 marca (№ 10). – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=14943

1390. Trudna droga do pojednania : Rozmowa DIALOG-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich / Z Jackiem Kuroniem rozmawiali I. Chruślińska i P. Tyma // Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki. – 2003. – № 64. – S. 33-37.

1391. Wasilewski K. Rzezie na Wołyniu / K. Wasilewski // Przegląd. – 2011. – № 28. – Режим доступу: http://www.przeglad-tygodnik.pl/pl/artykul/rzezie-na-wolyniu

1392. Wilczak J. Mgły nad Wołyniem / J. Wilczak // Polityka. – 2003. – 03 maja (№ 18). – S. 70-71. – Режим доступу: http://archiwum.polityka.pl/art/mgly-nad-wolyniem,378978.html

1393. Wilczak J. Wołyńskie Jedwabne / J. Wilczak // Polityka. – 2003. – 12 lipca (№ 28). – S. 24–27. – Режим доступу: http://archiwum.polityka.pl/art/wolynskie-jedwabne,379893.html

1394. Wernik R. 60 rocznica rozpoczęcia ukraińskiego ludobójstwa / R. Wernik // Głos Emigracji i Kwartalnik Kresowy.– 2004. – № 17/18. – S. 42-49.

1395. Wojciechowski M. Nie ma jednej pamięci Wołynia / M. Wojciechowski // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2008. – № 2 (kwiecień-czerwiec). – S. 48-52.

1396. Wojtowicz L. Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia / L. Wojtowicz. – Lublin : Norbertinum, 2008. – 63, [4], s.; [10] s. tabl.: il. kolor.

1397. Wojtowicz L. Później szatan wstąpił w ludzi: Zapiski nie tylko z Wołynia / L. Wojtowicz. - Lublin : Norbertinum, 2008. – Wyd. 2 poszerz. – 98, [3] s., [10] s. tabl.: il. kolor.

1398. Wołyń 1943-2008: pojednanie : zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej» / [wybór tekstów Marcin Wojciechowski]. - Warszawa : Agora, 2008. - 283, [4] s. : il.

1399. Wołyń–nasz wspólny ból: Artykuł Wiktora Medwedczuka, szefa admanastracji prezydenta Ukrainy, jaki ukazał się 2 kwietnia 2003 r. w dzienniku „Deń" // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 2 (kwiecień-czerwiec). – S. 52-60.

1400. Wołyń naszych przodków: śladami życia–czas zagłady: album z okazji 60 rocznicy ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów Ukraińskich OUN-UPA na ludności polskiej Wołynia / red. merytoryczna E. Siemaszko. – Wyd. 2. – Warszawa: von Borowiecky, 2003. – 314 s.

1401. Wołyń naszych przodków : śladami życia–czas zagłady : album z okazji 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich OUN-UPA na ludności polskiej Wołynia / [red. merytoryczna E. Siemaszko]; Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia. – Wyd. 3 popr. – Warszawa: «Von Borowiecky», 2008. – 317 s. : il.

1402. Z debaty o polsko-ukraińskim pojednaniu // Kronika Sejmowa. – 2003. – 15 lipca (№ 65)– S. 4–8.

1403. Z Ukraińcami po Jedwabnem: O trudnej polsko-ukraińskiej przeszłości i niełatwej drodze do porozumienia dyskutują: dr hab. A. Friszke – historyk i redaktor „Więzi", dr G. Motyka – historyk, o. Marek Skórka – prowincjał zakonu bazylianów w Polsce, A. Talaga – zastępca redaktora naczelnego miesięcznika „Nowe Państwo" oraz A. Żupański – przewodniczący Okręgo Wołyń Światowego Związku Żolnierzy AK :[Dyskusję] / dyskusję prowadzi J. Borkowicz // Więź. - 2002. – № 4 (522). – kwiecień. – S. 20–36.

1404. Ziembolewski Z. W morzu nienawiści: o takich , którzy nie przestali być ludźmi / Z. Ziembolewski; rys. B. Kazimierska. – Krosno : Apla, 2001. – 168 s.: il.

1405. Ziemkiewicz R. Myśmy wszystko zapomnieli: Trudno wieżyć Polakom, gdy twierdzą, że w sprawie Katynia czy wypędzeń chodzi im tylko o prawdę, nie o politykę, skoro w stosunkach z Ukrainą jednoznacznie rezygnują z prawdy właśnie w imię polityki / R. A.Ziemkiewicz // Na Rubieży. – 2008. – № 97. – S. 7-10.

1406. Żupański A. Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – 369 s.

1407. Żupański A. Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 369 s.

1408. Żupański A. Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty: poznaj werdykt historyków polskich i ukraińskich / A. Żupański. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej : Oficyna Wydawnicza Rytm, cop. 2007. – 79, [1] s.

* * *

1409. Авдеев В. Жесты – только начало дороги / В. Авдеев // 2000. – 2009. – 21–27 авг., (№ 34). – С. А3.

1410. Бабак О. Василь Червоній: „Слово „екстермінація" має бути вилучене..." / О. Бабак // Слово і діло. – 2003. – 20 черв. (№ 24). – С. 3.

1411. Бабак О. Василь Червоній: Поляки відкривають 12 липня у Варшаві пам'ятник з антиукраїнським написом „Жертвам злочинів ОУН-УПА на Волині" / О. Бабак // Слово і діло. – 2003. – 11 квіт. (№ 15). – С. 6.

1412. Базар О. В ім'я майбутнього: українці і поляки готові визнати правду про минуле / О. Базар // Львівська газ. – 2003. – 8 лип. (№ 124). – С. 1.

1413. Бачинський Б., П'єцух М. Волинський компроміс / Б. Бачинський, М. П'єцух // Поступ. – 2003. – 8 лип. (№ 114). – С. 1.

1414. Бачинський Б. Порозуміння призначили на липень / Б. Бачинський // Поступ. – 2003. – 11 квіт. (№ 56). – С. 1.

1415. Бердиховська Б. Зустріч над могилами? / Б. Бердиховська // Поступ. – 2003. – 7 берез. (№ 34). – С. 10.

1416. Благословення народам України і Польщі // Урядовий кур'єр. – 2003. – 11 лип. (№ 126). – С. 4.

1417. Бондарук Л. Каятися має Польща /Л. Бондарук // Шлях Перемоги. – 2003. – 9 лип. (Ч. 28). – С. 1.

1418. Бондарук Л., Кук В. Поляки самі собі виховали ворогів : [Інтерв'ю] / Л. Бондарук, В. Кук // Шлях Перемоги. – 2003. – 16 квіт. (Ч. 16). – С. 6, 9.
Інтерв'ю з останнім Головнокомандувачем УПА В. Куком.

1419. Бондарчук А. Волинь 1943-го державі не болить / А. Бондарчук // Українська газ. – 2003. – 6-12 листоп. (№ 41). – С. 8.

1420. Борковський А. Вшанування у Павлівці : [Інтерв'ю з З. Рачинським, Ґ. Мотикою, В. Філяром] / А. Борковський // Поступ. – 2003. – 16 лип. (№ 120). – С. 9.

1421. Борковський А. Поєднання у скорботі / А. Борковський // Поступ. – 2003. – 15 лип. (№ 119). – С. 8.

1422. Борковський А. Хто підставляє „Нашу Україну"? / А. Борковський // Поступ. – 2003. – 16 квіт. (№ 59). – С. 2.

1423. Боярчук П. Волинська трагедія: хто перед ким має вибачатись / В. Боярчук // Волинь. – Луцьк, 2003. – 3 лип. (№ 74). – С. 2.

1424. В'ятрович В. Волинське питання : [Репліка на лист В. Ющенка А. Міхніку] / В. В'ятрович // Поступ. – 2003. – 11 черв. (№ 95). – С. 10.

1425. Вавилова Е. Синдром памяти / Е. Вавилова // 2000. – 2009. – 13-19 марта (№ 11). - С .F.1-F.3; 20-26 марта (№ 12). – С. F.1-F.3; 3-9 апреля (№ 14). - F.1-F.3.
Публікація являє собою серію інтерв'ю з дражливих проблем українсько-польської минувшини, які дали Ярослав Калиновський – віце-маршалок Сейму Республіки Польща, Володимир Бадяк – український історик, культуролог, доктор філософських наук, професор Львівської національної академії мистецтв, Володимир Трофимович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Національного університету «Острозька академія», Люцина Кулінська – польський історик, доктор гуманітарних наук, Юрій Шухевич – відомий політичний діяч, Леон Попек – доктор історії, співробітник Інституту національної пам'яті.

1426. Ванат І. Там, на Волині, у 43-му / І. Ванат // Вільне життя. – 2003. – 12 лип. (№ 71). – С. 6.

1427. Вербич В. Волинь: „гострі кути" польського впливу і пошанування пам'яті / В. Вербич // Луцький замок. – 1998. – 24 верес. (№ 40). – С. 9.

1428. Вербич В. Кому потрібні односторонні звинувачення? Штрих до українсько-польських контактів на Волині / В. Вербич // Народна трибуна. – 1992. – 2 груд. (№ 95). – С. 6.

1429. Вербовий М. Волинь: пам'ять в ім'я правди і примирення / М. Вербовий // Наше слово. – 2003. – 20 лип. (№ 29). – С. 1, 2.

1430. Від засудження до примиренням : народні депутати України звернулися з відкритим листом до громадськості з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині // Київські відом. – 2003. – 20-26 черв. (№ 25). – С. 4.

1431. Відкритий лист з приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині // Слово і діло. – 2003. – 11 квіт. (№ 15). – С. 6.

1432. Відкритий лист народних депутатів з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині // Голос України. – 2003. – 29 трав. (№ 98). – С. 3.

1433. Відкритий лист народних депутатів України з нагоди 60-річчя трагічних подій на Волині // Молода Галичина. – 2003. – 14 черв. (№ 66). – С. 4.

1434. «Волинська трагедія» замість геноциду / пер. В. Нестерова // Комуніст. – 2009. - 7 серп. (№ 61). – С. 4.

1435. Волинь – 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 7 трав. (№ 78). – С. 4-5; – 16 трав. (№ 82). - С. 4-5. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/19047/

1436. Волинь – 1943/44: яким має бути український крок до порозуміння з Польщею? // День. – 2003. – 24 трав. (№ 88). – С. 5.

1437. Волинь – наша земля, скроплена нашою кров'ю : [Заява Київського крайового Братства ОУН-УПА] // Шлях перемоги. – 2003. – 27 лют. (Ч. 10). – С. 4.

1438. Волинь: каяття чи взаємне вибачення? : [Розмова] // День. – 2003. – 12 квіт. (№ 67). – С. 5.
Скорочена версія розмови, яка відбулася за круглим столом на радіо „Свобода" за участю народного депутата Сергія Шевчука, заступника голови СДПУ(о) І. Шурми, журналіста, публіциста Б. Бердиховської, журналістів І. Халупи та Г. Стеців.

1439. Газубей А. Украина и Польша забыли старые обиды: Об этом заявили президенты двух стран, отмечая 60-летие Волынской трагедии // Комсомольская правда. – 2003. – 15 июля (№ 126). – С. 4.

1440. Ганус А. Воювати з окупантом – сором?! / А. Ганус // За вільну Україну. – 2003. – 8 лип. (№ 73). – С. 1-2.

1441. Гетьман Д. Вибачатись – так разом: Волинь чекає взаємного прощення / Д. Гетьман // Україна молода. – 2003. – 9 лип. (№ 121). – С. 2.

1442. Гладунова С. На вічну ганьбу Польщі / С. Гладунова // Панорама. – 2003. – 18 квіт.*.

1443. Гнатюк О. Не програти правди про Волинь / О. Гнатюк // Наше слово. – 2003. – 18 трав. (№ 20). – С. 2, 5.

1444. Ґолибард Є. Коли нарешті образимось на себе / Є. Голибард // Слово Просвіти. – 2003. – 16-22 лип. (№ 29). – С. 1.

1445. Голод І. Волинь воювала за волю: українсько-польські стосунки вимагають взаємопрощення, аби в історичних порахунках не перемагала третя сторона / І. Голод // Молода Галичина. – 2003. – 10 лип. (№ 75).– С. 7.
11 липня 2003 р., згідно з домовленістю між президентами України і Польщі, у селі Павлівці на Волині (довоєнному Порицьку) за участю глав обох держав ушановують пам'ять жертв трагедії, яка сталася тут та інших українських землях 60 років тому.

1446. Гошовська В. „Пам'ятати минуле заради майбутнього". До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943-1944 рр. / В. Гошовська; підгот. до друку С. Махун // День. – 2003. – 22 квіт. (№ 73). – С. 7.

1447. Гошовський І. Битва за історію – це війна за майбутнє / І. Гошовський // Волинь. – Рівне, 2003. – 6 черв. (№ 23). – С. 6.

1448. Грабовський С. Волинська трагедія: те, про що зазвичайть історики / С. Грабовський // День. – 2009. – 11 серп. (№139). – С. 4.

1449. Гузь І. До питань україно-польського конфлікту / І. Гузь // Слово і діло. – 2003. – 25 квіт. (№ 17). – С. 3.
Ігор Гузь, депутат Луцької міської ради, голова Волинської організації Молодіжний Націоналістичний Конгрес.

1450. Гук Б., Калиновський Я. Добра пам'ять ПНП про Східні Креси? : [Розмова] / Б. Гук, Я. Калиновський // Наше слово. – 2008. – 10 берез. (№ 10). – С. 1, 3
Розмова з Ярославом Калиновським – віце-маршалком Сейму, головою Комітету з відзначення 65-их рокових людиновбивства, вчиненого ОУН-УПА проти польського населення Східних Кресів.

1451. Гук Б. У пеклі політики пам'яті: казус кс. Тадеуша Ісаковича-Залеського / Б. Гук // Наше слово. – 2011. – 16 січ. (№ 3). – С. 6-7.

1452. Гук Б. Якби ти знав слово Павлокома... / Б. Гук // Наше слово. – 1998. – 5 лип. (№ 27). – С. 3.

1453. Гуцуляк Н. ...Аби подібне не повторилось / Н. Гуцуляк // Вільним шляхом. – 2003. – 5 лип. (№ 27). – С. 2.
Н. Гуцуляк, лікар, депутат районної ради, голова районної організації товариства «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка.

1454. Шевчук В., Данилюк В. Відродження Інституту дослідів Волині : [Інтерв'ю з В. Шевчуком про українсько-польські взаємини 1943 року] / В. Шевчук, В. Данилюк // Вісче. – 2003. – 3 лип. (№ 27). – С. 5.

1455. Данилюк В. Земля. Не кривава, а милосердна / В. Данилюк // Волинська газета + Gazeta Wołyńska. – 2010. – 2 верес. – С. 1, 2-3.

1456. Данилюк В. Евакуація чи депортація? / В. Данилюк // Вісче. – 2003. – 3 квіт. (№ 14). – С. 2.
Г. Удовенко про українсько-польський конфлікт.

1457. Данилюк В. З хворої голови на здорову? або чому польська преса нагнітає істерію довкола села Гайове? / В. Данилюк // Вісче. – 1996. – 10 жовт. (№ 41). – С. 8.

1458. Данилюк В. На Волині українських героїв нема? / В. Данилюк // Волинська газ. - 2006. – 17 серп. (№ 33). – С. 3.

1459. Данилюк В. Павлокома – не Павлівка / В. Данилюк // Волинська газ. – 2006. - 13 квіт. (№ 15). – С. 3.

1460. Данилюк В. Пам'ять. Скорбота. Єднання: З наближенням річниці трагічних подій на Волині активізувалися провокатори / В. Данилюк // Київські відом. – 2003. - 11-17 лип. (№ 28). – С. 2.

1461. Данилюк В. Посієш вітер – пожнеш бурю! / В. Данилюк // Вісче. – 2003. – 3 квіт. (№ 14). – С. 2.

1462. Данилюк В. Спільна трагедія двох народів / В. Данилюк // Київські відом. – 2003. - 18-24 квіт. (№ 16). – С. 3.
Упродовж двох днів перебігала робоча зустріч В. Медведчука з керівником Бюро національної безпеки РП, держсекретарем М. Сівецем.

1463. Данилюк В. Спільна трагедія двох народів / В. Данилюк // Селянське життя. – 2003. – 19 квіт. (№ 16). – С. 1.

1464. Данилюк В. «То все німець народив...» / В. Данилюк, С. Думська // Волинська газ. – 2011. – 8 верес. (№ 36). – С. 10.

1465. Данилюк В. У Павлівці – Берестечко-2 / В. Данилюк // Вісче. – 2003. – 3 лип. (№ 27). – С. 3.

1466. Данилюк В. Холодне літо 2003 року. Чи бути пам'ятнику примирення в Луцьку / В. Данилюк // Київські відом. – 2003. – 23-29 трав. (№ 21). – С. 3.

1467. Данилюк В. Холодное лето 2003 года: Быть ли памятнику примирения в Луцке / В. Данилюк // Киевские ведом. – 2003. – 14 мая. – С. 5.

1468. Данилюк В., Онищук П. Чому поляки іменують село Гайове старою назвою і діють на Волині, як у своєму воєводстві?! : [Інтерв'ю] / В. Данилюк, П. Онищук // Вісе. – 1996. – 3 жовт. (№ 40). – С. 1, 7.
Інтерв'ю зі заступником голови облдержадміністрації П. Онищуком про ситуацію навколо с. Гайове Ківерцівського району (кол. Пшебраже).

1469. Данилюк В. Щоб стара різня не стала причиною нових бід... // Вісе. – 2003. – № 11. – 13 березня. – С. 4.

1470. Два обличчя України : Газета "Дзєннік Любельскі" про події на Волині і в республіці / пер. з пол. В. Штинько // Радянська Волинь. – 1990. – 30 листоп. (№ 229). – С. 3.

1471. Дворжак В. Меншовартісний синдром / В. Дворжак // Волинь. – Рівне, 2003. – 28 лют. (№ 9). – С. 6.
Роздуми про сучасні українсько-польські стосунки в контексті минулих подій.

1472. Джура К. Волинь і німб Кучми / К. Джура // Аргумент. – 2003. – 17 лип*.

1473. До 65-річчя «Волинської різні» / пер. з пол.. // Радянська Волинь. – 2008. – 14 серп. (№ 32). – С. 2.

1474. Довгий Т. Не судіть і вас не осудять / Т. Довгий // Україна і світ сьогодні. – 2003. – 14-20 черв. (№ 22). – С. 10.

1475. Дубина А. Волынская трагедия / А. Дубина // Столичные новости. – 2003. – 2-7 июля (№ 24).

1476. Єгорова І. Довгий шлях до порозуміння / І. Єгорова // День. – 2006. – 16 трав. (№ 76). – С. 1,3.

1477. Жарчинська О. Мирили в Павлівці мертвих і живих / О. Жарчинська // Вісник & К. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 4.

1478. Жарчинська О. Монумент українсько-польського примирення – об'єкт підвищеної секретності? Люди про все знають і далекі до схвалення дій влади / О. Жарчинська // Вісник & К. – 2003. – 3 лип. (№ 27). – С. 4.

1479. Жарчинська О. Чи буде монумент українсько-польського примирення у Луцьку? / О. Жарчинська // Вісник & К. – 2003. – 22 трав. (№ 21). – С. 4.

1480. З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Голос України. – 2003. –16 трав. (№ 89). – С. 3.

1481. З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Самостійна Україна. – 2003. – 25-31 берез. (№ 12). – С. 5.

1482. З приводу відзначення в Польщі 60-річчя трагічних подій 1943 року на Волині. Відкритий лист // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 квіт. (№ 15). – С. 6.

1483. З приводу польсько-українських подій на Волині 43-44-х років : заява Проводу ОУН // Шлях Перемоги. – 2003. – 2 квіт. (Ч. 14). – С. 2.

1484. Загоруйко-„Лапайдух" Р. Хто усе ж повинен вибачитися за волинську трагедію 1943-го року? / Р. Загоруйко-„Лапайдух" // Українська газ. – 2003. – 10-16 лип. (№ 26). – С. 1, 4.

1485. Зайцев О. Волинський урок: післямова до урочистостей / О. Зайцев // Львівська газ. – 2003. – 18 лип.

1486. Залізняк Л. Що було на Волині?: Чи повинні українці вибачатися за Другу світову і перед ким / Л. Залізняк // Україна молода. – 2012. – 6-7 квіт. (№ 52). – С. 7.
Леонід Залізняк, професор Києво-Могилянської академії.

1487. Зам'ятін В. Волинь: за крок до примирення / В. Зам'ятін // День. – 2003. – 10 лип. (№ 116). – С. 1, 2.

1488. Зам'ятін В. Волинь: примирення по-парламентськи / В. Зам'ятін // День. – 2003. – 11 лип. (№ 117). – С. 3.

1489. Зам'ятін В. Діалог у нових координатах / В. Зам'ятін // День. – 2003. – 24 черв. (№ 107). – С. 1, 3.

1490. Зам'ятін В. Не змішувати історію з політикою / В. Зам'ятін // День. – 2003. – 15 берез. (№ 47). – С. 1, 5, 6.

1491. Зам'ятін В. Перший день взаємного прощення / В. Зам'ятін // День. – 2003. – 12 лип. (№ 118) – С. 3.

1492. Зам'ятін В., Міхнік А. Синдром жертви : [Інтерв'ю] / В. Зам'ятін, А. Міхнік // День. – 2003. – 15 квіт. (№ 68). – С. 3.

1493. Заява з компромісом: українські та польські депутати узгоджували заяви щодо волинських подій // Україна молода. – 2003. – 19 черв. (№ 109). – С. 5.

1494. Заява Української Народної Партії з приводу 60-річчя подій на Волині // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 лип. (№ 28). – С. 1.

1495. Зварич О. Тіні забутих предків. Українська політика і її підходи до страшного / О. Зварич // Україна молода. – 2003. – 17 квіт. (№ 71). – С. 1, 4.

1496. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі у зв'язку з 60-ю річницею трагічних подій на Волині періоду Другої світової війни // Віче. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 11.

1497. Звернення постійної комісії Волинської обласної ради з питань духовності, освіти, науки, культури, реігій, засобів масової інформації, зв'язків з громадськими організаціями і політичними партіями до Президента України Л. Д. Кучми, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України : [Прийнято на засіданні постійної комісії 11 квітня 2003 року] // Слово і діло. – 2003. – 25 квіт. (№ 17). – С. 3.

1498. Зінчук В. Міжнародна гра на Волинському полі / В. Зінчук // Високий Замок. – 2003. – 13 трав.

1499. Знову про волинський 43-ій... : [про схвалення узгодженого тексту заяви в парламенті] // Нова Волинь. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 1.

1500. Зюлковський М. Міст над Волинню / М. Зюлковський // Українське слово. – 2003. – 11-17 верес. (№ 37). – С. 4.

1501. Івашко О. Прощення і примирення повинні бути взаємними // Селянське життя. – 2003. – № 27. – 12 липня. – С. 1-2.

1502. Камишникова Н. Як приймали президентів / Н. Камишникова // Народна справа. – 2003. – 24 лип. (№ 30). – С. 12; 31 лип. (№ 31). – С. 13.

1503. Кармелюк А. Каяття чи розбиття прагнуть? З приводу реакції на польську офензиву „примирення"з допомогою засудження ОУН-УПА / А. Кармелюк // Шлях Премоги. – 2003. – 12 берез. (Ч. 11). – С. 4.

1504. Кармелюк А. Працювати для правди : розвиток польсько-українських взаємин / А. Кармелюк // Шлях Перемоги. – 2003. – 18 черв. (№ 25). – С. 1, 4.
Про політичний аспект відзначення подій 1943-1944 рр.

1505. Кармелюк А. Шлях до примирення – в контексті історії : з приводу Волинської трагедії 1943 року / А. Кармелюк // Шлях Перемоги. – 2003. – 26 лют. (№ 9). – С. 1-2.

1506. Карпець О. Волинь–43: анатомія деструктивності / О. Карпець // День. – 2003. – 11 лип. (№ 117). – С. 21.

1507. Кіх О. У Кракові заговорили про Павлокому / О. Кіх // Наше слово. – 2006. – 11 черв. (№ 24). – С. 4.

1508. Коваленко С. Хто і що кому винен : до волинських подій 40-х років / С. Коваленко // Шлях Перемоги. – 2003. –2 лип. (Ч. 27). – С. 8.

1509. Козловський Б. Поминаємо в скорботі чи зводимо порахунки? Думки з приводу відзначення зловісного „ювілею" волинської трагедії // Високий Замок. – 2003. – 10 лип. (№ 127). – С. 3.

1510. Козловський Б. Примирення під пильним оком „Беркута" і „Кобри" / Б. Козловський // Високий Замок. – 2003. – 12-13 лип. (№ 128). – С. 1, 3.

1511. Козловський І. За ким «б'ють дзвони» Павлокоми / І. Козловський // День. – 2006. – 21 лип. (№ 119). – С. 8; 28 лип. (№124). – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/165768 http://www.day.kiev.ua/166215/

1512. Конкевич Ю., Шинкар С. Волинська трагікомедія: українська режисура під польську партитуру / Ю.Конкевич, С. Шинкар // Сім'я і дім. Народна трибуна. – 2003. – 3 лип. (№ 27). – С. 4.

1513. Конкевич Ю. Поминальний саміт у помісті Чацьких / Ю. Конкевич // Сім'я і дім. Народна трибуна. – 2003. – 10 лип. (№ 28). – С. 4.

1514. Королюк В., Шевчук С., Клімчук Б. Треба прагнути, щоб мертві не тримали у полоні живих : [Розмова] / С. Шевчук, Б. Клімчук ; розмову вів В. Королюк // Голос України. – 2003. – 10 лип. (№ 126). – С. 8.

1515. Косинський М. Дискусія навколо українсько-польських відносин / М. Косинський : [голова районної організації УНП] // Вільним шляхом. – 2003. – 26 квіт. (№ 17). – С. 2.

1516. Косів М. Право на історичну пам'ять / М. Косів // Поступ. – 2003. – 29 трав.–4 черв. (№ 86). – С. 6.

1517. Костка С. Підсумок Волині: ми стали ближчі один одному / С. Костка // Слово Просвіти. – 2004. –11-17 берез. (Ч. 11/231). – С. 5.
Думки журналістів, учасників українсько-польського експертного форуму, який відбувся в Острозі 11-12 квітня 2003 р.

1518. Кравчук Н., Зінченко О. Крок до глибшої співпраці : [Розмова] / Н. Кравчук, О. Зінченко // Наше слово. – Українське слово. – 2003. – 18 трав. (№ 20). – С. 2.

1519. Крайванович С. „Волинська трагедія" – питання державної ваги / С. Крайванович // Досвітня зоря. – 2003. – 10 квіт. (№ 15). – С. 2.

1520. Крамар Р. Адам Міхнік: „Порівняно з Україною Польща є країною убогих і чесних": Редактор „Газети виборчої" про „аферу Ривіна" і волинську трагедію / Р. Крамар // Високий Замок. – 2003. – 27 берез. (№ 58). – С. 4.

1521. Краснодемський В. Простіть нас, як і ми прощаємо... / В. Краснодемський, М. Якименко // Голос України. – 2011. – 12 серп. (№ 149). – С. 4-5. – Режим доступу: http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=232880 *[Останнім часом колишні волинські села Островки і Воля Островецька, де проживали поляки, дедалі частіше згадують у засобах масової інформації. Пов'язано це з трагедією, яка сталася тут наприкінці літа 1943 року. Саме тоді з карти теперішнього Любомльського району зникло кілька сіл, хуторів, колоній. І не лише польських, а й українських. За якихось півроку тут загинуло понад дві з половиною тисячі мирних жителів. Такі трагічні наслідки протистояння, спровокованого в роки Другої світової війни і гітлерівським, і сталінським режимами, помилками, допущеними в національних питаннях у 1920-1930-х роках керівництвом Другої Речі Посполитої насамперед стосовно українського населення... Нерівноправність породжувала неприязнь, неприязнь переростала у ворожнечу.]*

1522. Кузьма В. Українсько-польський конфлікт: вибачення чи примирення / В. Кузьма // Нова Волинь. – 2003. – 1 трав. (№ 18). – С. 6.

1523. Куліш О. Примирення українського та польського народів / О. Куліш // Вільна думка. – 2003. – 14-27 лип. (Ч. 28/29). – С. 4.

1524. Куронь Я. Дорогі друзі / Я. Куронь // Поступ. – 2003. – 21 берез. (№ 42). – С. 10.

1525. Куронь Я. Дорогі друзі / Я. Куронь // Поступ. – 2003. – 21 трав. (№ 80). – С. 10.

1526. Куронь Я. „Земля не увібрала в себе всю кров" / Я. Куронь // День. – 2003. – 29 берез. (№ 57). – С. 7.

1527. Куронь Я. Простіть нам / Я. Куронь // Самостійна Україна. – 2003. – 25-31 берез. (№ 12). – С. 4.

1528. Лапків М. Пам'ять живе. Вона не вмирає! : [Про урочистості у Павлівці] / М. Лапків // Слово праці. – 2003. – 15 лип. (№ 53). – С. 1-2.

1529. Лебідь Н. „Вибачаємо і просимо вибачення"? / Н. Лебідь // Україна молода. – 2003. – 8 лип. (№ 120). – С. 5.

1530. Лебідь Н. „Вибачаємо та просимо вибачення"? Історія написання спільної українсько-польської заяви про події на Волині / Н. Лебідь // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 лип. (№ 28). – С. 7.

1531. Лебідь Н. „День ікс" Волині: Мир без примирення неможливий / Н. Лебідь // Україна молода. – 2003. – 11 лип. (№ 123). – С. 1, 3.

1532. Лебідь Н. Подалі від президентських очей / Н. Лебідь // Україна молода. – 2003. – 15 лип. (№ 125). – С. 3.

1533. Левицька Г. Поляки ганьбу за Єдвабне хочуть заховати за Волинські події / Г. Левицька // За вільну Україну. – 2003.– 15 лип. (№ 76). – С. 1-3.

1534. Левицька Г. Пристрасті навколо Волинської трагедії / Г. Левицька // За вільну Україну. – 2003. –11-12 лип. (№ 75). – С. 1-2.

1535. Левицький М. Скільки кроків зроблено у Павлівці / М. Левицький // Наше слово. – 2003. – 27 лип. (№ 30). – С. 7.

1536. Левський П. Хто ми є для сусідів за Західним Бугом? Польські враження колишнього українського вчителя географії / П. Левський // Слово і діло. – 2003. – 5 верес. (№ 31). – С. 6; 12 верес. (№ 32). – С. 6.
Як сприймають українців у Польщі – суб'єктивний погляд українця.

1537. Лемко І. Примирення передбачає взаємність / І. Лемко // Поступ. – 2003. – 27 лют.– 5 берез. (№ 29). – С. 1, 2.

1538. Лис В. Вшанування жертв волинської трагедії у Павлівці / В. Лис // Волинь. – Луцьк, 2003. – 12 лип. (№ 78). – С. 1.

1539. Лис В. Пам'ять–Скорбота–Єднання / В. Лис // Волинь. – Луцьк, 2003. – 15 лип. (№ 79). – С. 1, 2.

1540. Лис В. Схилімо голови перед жертвами / В. Лис // Волинь. – Луцьк, 2003. – 15 квіт. (№ 42). – С. 1.

1541. Лис В. Трагедія двох народів / В. Лис // Волинь. – Луцьк, 2003. – 10 квіт. (№ 40). – С. 1, 2.

1542. Лист Святішого Отця [Івана Павла II] // Поступ. – 2003. – 10 лип. (№ 116). – С. 6-7.

1543. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин // Голос України. – 2002. – 12 листоп. (№ 209). – С. 4-6.

1544. Луговий Г. Згадуючи минуле, думаймо про майбутнє / Г. Луговий // Полісся. – 2003. – 22 квіт. (№ 32). – С. 3.

1545. Луканська Г. Історія не терпить поспіху / Г. Луканська // Голос України. – 2003. – 27 лют. (№ 38). – С. 2.
Зустріч заступника Голови Верховної Ради України Олександра Зінченка з директором Кабінету Маршалка Сейму Республіки Польща Яцеком Ключковським.

1546. Лук'яненко Л. До 60-річчя події 11 липня 1943 р. / Л. Лук'яненко // Самостійна Україна. – 2003. – 15-21 верес. (№ 35). – С. 6-7.

1547. Лук'яненко Л. Ми боролися проти окупації / Л. Лук'яненко // За вільну Україну. – 2003. – 16 верес. (Ч. 102). – С. 1,6.

1548. Люля В. Примирення для вибраних / В. Люля // Львівська газ. – 2003. – 14 лип. (№ 128). – С. 1, 7.

1549. Мазурін М., Сонюк В. Волинь: за крок до примирення / М. Мазурін, В. Сонюк // День. – 2003. – 10 лип. (№ 116). – С. 1, 2.

1550. Малімон Н. Каятись чи ні / Н. Малімон // День. – 2003. – 15 берез. (№ 47). – С. 5. - Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/16857

1551. Малімон Н. Минуле, від якого не відмовишся / Н. Малімон // Віче. – 2012. - 31 трав.–6 черв. (№ 22). – С. 3, 8.

1552. Малімон Н. Пам'ятник – ще не знак примирення / Н. Малімон // Волинь. – Рівне, 2003. – 23 трав. (№ 21). – С. 7.

1553. Малімон Н. Пам'ятник – ще не знак примирення / Н. Малімон // День. – 2003. - 17 трав. (№ 83). – С. 5.

1554. Маринович М. Дорогий друже! / М. Маринович // Поступ. – 2003. – 21 трав. (№ 80). – С. 10.

1555. Медведчук В. Волинь – наш спільний біль / В. Медведчук // Волинь. – Луцьк, 2003. – 8 квіт. (№ 39). – С. 2.

1556. Медведчук В. Волинь – наш спільний біль / В. Медведчук, голова Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) // День. – 2003. – 2 квіт. (№ 59). – С. 1, 4. Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/17597
В. Медведчук, голова Соціал-демократичної партії України (об'єднаної).

1557. Медведчук В. Волинь – наш спільний біль / В. Медведчук // Молода Галичина. - 2003. – 10-16 квіт. (№ 41). – С. 7.

1558. Меморіали примирення: Взаємні вибачення за історичні правди мають бути визначальними у відносинах Польщі та України // Київські відом. – 2003. – 18-24 квіт. – С. 3.

1559. Ми боронили рідну землю: Становище Головної Булави Всеукраїнського Братства ОУН-УПА // Шлях Перемоги. – 2003. – 9 лип. (Ч. 28). – С. 6.

1560. Мігус С. Два хрести / С. Мігус // Наше слово. – 2003. – 27 лип. (№ 30). – С. 1, 8.

1561. Місило Є. Біль Павлокоми: Пам'ятаймо во ім'я мирного співробітництва / Є. Місило // Наше слово. – 2006. – 14 трав. (№ 20). – С. 1, 3; 21 трав. (№ 21). – С. 8; 29 трав. (№ 22). – С. 8; 4 черв. (№ 23). – С. 8.

1562. Молчан С. „Беркутівці" побили молодих рівнян поблизу Павлівки / С. Молчан // Ого. – 2003. – 14 лип. (№ 118). – С. 1.

1563. Молчан С. Українці – жертви польської політики / С. Молчан // Ого. – 2003. - 21 лют. (№ 33). – С. 4.

1564. Народні депутати засуджують убивства мирного населення // Волинь. – Луцьк, 2003. – 3 черв. (№ 61). – С. 2.

1565. „Не бути в'язнями історії": У селі Павлівці на Волині відкрито пам'ятник українсько-польського примирення „Пам'ять–скорбота–єднання" // Сільські вісті. – 2003.– 15 лип. (№ 81). – С. 1.

1566. Незагоєна рана Волині: Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині // Самостійна Україна. – 2003. – 26-31 берез. (№ 12). – С. 4.

1567. Некрот О. Чи потрібно просити у Польщі вибачення? / О. Некрот // Волинські губернські відом. – 2003. – 3 квіт. (№ 14). – С. 3.

1568. Нестеров В. «Немає перелому в справі геноциду» / В. Нестеров // Комуніст. – 2009. – 25 берез. (№ 22). – С. 2.

1569. Никончук О. За польським сценарієм / О. Никончук // Слово і діло. – 2003. – 18 лип. (№ 28). – С. 6.
Ольга Никончук, завідуюча редакцією редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією».

1570. Олексюк Б. Волинь: іспит на далекоглядність / Б. Олексюк // Українське слово. – 2003. – 22-28 трав. (№ 21). – С. 5.

1571. Олексюк Б. Волинь: іспит сумління для українців і поляків / Б. Олексюк // Львівська газ. – 2003. – 19 берез.

1572. Олексюк Б. Діалог без упереджень / Б. Олексюк // Українське слово. – 2003. – 8-14 трав. (№ 19). – С. 5.

1573. Олексюк Б. Іспит сумління / Б. Олексюк // Українське слово. – 2003. – 27 берез.–3 квіт. (№ 13). – С. 13.

1574. Олексюк Б. Націоналізм – не тероризм / Б. Олексюк // Українське слово. – 2003. – 4-10 верес. (№ 36). – С. 4.

1575. Онуфрійчук М. „Ой сусідко, сусідко..." / М. Онуфрійчук // Слово і діло. – 2003. – 29 серп. (№ 30). – С. 6.
Микола Онуфрійчук, голова товариства «Холмщина».

1576. Онуфрійчук М. Відкрита рана / М. Онуфрійчук // Слово і діло. – 2004. – 16 січ. (№ 2). – С. 7.

1577. Онуфрійчук М. До витоків минулого / М. Онуфрійчук // Вісті Ковельщини. – 2003. – 15 лип. (№ 111/112). – С. 3.
Микола Онуфрійчук, голова товариства «Холмщина». Про вшанування страчених поляками українців с. Ласкова на Холмщині.

1578. От осуждения к примирению // Киевские ведом. – 2003. – 12 июня. – С. 5.

1579. Пам'ятаймо про минуле, думаймо про майбутнє : [Звернення] // Волинь. – Луцьк, 2003. – 3 трав. (№49). – С.2.
Звернення постійної комісії Волинської обласної ради з питань духовності, освіти, науки, культури, релігій, засобів масової інформації, зв'язків з громадськими організаціями і політичними партіями до Президента України Л. Кучми, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України.

1580. Пам'ять на цвяха не повісиш : [Матеріали круглого столу, в роботі якого брали участь О. Зінченко та М. Зюлковський] // Голос України. – 2003. – 20 трав. (№ 91). – С. 1, 4-5.

1581. Пасаман М. Два пам'ятники на Іваничівщині, або Коли третій може стати зайвим / М. Пасаман // Слово і діло. – 2003. –4 лип. (№ 26). – С. 1, 2.

1582. Пацула Й., О. Голуб Українсько-польський конфлікт: вибачення чи примирення? / Й. Пацула ; розмову вів О. Голуб // Нова Волинь. – 2003. – 24 квіт. (№ 17). – С.1.

1583. Пацула Й. Хто ми і які ми, українці та поляки? / Й. Пацула // Волинь. – Рівне, 2003. – 24 січ. (№ 4). – С. 7.

1584. Пацула Й. Чи повинні ми просити вибачення у поляків? /Й. Пацула [доц. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту] // Волинь. – Рівне, 2003. – 28 берез. (№ 13). – С. 7.
Пацула, доцент Рівненського державного гуманітарного університету.

1585. Пацула Й. Що далі?, або Яким ми бачимо розвиток українсько-польських стосунків у найближчі роки? / Й. Пацула // Волинь. – Рівне, 2003. – 1 серп. (№ 31). – С. 6; 8 серп. (№ 32). – С. 6.

1586. Пидлуцкий О. Примирение преткновения. Леонид Кучма собирается извиниться перед поляками за трагедию 60-летней давности / О. Пидлуцкий // Правда Украины. – 2003. – 10 июля (№ 102-105). – С. 6.

1587. Пироженко В. Волынская резня поляков: уроки для Украины / В. Пироженко // Киевский вестн. – 2008. – 7 июля (№ 72)*. – Режим доступу: http://kyiv-vestnik.com.ua/public_s131.html

1588. Пироженко В. Международная колиивщина: Украинско-польских отношения во Второй мировой войне / В. Пироженко // Киевский телеграфъ. – 2003. – 6-13 июля (№ 23).* – Режим доступу: http://telegrafua.com/165/history/645

1589. Плав'юк М. Польща і Україна стоять перед дуже серйозними викликами / М. Плав'юк // Українське слово. – 2003. – 25 верес.–1 жовт. (№ 39). – С. 1, 2.

1590. Плав'юк М. Пріоритет сьогоднішнього дня – державний і національний інтерес України і Польщі / М. Плав'юк // Українське слово. – 2003. – 8-14 трав. (№ 19). – С. 1,4.

1591. Польща схвалює „волинську" заяву // Україна молода. – 2003. – 12 лип. (№ 124). – С. 3.

1592. Поровчук В. Нащадки загиблих протестують / В. Поровчук // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 лип. (№ 28). – С. 2.

1593. Поровчук В. Чи закопали сокиру війни? / В. Поровчук // Волинь. – Рівне, 2003. – 18 лип. (№ 29). – С. 1-2.

1594. Послання ієрархії Києво-Галицької Митрополії Української Греко-Католицької Церкви до українського і польського сусідніх народів-братів у Христі // Поступ. – 2003. – 7 трав. (№ 70). – С. 10.

1595. Потурай О. Замість Кучми перед поляками вибачився Ющенко / О. Потурай // Волинь. – Луцьк, 2003. – 31 лип. (№ 86). – С. 2.

1596. Пошелюзний І. Вибачаємо та просимо пробачення / І. Пошелюзний // Молодь України. – 2003. – 11 лип. .(№ 87). – С. 1.

1597. Присташ Я. Волинь 1943 і ми – українці в Польщі / Я. Присташ // Наше слово. – 2009. – 5 квіт. (№ 14). – С. 1, 6-7; 12 квіт. (№ 15). – С. 6-7. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/390/97/

1598. Про Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі у зв'язку з 60-ою річницею трагічних подій на Волині періоду Другої світової війни // Досвітня зоря. – 2003.– 10 лип. (№ 28). – С. 2; Волинь. – 2003. – 10 лип. (№ 77). – С. 7.

1599. Пробачаємо і просимо пробачення // Волинь. – Луцьк, 2003. – 3 квіт. (№ 37). – С. 2.

1600. Процюк О. Між минулим і майбутнім: на шляху до європейської інтеграції / О. Процюк // Самостійна Україна. – 2003. – 24-31 трав. (.№ 20). – С. 6-7.

1601. Пукіш І. Травмована пам'ять: без взаємного прощення українсько-польські відносини і далі кровоточитимуть / І. Пукіш // Високий Замок. – 2003. – 27 лют. – 5 берез. (№ 39). – С. 1, 3.

1602. Пустельник Л. Поляки з українцям мають остаточно помиритися у Павлівці. Якщо не посваряться / Л. Пустельник // Слово Просвіти. – 2003. – 15 лип. (№ 28). – С. 2.

1603. Радіонов В. Спів з чужого голосу безладний : До питання українсько-польського протистояння на Волині 1943 року / В. Радіонов // Шлях Перемоги. – 2003. – 16 лип. (№ 29). – С. 8.

1604. Радіонов В. Спів із чужого голосу–безладний // Українське слово. – 2003. – 10-16 лип. (№ 28). – С. 4.
Замітка є дискусійною щодо матеріалів Б. Олексюка.

1605. Радченко Б. Волынская трагедия: Попытки построить две независимости на одном клочке земли / Б. Радченко // Киевский телеграфъ. – 2003. – 21-27 апр. (№ 14). – Режим доступу: http://telegrafua.com/156/history/357

1606. Романець Д., : Захід боїться Сходу, як чорт–святої води / Д. Романець, Я. Музиченко, Л. Гузар // Україна молода. – 2003. – 4 квіт. (№ 62). – С. 4-5.

1607. Романюк Н. Волинь проти відзначення 60-річчя «волинської трагедії» / Н. Романюк // Україна молода. – 2003. – 22 трав. (№ 90). – С. 5.

1608. Романюк Н. Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943–1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі / Н. Романюк // Україна молода. – 2011. – 19 жовт. (№ 187). – С. 10.

1609. Романюк Н. „Сидіть дома й не рипайтесь" / Н. Романюк // Україна молода. – 2003. – 22 лип. (№ 130). – С. 5.

1610. Романюк Н. „Сидіть удома й не рипайтесь" / Н. Романюк // Волинь. – Рівне, 2003. – 25 лип. (№ 30). – С. 1, 2.

1611. Руденко В. Вояки УПА: і не герої, і не жертви / В. Руденко // Волинські губернські відом. – 2003. – 24 лип. (№ 30). – С. 3.

1612. Саквук В. Чому нас не пустили до Президента? / В. Саквук // За вільну Україну. – 2003. – 22 лип. (№ 79). – С. 3.

1613. Сверстюк Є. Про нашу історичну пам'ять / Є. Сверстюк // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 берез. (№ 43). – С. 16.

1614. Семенюк М., Нагорний О. Зламати шаблю на кордоні / М. Семенюк; розмову вів О. Нагорний // Волинь.–Луцьк, 1993. – 18 трав. (№ 55). – С. 2.

1615. Силіна Т. Марек Зюлковскі: „Вирішення волинської проблеми – це наша спільна перепустка до майбутнього" // Т. Силіна / Дзеркало тижня. – 2003. – 24 трав. (№ 19). – С. 5.

1616. Сівець М. Совість кожного підкаже потрібні слова / М. Сівец // День. – 2003. – 15 берез. (№ 47). – С. 6.
Марек Сівец, Державний секретар канцелярії президента Республіки Польща, Голова Бюро національної безпеки РП.

1617. Сівець М. Совість кожного підкаже потрібні слова / М. Сівець // Дзеркало тижня. – 2003. – 8 берез. (№ 9). – С. 1, 5.

1618. Стріха М. Асиметричність Волині / М. Стріха // Українське слово. – 2003. – 15-21 трав. (№ 20). – С. 5.

1619. Скуратовский В. Волынь–1943 / В. Скуратовский // Столичные новости. – 2003. – 19-26 авг. (№ 28). – С.

1620. Сосняк С. Лист до Віктора Ющенка у справі Волині / С. Сосняк // Гомін України. – 2003. – 7 лип.(Ч. 26).

1621. Сподарик Г. Волинь задніми дверима / Г. Сподарик // Наше слово. – 2008. – 13 лип. (№ 28). – С. 1, 3.

1622. Сподарик Г. Сталося / Г. Сподарик // Наше слово. — 2009. — 8 берез. (№ 10). — С. 3.

1623. Стріха М. Тест на європейськість / М. Стріха // Самостійна Україна. – 2003. – 15-31 лип. (Ч. 27/28). – С. 4.

1624. Стріха М. Тест на європейськість / М. Стріха // Українське слово. – 2003. – 17-23 лип. (№ 29). – С. 1, 3.

1625. Струцюк Й. Чия б кричала, або декілька міркувань із приводу так званої „волинської різанини" / Й. Струцюк // Віче. – 2003. – 8 трав. (№ 19). – С. 6.

1626. Тилішак А., Тилішак В. Честь України – понад усе /А. Шкіль ; розмову вів В. Тиліщак // Шлях Перемоги. – 2003. – 9 лип. (Ч. 28). – С. 4; 16 лип. (Ч. 29). – С. 5.
Розмова з народним депутатом України А. Шкілем про волинську трагедію та реакцію українських політиків на загострення цієї проблеми.

1627. Тима П. Слідства у справі українських жертв. Контекст Сагриня / П. Тима // Наше слово. – 2004. – 28 берез. (№ 13). – С. 1, 9.

1628. Тима П. Чи можливе примирення за схемою: „Не вибачаючи, вимагаємо вибачення" / П. Тима // Наше слово. – 2003. – 9 берез. (№ 10). – С. 3-5; 16 берез. (№ 11). – С. 3-5.

1629. Ткачук М. Павлокома. Пробачити, але не забути / М. Ткачук // Україна молода. – 2006. – 16 трав. (№ 86). – С. 1, 5.

1630. Трофимчук П. Через взаємне прощення–до добросусідства і дружби / П. Трофимчук // Полісся. – 2003. – 15 лип. (№ 55). – С. 1.

1631. У Луцьку вшанують пам'ять жертв українсько-польського конфлікту // Луцький замок. – 2003. – 27 лют. № 9. – С. 1
Про заходи щодо вшанування в місті жертв конфлікту.

1632. Україна–Польща: минуле не повинно зашкодити майбутньому // День. – 2003. – 11 квіт. (№ 66). – С. 3.
Щодо відзначення 60-річчя подій на Волині.

1633. Україна відмовилась назвати „Волинську трагедію" „етнічними чистками" // Волинь. – Луцьк, 2003. – 31 трав. (№ 60). – С. 1.

1634. Усі – на Волинь // Народна газета. – 2003. – 10–16 лип. (№ 25). – С. 3.

1635. Франчук В. Польщі потрібне покаяння / В. Франчук // Волинь. – Рівне, 2003. – 18 квіт. (№ 16). – С. 7.

1636. Чаленко О. Волинь–1943/44: яким має бути український крок до порозуміння з Польщею // День. – 2003. – 24 трав. (№ 88). – С. 5.
Свою позицію щодо волинських подій висловлюють журналіст А. Борковський, філософ Т. Возняк, історик І. Ільюшин, історик, журналіст А. Павлишин, академік М. Попович, доцент В. Скуратівський, політолог А. Фінько, професор Н. Яковенко.

1637. Червак Б. Відступати не можна – позаду Волинь / Б. Червак // Українське слово. – 2003. – 26 черв.–2 лип. (№ 26). – С. 1-2.

1638. Червак Б. Волинь як щеплення від історичної амнезії / Б. Червак // День. – 2008. – 8 серп. (№ 140). – С.8. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/205699/

1639. Червоній В. Військо формують перед битвою, а не після неї / В. Червоній // Україна молода. – 2003. – 18 квіт. (№ 72). – С. 4.
Про ситуацію в „Нашій Україні" та Україні загалом, а також про власну позицію щодо 60-ліття подій на „східних кресах" розмовляла народний депутат Леся Шовкун.

1640. Червоній В. „Волинь 1943-44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби?" : [Доповідь] / В. Червоній // Волинь.–Рівне, 2003. – 30 трав. (№ 22). – С. 6-7.
Доповідь В. Червонія перед учасниками міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки", яка відбулася у Волинському державному університеті імені Лесі Українки 23 травня 2003 р.

1641. Червоній В. „Волинь 1943-44 рр. Жертви злочинів чи справедливої національно-визвольної боротьби?" : [Доповідь] / В. Червоній // Слово і діло. – 2003. – 23 трав. (№ 20). – С. 6-7.
Доповідь В. Червонія перед учасниками міжнародної наукової конференції „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки", яка відбулася у Волинському державному університеті імені Лесі Українки 23 травня 2003 р.

1642. Червоній В. Нам потрібна вся правда / В. Червоній // Персонал-плюс. – 2008. – 24-30 квіт. (№ 16). – Режим доступу: http://www.personal-plus.net/268/3186.html

1643. Червоній В. Потрібне взаємне прощення: До 60-річчя трагічних подій на Волині / В. Червоній // Сільські вісті. – 2003. – 8 лип. (№ 78). – С. 1.

1644. Черняк В. „Не потрібно перетворювати відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії на антиукраїнський шабаш" /В. Черняк; розмову вів І. Гошовський // Волинь.–Рівне, 2003. – 9 трав. (№ 19). – С. 2.

1645. Чиче О. Волинська трагедія: Росія знову виграє? / О. Чиче // Українське слово. – 2003. – 5-11 черв. (№ 23). – С. 5.

1646. Шевців А. УПА знову стає знаряддям боротьби за електорат у Польщі / А. Шевців // Наше слово. – 2008. – 25 трав. (№ 21). – С. 3, 5.

1647. Шевчук С., Мех О. Україна–Польща: вперед, ні кроку назад / С. Шевчук; розмову вела О. Мех // Україна і світ сьогодні. – 2003. – 1-7 берез. (№ 8). – С. 1, 5.

1648. Ющенко В. Будуймо демократію на Законі Правди : лист лідера блоку „Наша Україна" редакторові „Газети виборчої" Адаму Міхніку з приводу 60-річчя Волинської трагедії / в. Ющенко // Україна молода. – 2003. – 9 лип. (№ 121). – С. 4.

1649. Ющенко про волинську трагедію // Поступ. – 2003. – 10 черв. (№ 94). – С. 8.

1650. Якименко М., Королюк В. Скорбота. Єднання / М. Якименко, В. Королюк // Голос України. – 2003. – 11 лип. (№ 127). – С. 2.

1651. Ясенов Е. «Волынское примирение»: националисты против / Е. Ясенов // Салон Дона и Баса. – 2003. – 11 июля (№ 52).

1652. Berdychowska B. Spotkanie nad mogiłami? / B. Berdychowska // Rzeczpospolita. – 2003. – 22.02 (№ 8).

1653. Borzęcki J. 69. rocznica zbrodni ludobójstwa na Polakach / J. Borzęcki // Gazeta Polska. – 2012. – № 28. – S. 25.

1654. Budzisz F. O prawdę i godność: 60. rocznica ludobójstwa na Wołyniu / F. Budzisz // Nowa Myśl Polska. – 2003. – № 24/25. – S. 17.

1655. Ciechanowicz A. Polska i Ukraina nie chcą mówić o masakrze wołyńskiej / A. Ciechanowicz // Dziennik (Wyd. 2). – 2008. – № 161. – S. 14.

1656. Czaczkowska E., Kaczyński A., Śmiłowicz P. Zbrodnia i pojednanie / E. Czaczkowska, A. Kaczyński, P. Śmiłowicz // Rzeczpospolita. – 2003.- 10.07. – S. X1.

1657. Czarkowski M. Cena prawdy / M. Czarkowski // Rzeczpospolita. – 2003. – 15.07. – S. X1.

1658. Czartoryski-Sziler P. Ukraińcy oklaskuja Kunerta / P. Czartoryski-Sziler // Nasz Dziennik. – 2010. – 17 wrzesnia (№ 218). – S. 6. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20100917&typ=po&id=po61.txt

1659. Czawaga K. Pamięć i przestroga / Konstanty Czawaha tekst i zdjęcia / K. Czawaga // Kurier galicyjski. – 2009. – 2-16 marca (№ 9). – S. 4-5.

1660. Czawaga K. Powinniśmy wybaczać, ale pamiętamy i chcemy pamiętać / K. Czawaga // Kurier galicyjski. – 2011. – 2-14 marca (№ 4). – S. 5.

1661. Deca I. Prawda fundamentem pojednania, wolności i pokoju : Homilia ks. bp. Ignacego Deca, ordynariusza świdnickiego, wygłoszona w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Kłodzku podczas Mszy św. połączonej z odsłonięciem i poświęceniem pomnika pamięci Polaków pomordowanych na Kresach Wschodnich przez ukraińskich nacjonalistów z OUN-UPA w latach 1939-1947 / I. Deca // Nasz Dziennik (Wyd. 3). – 2011. – 16-17 lipca (№ 164). – S. 22. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110716&typ=my&id=my15.txt

1662. Dmitruczuk A., Grocholski M. Pamięć o tragedii Kresów / A. Dmitruczuk, M. Grocholski // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 18.09. – S. 3.

1663. Dytkowski J. Jak pamiętać o rzezi Wołynia? / J. Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 14-15 czerwca (№ 138). – S. 2. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080614&typ=po&id=po21.txt

1664. Dytkowski J. Ocaleńcy niepoprawni politycznie / L. Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 25 lipca (№ 173). – S. 1, 3. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080725&typ=po&id=po01.txt

1665. Dytkowski J. Sahryń to nie Ostrówki / J. Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2011. – 22-23 czerwca (№ 144) – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110622&typ=po&id=po05.txt

1666. Dytkowski J. Zawstydzająca postawa prezydenta / J. Dytkowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 12-13 lipca (№ 162). – S. 1, 3. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080712&typ=po&id=po02.txt

1667. Engelgard J. Jedwabne i Wołyń / J. Engelgard // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 20-27 lipca (№ 29/30). – S. 1.

1668. Ferenc-Chudy P. Polacy mieli zniknąć z Wołynia / P. Ferenc-Chudy // Gazeta Polska. – 2010. – № 28. – S. 16-17.

67 rocznica rzezi na Wołyniu.

1669. Fragment „Komunikatu polsko-ukraińskiego" dotyczący „krwawego konfliktu obu narodów w latach 1941-44" // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 27.07. – S. 11.

1670. Galek W. List otwarty / W. Galek // Nasz Dziennik. – 2008. – 12-13 lipca (№ 162). – S. 31. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080712&typ=cz&id=cz01.txt

1671. Gmyz C. Spór o zburzone cerkwie i ludobójstwo na Wołyniu / C. Gmyz // Rzeczpospolita. – 2008. – 24.07. – S. A-005.

1672. Gmyz C. Lech Kaczyński: Rzeź Wołynia to ludobójstwo / C. Gmyz // Rzeczpospolita. – 2008. – 15 lipca (№ 164). – S. A5.

1673. Gmyz C. Smutna rocznica rzezi Wołynia / C. Gmyz // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07. – S. A-007.

1674. Komorowski B., Gmyz C. Za Wołyń odpowiadają Sowieci / B. Komorowski ; rozm. przepr. C. Gmyz // Rzeczpospolita. – 2008. – 24.07. (№ 172). – S. A-13.

1675. Gmyz C. Zapomnieli Wołyń, pamiętają cerkwie? / C. Gmyz // Rzeczpospolita. – 2008. - 23.07.

1676. Harłukowicz J., Świerczyński M. Sejmikowa awantura o Wołyń / J. Harłukowicz, M. Świerczyński // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 06.08. – S. 1.

1677. Hercuń W. Na fundamencie prawdy / W. Hercuń // Trybuna. – 2003. – 14 maja (№ 111) – S. 11.

1678. Isakowicz-Zaleski T., Tuzow-Lubański E. Dopoki nie staną krzyże... / rozmowa z księdzem T. Isakowiczem-Zaleskim; rozmawia E. Tuzow-Lubański // Myśl Polska. - 2009. – 30 sierpnia–6 września (№ 35/36). – S. 4.

1679. Isakowicz-Zaleski T. Rocznica Krwawej Niedzieli / ks. T. Isakowicz-Zaleski // Gazeta Polska. – 2010. – 28 lipca. – Режим доступу: http://www.bibula.com/?p=24908

1680. Isakowicz-Zaleski T. Sahryń nie był ludobójstwem / ks. T. Isakowicz-Zaleski // Gazeta Polska. – 2011. – 3 sierpnia. – Режим доступу: http://www.bibula.com/?p=41645

1681. Jackowski J. Ludobójstwo i polityka / J. M. Jackowski // Nasz Dziennik. – 2008. – 2-3 sierpnia (№ 180). – S. 18-19. – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20080802&typ=my&id=my51.txt

1682. Jankiewicz L. Ilu Polaków wymordowała UPA? / L. S. Jankiewicz // Myśl Polska. – 2012. – № 25/26. – S. 16-17.
Ilościowe straty polskie w ludobójstwie dokonanym przez OUN-UPA i SS-Galizien.

1683. Jedna prawda, dwie pamięci // Rzeczpospolita. – 2002. – 25.10. – S. X1.

1684. Juszczenko W. Kamienie pamięci / W. Juszczenko; rzełożyli B. Berdychowska i M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 31.05. – S. 14.

1685. Kaczyński A. Niech nic polskiego nie pozostanie / A. Kaczyński // Rzeczpospolita. - 2003. – 12.07. – S. X1.

1686. Kaczyński A. Ocalona pamięć Wołynia / A. Kaczyński // Gazeta Wyborcza. – 2008. - 07.07 (№ 157). – S. 22-23.

1687. Kaczyński A. Żaden z grobów ofiar ukraińskich nacjonalistów nie jest do tej pory należycie ocznaczony i upamiętniony / A. Kaczyński // Rzeczpospolita. – 2003. – 31. 10.

1688. Kaczyński A. Posłanie pojednania i przebaczenia / A. Kaczyński // Rzeczpospolita. - 1997. – 07.04. – S. X1.

1689. Kalinowski J. Mord to mord / J. Kalinowski ; rozmawiał P. Smoleński, J. Gumowski // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 2 lutego (№ 28). – S. 16-17.

1690. Srokowski S., Narbutt M. Kłamstwo o Kresach zabija drugi raz / S. Srokowski ; rozmawia M. Narbutt // Rzeczpospolita (W3). – 2008. – 19.07 (№ 168). – S. A16-A17.

1691. Kolecnyczenko W. Nie można budować państwa na bagni : [Rozmowa z deputowanym do parlamentu ukraińskiego z ramienia rządzącej Partii Regionów Ukrainy Wadimem Kolesnyczenką - organizatorem wystawy «Rzezie na Wołyniu: polskie i żydowskie ofiary OUN-UPA»] / W. Kolecnyczenko ; rozm. przepr. E. Tuzow-Lubański // Myśl Polska. - 2010. – № 21/22. – S. 6-7.

1692. Kościński P. Pamięć o ofiarach Wołynia: Trzeba przekazywać prawdę o Wołyniu / P. Kościńsk// Rzeczpospolita. – 2003. – 12.07. – S. X1.

1693. Kruk R. Będzie pomnik ofiar Volynia / R. Kruk // Gazeta. – Toronto, 2002. – 15-17 listopada. (№ 221). – S. 15.

1694. Kuroń J. Nie wolno zmuszać do pokuty : 60. rocznica wydarzeń na Wołyniu / J. Kuroń ; rozm. przepr. P. Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2003. -№ 126. – S. 15-16.

1695. Kuroń J. Prawo potomków / J. Kuroń // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 24.04. – № 96. –

1696. Łętowski M. Wołyń – pamiętamy / M. Łętowski // Tygodnik Solidarność. – 2003. – 11 lipca (№ 28). – S. 7.

1697. Machcewicz P. Temat drażliwy dla historyków / P. Machcewicz // Rzeczpospolita. – 2002. – 29.10. – S. X1.

1698. Małyszczycki Z. Nie ma dwóch prawd o tej zbrodni: 60. rocznica ludobójstwa na Wołyniu / Z. Małyszczycki // Nowa Myśl Polska. – 2003. – № 26. – S. 17.

1699. Małyszczycki Z. Wojna chłopska na Wołyniu? / Z. Malyszczycki // Myśl Polska. – 2008. – № 8. – S. 9. – [Polem. z: Kalinowski: mord to mord / Jarosław Kalinowski ; rozm. przepr. Paweł Smoleński // Gazeta Wyborcza. - 2008, nr 28].

1700. Mariański A. Garść prawdy dla miłosników OUN-UPA / A. Mariański // Myśl Polska. – 2008. – 6-13 lipca (№ 27/28). – S. 20.

1701. Mariański A. Nie ma jednej pamięci Wołynia? / A. Mariański // Myśl Polska. – 2008. – 8-15 czerwcy (№ 23/24). – S. 12-13.

1702. Mariański A. Pytania do Lecha Kaczyńskiego / A. Mariański // Myśl Polska. – 2008. – 17-24 sierpnia (№ 31/32). – S. 12.

1703. Hermaszewski M., Szycht A. Martwi mnie stosunek wladz Ukrainy do OUN-UPA : [Z generałem wojsk lotniczych, pierwszym polskim kosmonautą M. Hermaszewskim o trudnej przeszłości] /M. Hermaszewski ; rozmawia A. Szycht //Myśl Polska. – 2008. – 4-11 maja (№18/19). – S. 16-17.

1704. Masloń Kr. Temat drażliwy dla historyków // Rzeczpospolita. – 2002. – 22.10. – S. X1.

1705. Masloń Kr. Zaplanowane ludobóstwo / Kr. Masloń // Rzeczpospolita. – 2004. – 11.12. – S. X1.

1706. Michnik A. Rana Wołynia/ A. Michnik // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 10-12 listopada. – S. 18-19.

1707. Medwedczuk W. Podwójna tragedia / W. Medwedczuk // Trybuna. – 2003. – 8 kwietnia (№ 83). – S. 11–12.

1708. Medwedczuk W. Wołyń, nasz wspólny ból / W. Medwedczuk ; tłum. M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 24.04. (№ 96). – S. 15.

1709. Niewiński J. Skończyć z przemilczaniem zbrodni OUN-UPA! / J. Newiński Przewodniczący kresowego Ruchu Patriotycznego // Myśl Polska. – 2008. – 20-27 lipca (№ 29/30). – S. 1, 3.

1710. Niewiński J. Wokół 65. rocznicy banderowskiego ludobójstwa na Kresach / J. Niewiński // Myśl Polska. – 2009. – 27 września (№ 39). – S. 10.

1711. Kalinowski J., Lipiński Z. Nie kłaniajmy się okolicznościom : Rozmowa z J. Kalinowskim, wicemarszałkiem Sejmu RP, przewodniczącym ogólnopolskiego Komitetu Obchodów 65. rocznicy ludobójstwa dokonanego przez OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich / J. Kalinowski ; rozmawiał Z. Lipiński // Myśl Polska. – 2008. – 20 stycznia (№ 3). – S. 1, 5.

1712. Nie ma zgody na kłamstwo // Myśl Polska. – 2008. – 1 czerwcy (№ 22). – S. 3.

1713. Nie wolno zmuszać do pokuty / Z Jackiem Kuroniem rozmawia Paweł Smoleński // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 31.05 – 01.06. – №. 126.

1714. Niewiński J. List otwarty do prezydenta Lecha Kaczyńskiego / J. Niewiński // Myśl Polska. – 2008. – 17-24 sierpnia (№ 33/34). – S. 3.

1715. Niewiński J. O prawdę i pamięć / Jan Niewiński ; rozm. przepr. Z. Lipiński // Myśl Polska. – 2011. – № 41/42. – S. 5. – Режим доступу: http://mercurius.myslpolska.pl/2011/09/o-prawde-i-pamiec-%E2%80%93-rozmowa-z-plk-janem-niewinskim-przewodniczacym-kresowego-ruchu-patriotycznego/

1716. Niewiński J. Wokół 65. rocznicy banderowskiego ludobójstwa na Kresach / J. Niewiński // Myśl Polska. – 2009. – № 39. – S. 10.

1717. O Kresach, UPA i Lwowie... Rozmowa z Krzesimirem Dębskim, kompozytorem // Myśl Polska. – 2008. – 6-13 lipca (№ 27/28). – S. 18-19.

1718. Pabis M. Zbrodnie trzeba potępić / M. Pabis // Nasz Dziennik. – 2003. – 30 czerwca (№ 150). – S. 1, 2.

1719. Piersiak T. Rocznica rzezi wołyńskiej / T. Piersiak // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 07.07. – S. 5.

1720. Platajs J. Po Polakach pozostały mogiły... / J. Platajs // Rzeczpospolita. – 2008. – 10.07.

1721. Popek L. Wołyński cmentarz / L. Popek // Semper Fidelis. – 1992. – № 3/4. – S. 48-49.

1722. Prawie 2000 osób oddało hołd ofiarom OUN-UPA w Legnicy // Myśl Polska. – 2008. – 3-10 sierpnia (№ 31/32). – S. 3.

1723. Prus E. 60 rocznica apogeum kresowego Holocaustu / E. Prus // Tylko Polska. – 2003. – 1.05–7.05 (№ 18). – S. 12-13.

1724. Prus E. Krwawiące Kresy: 60 lat później // Tylko Polska. – 2003. – 3.07–16.07. (№ 27/28). – S. 1, 8.

1725. Prus E. Tak zwana UPA: 60. rocznica apogeum ludobójstwa na Kresach / E. Prus // Tylko Polska. – 2004. – 1.07-14.07 (№ 27/28). – S. 9.

1726. Prus E. Ukraino, pokochaj prawdę! / E. Prus // Tylko Polska. – 2003. – 14.08–27.08. (№ 33/34). – S. 7.

1727. Przebaczyć, ale pamiętać // Gazeta Wyborcza. – 1997. – 05.04.

1728. Przewoźnik A. Tragiczne ślady historii / A. Przewoźnik // Rzeczpospolita. – 2008. – 11.07. – S. R-001.

1729. Rapacki M., Kamiński S. Wołyń dzieli Ukrainę / M. Rapacki, S. Kamiński // Gazeta Wyborcza. – 2004. – 02.03. – S. 19.

1730. Roch S. Najkrwawsza Niedziela: w 55. rocznicę ludibójstwa na Kresach / S. Roch // Nasz Dziennik. – 1998. – 11-12 lipca (№ 137). – S. 8-9.

1731. Serwetnyk T., Stróżyk J. Prezydent i rocznice ludobójstwa / T. Serwetnyk, J. Stróżyk // Rzeczpospolita. – 2008. – 20.11. – S. A-006.

1732. Siemaszko E. Prawda przede wszystkim: 60 lat po tragedii wołyńskiej / E. Siemaszko // Tylko Polska. – 2003. – 17.03–30.07 (№ 29/30). – S. 16.

1733. Siemaszko E. Rzucali nam kłody pod nogi (Przedruk z: „Nowa Myśl Polska" z 5-12 stycznia 2003 r.) / E. Siemaszko // Semper Fidelis. – 2003. – № 1 (styczeń-luty). – S. 4-6.

1734. Siemaszko E. Wołyński genocyd : 60. rocznica ludobójstwa na Ukrainie / E. Siemaszko // Tygodnik Solidarność. – 2003. - 11 lipca (№ 28). – S. 10-11.

1735. Siwiec M. Nie robić krwi / M. Siwiec // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8-9 marca. – S. 18-19.

1736. Skórzyński J. Prawda i przebaczenie / J. Skórzyński // Rzeczpospolita. – 2003. – 11.07. – S. X1.

1737. Śladewska M. Zawiedzione nadzieje „pojednania" / M. Śladewska // Mysl Polska. – 2012. – 26 lutego–4 marca (№ 9/10). – Режим доступу: http://sol.myslpolska.pl/2012/02/zawiedzione-nadzieje-%E2%80%9Epojednania%E2%80%9D.

1738. Smoleński P. Krok ku zgodzie // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 24.06.

1739. Śmiech A. Banderowic grozi i poucza! / A. Śmiech // Myśl Polska. – 2008. – 6-13 lipca (№ 27/28). – S. 17.

1740. Śmiech A. Potępienie UPA I pamięć ofiar: Uchwała Sejmiku Opolskiego / A. Śmiech // Myśl Polska. – 2009. – 6-13 grudnia (№ 49/50). – S. 3.

1741. Strożyk J. Czy rzeź Wołynia to ludobójstwo / J. Stróżyk, M. Dłużniewski // Rzeczpospolita. – 2008. – 14 lipca (№ 163). – S. A8.

1742. Turowski S. Dlaczego zabijano w tak okrutny sposób? / S. Turowski // Przegląd. – 2011. – № 30. – S. 50.

1743. Ukrainian and Polish presidents urge reconciliation over 43-44 Volyn events // Вільна думка. – 2003. – 28 лип.–10 серп. (Ч. 30/31). – С. 27.

1744. Wiejak A. Budujmy na prawdzie / A. Wiejak // Nasza Polska. – 2010. - № 29. – S. 10-11.

67 rocznica rzezi na Wołyniu.

1745. Wiejak A. „Myśmy za mało was, Polaków wywieszali". Wokół 70. rocznicy mordów dokonywanych na Kresach przez OUN-UPA / A. Wiejak // Nasza Polska. – 2012. – № 22. – S. 11.

1746. Srokowskim S., Bereś S. Wielka ciemność spowiła Kresy: Przerażający opis zbrodni na Wołyniu : [Fragmenty rozmowy ze S. Srokowskim, autorzem głosnej książki „Nienawiść"] / S. Srokowskim ; rozmawiał S. Bereś // Angora. – 2007. – 28 stycznia (Nr.4). – S. 56-57.

1747. Wojciechowski M. Czy rocznica musi dzielic? / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 31.05 (№ 126). – S. 17.

1748. Wojciechowski M. Nie ma jednej pamięci Wołynia / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborca. – 2008. – 21.04 (№ 94) – S. 25.

1749. Wojciechowski M., P. Zychowicz. Nie milczeć o Wołyniu / M. Wojciechowski ; rozmawiał P. Zychowicz // Rzeczpospolita. – 2009. – 11-12 lipca (№ 161). – S. A2.

1750. Wojciechowski M. Ukraina nie wie o Wołyniu / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2008. – 10.07 (№ 160). – S. 19-20.

1751. Wołyńska tragedia / Rozmawiał W. Biały // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 11.07. – S. 7.

1752. Zambrowski A. Polsko-ukraińska kwadratura koła / A. Zambrowski // Gazeta Polska. - 2008. – № 22. – S. 12. – Режим доступу: www.komk.ovh.org/obywatel_22.html

1753. Ziemkiewicz R. Zmowa milczenia o rzezi wołyńskiej / R. Ziemkiewicz // Rzeczpospolita. – 2008. – 14 lipca (№ 163) – S. A2.

1754. Ziółkowski M., Kamiński S. Most nad Wołyniem /M. Ziółkowski, S. Kamiński // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 29.07. – S.13.

1755. Zubowicz B. Hołd dla ofiar, prawda dla wszystkich /B. Zubowicz // Rzeczpospolita. - 2009. – 27.02

1756. Żaryn J. Strach przed świadkami Wołynia / J. Żaryn // Rzeczpospolita. – 2009. – 14 lipca (№ 163). – S. A15.

1757. Żurek S. Fałsz pojednania: 60-lecie ludobójstwa UPA na Wołyniu. Ludobójstwa ciąg dalszy–sierpień 1943 (cz. 2) / S. Żurek // Tylko Polska. – 2003. –14.08–27.08 (№ 33/34). – S. 1, 4-6.

1758. Żurek S. Krzyżowany Wołyń–kwiecień 1943 / S. Żurek // Tylko Polska. – 2003. – 3.04-9.04 (№ 14). – S. 4-6.

1759. Żurek S. Rzeź–lipiec 1943 (część II: 15–31 lipiec) / S. Żurek // Tylko Polska. – 2003. - 17.07–30.07 (№ 29/30). – S .18-21.

ПАМ'ЯТНИКИ, МОНУМЕНТИ, ПАМ'ЯТНІ ДОШКИ НА ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ

1760. Culęch A. Tablica pamięci w Katowicach: Odsłonięcie i poświęcenie pamięci ofiar zbrodni na Polakach na Kresach w latach 1939 – 1947 / A. Culęch // Na Rubiezy. – 2009. – № 105. – S. 36–37.

1761. Odrycki K. Pomnik ofiar ludobójstwa / K. Odrycki // Cracovia Leopolis. – 2004. – №4 (40). – S. 46-47.

1762. Odsłonięcie Pomnika Pamięci w Marwicach powiat Gorzów Wielkopolski, województwo Lubuskie // Na Rubieży. – 2002. – № 60. – S. 1-2.

1763. Pomnik–mauzoleum miejsce święte dla kresowian / opracowała Cz. Jawna-Skomorowska // Na Rubieży. – 2008. – № 100. – S. 33-35.

1764. Pomnik tragedii Wołyńskiej 1943-1944 na Skwerze Wołyńskim w Warszawie / Red. H. Rotbert. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy AK, okręg Wołyński, 2004. – 57 s.

1765. Siekierka Sz. Przewodnik: pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947 / Sz. Siekierka, H. Komański; [Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów]. - Wrocław : „Jakopol", 2007. – 301 s.

1766. Szczablewska-Siwek K. Boże, dopomóż przebaczyć / K. Szczablewska-Siwek // Niedziela (F). – 2011. – № 41. – S. 6-7 –. Режим доступу: http://www.niedziela.pl/artykul_w_niedzieli.php?doc=ed201141&nr=17

1767. Urocystość poświęcenia pomnika upamiętniającego ofiary zbrodni popełninych na Wołyniu przez OUN-UPA // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 18.

* * *

1768. Боярчук П. Реквієм над Красним Садом / П. Боярчук // Волинь-нова. – 2012. – 24 квіт. (№ 45). – С. 7.

1769. Гаврилюк Ю. Пробна куля: У Перемишлі звели пам'ятник циганським дітям, зробивши з них «жертв УПА» / Ю. Гаврилюк // Львівська газ. – 2007. – 31 трав. (№ 90). – С. 1-2.

1770. Головачук С. Свіча за Красний Сад / С. Головачук // Волинська газ. – 2012. – 26 квіт. (№ 17). – С. 1, 8. – Режим доступу: http://volga.lutsk.ua/ukr/news/news/1890/

1771. Мельник Л. Розхитане дерево міфів: «Документ – підтвердження злочинної діяльності УПА – фальшивка / Л. Мельник, Б. Юрочко // Львівська газ. – 2007. – 25–27 трав. (№ 87). – С. 1-2. – Режим доступу: http://oun-upa.org.ua/articles/fals_article.html

1772. Поліщук Г. Воскресіння пам'яті про Красний Сад / Г. Поліщук, О. Дідик // Горохівський вісн. – 2012. – 21 квіт. (№ 16). – С. 1-2.

1773. Романюк Н. Молитвою і каяттям... Час примирив жертв польсько-українського конфлікту 1943-1944 років. Чому ж не завжди знаходять порозуміння живі? / Н. Романюк // Україна молода. – 2011. – 19 жовт. (№ 187). – Режим доступу: http://www.umoloda.kiev.ua/number/1964/163/69864/

1774. Kamieniecki M. Zdemontowali pomnik, bo nie był poprawny politycznie / M. Kamieniecki // Nasz Dziennik. – 2008. – 17 października (№ 244). – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20081017&typ=po&id=po01.txt

1775. Makuch M. Pomnik ofiar UPA musi stanąć : rozmowa z Markiem Makuchem - radnym Rady Warszawy, kandydatem do Sejmu RP z listy PIS / M. Makuch // Myśl Polska. – 2007. – № 42. – S. 5.

1776. Mariański A. Pomnik ofiarom UPA / A. Mariański // Myśl Polska. – 2007. – № 27/28. – S. 8.

1777. Rutkowska A. Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie / A. Rutkowska, D. Stola // Rzeczpospolita. – 2007. – № 116.– S. 11.

1778. Rusza sprawa budowy pomnika Ofiar OUN-UPA / (JD) // Myśl Polska. – 2007. – № 8. – S. 13.

1779. Skandal w Przemyślu z UPA w tle // Myśl Polska. – 2008. – 19 października (№ 42). – S. 12.

1780. Śmiech A. Tablica pamięci ofiar baderowców w Pabianicach / A. Śmiech // Myśl Polska. – 2008. – 2 listopada (№ 44). – S. 11.

1781. Mogiła-Lisowskim Z., Lipinski Z. Tablica prawdy o męczeństwie Wołynia : [Rozmowa] / Z. Mogiła-Lisowskim; rozmawiał Z. Lipinski // Nowa Myśl Polska. – 2003. – 12 października (№ 41). – S. 11.
Rozmowa z Z. Mogiła-Lisowskim, prezesem Towarzystwa Miłosników Wołynia i Polesia; rozmawiał Z. Lipinski.

1782. Ziętal N. Ogołocony pomnik ofiar UPA / N. Ziętal // Nowiny. – 2008. – 8 października (№ 197). – S. 4.

1783. Urbanowski B. Ludzkie zbrodnie, nieludzkie pomniki / B. Urbankowski // Gazeta Polska. – 2008. – № 29. – S. 16-18.

«ВОЛИНСЬКО-МАЛОПОЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ» У ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

1784. Kejne W. Biegliśmy, lecz śmierć miewała bliżej, gdyż szła od współziomków / W. Kejne // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2003. – № 3 (lipiec-wrzesień). – S. 4.

1785. Kozińska B. Czerwone niebo nad Wołyniem / B. Iskra Kozińska. - Warszawa : Bellona, 2012. – 346 s.

1786. Masakra Parośli // Biuletyn Informacyjny. 27 Wołyńska Dywizja Armii Krajowej. – 2004. –№ 1 (styczeń-marzec). – S. 20-23. – [Wiersz datowany 12.II.1943 roku].

1787. Przybysz A. Gdzie jest nasza ziemia..? / A. Przybysz. – Wrocław : „Alta-2": Stowarzyszenie upamiętniania ofiar zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2008.*

1788. Srokowski S. Nienawiść: (opowiadania kresowe) / S. Srokowski. – Warszawa : Prószyński i S-ka, 2006. – 261, [2] s.

1789. Srokowski S. Ślepcy idą do nieba / Stanisław Srokowski. - Kraków : Wydawnictwo Arcana, 2011. - 299 s. [Stanowi t. 3. sagi, t. 1. pt.: Ukraiński kochanek, t. 2. pt.: Zdrada].

1790. Srokowski S. Ukraiński kochanek / S. Srokowski. – Kraków : wydawnictwo Arcana, 2008. – 500 s.

1791. Srokowski S. Zdrada : powieść kresowa / S. Srokowski. – Kraków : Arcana, 2009. – 348 s. – [Stanowi t. 2 powieści pt.: Ukraiński kochanek]

1792. Stadher S. Kresy nadziei / S. Stadher. – Radom : Polwen - Polskie Wydaw. Encyklopedyczne, 2004. – 61 s.

1793. Ziembilewski Z. Krwawe noce pogranicza / Z. Ziembolewski. – Przemyśl : Wydaw. ROKEiN, 2003. – 178, [1] s.

* * *

1794. Базилевський Д. Кров і сльози Волинської трагедії / Д. Базилевський // День. – 2003. – 11 лип. (№ 117). – С. 15.
Про телеміст Україна – Польща на каналі СТБ.

1795. Волинь – смак долі... // Наше слово. – 2003. – 5 жовт. (№ 40). – С. 1, 7.
Про фільм О. Балабана і О. Радинського „Волинь – смак долі".

1796. Завгородня О. Біда великим планом : нотатки з приводу нового документального фільму «Волинь. Знак біди» / О. Завгородня // Дзеркало тижня. – 2003. – 16-22 серп. (№ 31). – С. 23. – Режим доступу: http://www.zn.ua/3000/3150/41294

1797. Ігнатова О. Волинь очима журналіста / О. Ігнатова // Поступ. – 2003. – 8 лип. (№ 114). – С. 3.
Про фільм Г. Терещук „Волинська трагедія: погляд з України".

1798. Лукив А. Волынь. Знак беды /А. Лукив // Киевские ведомости. – 2003. – 28 июня. – С. 4.

1799. Луків О. Волинь. Знак біди / О. Луків // Молода Галичина. – 2003. – 3 лип. (№72). – С. 6.

1800. Орлова Т., Чижов И. «Волынь – 1943-й». Путь к примирению / Т. Орлова, И. Чижов // Аргументы и факты. – 2003. – июль (№ 27). – С. 9.

1801. Інтерв'ю з автором документального фільму «Волинь – 1943-й» Ігорем Чижовим.

1802. Ткаченко М. „Волинь-1943" : відвертий діалог про нашу спільну історію // День. – 2003. – 4 лип. (№ 112). – С. 9.
Про документальний фільм „Волинь – 1943-й" на телеканалі „Інтер".

1803. Stankiewicz-Podhorecka T. Ludobójstwa na Polakach wciąż bez kary / T. Stankiewicz-Podhorecka // Nasz Dziennik. – 2011. – 31 maja (№ 125) – Режим доступу: http://www.naszdziennik.pl/index.php?dat=20110531&typ=my&id=my04.txt

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, КРУГЛІ СТОЛИ, ВИСТАВКИ

1804. Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991 – 2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 127–132.

1805. Грицьків Р. Наукова конференція у Львові: «Третій фронт у Західній Україні: 1939-1947 роки» // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 1. Наук. зб. – С. 204-207.

1806. Дмитрук В. Дискусії у Варшаві / В. Дмитрук // Проблеми славістики : наук. часоп. – Луцьк, 2001. – Ч. 4. – С. 56-59.
Про наукові семінари "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни".

1807. Макар В. Семінари: що далі? / В. Макар // Український альманах. – Варшава, 2002. – С. 134-137.
Про семінар українських і польських науковців "Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни".

1808. Макар В. Ю. Україна–Польща: важкі питання. / В. Ю. Макар // Український історик. – 2001. – Т. XXXVIII. – Ч. 1-4. – С. 239-244.

1809. Макар В. Ю. Україна–Польща: важкі питання / В. Ю. Макар // Історико-політичні проблеми сучасного світу : збірник наук. ст. / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; наук. ред. Макар Ю. І. – Чернівці, 2001. – Т. 8. – С. 75-80.

1810. Поташній Ю. Правда про липень 1943-го на Волині / Ю. Поташній // Віче. – 2010. - № 9 (травень). – С. 36
Про виставку у Києві «Волинська різанина: польські та єврейські жертви ОУН-УПА».

1811. Семенюк С. Думки спостерігача: Історико-краєзнавча конференція „Волинь у Другій світовій війні та в перші повоєнні роки". Волинський державний університет, 19-20 квіт. 1995 р., Луцьк // Визвольний Шлях. – 1996. – № 11 (листопад). – С. 1391-1401.

1812. Budzisz F. Trudne pytania–fałszywe odpowiedzi–uzgadniacze historii / F. Budzisz // Na Rubieży. – 2000. – № 46. – S. 3–9.

1813. Klimecki M. Ocena i wnioski na temat wydanych tomów „Polska–Ukraina: trudne pytania" / M. Klimecki // Na Rubieży. – 2002. – № 58. – S. 9–15.

1814. Mariański A. Wystawa w Łodzi „Polacy–Ukraińcy 1939–1947" / opracował na podstawie rekacji S. Nahlik i A. Góral // Na Rubieży. – 2008. – № 97. – S. 10–14.

1815. Młotkowski J. Kresy Wschodnie w latach 1939–1947: okrutna historia: katalog wystawy / J. Młotkowski. – [s.l.: s.n., 2005]. – 39, [1] s. : il.

1816. Siekierka Sz. Polska–Ukraina: trudne pytania? / Sz. Siekierka // Na Rubieży. – 1998. – № 28. – S. 47–48.

1817. Swoboda T. Torgowisko historyków / T. Swoboda // Na Rubieży. – 1994. – № 1 (7). – S. 30.

* * *

1818. Богуш О. Генеза українсько-польського конфлікту / О. Богуш // Волинські губернські відом. – 2003. – 22 трав. (№ 21). – С. 3.
Повідомлення про Міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки", що відбувалася у Луцьку.

1819. Божик А. Про Волинь 43-го у... Ряшеві / А. Божик // Наше слово. – 2003. – 10 серп. (№ 32). – С. 1, 3.
Про те, що діялося за ширмою відзначення 60-х роковин волинських подій в польсько-українському "Салоні особистостей".

1820. Бондарук Л. Відновлюючи історичну правду / Л. Бондарук // Шлях Перемоги. – 2003.– 16 лип. (Ч. 29). – С. 1, 6.
У Київському міському Будинку вчителя відбулася науково-практична конференція „Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни".

1821. Грицьків Р. Польсько-українські стосунки вивчали у Львові / Р. Грицьків // Шлях Перемоги. – 2003. – 28 трав. (№ 22). – С. 9.
Про наукову конференцію „Третій фронт у Західній Україні: 1939-1947", яка відбулася у Львові 12 травня 2003 р.

1822. Довбуш П. Українські жертви поза увагою / П. Довбуш // Наше слово. – 2003. – 28 верес. (№ 39). – С. 3.
Про семінар, який відбувся 20 вересня 2003 р. в Ольштині.

1823. Доленко С. Волинь пам'ятає! / С. Доленко // Нова Волинь. – 2003. – 24 квіт. (№ 17). – С. 7.
Про конференцію „Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни у контексті новітніх українсько-польських міжнаціональних і міжнародних взаємин", що відбулася у Рівному.

1824. Захаров Д. Направправда, брехня чи провокація?: Післямова до виставки «Волинська різня» / Д. Захаров // День. – 2010. – 23-24 квіт. (№72/73). – С. 11. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/296010/

1825. Звернення учасників „круглого столу" на тему: „Причини і наслідки польсько-українського протистояння під час Другої світової війни", що відбувся 15 лютого 2003 р. в м. Рівне // Слово і діло. – 2003. – 14 берез. (№ 11). – С. 6.

1826. Здоровега В. Волинська трагедія: пошуки правди і компромісу у ЗМІ / В. Здоровега // Молодь України. – 2003. – 19 черв. (№ 76). – С. 2.

1827. Козловський Б. „Поминаймо у скорботі, а не в гніві..." / Б. Козловський // Високий Замок. – 2003. – 27 трав. (№ 97). – С. 1, 3.
Про міжнародну наукову конференцію, яка відбулася 20-23 травня 2003 р. в Луцьку.

1828. Кому вигідно фальсифікувати факти? // Волинь. – Луцьк, 2003. – 25 берез. (№ 33). – С. 2.
Круглий стіл: проблеми українсько-польських відносин на Волині в 1943-1944 рр.

1829. Курган П. Симпозіум жахів / П. Курган // Наше слово. – 2008. – 21 груд. (№ 51). – С. 6-7.

1830. Куцик О. Україна – Польща: у пошуках істини / О. Куцик // Досвітня зоря. – 2003. – 27 берез. (№ 13). – С. 8.

1831. Левицький М. Про волинські події в Острозі / М. Левицький // Наше слово. – 2003.– 4 трав. (№ 18). – С. 1, 7.
Про українсько-польський експертно-журналістський форум „Події на Волині: як жити з цим тягарем", який відбувся 11-12 квітня 2003 р. в Острозі.

1832. Лозунько С. Борьба за историческую правду! / С. Лозунько // 2000. – 2010. – 23-29 апреля (№ 16). – С. 4. – Режим доступу: http://2000.net.ua/is/989/507-c4.pdf [з приводу виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви]

1833. Маковський Ю. У поневолювачів і окупантів вибачення не просять / Ю. Маковський // За вільну Україну. – 2003. – 3 черв. (№ 60). – С. 4.
Про вихід в ефір передачі „Документи" на каналі „1+1".

1834. Махун С. Острозькі діалоги. Трагедія на Волині 1943-1944: пошук балансу інтересів триває / С. Махун // День. – 2003. – 16 квіт. (№ 69). – С. 4.
Матеріали про перший етап Форуму українських і польських експертів та журналістів „Події на Волині: як жити з цим тягарем".

1835. Махун С. Школа спілкування на рівних: Волинь 1943: зближення позицій поки що немає / С. Махун // День. – 2003. – 25 берез. (№ 53). – С. 2.
З приводу наукової конференції «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин», організованої у Києві Ін-том історії України НАНУ та Ін-том історії ПАН.

1836. Міщенко М., Вятрович В. «Волинська різанина»–виставка правди, напівправди та відвертої брехні : [Про неї розповідає колишній директор архіву СБУ Володимир Вятрович] / М. Міщенко, В. Вятрович // Шлях Перемоги. – 2010. – 14 квіт. (№ 15). – С. 2.

1837. Музиченко Я. Над Варшавою–Москва? : Кремлівські організатори виставки сфальсифікованих «документів» про Волинську трагедію прагнуть тримати Польщу «на прив'язі» / Я. Музиченко // Україна молода. – 2010. – 15 квіт. (№ 69). – С. 6-7.

1838. Необхідно об'єктивно проаналізувати волинські події // Наше слово. – 2003. – 9 берез. (№ 10). – С. 7.
Про круглий стіл „Українсько-польські відносини на Волині в 1943 році", який відбувся 17 лютого у Львові; про круглий стіл, проведений в Рівному з ініціативи обласних організацій Конґресу української інтеліґенції, Товариства „Просвіта" та ін.

1839. Поровчук В. Чи шукали поляки істину в Острозі : на форумі в Острозькій Академії головуючий (польський журналіст) відмовився надати слово народному депутату України / В. Поровчук // Волинь. – Рівне, 2003. – 18 квіт. (№ 16). – С. 6.
Віталій Поровчук, випускник кафедри історії південних і західних слов'ян історичного факультету Московського Державного Університету ім. М.В.Ломоносова.

1840. Рудницький Ю. Нелегка пам'ять : Польський Інститут національної пам'яті відкрив у Києві виставку, що оповідає про трагічні українсько-польські стосунки за часів Другої світової війни / Ю. Рудницький // Вечірній Київ. – 2009. – 15 трав. (№ 61). – С. 16.

1841. Свідник Д. О. Третій фронт на Волині / Д. О. Свідник // Поступ. – 2003. – 13 трав. (№ 74). – С. 4.
Про конференцію „Третій фронт на Волині", яку провели НТШ імені Т. Шевченка та Центр досліджень визвольного руху.

1842. Седик О. Тіні загиблих предків: В Острозі на міжнародному форумі обговорювали трагічні події на Волині 1943–1944 років / О. Седик // Хрещатик. – 2003. – 7 трав. (№ 63).*

1843. Семенюк С. Повертаючись до конференції / С. Семенюк // Шлях Перемоги. – 1995. – 5 серп. (№ 30). – С. 5.
Про наукову конференцію „Волинь у Другій світовій війні", яка відбулася 19-20 квітня 1995 р. у ВДУ.

1844. Степанишин С. Чи можливе примирення між українцями та поляками : [Про круглий стіл] / С. Степанишин // Волинь. – Рівне, 2003. – 21 лют. (№ 8). – С. 1, 6.

1845. Тема дня : дискусії вчених з різних країн // Волинь. – Луцьк, 2003. – 22 трав. (№ 56). – С. 1.
Про Міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки".

1846. Тихончук О. Під знаком Волині : ТБ-огляд / О. Тихончук // День. – 2003. – 4 лип. (№ 112). – С. 9.

1847. Тубіна С. «Події на Волині: як жити з цим тягарем?» / С. Тубіна // Вісті Рівненщини. – 2003. – 18 квіт. (№ 33). – С. 2.

1848. Ухвала Міжнар. наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війні: генезис, характер, перебіг і наслідки" (м. Луцьк, 21-23 трав. 2003 р.) // Луцьк молодий. – 2003. – 29 трав. (№ 21). – С. 3.

1849. Філатенко А. Поминаймо в скорботі, а не в гніві / А. Філатенко // Волинь. – Луцьк, 2003. – 27 трав. (№ 58). – С. 3.
Про міжнародну наукову конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки".

1850. Шапка М. Синдром пиара / М. Шапка // 2000. – 2010. – 23-29 апреля (№ 16). – С. 4-5. – Режим доступу: http://2000.net.ua/is/989/507-c4.pdf http://2000.net.ua/is/989/507-c5.pdf
З приводу виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви.

1851. Шевцова О. Волинська трагедія очима науковців / О. Шевцова // Волинь. – Рівне, 2003. – 11 лип. (№ 28). – С. 7.
Про науково-практичну конференцію „Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни".

1852. Як вчити про трагедію? /(гс) // Наше слово. – 2012. – 22 липня (№ 30). – С. 4. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/2440/93/

1853. W Tarnowie o zbrodniach UPA // Myśl Polska. – 2008. – 30 listopada (№ 48). – S. 3.

РЕЦЕНЗІЇ

1854. Алексієвець М., Алексієвець Л., Савченко В. М. Литвин. Тисяча років сусідства і взаємодії. (К., 2002. 133 с.) // Наукові зап. Тернопільського держ. пед.. ун-ту імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2. – С. 266-270. – [Рецензія на книгу М. Литвина, в якій автор розкриває особливості українсько-польських відносин, починаючи з часів перших Рюриковичів і П'ястів до сучасності; у дев'ятому розділі автор ставить питання: як могла відбутися волинська трагедія].

1855. Винар Л. Бібліографічні нотатки–Bibliographical notes / Л. Винар // Український історик. – 2004–2005. – Ч. 3/4 – С. 313-314.
Про книгу Я. Царука „Трагедія волинських сіл...".

1856. В'ятрович В. Волинь і Східна Галичина. 1943-1944 : путівник по польських та українських архівних джерелах. – Варшава – Київ, 2003. Т. 1. – 288 с. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зош. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – С. 189-192.

1857. Вятрович В. Вторая польско-украинская война и дискуссии вокруг неё / В. Вятрович // Ab Imperio. – 2012. - № 1. – С. 422-433.

1858. Гогун О. Психологічна підоснова трагедії 1943 р. Критика тез Гжегожа Мотики / О. Гогун // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1-3 (січень–березень). – С. 256–262. – Рец. на кн. : C. Motyka. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006.

1859. Голіят Р. Р. Тожецький про історію двох народів / Р. Р.Голіят // Визвольний Шлях. – 1999. – Кн. 1. – С. 122-124.

1860. Грицьків Р. Волинь 1943. Боротьба за землю. «Ї». – Квітень 2003. № 28. – 339 с. / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни : наук. зб. – С. 181-188.

1861. Грицьків Р. Історіографічне значення збірників «Україна – Польща. Важкі питання» / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Л., 2003. – Зошит 1 : наук. зб. – С. 190-203.

1862. Грицьків Р. На шляху до правди та порозуміння / Р. Грицьків // Український визвольний рух. – Л., 2006. – Зб. № 6 : наук. зб. – С. 257-264. – [Рецензія на четвертий том українсько-польського двомовного збірника документів «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття», присвячений темі «Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942-1945» (К., 2005)].

1863. Гумен Ю. Чи забудемо давні кривди? (Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав „Бурю"? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. (Тернопіль, 1996. 180 с.) / Ю. Гумен // Освітянин. – 1998. – № 1. – С. 10.

1864. Зашкільняк Л. Від «різні» до порозуміння чи навпаки?: Grzergorz Motyka. Od rzezi wołyńskiej do Akcji „Wisła": Konflikt polsko-ukraiński 1943 – 1947. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s./ Л. Зашкільняк // Україна модерна. – 2011. – Ч. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 246-257.

1865. Земба А. Мифологизированная «война» / А. Земба // Ab Imperio. – 2012. - № 1. – С. 403-421.

1866. Ильюшин И. Плохо забытое старое: о новой книге Владимира Вятровича / И. Ильюшин // Ab Imperio. – 2012. - № 1. – С. 382-386.

1867. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. у контексті українсько-польських взаємин / І. Ільюшин // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 175-193. – [Рец. на кн.. : В. Є. Сємашків "Ludobójstwo..." та В. Литвина „Тисячі років сусідства..."].

1868. Ісаєвич Я. Про книгу В. і Є. Сємашків / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 375-390. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1869. Ісаєвич Я., Портнов А. Монографія Т. Снайдера: про давню Річ Посполиту і про етнічні чистки 1943-1947 рр. / Я. Ісаєвич, А. Портнов // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – С. 390-396. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10).

1870. Ісаєвич Я. Трагедія та її відлуння : . [дискусійна рецензія на книгу В. і Є. Сємашків] / Я. Ісаєвич // Зб. Харків. іст.-філол. т-ва. Нова серія. – Х., 2004. – Т. 10. – С. 358-366.

1871. Кабачій Р. Могила для різуна / Р. Кабачій // Український журнал. – 2007. - № 11. – С. 10-11 – Рец. на кн. : Смоленський П. Похорон різуна.

1872. Кальба М. : [Рецензія] / М. Кальба // Українська ідея і чин. – 1998. – № 4. – С. 130-137. – Рец. на кн. : Поліщук В. Гірка правда – злочинність ОУН-УПА (Сповідь українця).

1873. Катлярчук А. Кніга, якой нельма абмінуць / А. Катлярчук // Annus Albaruthenicus. - 2004. – Т. 5. – С. 313-323. – Режим доступу: http://kamunikat.fontel.net/pdf/annus/annus2004.pdf – Рец. на кн. : The reconstruction of nations : Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 / Timothy Snyder. - New Haven, 2003.

1874. Кічий І. Роздуми про книгу Антона Семенюка „На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження" / І. Кічий // Збірник навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. ф-ту Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки / гол. ред. Б. О. Ярош. – Луцьк, 1998. – Вип. 3. – С. 154-157.

1875. Литвин М. Про книгу Г. Команського і Щ. Сєкерки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Л., 2005. – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 399-403.

1876. Литвин С. Погляд на українсько-польський антагонізм воєнної пори / С. Литвин // Воєнна історія. – 2003. – № 3/4. – С. 118-119. – Рец. на кн. : Трагедія Волині: погляд через 60 років / В. А. Гошовська, С. В. Сьомін, В. Ф. Смоляк.. – К. : НАОУ, 2003.

1877. Макар В. Україна – Польща: важкі питання / В. Макар // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. - Т. 8. – С. 75 – 80.

1878. Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? / І. Марчук // Визвольний Шлях. – 2003. - Кн. 5. – С. 118-127. – Рец. на кн.. : Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. – Warszawa, 2000.

1879. Марчук І. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000 – 12 Т. 1. – s. 1-1000; T.II. s. 1001-1440 / І. Марчук // Український визвольний рух. – Л., 2003. - Зош. 2. – С. 171-180.

1880. Мотика Ґ. Юрій Киричук. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. (Львів, 2003. 463 с.) // Україна Модерна / за ред. Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Й. Гийдела. – К. : Л., 2005. – Ч. 9. – С. 340-344.

1881. Мотыка Г. Неудачная книга / Г. Мотыка // Ab Imperio. – 2012. - № 1. – С. 387-402.

1882. Осіпян О. Довгоочікувана реконструкція «неочікуваних націй» / О. Осіпян // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 155-171.
Про книгу Timothy Snyder. The Reconstruction og Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999. – New Haven and London: Yale University Press, 2003.

1883. Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. (Warszawa: W-wo Naukowe PWN, 1993, 339 s.)) / І. Патриляк // Молода нація. – 2001. – № 1. – С. 184-193.

1884. Поліщук Я. Бандити і жертви: чорно-білий світ пам'яті [Павел Смоленський. Похорон різуна] / пер. з пол. А. Бондаря. – К. : Наш час, 2007. – 152 с.] / Я. Поліщук // Всесвіт. – 2009. – №1/2. – С. 202-205.

1885. Поляки та українці // Сучасність. – 1987. – Ч. 3 (березень). – С. 121-127.
Про книгу Е. Пруса „Геройчики з-під знаку тризуба" (Варшава, 1985); передрук з журналу „Zeszyty historyczne" (Париж).

1886. Портнов А. Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939-1953 / Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. (Warszawa; Londyn: RYTM, 2002) // Україна модерна / за ред. В. Верстюка [та ін.]. – К., 2003. – Ч. 8. – С. 268-278.

1887. Радіонов В. Не «волинська трагедія» – «Битва за Волинь» / В. Радіонов // Книжник-Review. – 2003. – № 22 (79). – С. 23.

1888. Свідзинський А. В. Сергійчук. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. (Київ: Українська видавнича спілка, 2003.) : [Рецензія] // Розбудова держави. – 2003. – № 5-8. – С. 21-23.

1889. Секо Я. Заклинання зміїв минулого [Рецензія – есе : Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 399 с.] / Я. Секо // Україна–Європа–Світ : міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 5. У 2 ч. / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2011. – Ч. 2. – С. 316-320.

1890. Семенюк С. Повертаючись до опублікованого. „Україна-Польща: тяжкі питання" / С. Семенюк // Визвольний Шлях. – 1999. – Кн. 4. – С. 416-423; Кн. 5. – С. 550-552.

1891. Семенюк С. Поконференційні думки / С. Семенюк // Визвольний Шлях. – 2003. – Кн. 9 (вересень). – С. 15-20.

1892. Семенюк С. Так було в Бещадах (Протистояння польсько-українське 1943-1947) : [Про книгу Ґ. Мотики (Варшава, 1999)] / С. Семенюк // Визвольний Шлях. – 2002. – Кн. 9. – С. 118-122.

1893. Стех Я. Лицемірство, провокація чи примітивне баламутство? : [Про книгу В. Поліщука „Гірка правда..."] / Я. Стех // Визвольний Шлях. – 1998. – Кн. 12. – С. 1567-1576.

1894. Терещук П. Дивовижний „ребус" польських фальсифікаторів: (З приводу однієї „історичної" праці) : [Про книгу А. Щесняка і В. Шоти „Дроґа до ніконд"] / П. Терещук // Визвольний Шлях. – 1975. – Кн. 7/8. – С. 853-865; Кн. 9. – С. 1007-1020; Кн. 10. – С. 1136-1153; Кн. 11. – С. 1246-1258; 1976. – Кн. 1. – С. 67-82; Кн. 2. – С. 183-194; Кн. 3. – С. 355-367; Кн. 4. – С. 490-501; Кн. 5. – С. 623-636; Кн. 7-8. – С. 945-950; Кн. 10. – С. 1195-1200.

1895. Терещук П. Роздуми над однією книжкою: Дивовижний „ребус" польських фальсифікаторів: (З приводу однієї „історичної праці"). – Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 134 с.
Відбитка з «Визвольного Шляху» Лондон, Англія, 1975/76; про книгу А. Щесняка і В. Шоти „Дроґа до ніконд".

1896. Томків В. „Україна–Польща: важкі питання" : [Рецензія] // Самостійна Україна. – 2002. – P.LIV (54),ч. 2. – С. 53-57.

1897. Трофимович В. [Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.] / В. Трофимович, І. Шишкін // Наукові зап. Історичні науки. – Острог, 2012. – Вип. 19. – С. 457-467.

1898. Федорів С. Українська партизанка / С. Федорів // Визвольний шлях. – 2008. – Кн. 1-3 (січень–березень). – С. 252–255. – Рец. на кн.: C. Motyka. Ukraińska partyzantka 1942 – 1960.– Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. – Warszawa: Rytm, 2006.

1899. Швагуляк М. Torzecki R. Polacy I Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. (Warszawa, 1993) / М. Швагуляк // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 193-198.

1900. Bortnik Kr. [Ukraińska partyzantka - recenzja] / K. Bortnik //Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2006. – № 12. – S. 310-333. – [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006].

1901. Bułhak W. [Rekonstrukcja narodów - recenzja] / W. Bułhak // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2007. – № 1. – S. 449-455. – [Zawiera rec. książki: Rekonstrukcja narodów : Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder. - Sejny, 2006].

1902. Dagilis W. Dokumentacja ludobójstwa / W. Dagilis // Akcent. – 2001. – № 4 (86). - S. 152-154. – [W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000].

1903. Gil A. Konflikt pamięci: Rozważania o pracy Jarosława Caruka Tragedia wołyńskich wsi w latach 1943-1944. Ukraińskiej i polskie ofiary zbrojnego konfliktu. Rejon włodzimierskowołyński / A. Gil // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. - 2003. – № 1. – S. 55-83.

1904. Gogun A. Grzegorz Motyka, Ukraińska partyzantka 1942-1960. Duiałalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii, Rytm, Warszawa 2006, ss.720 / A. Gogun, A. Kentij;. A. Madej // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – № 1 (12). – S. 459-465.

1905. Grelka F. Wołyń – Galicja Wschodnia 1943-1944. Przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych, red. D.Nałęcz i H.Boriak, t.1, Warszawa – Kijów 2003 (strona tytułowa także w języku ukraińskim): Волинь – Східна Галичина 1943-1944 : путівник по польських та українських архівних джерелах, ред. Д. Наленч та Г. Боряк , т. 1, Варшава – Київ 2003, ss. 432 / Frank M. Grelka // Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemyśl, 2004. – . – № 10.– S. 347-349.

1906. Grott B. [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / B. Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2005 (R.13). – № 13. - S. 211-215.

1907. Grott B. [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / B. Grott // Dzieje Najnowsze. – 2005 (R. 37). – № 1. – S. 274-277.

1908. Grott B. [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław 2006, ss.1269] / B. Grott // Dzieje Najnowsze. – 2007 (R. 39). – № 1. – S. 217-219.

1909. Grott B. [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław 2006, ss.1269] / B. Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2007 (R.15). – № 15. - S. 286-288*.

1910. Grott B. [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947", Wrocław 2006, ss.1269] / B. Grott // Przemyskie Zapiski Historyczne. – 2003-2005 (R. 14/15). – S. 409-412.

1911. Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / B. Grott // Teki Historyczne. – Londyn, 2004. – T. 23. – S. 320-329.

1912. Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / B. Grott // Zeszyty Społeczne KIK. – 2002. –№ 10. – S. 245-249*.

1913. Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / B. Grott // Rocznik Przemyski. – 2002. – Z. 3. – S. 117-120*.

1914. Grott B. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / B. Grott // Polityczne, religijne i kulturalne aspekty sprawy polskiej na Kresach Wschodnich. – Kraków, 2009. – S. 281-286.

1915. Grott B. O ludobójstwie dokonanym przez Ukraińską Powstańcza Armię i jej cywilnych pomocników na wołyńskich Polakach / B. Grott // Przegląd Humanistyczny. – 2003. – № 1 (376). – S. 109-114.

1916. Grott B. [W. Siemaszko, E. Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / B. Grott // Przegląd Zachodniopomorski. – 2002. – Z. 4. – S. 246-253.

1917. Grott B. Bolesna historia raz jeszcze / B. Grott // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – 2007. – Z. 30. – S. 215-217. – [Rec. na ks.: Siekierka, Komański, Bulzacki...].

1918. Grott B. Recenzja na książki: Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947", Wrocław 2006, ss.1269 / B. Grott // Na Rubieży. – 2007. – № 92. – S. 32-33.

1919. Grott B. Rzezie ludności polskiej na Wołyniu (W. Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000) / B. Grott // Zeszyty Historyczne WiN-u. – 2001. – № 15. – S. 287-291.

1920. Grott B. Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. Der Volkermord der Ukrainischen Nationalisten an der polnischen Bevolkerung Wolyniens 1939-1945 2 Bd, Warszawa 2000 / B. Grott // Kirchliche Zeitgeschichte. - 2002. – H.1.

1921. Halbersztadt J. Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota, Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce, Wojskowy Instytut Historyczny, Wydawnictwo MON, Warszawa 1973, s.586 / J. Halbersztadt // Przegląd historyczny. – 1977. – T.LXVIII, z. 4. – S. 791-796.

1922. Handke W. Pomoce potrzebne, wręcz niezbędne... / W. Handke // Grot. – 2004 (R. 5). - № 22. - S. 123-126. – [Zawiera rec. książki: Wołyń - Galicja Wschodnia 1943-1944 : przewodnik po polskich i ukraińskich źródłach archiwalnych = Volin' - Shìdna Galičina 1943-1944 : putìvnik po pol'skih ta ukraïnskih arhìvnih džerelah. T. 1. - Warszawa, 2003].

1923. Hruciuk G. [Igor Iljušin. Protistojannia UPA i AK w roku drugoi svitovoi vijni na tli dijąlnosti polskogo pidpillja v Zachidnij Ukraini. Kiiv 2001] / G. Hryciuk // Dzieje Najnowscze. – 2002. – № 3. – S. 227-233.

1924. Isajewycz J. O książce Władysława i Ewy Siemaszków: Ludobójstwa dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / J. Isajewycz // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2003. – № 1. – S. 39-54.

1925. Jasiewicz K. [Ukraińska partyzantka - recenzja] / K. Jasiewicz // Dzieje Najnowsze. – 2007 (R. 39). – № 3. – S. 177-180. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Gr. Motyka. - Warszawa, 2006].

1926. Kłoczowski J. [T.Snyder, The reconstruction of Nations: Poland Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999, Yale University Press, New Haven –London 2003, 167 stron] / J. Kłoczowski // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2004. – T. 4, № 5. – S. 218-225.

1927. Kosiewski P. Sporna Rzeczpospolita / P. Kosiewski // Nowe Książki. – 2007. - № 3. - S. 8-9. – [Zawiera rec. książki: Rekonstrukcja narodów : Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder. - Sejny, 2006].

1928. Kościański R. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939-1945. T. 1-2 Warsz. 2000] / R. Kościański // Biblioteka Poznańskiego Humanistycznego Towarzystwa Naukowego .- 2003. – T. 2. –S. 139-142.

1929. Kulińska L. Ludobójstwo na ludności polskiej na Wołyniu / L. Kulińska // Arkana. – 2002. – № 48 (listopad–grudzień). – S. 189-192.

1930. Kurkiewicz M. Szkielet z ukraińskiej szafy / M. Kurkiewicz // Nowe Państwo. – 2008. - № 2. – S. 77. – [Zawiera rec. książki: Wydarzenia wołyńskie 1939-1944 : w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. - Toruń, 2008].

1931. Łetocha R. Wołyńska apokalipsa / R. Łetocha // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. – 2002. – Z. 21. – S. 256-258.

1932. Mandziuk J. [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / J. Mandziuk // Wrocławski Przegląd Teologiczny. – 2006 (R. 14). – № 1. – S. 244-246*.

1933. Mandziuk J. [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / J. Mandziuk // Resovia Sacra. – 2006 (R. 13). - S. 407-409*.

1934. Mandziuk J. [Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939 – 1946 (Wrocław 2004, 1182 s.)] / J. Mandziuk // Saeculum Christianum. – 2005 (R. 12). – № 2. – S. 293-295*.

1935. Mandziuk J. [Jastrzębski S. Ludobójstwo ludności polskiej przez OUN-UPA w województwie stanisławowskim w latach 1939-1946. – Warszawa : Wydaw. Archidiecezji Warszawskiej, 2004] / J. Mandziuk // Studia Regionalne (Mielec). – 2007. – № 1. – S. 325-328.

1936. Mandziuk J. [Przewodnik - recenzja] / J. Mandziuk // Studia Regionalne (Mielec). – 2007. – № 1. – S. 323-325. – [Zawiera rec. książki: Przewodnik: pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947 / Sz. Siekierka, H. Komański. - Wrocław, 2007].

1937. Mandziuk J. [Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzysztof Bulczak „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939 – 1947", Wrocław 2006, ss.1269] / J. Mandziuk // Saeculum Christianum. – 2006 (R. 13). – № 2. – S. 307-309*.

1938. Mariański A. „Konflikt" / A. Mariański // Na Rubieży. – 2009. – № 106. – S. 8-10.

1939. Mazur Gr. W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t. 1-2, Warszawa 2000 / Gr. Mazur // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – № 1. – S. 162-167.

1940. Mędrzecki W. [Ukraińska partyzantka – recenzja] / W. Mędrzecki // Acta Poloniae Historica. – 2007. – Vol. 96. – S. 229-232. – [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. - Warszawa, 2006].

1941. Mędrzecki W. Bliżej do pełnej wiedzy / W. Mędrzecki // Nowe Książki. – 2007. – № 3. – S. 10-11. – [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / G. Motyka. - Warszawa, 2006].

1942. Motyka G. Rany Wołynia / G/ Motyka // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 2001. – № 138. – S. 198-207.

1943. Niedziela P. [Wołyń 1939-1944 - recenzja] / P. Niedziela // Mazowieckie Studia Humanistyczne. - R. 11, nr 1/2 (2005). – S. 251-254/ – [Zawiera rec. książki: Wołyń 1939-1944 : eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie : studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / W. Filar. - Toruń, 2003].

1944. Olszański T. A. Kilka słów na marginesie referetu Władysława Siemaszki pt. „Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939-1944" / T. A. Olszański // Polacy o Ukraińcach. Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej / pod redakcją T. Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S. 156–162.

1945. Paszko A. [Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, Warszawa 2000] / A. Paszko // Dzieje najnowsze. – 2002. – № 2. – S. 212-216.

1946. Patrylak I. [Ukaiński ruch wyzwoleńczy w oczach polskiego badacza (recenzja książki Grzegorza Motyki, Ukraińska partyzantka 1942-1960, Warszawa 2006, 720 s.)] / I. Patrylak // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2008. – № 2 (13). - S. 363-399.

1947. Pisuliński J. Recencja książki W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / J. Pisuliński // Pamięć i Sprawiedliwość. – 2002. – № 2. – S. 322-327.

1948. Pisuliński J. W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 Wydawnictwo Von Borowiecky, t.1-2, Warszawa, 2000, ss.1140 / J. Pisuliński //Biuletyn Ukrainoznawczy = Українознавчий бюлетень – Przemyśl, 2002. – № 8. – S. 320-324.

1949. Poliszczuk W. Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki (recenzja książki Grzegorza Motyki pt. „Ukraińska partyzantka 1942–1960") / W. Poliszczuk // Na Rubieży. – 2006. – № 89. – S. 12–25.

1950. Puławski A. Wołyń i akcja „Wisła" – bez relatywizacji / A. Puławski // Nowa Europa Wschodnia. – 2011. – № 3/4. – S. 215-219.

1951. Recenzij ks prod. dr hab. Józefa Mandziuka: „Przewodnik – pomniki, tablice pamięci i mogiły ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińska Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939 – 1947"// Na Rubieży. – 2008. – № 97. – S. 58.

1952. Recenzja ks prof. dr gab. Józefa Mandziuka dotycząca książki: Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański: „Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie stanisławowskim 1939 - 1946". Wrocław 2007 // Na Rubieży. – 2008. – № 97. – S. 56–57.

1953. Stępień S. „Splamieni winą–oczyszczeni cnotą" [w związku z publikacją: Kresowa księga sprawiedliwych. 1939-1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko, Studia i materiały, t.12, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2007, ss.223, ISBN 978-83-60464-61-8] / S. Stępień // Biuletyn Ukrainoznawczy. – 2007. – № 13. – S. 279-291.

1954. Strutyński M. Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów Oficyna Wydawnicza ECHO, Warszawa 2003, ss. 184; Lucyna Kulińska: Dzieci Kresów II Wydawnictwo Jagellonia S.A., Kraków 2006, ss. 304 / M. Strutyński // Na Rubieży. – 2007. – № 92. – S. 34-35.

1955. Strutyński M. Relacje świadków tragedii / M. Strutyński // Zeszyty Spoleczne KIK. – 2007 (R. 15). – № 15. – S. 289-291. – [zawiera rec. ks.: Dzieci Kresów. – Warszawa 2003; Dzieci Kresów II – Kraków 2006].

1956. Strutyński M. Tragedia polskich dzieci na Kresach / M. Strutyński // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – 2007. – Z. 30. – S. 218-220.– [Rec. na ks.: Lucyna Kulińska, Dzieci Kresów i Dzieci Kresów II].

1957. Stryjek T. Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? Nad książkami Wiktora Polisyczuka / T. Stryjek // Więź. – 2000. – № 4 (kwiecień). – S. 137-151.

1958. Strytuński M. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004, red. B.Grott, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa 2004, ss.350 / M. Strutyński // Przegląd Wschodni. – 2006. – T. 9, z. 4. – S. 881-884.

1959. Szeptycki A. [Ukraińska partyzantka-recenzja] / A. Šeptyckij // Evropa. – 2007. – T. 7, № 1. – S. 162-174. – [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006].

1960. Szeptycki A. Świadectwo procesu pojednania: Wołyń 1943 – 2008. Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej", wybor tekstów Marcin Wojciechowski, Biblioteka „Gazety Wyborczej", Warszawa 2008 / A. Szeptycki // Nowa Europa Wschodnia. – 2008. – № 1 (wrzesień–październik) – S. 152–155.

1961. Talaga A. Partyzanci spod znaku tryzuba / A. Talaga //Nowe Państwo. – 2006. – № 4. – S. 64. – [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006].

1962. Talaga A. Prawda, ale selektywna / A. Talaga // Nowe Państwo. – 2002. – № 11. – S. 42-43.

1963. Talaga A. Zatruta przyjaźń: Jak długo sprawa Wołynia będzie dzielić Polaków i Ukraińców / A. Talaga // Nowe Państwo. – 2003. – № 7. – S. 20-22. – Режим доступу: http://wiadomosci.onet.pl/1125479,1292,1,2,drukuj.html

1964. Twardowski L. Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939 – 1945, t. 1-2 (Warszawa 2000, 1440 s.); Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie tarnopolskim 1939–1946 (Wrocław 2004, 1182 s.); Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Krzystof Bulczacki, Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w wojewodztwie lwowskim 1939–1947 (Wrocław 2006, 1269 s.) / L. Twardowski // Politeja. – 2007. – № 2(8). – S. 623–626.

1965. Tyma P. W cieniu Wołynia 1943 / P. Tyma // Przegląd polityczny. – 2003. – № 61. – S. 154-157.

1966. Wilczur Jacek E. Dzieło o zagładzie i sprawcach / E. Wilczur Jacek // Na Rubieży. – 2001. – № 56. – S. 5–7. – Rec. na ks. : W. Siemaszko, E.Siemaszko Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945, t.1-2, Warszawa 2000.

1967. Wojciechowski M. Czy Polacy i Ukraińcy wyciągnęli wnioski z historii?: Ihor Iljuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / M. Wojciechowski; przekład K. Kotynska, A. Lazar, wyd. Z. Ukraińców w Polsce, Warszawa 2009 // Nowa Europa Wschodnia. – 2009. – № 3/4 (maj–sierpień). – S. 182-185.

* * *

1968. Бесяда І. Правда про депортацію / І. Бесяда // За вільну Україну. – 2003. – 25-26 лип. (№ 81). – С. 11.
У Львові відбулася презентація книжки Я. Царука „Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр.".

1969. Бондарчук А. Терновий вінок Волині / А. Бондарчук // Волинь. – 2003. – 27 трав. (№ 58). – С. 2.
Про презентацію книги В. Сергійчука „Трагедія Волині...".

1970. Вакула Ю. «Від волинської різанини до акції «Вісла» / Ю. Вакула // Наше слово. - 2011. – 8 трав. (№ 19). – С. 9. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/1708/99/

1971. Вересень С. Книга-звинувачення / С. Вересень // Шлях Перемоги. – 2003. – 14 трав. (Ч. 20). – С. 12.
Про книгу В. Сергійчука „Трагедія Волині...".

1972. Вітер В. Армія Крайова на Тернопіллі / В. Вітер // Вільне життя. – 1997. – 18 берез. (№ 32). – С. 4.

1973. Гарбарчук К. Перша книга про волинську трагедію / К. Гарбарук // Вісник & К. - 2003. – 22 трав. (№ 21).– С. 3.
Про книгу В. Сергійчука „Трагедія Волині...".

1974. Гірке відлуння // Волинь. – 2003. – 8 серп. (№ 32). – С. 6. – Рец. на кн.. : О. Денищук „Злочини польських шовіністів на Волині".

1975. Гошовський І. „Трагедія Волині" з-під пера Володимира Сергійчука / І. Гошовський // Волинь. – 2003. – 23 трав. (№ 21). – С. 6.

1976. Гуменюк Н. „З пшениці овес не виросте... зі зла не зродиться добро..." / Н. Гуменюк // Вічe. – 2003. – 18 верес. (№ 38). – С. 7.
Про книгу М. Жулинського „Поминаймо в скорботі, але не в гніві: українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.".

1977. Данилов А. Документы и факты / А. Данилов // 2000. – 2007. – 21 сент. (№ 38). - С. С5.
Про книгу В.Наконечного «Волинь — кривaве поле геноциду».

1978. Данилюк В. „У пошуках правди" / В. Данилюк // Вічe. – 2004. – 22 квіт. (№ 17). – С. 7.
Про збірник матеріалів „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки".

1979. До 60-ліття братовбивства: Волинь, 1943. Боротьба за землю // Молода Галичина. - 2003. – 26 черв. (№ 70). – С. 30.

1980. Іванюк Л. Перша книжка Ярослава Царука / Л. Іванюк // Слово правди. – 2003. - 17 лип. (№ 57). – С. 2.
Про книгу „Трагедія волинських сіл...".

1981. Ісаєвич Я. І знову сиплять сіль на рани...: З приводу ще однієї тенденційної книги польських авторів / Я. Ісаєвич // Високий замок. – 2005. – 4 трав. – Режим доступу: http://www.wz.lviv.ua/articles/35308

1982. Камінський М. Дорога до мети : рецензія на книжку А. Б. Щесняка та В. З. Шоти «Дорога нікуди» / підгот. Б. Гук // Наше слово. – 1998. – 11 січ. (№2). – С. 3; 18 січ. (№ 3). – С. 3; 1 лют. (№ 5). – С. 3.

1983. Канарська А. У пошуках історичної правди [Володимир В'ятрович, Друга польсько-українська війна. 1942-1947. – Київ: Центр досліджень визвольного руху, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011, 288 с.; Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА (у 2-х т.), ЛНУ ім. І.Франка, Центр досліджень визвольного руху, Львів, 2011, 1367 с.] / А. Канарська // Наше слово. – 2011. – 13 листоп. (№ 46). – С. 11. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/2017/101/

1984. Каплань М. Правда про волинську правду / М. Каплань // Українське слово. – 2003. – 13-19 листоп. (№ 46). – С. 9.
Спогади про трагічні події на Волині 1943 року, викладені Б. Червяком у книзі „Битва за Волинь".

1985. Книга Ярослава Царука // Володимир вечірній. – 2003. – 17 лип. (№ 29). – С. 2.
„Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр." видана у Львові.

1986. Кравчук Н. Деукраїнізація призвела до... трагедії / Н. Кравчук // Наше слово. – 2003. – 21 верес. (№ 38). – С. 8. – Рец. на кн.. : В. Сергійчука „Трагедія Волині...".

1987. Кривавий слід поляків на Волині // Волинь. – 2003. – 15 серп. (№ 33). – С. 6. – Рец. на кн. : В. Сергійчука „Поляки на Волині у роки Другої світової війни" та О. Денищука „Злочини польських шовіністів на Волині".

1988. Кривавий слід поляків на Волині // Волинь. – 2003. – 1 серп. (№ 31). – С. 2. – Рец. на кн. : Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни.

1989. Лис В. Важкі питання. Але відповідь є / В. Лис // Наше слово. – 1998. — 11 жовт. (№ 41). – С. 3.
Про збірку "Україна – Польща: важкі питання" та її авторів за часописом "Волинь".

1990. Лис В. Правдива розповідь про трагедію Волині / В. Лис // Волинь-нова. – 2009. – 30 трав. (№ 57). – С.5. – Рец. на кн. : Ольховський І. Кривава Волинь. – (2008)

1991. Лис В. Українська і польська історія звучала в «Старому Луцьку» / В. Лис // Волинь. – 2005. — 23 квіт. (№ 45). – С. 1.
Про презентацію дев'ятої книги «Україна – Польща: важкі питання».

1992. Лис В. Українці і поляки в пошуках правди / В. Лис // Волинь. – 2004. – 3 серп. (№ 86). – С. 3.
Про конференцію „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни" та збірник її матеріалів.

1993. Литвин М. Документальна відповідь Владиславу та Еві Сємашкам / М. Литвин // Наше слово. – 2003. – 10 серп. (№ 32). – С. 8. – Рец. на кн. : Царук Я.

1994. Матейко Р. Правда про „малу війну" на Тернопільщині / Р. Матейко // Тернопіль вечірній. – 1998. – 29 жовт. (№ 120). – С. 3; 31 жовт. (№ 121). – С. 5.

1995. Махун С. Польща – Україна: як «узгодити образ минулого»? : [Про книгу вибраних статей з «Газети Виборчей» «Волинь: дві пам'яті] / С. Махун // Дзеркало тижня. – 2009. – 10 жовт. (№38/39). – С. 25.

1996. Мельник І. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. : [Про книгу Я. Царука] / І. Мельник // Поступ. – 2003. – 11 лип. (№ 117). – С. 2.

1997. Нагірняк З. Поляки на Волині у роки Другої світової війни / З. Нагірняк // Шлях Перемоги. – 2003. – 16 лип (№ 29). – С. 4. – Рец. на кн. : Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни" / В. Сергійчук.

1998. Осауленко Л. Ми завжди обороняємося. І в цьому вся правда / Л. Осауленко // Слово і діло. – 2003. – 23 трав. (№ 20). – С. 3.
Про презентацію книги В. Сергійчука „Трагедія Волині...".

1999. Пісулінський Я. Конфлікт у Західній Україні / Я. Пісулінський // Наше слово. – 2009. – 10 трав. (№ 19). – С. 11. [Ihor Iljuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie. Warszawa 2009]. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/446/101/

2000. Присташ Я. «Ця книжка до сьогодні виконує свою роль» / Я. Присташ // Наше слово. – 2010. – 1 серп. (№ 31). – [Волинь: дві пам'яті. Київ-Варшава: Дух і Літера, Об'єднання українців у Польщі, 2009, 304 с.]. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/1181/101/

2001. Процюк О. Пошуки між двома правдами / О. Процюк // Самостійна Україна. – 2003. – 24-31 трав. (№ 20). – С. 7.
Про книгу І. Ільюшина „Волинська трагедія (1943-1944 рр.)".

2002. Пущук І. Попелом часу присипаний біль... / І. Пущук // Волинь. – 2004. – 12 жовт. (№ 115). – С. 5.

2003. Ричук Ю. Чи зможемо впоратися з історією / Ю. Ричук // Аверс-прес. – 2003. – 22 трав. (№ 21). – С. 6.
Презентація книги В. Сергійчука „Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни". (К., 2003).

2004. Сивіцький М. Глупота – чи христопродавство? / М. Сивіцький // Українське слово. – 2002.– 18-24 квітня (Ч. 16). – С. 12. – Рец. на зб. : „Україна-Польща: важкі питання", Т. 8.

2005. Сирник Я. Чи повна картина страшного лихоліття? / Я. Сирник // Наше слово. – 2011. – 3 лип. (№ 27). – С. 11. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/1824/101/

2006. Старий Поліщук. Важкі питання та важкі відповіді // Наше слово. – 1998. – 2 серп. (№ 31). – С. 3; 16 серп. (№ 33). – С. 3; 30 серп. (№ 35). –. – С. 3; 6 верес. (№ 36). – С. 3; 25 жовт. (№ 43). – С. 3.

2007. Стельмах Б. Очима очевидців / Б. Стельмах // Луцьк молодий. – 2003. – 4 верес. (№ 25). – С. 1.
Про книгу М. Жулинського „Поминаймо в скорботі, але не в гніві: українсько-польський конфлікт на Волині 1943-1944 рр.".

2008. Сторінки історії: львів'яни втерли носа волинянам : [Видавши книгу Я. Царука „Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр."] // Волинь. – 2003. – 31 лип. (№ 86). – С. 1.

2009. Стрижак М. Трагедія Волині / М. Стрижак // Поліський маяк. – 2003. – 12 лип. (№ 20). – С. 4. – Рец. на кн. : Сергійчук В.

2010. Тавровані презирством // Радянська Волинь. – 2006. – 7 верес. (№ 36). – С. 3.
Рец. на кн.: Наконечний В. Волинь – криваве поле війни / В. Наконечний. –

2011. Червак Б. Дух антиукраїнства / Б. Червак // Українське слово. – 1995. – 29 черв. (Ч. 26). – С. 14.
Про книгу В. Поліщука „Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА: Сповідь українця".

2012. Червак Б. УПА, Литвин і Волинь / Б. Червак // Українське слово. – 2002. –. 21-27 листоп. (Ч. 47). – С. 1–2.
Про працю В. Литвина „Тисяча років сусідства".

2013. Шептицький А. Волинь 1943-2008. Примирення / А. Шептицький // Наше слово. – 2008. – 28 верес. (№ 39). – С. 7. – [Волинь 1943-2008. Примирення. Зібрання статей, публікованих у «Газеті Виборчій», підбір текстів – М. Войцеховський. Бібліотека «Газети Виборчої», Варшава, 2008. – 288 с. Автор – аналітик Польського інституту міжнародних справ, викладач Інституту міжнародних відносин Варшавського університету. Польськомовний текст статті надруковано в: «Nowa Europa Wschodnia", 1/2008]. – Режим доступу: http://nslowo.pl/content/view/171/101/

2014. Grott B. Martyrologia Tarnopolszczyzny / B. Grott // Myśl Polska. – 2005 . –№ 10. – S. 11. - [Zawiera rec. książki: Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939-1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław, 2004].

2015. Eberhard G. Straszna archeologia / G. Eberhardt // Tygodnik Solidarność. – 2011. – № 49. – S. 32. – [Zawiera rec. książki: Ostrówki wołyńskie : ludobójstwo / Leon Popek. - Warszawa, 2011].

2016. Małyszczycki Z. Durnyj ty durnyj tebe pip chrystw: Na marginesie książki „Tragedia wołyńskich wiosek w latach 1943-1944" / Z. Małyszczycki // Myśl Polska. – 2005. – № 41. – S. 11.

2017. Mariański A. Gdzie jest polska nauka? / A. Mariański // Myśl Polska. – 2008. – № 3. – S. 10.– [Zawiera rec. książki: Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939-1946 / Szczepan Siekierka, Henryk Komański, Eugeniusz Różański. - Wrocław, 2007].

2018. Mariański A. „Konflikt" według Ihora Iljuszyna / A. Mariański // Myśl Polska. – 2009. – 21-28 czerwca (№ 25/26). – S. 20.

2019. Poliszczuk W. Ignorancja i cynizm Grzegorza Motyki. Cz. 1–4 / W. Poliszczuk // Myśl Polska. – 2006. – № 45. – S. 14–15; № 46/47. – S. 14–15; № 48. – S. 14 – 15; № 49. – S. 14–15.

2020. Stańczyk T. Konflikt skąpany we krwi / T. Stańczyk // Rzeczpospolita (W3). – 2011. – № 89. – S. 21.– [Zawiera rec. książki: Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła" : konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011].

2021. Szycht A. W krzywym zwierciadle / A. Szycht // Gazeta Polska. – 2009. – 19 maja (№ 20). – S. 20.

2022. Wnuk R. Historyk, który idzie pod prąd: UPA: duma czy hańba Ukrainy? / R. Wnuk // Tygodnik Powszechny. – 2007. – № 41. – S. 12–13. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. - Warszawa, 2006]. – Режим доступу: http://tygodnik2003-2007.onet.pl/3229,30280,1446426,tematy.html

2023. Władyka W. Wisła po Wołyniu / W. Władyka // Polityka. – 2011. – 19 marca (№ 12 (2799). – Режим доступу: http://www.polityka.pl/historia/1513880,1,wisla-po-wolyniu.read

2024. Wojciechowski M. Ukraińscy żołnierze wyklęci / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2007. – № 29. – S. 26. [Zawiera rec. książki: Ukraińska partyzantka 1942-1960 : działalność organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii / Grzegorz Motyka. - Warszawa, 2006]. – Режим доступу: http://wyborcza.pl/1,76498,3862729.html

БІБЛІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

2025. Волинь–Східна Галичина 1943-1944 : путівник по польських та українських архівних документах. Том 1 / уклад. Н. Маяковська [та ін.]. – Варшава; Київ, 2003. – 288 с.
Путівник допоможе у пошуку інформації про архівні джерела з історії українсько-польських стосунків часів Другої світової війни – стосунків, які призвели до найкривавішої катастрофи в нашій спільній історії новітньої доби, які зберігаються в Польща та Україні.

2026. Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998) / С. І. Здіорук, Л. В. Гриневич, О. І. Здіорук. – К., 1999. – 174 с.– (Ін-т історії України НАН України; Національний інститут стратегічних досліджень).

2027. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. / С. Кокін. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.

2028. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія : бібліогр. покажч. публікацій 1998-2002 рр. / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко; Ін-т історії України НАН України [та ін.]. – К., 2002. – 202 с.

2029. Лисенко О.Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії : бібліогр. покажч. / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К. : Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

2030. Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни : матеріали до бібліогр. покажч. / уклад. О. Каліщук. — Л. : Луцьк: Волинська книга, 2007. – 108 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Горохівського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Александрівка, колонія	6		6		
2.	Андріївка, колонія	12	1+?	1	9	
3.	Берестечко, містечко	5+?		2	7	
4.	Бискупичі (Бережанка), село	10		2	8	
5.	Бистровиця, село				1	
6.	Блудів (Мирне), село, маєток				10	
7.	Блудів, фільварок	15				
8.	Богунівка, село	6		2		
9.	Бодячів, село, фільварки	20				
10.	Борочичі, село	10+?		4	3	
11.	Брани, село	71		1		
12.	Будки Губинські, колонія	1				
13.	Будки Колодезькі, колонія	13		3		
14.	Бужани, село, лісництво	?		6(+5?)		
15.	Бужани, фільварок					
16.	Буркачі, село				2	
17.	Ватин, село, маєток	5+?		1	12	
18.	Ватинець, село, фільварок	9+(8мс)	2	4	2	
19.	Волиця Лобачівська, колонія	10				
20.	Гаєнка, колонія				3	
21.	Галичани, село, фільварок	4		2		
22.	Галяви, хутір			1	5	ВПНП
23.	Горішнє, село	1+?				
24.	Горохів, місто	5				
25.	Губин Перший, село	2		2	2	
26.	Гумнище			1	1	
27.	Диковини, село				12	ВПНП
28.	Діброва біля Губина, колонія			3		ВПНП
29.	Діброви Колодезькі, колонія	6		40	4	
30.	Дружкопіль, містечко	6				
31.	Дубова Корчма, колонія	41 +(10мс?)	1		1	
32.	Жабечник, колонія	18				

33.	Жабче, село	4	2	2	4	
34	Жуковець, село	3			5	
35.	Журавники, село			5(6)		
36.	Загаї біля Михлина, село	16		1		
37.	Загаї біля Полюхна, колонія	260		165		
38.	Застав'я, село, околиця	10+?				
39.	Зборишів Новий, село, громада	20+?			6	
40.	Зборишів Старий, село, маєток					
41.	Звиняче, село, залізнична станція	4		7+1	2	
42.	Зелене, село	3			13	
43.	Зигмунтово, колонія			2		
44.	Іванівка, село	3+?		5		
45.	Калинівець, колонія	65		16		
46.	Квасів, село	?		7	1	
47.	Княже (Княжи), село				153	
48.	Ковбань, село	70			4	
49.	Козакова Долина біля Жабча,		5			
50.	Козятин, село, фільварок	17		12		
51.	Колмачівка, колонія	35			1	
52.	Колмів, село			3		
53.	Колодежі, село	?		26	93	
54.	Красний Сад, колонія				103	ВПНП
55.	Крижова, село			4		
56.	Куповальці, село	150		45	1	
57.	Кутрів, село			2	2	
58.	Лемешів, село				2	
59.	Леонівка, колонія	2				
60.	Липа, село, маєток	7+?		1	1	
61.	Липська, колонія	2		2+?		
62.	Лобачівка, село, колонія, військова осада, фільварок	40+?		4+13	2+?	
63.	Люлівка-Венгерщина (Венгерщина), хутір, фільварок	87+?		25		
64.	Марковичі, село	20		12		
65.	Маруся, колонія	8		1	?	
66.	Мар'янівка, колонія				4	

67.	Мислині, село				1	
68.	Михлин, село	10		3	5	
69.	Михна (Сергіївка), село			3-4	8+15	
70.	Мотишів, колонія	10				
71.	Наренчин, військова осада, фільварок	4	6			
72.	Наталин, хутір	2		1	15	
73.	Німеччина, хутір				4	
74.	Нове Гнєзно, військова осада	1+?				
75.	Новина біля Михлина, хутір				2	
76.	Новосілки, село			4	8	
77.	Новостав, село			9	9	
78.	Ольгин, колонія	1				
79.	Острів, колонія	8				
80.	Охлопів, село				6	
81.	Ощів, село, осада	25		5+7	2	
82.	Перемиль, село, маєток	15		10		
83.	Печихвости, село, фільварок	?		1		
84.	Пильгани, село, маєток	101+ 3мс+15		60+3мс		
85.	Підберезя, село			1мс	12	
86.	Пірванче, село			1	2+3	
87.	Піски, село				3	ВПНП
88.	Пожарниця, колонія					
89.	Полюхне, село, колонія	40+40		13+36	6	
90.	Пустимити, село, колонія	40+50		1+3мс		
91.	Радостів, хутір	?		2		
92.	Сенкевичівка, смт	20	?			
93.	Сенява, колонія					ВПНП
94.	Сільце, село				2+2	
95.	Скабарівщина, село			1	38	
96.	Скірче, село, військова осада (колонія?)	14	4	3+44+2	2+1	
97.	Скобелка, село	1				
98.	Старостав, село, осада			1		
99.	Стрільче, село, фільварок	5+?		14	2	
100.	Теклівка, військова осада, колонія	?			2	
101.	Терешківці, село			1	5	
102.	Туличів, село	20		4		

103.	Угринів, село, військова осада	50+?+2мс		1+1+3	16	
104.	Фусів, село, фільварок	?		1	20	
105.	Хмельницьке, село	5				
106.	Холонів, село	1				
107.	Цегів, село			3	2	
108.	Червона, колонія	?		11		
109.	Широка, село	52		20+1		
110.	Шклинь, село				3	
111.	Шклинь Другий, село	10				
112.	Шклінські Будки, Будкарі, осада	4				
113.	Шпиколоси, село			5+5мс		
114.	Ядвигин, колонія	1				
115.	Яніна, колонія, осада	8+?		2сім'ї		
116..	Ярівка, село					
	Всього	1670	22	733	695	

Додаток 2

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Іваничівського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Бортнів, село, маєток			6+5		
2.	Будятичі, село, маєток			10	2	
3.	Бужанка, село	16		4	18	
4.	Бужковичі, село			5(6)		
5.	Верхнів, село	3		6		
6.	Вигранка, колонія	≈157		30		
7.	Вітольдів, колонія	6		6		
8.	Волиця, село	14		25	1+3	
9.	Голєндерня, осада	57		1		
10.	Горішин (Орішин), колонія	309		121(141)		
11.	Грибовиця, село	34+?		7	2	
12.	Грушів, село	8	1	6		
13.	Гряди/Калусів, село				5	
14.	Гурів, колонія	≈200		100 (110)		
15.	Гутин, колонія	146	1	80		
16.	Деречин, село			4		
17.	Долинка, село	?			5	

18.	Дорогиничі /Шахтарське, село				4	
19.	Древині, село, фільварок			2	2	
20.	Єжин, колонія	51		33		
21.	Жашковичі Нові, колонія	?		5		
22.	Жашковичі Старі, село	5		5		
23.	Жджари Великі, колонія, фільварок	51		18		
24.	Заболотці, село і фільварок	78+58 мс		22+4	1	
25.	Завидів, село	3	6	9		
26.	Заставне, село	2+?+58 мс		2+6мс+1		
27.	Зелена, колонія				2	
28.	Зигмунтівка, колонія	2+?		1		
29.	Іваничі, селище, залізнична станція	13+?		1+?	4	
30.	Іванів, село			3		
31.	Іванівка, село				39	
32.	Клопочин, село	≈16		4+1	20	
33.	Колона, село	?		12		
34	Корчунок-Березина, колонія			4		
35.	Кречів, село	≈11		2+12		
36.	Кропивщина, село, колонія	21		2		
37.	Лежниця, село			10		
38.	Лиса Гора, колонія	6				
39.	Литовеж, село	1		9(15)		
40.	Лугове, село	?			6	
41.	Ляхів Новий, колонія				1	
42.	Ляхів, гаївка, фільварок			1		
43.	Менчичі, село	1			2	
44.	Милятин, село	9+?		16		
45.	Михайлівка, колонія	3			12	
46.	Мишів, село, фільварок		1	2	8	
47.	Мовники, село			1		
48.	Морозовичі, село, фільварок			12+1		
49.	Низкиничі, село, фільварок	1+1		5	2	
50.	Новини, колонія	83		33	3	
51.	Олин, колонія	?		1(2)	2	
52.	Орищі, село			10	6	
53.	Павлівка, село	10		10		

54.	Палажівка, колонія	?		1+?		
55.	Панасівка, село	?		5+?		
56.	Переславичі, село, фільварок	?		5(6)+ 19(20)		
57.	Петрове/Цуцнів, село				1	
58.	Порицьк, містечко	222		62(?)		
59.	Порицьк Старий, село, фільварок	7+?		4		
60.	Поромів, село			1	1	
61.	Радовичі, село, маєток	6+10+?		30+3	3	
62.	Риковичі, село, фільварок	7+?		20		
63.	Романівка, село	25+?		16	2	
64.	Русовичі, село				1+1	
65.	Самоволя, село	12+?			2	
66.	Сондова, колонія	161		≈60		
67.	Соснина, село	?			2	
68.	Старосілля, село	26+?		2	3	
69.	Стасин, колонія	107		35(46)		
70.	Тарасівка, колонія			1		
71.	Тишковичі, село			4		
72.	Топилище, село	14+?		4	3+3	
73.	Трубки, село			5(6)		
74.	Франопіль, колонія	9		9		
75.	Хренів, село, військова осада	≈150		18		
76.	Щенютин, село	3+?		17		
	Всього	2192	9	1003	181	

Додаток 3

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Ківерцівського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Балярка біля Холоневич		3+?		?	
2.	Березина	-	-	1	11+5мс	
3.	Берестяни	55	16	10	5	
4.	Берестянський міст	-	-			ВПНП
5.	Богуславка	-	3			ВІДП
6.	Бодячів	17	1		10	
7.	Болоха	-	-			ВІДП

8.	Борова	-	-		23	
9.	Борохів	16	4+3мс		26	
10.	Борохів, фільварок				8	
11.	Брезовий Груд	-	-		1	
12.	Бугаївщина	1				ВПНП
13.	Великий Ліс	-	-		5	
14.	Вертепа	-	4		5+?	
15.	Видранка	-				ВІДП
16.	Вишнів	1				ВІДП
17.	Вишнів, село	7				ВПНП
18.	Вілька Котівська	3		?	38+11	
19.	Вілька Сокирицька	1				ВІДП
20.	Вовче	-	-		27	
21.	Гайове (Перебріддя/ Пшебраже)	-	?	?	19+?	
22.	Галинівка		8		46	
23.	Германівка	-	-		56	
24.	Глибока	-	-		4	
25.	Глибочок	-	-		5	
26.	Глинне	-	-	3	15	
27.	Гниляк	-	6		1	
28.	Городище, село	2+8	1		2	
29.	Гребельки	-	9		42	
30.	Гурбище		1			ВПНП
31.	Дачне	1				ВІДП
32.	Дерманка	67		7		
33.	Дерно	1			2	
34	Дідичі, колонія	2			5	
35.	Добра	24		?		
36.	Домашів	13		3	30	
37.	Дубище	1				
38.	Жабка				1	
39.	Жаще			1		
40.	Жидичин				1	
41.	Жорнище	1		4		
42.	Журавичі		?		12	
43.	Завітне	2+?		25+?		
44.	Замостя	≈10				
45.	Заугольці	1				

46.	Заулок	21				
47.	Звірів	4		2	3	
48.	Звози	3+?	2		66+40	
49.	Знамирівка	17		3		
50.	Йоганів, надлісництво	36				
51.	Кадище, колонія	3			1	
52.	Карпилівка, село				2+1	
53.	Ківерці, містечко, залізнична станція	7+2		1	30	
54.	Кізле, колонія	5				
55.	Клементівка, колонія				3	
56.	Клепачів, колонія і маєток	27+6мс		24+ 6мс+1	15+38	
57.	Конопелька, село				1	
58.	Котів, колонія	0	0		15+3	
59.	Кошелівка, колонія				1	
60.	Кублин, хутір			1		
61.	Кульчин, село			2	1	
62.	Липне, село, фільварок і лісничівка	6		4	7	
63.	Личани, село		2			
64.	Лички, село	?	1	7	4	
65.	Лопатень, лісова осада, урочище	30	1			
66.	Миків, село і фільварок	1		1	9	
67.	Миляшів, колонія	6				
68.	Мительне, маєток	4				
69.	Мительне, село і хутір	1				
70.	Мости, колонія	1		1		
71.	Мощаниця, село	3			9+50+7	
72.	Муравище, село	9			31	
73.	Неруче, колонія	3				
74.	Нова Земля, колонія	8+?		2		
75.	Озеро, село				17	
76.	Озерце, село				8	
77.	Олександрія, село	?			2+2	
78.	Олика, залізнична станція	4		1+6+1		
79.	Олика, місто	87		4+14		
80.	Оличка, осада і лісничівка	1				
81.	Омельне, село	9		8	70	

82.	Острів, село	18			6	
83.	Пальче, село, маєток і колонія	26+4мс		1		
84.	Панів, колонія	10				
85.	Покащів, село і фільварок			6+1		
86.	Полик, хутір			1		
87.	Прилуцьке, село				1	
88.	Рафалівка, колонія	4				
89.	Річище, село Волинське чи Олицьке			2	1	
90.	Ромашківка, село і фільварок	1				
91.	Сапогів, село			1	10+6	
92.	Селище, колонія	13				
93.	Сильне, село	4		3	4	
94.	Скреготівка, село			1		
95.	Славне, село				7	
96.	Словатичі, село	1	?	2	20	
97.	Сокиричі, село			6	8	
98.	Софіївка, містечко	5+?				
99.	Суськ, село	0	0	1	15+3	
100.	Творимир, колонія і фільварок	32			7+?	
101.	Тростянець, село і фільварок	9+?			1+18+?	
102.	Турчин, село і фільварок	2		2		
103.	Хаїтівка, колонія	2				
104.	Хмелівка, колонія	4				
105.	Холоневичі, село і фільварок	28		9+8	3	
106.	Хопнів, село, колонія і урочище	4+?		1		
107.	Хром'яків, село	1				
108.	Цегельня, колонія	1+?				
109.	Цумань, село, хутір, урочище	?	1			
110.	Човниця Нова і Човниця Стара, село	24		3	19	
111.	Ягеллонів, колонія, військова осада	4				
112.	Ямське, колонія	1				
113.	Яромель, село	1+3			14	
114.	Юзефин, колонія	10			12	
115.	Юридика, колонія	60		2		
	Всього	1139	25	219	740	

Додаток 4

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Ковельського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Береч, колонія	⊠20				
2.	Битень, село і колонія	22	2	2+2		
3.	Білашів, село	?	?		63	
4.	Білин, село	4		1		
5.	Борщівка, село				5	
6.	Будище, село	8+?			12	
7.	Великий Порськ, село	18		14		
8.	Велицьк,село, колонія і маєток	47		1+2+1		
9.	Вівчицьк, село	?			1	
10.	Вілька Порська, колонія	21		4	1+3	
11.	Волошки, село				1	
12.	Воля–Ковельська, село			1	2	
13.	Воля–Любитівська, село			23(24)+2		
14.	Воля, село				2	
15.	Ворона, село	7			3	
16.	Вунячик, колонія				3	
17.	Гай, колонія	≈600	≈7	≈200	2+1	
18.	Гішин, село	2		2		
19.	Голоби, селище і колонія	37			5+1	
20.	Гончий Брід, село і маєток	5+?+14		4	48	
21.	Городище, село			3	1	
22.	Горно, село	4				
23.	Гредьки, село				3	
24.	Грив'ятки, село	6				
25.	Грушівка, село	30	20		32+20+?	
26.	Гулівка, село	20		1	3	
27.	Деревок, колонія			4?		
28.	Діброва Стара, колонія	1				
29.	Діброва, село	15			5	
30.	Довгоноси, село				3+2	
31.	Долини, хутір			3		
32.	Доротище, село	1	12			22 особи гітлерівцями

33.	Дроздні, хутір				1	
34	Дубники, хутір	10+?		?		
35.	Жмудче, село	52		1		
36.	Жолоби, хутір				3	
37.	За Горою, хутір			3		
38.	За Рокитним Болотом, хутір				2	
39.	Заболото, хутір			4		
40.	Загать, хутір				1	
41.	Заглушшя, хутір				2	
42.	Загора, хутір			2		
43.	Заріччя, село			1		
44.	Засмики, колонія	2				
45.	Заячівка, село				11	
46.	Іванівка, село	50(51)		11		
47.	Калиновник, село	?			1+1	
48.	Ковель, місто	45	1		2	
49.	Козлиничі, село і колонія	≈20		4+1		
50.	Колишів, хутір	4		1		
51.	Колодяжне, село	11		5		
52.	Кошари Старі, село				1	
53.	Краснодуб'я, село				2	
54.	Кричевичі, село	≈20				
55.	Кухарі, село і колонія	15			3+5	
56.	Лапні, село			20	1	
57.	Лисуха, хутір			9	1	
58.	Ломачанка, село				10	
59.	Луківка, село	8				
60.	Любитів, село	1+4мс		2	1	
61.	Люблинець, селище і маєток	1+3		4	5	
62.	Майдан, село	1			16	
63.	Мар'янівка, село	4				
64.	Мельниця, містечко	105+17	2			
65.	Мирин, село і колонія	10		4		
66.	Мислина, село	30		10		
67.	Навтрія, хутір			6		
68.	Несухоїжі, містечко		1			
69.	Новий Мосир, село				1	
70.	Облапи, село	?		1		
71.	Острівки, хутір			2		

72.	Партизанське (Угли I), село				2	
73.	Перковичі, село	12			45	
74.	Підліси, село	2мс			19	
75.	Підріжжя, колонія	97		16	1	
76.	Пісочне, село	?			1	
77.	Поворськ, село	29		1		
78.	Погіньки, село				1	
79.	Поповичі, село	11			2	
80.	Порськ Малий, село і колонія			3	2	
81.	Постоянне, хутір				2	
82.	Прислинське, хутір			2		
83.	Радомле, колонія	49(54)		1		
84.	Радошин, село	13				
85.	Радошинські хутори, хутір			1		
86.	Ращі, колонія			3		
87.	Рокитниця, село	1			22	
88.	Рудка –Миринська, село	1+?				
89.	Рудники, село	21		3		
90.	Світле/Підіванівка, село	≈24				
91.	Ситовичі, село	14		3		
92.	Сілко, село			6	3	
93.	Сільце, село	2		8(9)		
94.	Скулин, село	1			25	
95.	Скуляниця, хутір	43+?			2	
96.	Солотвин, село			8	8	
97.	Станіславівка, колонія	4(1?)				
98.	Стеблі, село	3				
99.	Суха Лоза, колонія	71	2	?		
100.	Тойкут, село			1		
101.	Угли, село				1	
102.	Фігура, колонія				3	
103.	Хобут, колонія	8				8 осіб гітлерівцями
104.	Цегельня, колонія	24				
	Всього	1741	47	403	462	

Додаток 5

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Локачинського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Августів / Аугустів, колонія	17+?				
2.	Александрівка, колонія	4		1	1	
3.	Александрівка Марковицька, колонія	8				за укр. даними – це полонізовані українці
4.	Апанівщина / Панівка, колонія	20				
5.	Баконівка, колонія	21+?		6		
6.	Бермешів, село	6+?		6	4	
7.	Білопіль, село			4	30	
8.	Бубнів, село	9	17	7	9	Мешканців села - 4
9.	Бунява, колонія	34		10		
10.	Ведмежа Яма, колонія	2		1		
11.	Високе, колонія	7		7		
12.	Війниця, село			2	3	
13.	Вікторівка, колонія			9		
14.	Вілька Марковицька, колонія	7				
15.	Вілька Садівська, село	80		28		
16.	Войнин, село	20		20		
17.	Вуйковичі, маєток	80		1		
18.	Горохівка, колонія	58+?		27		
19.	Грабовець, колонія	9+?				
20.	Гранатів, село, колонія	8			5	
21.	Губин, село	2		2	2	
22.	Діброва коло Манькова, колонія	14				
23.	Дорогиничі, село			5	11+?	
24.	Дунай, колонія	19		11		
25.	Журавець, село, колонія	10+29(?)		5(?)		
26.	Завали-Ліс, осада			3		
27.	Загорів Новий, село	52		19	2	
28.	Загорів Старий, село	70		34	12	
29.	Залужне, село			4	12	

30.	Замличі, село і маєток	118		34(50)	1	
31.	Запуст Киселинський, колонія	14		12		
32.	Затурці, село	36			3	
33.	Защитів, село					
34	Заячиці, село, маєток	25			4	
35.	Зелена, колонія			4		
36.	Зубильне, село				4	
37.	Калинівець, колонія			5		
38.	Квасовиця, село			1	1	
39.	Киселівка, колонія	93+?		12		
40.	Кисилин, містечко/село, колонія	101+3мс		30-40	5	
41.	Колпитів, село		11	13	1	
42.	Конюхи, село, маєток	3+52	5	5	3	
43.	Коритниця, село, нідлісництво	1+1		1+11		
44.	Кремеш, село			1+4мс	1	
45.	Курант, колонія	4		4		
46.	Ледохів, колонія			9		
47.	Линів, село	87		10	13	
48.	Листопадівка, колонія	5+?		13		
49.	Локачі, селище	28+9	26	-	25	
50.	Маївка, колонія	2				
51.	Маньків, село	8	2		13	
52.	Марковичі, село	6	1	6	4	
53.	Михайлівка Марковицька, колонія	8				
54.	Михайлівка Павловицька, колонія				1+1(?)	«східняк»
55.	Міжгір'я, село			20		
56.	Мовчанів, село, колонія				1	
57.	Озютичі, містечко/село, фільварок	16		2	3	
58.	Окорськ Великий, село	?		2		
59.	Окорськ Малий, село				1+2	
60.	Павловичі, село				6	
61.	Пілсудчизна, колонія	23		17		
62.	П'ятикори, село	3		4		

63.	Роговичі, село, колонія	4	1	6	3	
64.	Рудня, село	141		74		
65.	Свинюхи (нині – Привітне), містечко/село	63		6	2	
66.	Семеринське, село			5	1	
67.	Сірнички, село	4		1		
68.	Твердині, село, фільварок	64		30+?	4	
69.	Твориничі, село				3	
70.	Туличів, колонія	20				
71.	Тумин, село, фільварок	17		3		
72.	Уйма Локацька, колонія				2	
73.	Холопичі, село, фільварок, хутір	4+7	2	4+1	1	
74.	Хорів, село	1		2	2	
75.	Цевеличі Високі, село	2+?			1	
76.	Цевеличі Низькі, село			2		
77.	Шельвів, село	17		2	6	
78.	Юнівка, село	2				
79.	Янів Семеринський, колонія			5		
80.	Яновець коло Журавця, колонія			4	4	
81.	Ясенівка, колонія	19		8		
82.	Ясинець, колонія	26				
83.	Яхимівка, колонія				1	
	Всього	1623	65	585	212	

Додаток 6

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Луцького району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Александрівка / Олександрівка, колонія	8				
2.	Анатолія, колонія	4	4	1+1	5	
3.	Антонівка, село; Анатонівка Стара, колонія	13	?	?	20	
4.	Баїв, село і маєток	7		2	127	

5.	Баківці, село, колонія	2				Ймовірно спів племінниками вбито 5 поляків
6.	Береззя, село			4		
7.	Білосток, село	49		12		
8.	Боголюби, село	2			2	Поляки-шуцмани одного поляка
9.	Богумилів, колонія				1	
10.	Богушівка, село	1			8+2	
11.	Боратин / Веселе (Боратин Великий (Український), село; Боратин Малий, село; Боратин Чеський, колонія) село	30 13+?	11	2		
12.	Ботин, село	3				
13.	Брище (Брище Перше, колонія Брище Друге, колонія) село	7				
14.	Будки Усичівські (Усіцькі), колонія	6				
15.	Буків, село				10+5	
16.	Бунасівка, колонія	26		5		
17.	Буяні, село			1	4+1	
18.	Ватин, село і маєток	5+?			12	
19.	Вербяїв, село	?		20(14)	2	
20.	Верхи, колонія	3		3		
21.	Вигаданка Крупецька, колонія	8				
22.	Вигаданка Ставецька, колонія	8				
23.	Вигуричі, село	8		5	22	
24.	Вікторяни, село	?			29	
25.	Воротнівщина (інші назви - Підгаразджа, Воротнівська колонія)	7		5	3	
26.	Воютин, село				6+3	
27.	Всеволодівка, село	8			32	
28.	Гаразджа, Гараджа, село, хутір				1+1	ВПНП
29.	Гать, село	5			4	

30.	Гірка Заборольська, колонія					ВПНП
31.	Гірка Ольшанська, колонія	2				
32.	Гірка Полонка, село	26		1+1	3	
33.	Гнідава, село			1		
34	Гнідава, село, колонія, залізнична станція					ВПНП
35.	Голишів, село	7			13	
36.	Горзвин, село			2	3	
37.	Городище Друге, село	15		1	12	
38.	Городище Перше, село і фільварок	5+?			37	
39.	Городок, село				14	
40.	Грабовець, колонія	9+?				
41.	Григоровичі, село	5			2	
42.	Діброва Лищенська, хутір			3		ВПНП
43.	Діброва Усичівська (Усіцька), колонія				3	
44.	Забара, колонія				13	
45.	Заболотці, село і фільварок, колонія			1+	17	ВПНП
46.	Забороль, село, маєток	1+58		1	34+61	
47.	Замогилля, колонія	2	2			
48.	Запуст Боратинський, колонія			2		
49.	Калинівець, колонія	65				
50.	Кичкарівка, село				16	
51.	Клечани, хутір				1	
52.	Княгинінок Український / Маяки, село	7				
53.	Княгинінок Чеський / Маяки, колонія			1		
54.	Козин, колонія	1				
55.	Коршів, село, колонія, маєток	5+2		5+1	91	
56.	Коршовець, село і хутір, колонія	4+?		11	30	?
57.	Костюшків, військова осада	5				

58.	Кошів, село	53	4	11	23	
59.	Красне, передмістя				2	
60.	Кривуля, колонія			2		ВПНП
61.	Лаврів, село і маєток	26+?		16+1	10	
62.	Липовець Городоцький / Липовець Старий, хутір			9		
63.	Липовець Заборольський / Липовець Новий, хутір				3+1	ВПНП
64.	Лище, село	8			15	
65.	Лобурських, хутір	2			23	
66.	Луцьк, місто	224	4	4		
67.	Людвишин, колонія	21+?		3	1	
68.	Мар'янівка, колонія	18		-	-	
69.	Мартинівка, село				2	ВПНП
70.	Маташівка, колонія	6				
71.	Матильдів, колонія	1				
72.	Мачки Волинські, військова осада	1				
73.	Мачківці, військова осада	19+?				
74.	Мстишин, село, колонія	?			5+11	
75.	Несвіч, село і маєток, залізнична станція	9+29		3	45	
76.	Німецьке / Кам'янка, село				2	
77.	Новокотів, село	1				
78.	Новостав, село	3		7	6	
79.	Одеради, село				8+8	ВПНП
80.	Оздів, село, колонія	5			21	
81.	Озеряни Григоровицькі (Шляхетські), колонія	60+2мс		57		
82.	Озеряни Польські і Озеряни-Урочище, колонія і фільварок	20	10		14	
83.	Озеряни Чеські, колонія	14		?		
84.	Омеляник Великий, село				15	
85.	Охотин, колонія	2+?				
86.	Перепарів (Анатолія), колонія	15				
87.	Підбереззя, маєток				3	

88.	Підгайці, село, колонія			3мс	23(?)	Виконуючи наказ німців
89.	Піддубці Великі і Малі, села	46		3+2	21	
90.	Пілганів, село і фільварок / Промінь, село	10			31	
91.	Площа Ломановська, колонія			12		
92.	Пожарниця Садівська, хутір			1	3	ВПНП
93.	Познанка, колонія	95		10 (12)	4	
94.	Полонка, село, осада	11		5	30	
95.	Потереб, село				1	ВПНП
96.	Придатки, хутір				8	
97.	Придатки-Клобущина, хутір				2	
98.	Радомишль, село, колонія і хутір	13		1	68+4	
99.	Раківщина Стара, колонія			4	16	
100.	Ратнів, село, маєток	?+1		8мс	21+6(9)	?
101.	Рованці, село	?			2	
102.	Рокині / Рокині Нові і Рокині Старі, смт, колонія і маєток	2мс		2мс		
103.	Романів, село	5		4		
104.	Романівка, хутір				2	
105.	Садів, село	53			2	
106.	Селисько, колонія			2		
107.	Сирники, село			декіль-кох	1	
108.	Смолигів, село		5			
109.	Сосновець, колонія	3		3	2	
110.	Суховоля, село		5			
111.	Сьомаки, село				37	
112.	Теремне, село	1				
113.	Тертки, село	5			6	
114.	Торчин, смт	8+?	3	2	2	
115.	Усичі (Усічі), село і маєток	8		1+1+1	12+3	
116.	Хорохорин, село			6	2	

117.	Хробрів, військова осада	13	1	2	1	
118.	Цезарин, колонія	8				
119.	Цеперів, село, колонія	?			6+3	
120.	Чаруків, село	4			105+ ?+5	
121.	Черчичі, село				78	
122.	Чехівщина, колонія				12	
123.	Чорний Ліс, колонія	1				
124.	Чорні Лози, колонія	1				
125.	Шепель, село	1	12		11	
126.	Юзефин, колонія				3	ВПНП
127.	Ямки, колонія	18+?		3		
128.	Янівка, колонія, залізнична станція	2			5+1	ВПНП
129.		1317	63	295	1488	

Додаток 7

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Любомльського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Ольховського		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	поляки	українці	
1.	Адамівка, маєток						2	
2.	Бабаці, село				14		6	
3.	Бережці, село	1	1		22+6		11	
4.	Бистраки, село і колонія	2						
5.	Биіндюга/ Біндюга, село, маєток	4+1		4			3	
6.	Біличі, село						5	
7.	Бірки, село	55		29	3+6	29	6	
8.	Бовтуни (Приріччя)		17		4+1			
9.	Будники, село						1	
10.	Вербівка /Язвини, село					3	1	
11.	Вижгів, село		1+4	7	23	3мс	30+4	
12.	Високе, село						10	
13.	Висоцьк, село	3			34+1	1+1	46?	
14.	Вишнів, село			1	1+1+7		2	
15.	Вишнівка, село					2	1	
16.	Вілька Угруська, колонія	4		3		1		
17.	Владинопіль /Ладинь, село	4		37-38	7			

18.	Вовчий Перевіз	1		1				
19.	Воля Островецька, село	628		580		?		
20.	Головне, селище			2		2		
21.	Городнє, село	1+1		1	3			
22.	Гороховище, село			6				
23.	Гряда Мосирська, село	?				9	5	
24.	Гупали, село				2	5	1+2	
25.	Гуща, село				1	1	1	
26.	Глинянка/Заглинки, село			4	8	4	5	
27.	Забужжя, село						42	
28.	Замлиння, село	21		3	9	1	9	
29.	Замостече/Замостичі, колонія	40		12		4		
30.	Заозерне/Перешпа, село						1	
31.	Запілля , село	6+6+2	1	2	83		83+11+4	
32.	Зачернеччя, село			1				
33.	Зачугунка, хутір						3	
34	Згорани, село						9	
35.	Землиця, село	92+1		92		4?		
36.	Казнополь, фільварок	6		6				
37.	Крушинець, село				1		1	
38.	Кургани, колонія						2	
39.	Кути, село	209-210	3	209				
40.	Ладинь, село	4				29+4	5+4	
41.	Ликошина, хутір				4+1		2	
42.	Лисняки, село	15	?		12		12	
43.	Любомль, місто	15			1		32	
44.	Машів, село	3		3	16	3	6	
45.	Миловань, село				2+1		3	
46.	Мосир, село, маєток	25	4	23	16+4	20+3	1+17	
47.	Мосирська Гряда			11	5			
48.	Мутвиця, хутір						3	
49.	Мшанець, село						2	
50.	Навіз, хутір					1		
51.	Нове Село (Висоцьке)				9			
52.	Новоугрузьке, село	4				2		
53.	Нудиже, село			3				
54.	Олеськ, село	34		14		9	10	
55.	Опалин			2				

56.	Острівки, село	521	6	477		?		
57.	Острови, колонія	3+1		3+1				
58.	Перекірка, село	9+1	5	5+1	22	1	54	
59.	Петрівка, колонія	1		1				
60.	Підгородне, село	1			8	1	8	
61.	Піски, хутір					4		
62.	Пелюга / Пілюга, село				4		4	
63.	Полапи, село	1		1	39		42	
64.	Почапи, село	2				2		
65.	Приріччя, село		17				3	
66.	Пустинка, село			1	3		5	
67.	Радехів, село	4+?		3+4	29+1	2	39+1	
68.	Раковець, село	3		3	1+1			
69.	Римачі, село	1	1	1	2	1		
70.	Рівне, село	31	1	4	31	4	32	
71.	Руда, село				4		4	
72.	Савоші, село	6		1+1			1	
73.	Сокіл, село	6	?	2	10		10	
74.	Соломчин, хутір						3	
75.	Ставочки, село	27		13		5		
76.	Старовойтове, село	1+?						
77.	Старуха, колонія					1		
78.	Столенські Смоляри, село				3			
79.	Теребейки, село	9		9				
80.	Терехи, село				3		4	
81.	Хворостів, село				11		10	
82.	Черемошна воля, село						2	
83.	Чмикос, село				17	1	14	
84.	Чмикос, колонія	152-154		152	5	91		
85.	Штунь, село			4	61+3	4	69	
86.	Ягодин/ Ягодин Старий і новий, село і колонія	4		4				
87.	Янківці	86-87	1	86	1			

Додаток 8

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Маневицького району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Береч, колонія	≈20				
2.	Борова, колонія	23				
3.	Боровичі, село, військова осада	58+2+?			4+1	
4.	Велика Осниця, село	5			8	
5.	Велика Яблунька, село				10	
6.	Годомичі, село			5(6)	19	
7.	Гораймівка, село	7		1	3	
8.	Граддя, село				2+2	
9.	Граната, військова осада	1		1	1	
10.	Грузятин, село				12+2	
11.	Гряда, колонія	7				
12.	Гута Лісівська, село				5	
13.	Діброва, колонія	5		1		
14.	Дібровиця, хутір	1				
15.	Ждань біля Галузії, хутір			6		
16.	Желізниця/Залізниця, хутір	4				
17.	Заріччя, село				2	
18.	Калинівка, село	6		2		
19.	Кам'януха, село	56				
20.	Козлиничі, село, військова осада				15+1	
21.	Колки, смт	68			250+5	
22.	Комарове, село				2+1	
23.	Копилля, село				2	
24.	Костюхнівка, село			3		
25.	Кошище, колонія	4+145	19	2+1		
26.	Красноволя, село			2	1	
27.	Кресівка, колонія	5				5 осіб гітлерівцями
28.	Кукли, село			8?	1	
29.	Ламане, колонія	61		?	?	
30.	Лісове, маєток			2		

31.	Майдан, село	16				15 осіб гітлерівцями
32.	Майдан Комарівський, колонія	10		7		
33.	Мала Яблунька, село				2	
34	Маневичі, село, осада і залізнична станція	5		1		
35.	Мар'янівка, колонія	14		9		
36.	Нічогівка, село			1мс	3+1	
37.	Нова, колонія	5		1		
38.	Нова Руда, село			1+1		
39.	Обірки, колонія	37	1			37 осіб гітлерівцями
40.	Оконськ, село	7			60	
41.	Оптова, колонія			3		
42.	Островки, село	6				
43.	Підгаття, село			1+2		
44.	Плескачка, колонія			3		
45.	Прилісне, село	1		1		
46.	Розничі, село				2	
47.	Рудники, село	6	1	5		
48.	Рудня, колонія	8				
49.	Северинівка, село				1	
50.	Селище, колонія	13				
51.	Семки, село				3	
52.	Серхів, село	1		4мс		
53.	Ситниця, село	14		4	8	
54.	Смолодівка, фільварок	2	1			
55.	Ставигорож, хутір			1		
56.	Старий Чорторийськ, село	37+4мс		12		
57.	Старосілля, село				≈100+ 100	
58.	Тараж, колонія	43		4+18	4	
59.	Тартак, надлісництво	9		5		
60.	Тельчі, село				27	
61.	Хвощик, хутір			1		
62.	Череваха, село	≈80		1		

63.	Четвертня, село	4		2	6	
64.	Чорниж, село	8(12)			4	
65.	Чорторийськ Новий, осада			2		
		867	22	128	679	

Додаток 9

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Рожищенського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	
1.	Антонівка, колонія	2		2	4	
2.	Аполонія, колонія	5+?		3мс		
3.	Баб'є (Квітневе) село, колонія	10			10+?	
4.	Баб'я Гура, колонія			5		
5.	Башова, село	3			19	
6.	Берегове, село				1	
7.	Березолуки, село				1	
8.	Береськ, село, маєток	6		1+?	2+?	
9.	Будище, хутір				5?	
10.	Валер'янівка, село	6	?	1	2+?	
11.	Вапниця, хутір				1	
12.	Василівка, колонія	1+?	1			
13.	Вахівка, колонія			4	3	
14.	Вишеньки, село, колонія				11+1	
15.	Візнянка, колонія				1	
16.	Вітоніж, село	30+?			40+?+7	
17.	Вічині, село	8			33	
18.	Вічині Нові, колонія			2		
19.	Вовнянка, колонія	4				
20.	Володимирівка біля Тристеня,				2	
21.	Вонсовичі, колонія			1		
22.	Ворончин, село	25		25		
23.	Вортяхи, хутір				2	
24.	Гай, колонія	≈600		130(140)		
25.	Геленів, колонія	7+?				
26.	Геленівка Нова, колонія				4	
27.	Городині, село	0	0		12	
28.	Городинські Будки, колонія			1+2		

29.	Громош Піскова, хутір				1	
30.	Діброва, колонія	23+?		4		
31.	Дмитрівка, село	1				
32.	Доросині, село	?			4+4	
33.	Дубище Нове, колонія	1+?				
34	Думка, колонія			4		
35.	Духче, село	1		4	6	
36.	Забара, колонія	25		8		
37.	Забара, село				22	
38.	Залісці, село	6		5	2	
39.	За Озером, колонія				1	
40.	Заострів, колонія				1	
41.	Запуст Береський, колонія			3		
42.	Запуст Старий, хутір				2	
43.	Іванівка, село	12+?	1	9	3	
44.	Іванчиці, село			6	9	
45.	Іванчиці Нові, село	11		8		
46.	Катеринівка, колонія	29+8мс				
47.	Кєлецька, колонія	53		16		
48.	Кирилуха, колонія	1				
49.	Кияж, село	2		7		
50.	Кобче, село				1	
51.	Козин, село				1	
52.	Комарівка, колонія				1	
53.	Копачівка, село	2+1		2+?		
54.	Корсині, село		1		3	
55.	Крижівка, село				15	
56.	Кроватка, село	1		1	1+3	
57.	Курган біля Тристеня, колонія	?		8		
58.	Линівка, село				1	
59.	Линівка Нова, колонія				2	
60.	Літогоща, село		~16			24 особи гітлерівцями
61.	Луків, село				22	
62.	Любче, село			1	12	
63.	Людмилівка, колонія				1	
64.	Маків, колонія	5				
65.	Малинівка (Богушівка), село				26+5	

67.	Манево, колонія	4				
68.	Маринків, колонія	7			?+2	
69.	Мар'янівка Березолупська, колонія	0	0	1		
70.	Мар'янівка Богушівська, колонія				7	
71.	Миколаївка (М'яківка), колонія				2	
72.	Мильськ, село				12	
73.	Мильськ Новий, колонія					
74.	Мирославка, село, колонія	34		2	3	
75.	Михайлин, село	1			2	
76.	Млинок, осада	≈50		2		
77.	Навіз, село, військова осада	101+7			29+6+3	
78.	Незвір, село				1	
79.	Немир, село				1+6	
80.	Ожджари, колонія			1		
81.	Ожджари, хутір				2	
82.	Озденіж, село			4	1	
83.	Озерце, колонія	15				
84.	Озерянська Дорога, хутір				2	
85.	Оленівка (Геленівка), село	1				
86.	Олешковичі, село			2	1	
87.	Ольганівка, село	2+?			2	
88.	Пеньки, хутір	≈100				
89.	Пеньки біля Уляників, хутір				2	
90.	Переспа, село	1			1	
91.	Пирська Гребля, хутір				3	
92.	Підгірне, село	4				
93.	Підліски, село, хутір				1	
94.	Пожарки, село	4		1		
95.	Раймісто, село				3+1	
96.	Ракова Гора, колонія	22		14	1	
97.	Ретівка, колонія		6		4	
98.	Романівка, маєток	52		1		
99.	Рудка Козинська, село			2	22	
100.	Ситарівка, колонія	2				
101.	Скуляниця, хутір				2	
102.	Слободарка, колонія	4				

103.	Сокіл, село	14	?	5	21	
104.	Студині, село	4				
105.	Суха Лоза, колонія	71	2	46		
106.	Тихотин, село			1	11	
107.	Трилісці, село				2	
108.	Тристень, село			1		
109.	Тростянка, село				17	
110.	Уляники, село, колонія	33+3мс			17	
111.	Фішно, колонія				1	
112.	Цегельня, колонія				3	
113.	Чорні Лози, колонія	0	0	1		
114.	Щурин, село, військова осада	4+1+16		4	2+2+10	
115.	Яблунівка, село	20				
116.	Ямне, колонія	14		10		
117.	Ямне біля Райміста, колонія				2	
118.	Ясенівка, село, маєток			1	1	
		1526	27	364	520	

Додаток 10

Порівняльна таблиця жертв поляків і українців під час міжетнічного конфлікту на теренах Турійського району

№ з/п	Назва населених пунктів	Дані Владислава і Еви Сємашків		Дані Івана Ольховського		Дані Івана Пущука		Примітка
		поляки	українці	поляки	українці	поляки	українці	
1.	Абісінія, хутір	-	-	-	139			
2.	Адамівка біля Маковичі, колонія	64	0	64	0	?	?	
3.	Александрівка біля Осьмиголовичі, колонія	80+4	0	80+4	0	73	-	
4.	Александрівка-Голєндри (Голєндерська), колонія	7	0	7	0	6	-	
5.	Антонівка Велика, колонія	18				5	18	
6.	Анусин Руденський (Ганусин), колонія					2	-	
7.	Баб'є, хутір						2	
8.	Балкан, хутір						1	
9.	Батин, колонія	5-9	0	5	0	-	-	
10.	Берестова, колонія	6	0	6	3	5	3	
11.	Блаженик, село	0-30+2	0	2	20			

12.	Бобли, село, лісничівка	4	0	2	17	1	90	
13.	Буди Озерянські	2+2	0	2+2	0			
14.	Буди Осівські, колонія	279-289	0	279	0	7+?	-	
15.	Будки Ловищенські, колонія	26-35	0	26	0	-	-	
16.	Велике Велике, і Мале колонія	32+?				6		
17.	Вербичне, колонія	10-84	0	8	0	4		
18.	Вербичне/Вербично (Вербичин), село і маєток	10	0	9	13+2	10	20+4	
19.	Вербичне Друге, колонія	1	0	1	39-41		2	
20.	Вербичне Перше, колонія					7		
21.	Високий Хутір, колонія						9	
22.	Вікторівка біля Блаженика, колонія	105				5(8)		
23.	Вікторівка біля Ловищ, колонія	2-102	0	2	0	2	-	
24.	Вікторівка Мокорецька, колонія	105	0	105	0			
25.	Вілька Вербичанська, село	5	0	5	5			
26.	Вілька Дулібська, колонія	-	-	12+8	1		1	
27.	Вілька Клюська, село	-	-	0	4			
28.	Вовчак, село	31-40	0	21	9	?	?	
29.	Волиця, село					2+?	5+5	
30.	Волянщина, село					1		
31.	Гайки, село	5	0	0	1	-	-	
32.	Гаруша, село	-	-	0	10		16	
33.	Гірки, колонія	1+?						
34	Глибочиця, колонія	206-257	0	206	0	199	-	
35.	Годовичі, село	-	-	1	2	-	2	
36.	Голярня, колонія					3		
37.	Грабина, колонія	64-159	0	64	0	64		
38.	Грані (Підвовчак), хутір					-	2	
39.	Гроденці, колонія						4	
40.	Густавів, колонія					12		
41.	Діброва, колонія	4+1	0	4+1	1	2	-	
42.	Дібровець, колонія					7	-	
43.	Добринськ, колонія	6	0	6	0	-	-	
44.	Дожва, село	3	4	0	13		4+4	

45.	Дольськ, село, хутір, військова осада	0	0	3	0		4+3	
46.	Домінопіль	250+10	0	162+10	0			
47.	Дуліби, село, колонія	4	1	0	0	3	2	
48.	За Болотом, хутір						1	
49.	Загатка, колонія	0	0	3	3	5	6	
50.	Задиби, село і хутір	2	25+5	1	0	1	15	
51.	Залісці біля Тагачина, село	-	-	0	1			
52.	Замости, село	4+1	0	6+1	6	6	4	
53.	Заставище, хутір					6	1	
54.	Зигмунтівка, колонія	-	-	0	2			
55.	Зілове, село	-	-	0	1	-	2	
56.	Каролінка, колонія	-	-	0	32	-	48	
57.	Клевецьк, село	2	0	0	13	-	14	
58.	Кличковичі, село	1	0	1	3	-	11	
59.	Клюськ, село	0-9	0	7	10+1	-	9	
60.	Ковалівка, колонія	21	1	21	0	6	-	
61.	Комарів, село					-	17	
62.	Котли, колонія					2		
63.	Крать, село	11+6	0	2+6	10+8	2+6+1	10+9	
64.	Купичів, село	1+1	28	1+1	37+4+2	-	59+?	
65.	Кустичі, село	3-53	0	3	1	?	-	
67.	Кути, осада					2	-	
68.	Липа Станіславівська, колонія	-	-	0	3	-	5	
69.	Літин, село	50-73	6	50	8+5	17	16+20	
70.	Лежаків	6	0	6	3	6	-	
71.	Ловища, село	0-20	0	3	11	4	27(32)	
72.	Луків, смт	8				-	5	
73.	Лучиці, колонія	4+1	0	4	1	1	-	
74.	Маковичі, село, хутір	0	-	19	47	6+1	57	
75.	Максимовець, хутір					0	3	
76.	Мацеїв/Луків, містечко	8	0	8	0			
77.	Медиків, колонія	7	0	7	3	-	2	
78.	Миляновичі, село, військова осада, фільварок	-	-	4	1+11		3+2	
79.	Мировичі, село					-	1	

80.	Мирослава, хутір	-	-	1	3			
81.	Михайлівка, колонія	58	0	58	0	38(31)		
82.	Мишно, колонія	1	0	1	0	1		
83.	Мокрець, село	9-57	0	27+11	3	19	5	
84.	Молодівка, село						1	
85.	Мочалки, село	17	0	14	10	-	8	
86.	Мощанка, колонія	-	-	0	3			
87.	Небридов	6	0	6	0			
88.	Нири, село, маєток	1	0	1	17+2	6	18	
89.	Новий Двір, село, маєток	14+1-39	0	23+1	20	7+?	25	
90.	Новосілки, село	2+1	0	2	1	2	-	
91.	Обенижі, село	-	-	3	13+6	3	7	
92.	Обенижі, колонія	29-44	0	29	0	8	-	
93.	Овлочин, село	-	-	1	5	1	5(6)	
94.	Озеряни, село	22	0	22	37	15+?	100	
95.	Оса, село, колонія	4	0	7	23	4+1мс	22	
96.	Осекрів, село	3	0	1	40	1	46	
97.	Осерби, село	-	-	2	0			
98.	Осичник, колонія	43+2+8	1	43+2	1	9+1	2	
99.	Осьмиголовичі, село	-	1	8-100	5+23		5	
100.	Охотники, село, колонія	2	0	2	2	4	-	
101.	Перевали, село, хутір, осада, військова осада	0-54	0	1	0	1	-	
102.	Пересіка, село, колонія					3	3+5	
103.	Підлісиця, хутір							
104.	Підруддя, військова осада	1+1+4	0	0	0	0	0	
105.	Пісок, хутір						13	
106.	Пняки, колонія	41	0	41	0	5	0	
107.	Пепелівка, колонія	1+3	0	0	3	-	31	
108.	Пересіка	5+1	1+1	1	9			
109.	Попівка, село	1+3	0	0	3	1	3	
110.	Поруб, хутір							
111.	Поруб біля Ягідного, хутір					8	-	
112.	Радовичі, село	37	6	33	23	6	140	
113.	Радовичі, колонія, хутір					2		
114.	Ревушки, село	16+6	0	6	14	-	21	
115.	Роздільня, колонія						1	
116.	Розлой, хутір						1	

117.	Руда, село	-	-	7+5	23+1	6	15	
118.	Ружин, село, колонія	6+6+4	5	6+6	15+3	6	15+?	
119.	Свєнтоцін/Свінточин, колонія	113-144	0	113	0	130	-	
120.	Свинарин, село	15+1-36	-	8	52+2	7	60	
121.	Святе Озеро, колонія	17	0	17	0	8	0	
122.	Селець, село, колонія, маєток	-	-	0	1	0	0	
123.	Сенявка, село	0-20	0	0	0		28	
124.	Серебряниця, село					5	1	
125.	Серкізів, село	-	-	1	14	1	16	
126.	Сичиха, колонія	1	-	0	0	0	1	
127.	Словіківка, колонія	100				7		
128.	Соколівка, колонія	195-200	0	195	0	42		
129.	Соловичі, село					4+1	5+1	
130.	Сомин, село	6	4	0	0			
131.	Сорочин, колонія	48-240	0	41-56	0	11		
132.	Соснівка, село						2	
133.	Ставки, село	13-54	-	33	80+1+1	-	91+?	
134.	Ставок, село, хутір	-	-	0	2	-	1+1	
135.	Ставок, колонія	6	0	6	0	1	-	
136.	Ставрів, хутір							
137.	Стакор, маєток						9+2	
138.	Станіславів, колонія	186-200	0	186	0	?	2	
139.	Степанівка біля Пересіки, колонія						20	
140.	Сушибаба, село	1+7	2	1+7	15+3		17+3мс	
141.	Тагачин, село	-	-	0	25+28	-	35+56	
142.	Троскоти, колонія	14	1	4	5	-	3+12	
143.	Туличів, село, колонія, хутір						69+?+ 4?+2	
144.	Туричани, село	6	0	7	0	4	0	
145.	Турійськ, смт	5+3	0	5+2	2	-	12+?	
146.	Турійське передмістя	1	0	1	3	-	-	
147.	Турія, колонія і маєток	47	0	47	11	27	-	
148.	Туровичі, село	-	-	0	2	0	3	
149.	Туропин, село	1	0	9	28	5	44	
150.	Хвалка, хутір	19	0	17	5	9(?)	4	
151.	Чорніїв	15	0	9+12	24	2	22	

152.	Щитники I, II, III, колонії					-	11	
153.	Юліанівка, колонія	5+8	0	5+8	0			
154.	Юхимівка, колонія	-	-	1	0	2	0	
155.	Ягідне	13	0	19-21	15+1	27	15	
156.	Янин Бір, колонія	22-33	0	22	0	-	-	
157.	Янів, колонія					1		
158.	Янівка, колонія	-	-	2	0	3		
159.	Ясенівка Кратська, колонія	12-137	3	13	1	9	1	

Наукове видання

Оксана Миколаївна Каліщук

Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси

Комп'ютерний макет та дизайн обкладинки Микола Ощипок

Здано до набору 01.03.2013 р.
Підписано до друку 15.03.2013 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк на різографі.
Умовн. друк. арк. 15,9 Обл.-вид. арк. 16,1
Наклад 500 прим.
Замовлення № 8.

Віддруковано у ПП «Ощипок М.М.»
Адреса: вул. Базарна, 1, м. Миколаїв, 81600, Україна
тел. 03241-50-255, 097-581-87-91
e-mail: ommzmik@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ ТА В ГАЛИЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

НАУКОВИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ